॥ अर्हम् ॥

श्रीयशोविजयजैनग्रन्थमाला [३१]

# विशेषावश्यकभाष्यम् ।

## मलधारिश्रीहेमचन्द्रसूरिविरचितया शिष्यहितानाम्न्या बृहद्वृत्त्या विभूषितम् ।

(चतुर्थो विभाग)

राजधन्यपुरनिवासिना श्रेष्ठिवर्यत्रिकमचन्द्रतनुजनुषा
श्रावकहरगोविन्देन परिष्कृत्य संशोधितम् ।

Printed and Published by Shah Harakhchand Bhurabhai
at The Dharmabhyudaya Press, Benares City

वीरसंवत् २४३८ ।

तथा, श्रुतपर्यवजातं श्रुतपर्यायराशिर्ममापि वृद्धिं यास्यति, श्रुतस्य चाऽव्यवच्छित्तिर्भविष्यतीति । एवं पञ्चभिरभिप्रायैः श्रुतं सूत्रार्थतो वाचयेदिति । एषामेव संग्रहादिभावानां मध्याद् द्वि-त्र्यादिभिर्भावैः सर्वैर्वाऽनुयोगं कुर्वतो भावैरनुयोगः । क्षायोपशमिके भावे स्थितस्य व्याख्यां कुर्वतो भावेऽनुयोगः । भावेषु पुनर्नास्त्यनुयोगः, क्षायोपशमिकत्वेन तस्यैकत्वात् । अथवा, एकोऽपि क्षायोपशमिको भाव आचारादिशास्त्रलक्षणविषयभेदाद् भिद्यते । ततश्चाचारादिशास्त्रविषयभेदभिन्नेषु क्षायोपशमिकभावेष्वप्येष भवत्यनुयोगः, न कश्चिद् विरोधः । 'वा' इति अथवा, स्वामित्वमासाद्यानुयोगकर्तृस्वामिनो बहून् प्रतीत्य क्षायोपशमिकपरिणामेषु बहुष्वनुयोगप्रवृत्तेर्भावेष्वनुयोगो न विहन्यते । इत्युक्तः षड्विधो भावानुयोग इति ॥ १४०६ ॥ १४०७ ॥

एषां चानुयोगविषयाणां द्रव्यादीनां परस्परं यस्य यत्र समादेशः, भजना वा, तदेवाह—

दव्वे नियमा भावो न विणा ते यावि खेत्त-कालेहिं । खेत्ते तिण्ह वि भयणा कालो भयणाए तीसुं पि ॥१४०८॥

द्रव्ये तावद् नियमाद् भावः पर्यायोऽस्ति, पर्यायविरहितस्य द्रव्यस्य क्वापि कदाचिदप्यभावात् । तावपि द्रव्य-भावौ क्षेत्र-कालाभ्यां विना न संभवतः । द्रव्य-भावयोर्हि नियमवान् सहभावो दर्शित एव । द्रव्यं चावश्यकं क्वचित् क्षेत्रेऽवगाढमन्यतरास्थितिमदेव च भवति । अतः सिद्धमिदम्– द्रव्य-भावावपि क्षेत्र-कालाभ्यां विना क्वापि न भवतः । क्षेत्रे तु त्रयाणामपि द्रव्य-काल-भावानां भजना विकल्पना– क्वापि तत्र ते प्राप्यन्ते, क्वापि नेत्यर्थः, लोकक्षेत्रे त्रयाणामपि भावात्, अलोकक्षेत्रेऽभावादिति ।

आह– अलोकक्षेत्रेऽप्याकाशलक्षणं द्रव्यमस्ति, वर्तनादिरूपस्तु कालः, अगुरुलघवश्चानन्ताः पर्यायाः सन्त्येव; तत् कथं तत्र द्रव्य काल-भावानामभावः ? । -सत्यम्, किन्त्वाकाशलक्षणं द्रव्यं यत् तत्रोच्यते, तदयुक्तम्, तस्य क्षेत्रग्रहणेनैव गृहीतत्वात् । कालस्यापीह समयादिरूपस्य चिन्तयितुं प्रस्तुतत्वात्, तस्य च समयक्षेत्रादन्यत्राभावात्, वर्तनादिरूपस्य त्वत्राविवक्षितत्वात्, क्षेत्रग्रहणेनैव तत्र तस्य गृहीतत्वाच्च । पर्यायाश्चेह धर्मा-ऽधर्म-पुद्गल-जीवास्तिकायद्रव्यसंबन्धिनो विवक्षिताः, ते चालोके न सन्त्येव । आकाशसंबन्धिनस्त्वगुरुलघुपर्यायाः क्षेत्रग्रहणेनैव गृहीतत्वाद् नेह विवक्षिताः । इत्यतोऽलोके त्रयाणामपि द्रव्य-काल-भावानामभावः । 'कालो भयणाए तीसुं पि त्ति' द्रव्य-क्षेत्र-भावेषु त्रिष्वपि कालो भजनया विकल्पनया भवति, समयक्षेत्रान्तर्वर्तिषु तेषु तस्य भावात्, तद्बहिस्त्वभावादिति । एवं च स्थितानाममीषां द्रव्यादीनां यथासंभवमनुयोगः प्रवर्तत इति ॥ १४०८ ॥

अपरमपि द्रव्यादिगतं किञ्चित् स्वरूपं प्रसङ्गतः आह—

आहारो आहेय च होइ दव्वं तहेव भावो य । खेत्तं पुण आहारो कालो नियमाउ आहेओ ॥१४०९॥

द्रव्यमाधारो भवति पर्यायाणाम्, आधेयं च भवति क्षेत्रे । तथा, भावश्चाधारो भवति कालस्य, काल-वर्णादीनां समयादिस्थितित्वादिति; आधेयश्च भवति द्रव्ये । क्षेत्रमाकाशं पुनः सर्वेषामपि धर्मा ऽधर्म पुद्गल-जीव-कालद्रव्याणाम्, अगुरुलघुपर्यायाणां चाधार एव, न त्वाधेयम्, सर्वस्यापि वस्तुनस्तत्रैवावगाढत्वात्, तस्य च स्वप्रतिष्ठितत्वेनान्यत्राधेयत्वायोगादिति । 'कालो नियमाउ आहेउ त्ति' कालो नियमादाधेय एव भवति, न त्वाधारः, तस्य द्रव्य-पर्यायेष्वेव स्थितत्वात्, तत्र चाऽन्यस्यास्थितत्वादिति । तदेवं व्याख्यातो नामादिभेदतः सप्तविधोऽप्यनुयोगः ॥ १४०९ ॥

एतद्विपक्षश्चाननुयोगो भवति, अतस्तं विभणिषुरुक्तोपसंहारं प्रस्तावनां चाह—

[१]एसोऽणुरूवजोगो गओऽणुओगो इओ विवज्जत्थं । जो सो अणणुओगो तत्थेमे होंति दिट्ठंता ॥१४१०॥

तदेवं गतो भणित एषोऽनुरूपयोगोऽनुयोगः सप्तविधोऽपि । अथ विपर्यस्तमेतद्विपर्ययेण योऽयमननुयोगः स वच्यते । तत्र चैते वक्ष्यमाणा दृष्टान्ता भवन्ति ॥ इति त्रयोविंशतिगाथार्थः ॥ १४१० ॥

के पुनस्तेऽननुयोगदृष्टान्ताः ?, इत्याह—

[२]वच्छगगोणी खुज्जा सज्झाए चेव बहिरउल्लावे । गामेल्लए य वयणे सत्तेव य होंति भावम्मि ॥ १४११ ॥

सावगभज्जा सत्तवइए य कोंकणगदारए नउले । कमलामेला संबस्स साहस सेणिए कोवो ॥ १४१२ ॥

यथाऽनुयोगो नामादिभेदात् सप्तविधो वर्णितस्तथाऽननुयोगोऽपि यथासंभवं वक्तव्यः । तत्र नाम-स्थापने सुगमे । द्रव्याननुयोग, तत्प्रसङ्गतो द्रव्यानुयोग च वत्सगौरुदाहरणम् । क्षेत्रे त्वननुयोगा ऽनुयोगयोः कुब्जोदाहरणम् । काले स्वाध्यायः । वचने पुनरुदाहरण

---

१ आधार आधेयं च भवति द्रव्यं तथैव भावश्च । क्षेत्रं पुनराधारः कालो नियमादाधेयः ॥ १४०९ ॥
२ एषोऽनुरूपयोगो गतोऽनुयोग इतो विपर्यस्तम् । यः सोऽननुयोगस्तत्रेमे भवन्ति दृष्टान्ताः ॥ १४१० ॥
३ वत्सकगौः कुब्जा स्वाध्यायश्चैव बधिरोल्लापः । ग्रामेयकश्च वचने सप्तैव च भवन्ति भावे ॥ १४११ ॥
श्रावकभार्या सप्तपदिकश्च कोङ्कणकदारकः नकुलः । कमलामेला शाम्बस्य साहसं श्रेणिकः कोपः ॥ १४१२ ॥

द्रयम्, तद्यथा– बधिरोल्लापः, ग्रामेयकश्च। भावे तु सप्तोदाहरणानि भवन्ति, तद्यथा– श्रावकभार्या, साप्तपदिकः पुरुषः, कोङ्कणकदारकः, नकुलः, कमलामेला, शम्बस्य साहसम्, श्रेणिककोपश्च ॥ इति निर्युक्तिगाथासंक्षेपार्थः ॥ १४११ ॥ १४१२ ॥

अथ विस्तरतो 'वच्छगगोणी-' उदाहरणं भाष्यकारः प्राह—

[1]खीरं न देइ सम्मं परवत्थनिओगओ जहा गावी। छड्डेज्ज च परदुद्धं करिज्ज देहोवरोहं वा ॥ १४१३॥

यथा काचिच्छवलादिका गौरन्यस्या बहुलादिकायाः संबन्धिनि गोदोहकेन वत्से नियुक्ते सत्यननुयोगोऽयमिति कृत्वा तन्नियोगतः क्षीरं दुग्धं सम्यग् न ददाति। अथवा, न तावता तिष्ठेत्, किन्तु परदुग्धमन्यस्या अपि गोः सत्कं दुग्धमग्रेऽपि गोदोहनिकाया व्यवस्थितमुल्ललन्ती छर्दयेत् त्याजयेत्। यदिवा, देहोपरोधं लतामहारादिभिर्जानुभङ्गादिना देहबाधामपि कुर्यादित्यर्थः ॥१४१३॥

तथा किम्?, इत्याशङ्क्य प्रस्तुतं योजयन्नाह—

[2]तह न चरणं पसूते परपज्जायविणिओगओ दव्वं। पुव्वचरणोवघायं करेइ देहोवरोहं वा ॥ १४१४ ॥

जिणवयणासायणओ उम्माया-ऽऽतंक-मरणवसणाइं। पावेज्ज सव्वलोयं स बोहिलाहोवघायं च ॥१४१५॥

दव्वविवज्जासाउ साहणभेओ तओ चरणभेओ। तत्तो मोक्खाभावो मोक्खाभावेऽफला दिक्खा॥१४१६॥

तथाऽत्रापि व्याख्याता यदा जीवादिद्रव्यमजीवादिधर्मैः प्ररूपयति, अजीवादिद्रव्यं वा जीवादिधर्मैः प्ररूपयति। तदित्थं प्ररूप्यमाणं तद् द्रव्यमनुयोगतो दुग्धस्थानीयं चरणं चारित्रं न प्रसूते– परपर्यायविनियोगतो विपर्यासात् तद्धेतुस्तद् न भवतीत्यर्थः। न चैतावता तिष्ठति, किन्त्वित्थमननुयोगं कुर्वतः पूर्वप्राप्तचरणोपघातं च करोति। तथा, इत्थमविधिप्ररूपणप्रवृत्तस्य रोगाद्युत्पत्तेर्देहस्याप्युपरोधं बाधां विदधाति। किञ्च, इत्थं जिनवचनाशातनोत्पत्तेरुन्मादा-ऽऽतङ्क-मरणव्यसनान्यपि प्राप्नुयात्। तथा, सर्वव्रतलोपम्, बोधिलाभोपघातं च प्राप्नुयादिति। ननु कथं विपर्ययप्ररूपणामात्रादेवैतावन्तो दोषाः स्युः?, इत्याह– 'दव्वविवज्जासेत्यादि' विपरीतप्ररूपणे हि द्रव्यस्य विपर्यासो भवति, तथा च सति साधनस्य सम्यग्ज्ञानादेर्भेदोऽन्यथाभावो जायते। ततः साधनभेदाच्चरणभेदः,

---

१ क्षीरं न ददाति सम्यक् परवत्सनियोगतो यथा गौः। छर्दयेच्च परदुग्धं कुर्याद् देहोपरोधं वा ॥ १४१३ ॥

२ तथा न चरणं प्रसूते परपर्यायविनियोगतो द्रव्यम्। पूर्वचरणोपघातं करोति देहोपरोधं वा ॥ १४१४ ॥

जिनवचनाशातनत उन्मादा-ऽऽतङ्क-मरणव्यसनानि। प्राप्नुयात् सर्वलोपं स बोधिलाभोपघातं च ॥ १४१५ ॥

द्रव्यविपर्यासात् साधनभेदस्ततश्चरणभेदः। ततो मोक्षाभावो मोक्षाभावेऽफला दीक्षा ॥ १४१६ ॥

तदभावात् तत्साध्यस्य मोक्षस्याभावप्रसङ्गः, उपायाभावे ह्युपेयासिद्धेः । ततो मोक्षाभावे निष्फलैव दीक्षा, मोक्षार्थमेव तत्प्रतिपत्तेः, तदस्य दभावे निरर्थकैव सेति । तदेवं द्रव्यानानुयोगे निर्दिष्टा दोषाः ॥ १४१४ ॥ १४१५ ॥ १४१६ ॥

अथ द्रव्यस्य सम्यगनुयोगे गुणानाह—

सैम्म पय पयच्छइ सवत्थविणिओगओ जहा धेणू । तह सयपज्जवजोए दव्वं चरणं ततो मोक्खो ॥१४१७॥

यथा परवत्सपरिहारेण स्ववत्सविनियोगाद् गौः सम्यक् पयः प्रयच्छति, तथा द्रव्यमपि स्वपर्यायविनियोगे सम्यक्चरणं प्रसूते । अनर्थाशङ्काऽपि काचिद् न भवति । ततश्चरणात् किम् ?, इत्याह— ततोऽचिराद् मोक्षः प्राप्यत इति । तदेवं द्रव्यानानुयोगे तदनुयोगे च दोष-गुणयोर्वत्सगोदृष्टान्त उक्तः ॥ १४१७ ॥

अथ क्षेत्राद्यननुयोगे दोषान्, तदनुयोगे तु गुणान् सोदाहरणानतिदिशन्नाह—

ऐवं खेत्ताईसु वि सधम्मविणिओगओऽणुओग त्ति । विवरीए विवरीओ सोदाहरणोऽणुगंतव्वो ॥१४१८॥

एवमुक्तानुसारेण क्षेत्र-काल-वचन-भावेष्वपि स्वधर्मविनियोगत आत्मोचितधर्मयोजनादनुयोगः; विपरीते तु विपरीतधर्मयोजने तु विपरीतोऽननुयोगः सोदाहरणः स्वबुद्ध्या ग्रन्थान्तराद्वाऽनुगन्तव्यो ज्ञातव्य । तत्रेत्यमतिदिष्टेऽपि मुग्धविनेयानुग्रहार्थं किञ्चिदुच्यते । तत्र क्षेत्रतोऽननुयोगे कुब्जोदाहरणमभिधीयते—

प्रतिष्ठाननगरे सातवाहनो नाम राजा । स च प्रतिवर्षं समागत्य भृगुकच्छे नभोवाहनन्नृपं रुणद्धि । प्रावृट्काले च काले तत्र स्थित्वा वर्षासु स्वनगरं गच्छति । अन्यदा च रोहके समागते तेन राज्ञा स्वनगरं जिगमिषुणाऽऽस्थानसभामण्डपिकायां पतद्ग्रहकमन्तरेणापि भूमौ निष्ठ्यूतम् । तस्य च राज्ञः पतद्ग्रहकधारिणी कुब्जा समस्ति । तया चातीव भावज्ञतया लक्षितम्— नूनं परिजिहीर्षुरिदं स्थानं नरपतिर्यास्यति प्रभाते स्वनगरम्, तेनेत्थमिदं निष्ठीवितम् । इति संचिन्त्य निगदितं कथमप्यात्मपरिचितस्य यानशालिकस्य । ततस्तेन प्रगुणीकृत्य यानान्यगच्छत एव राज्ञः पुरतोऽपि प्रवर्तितानि । तत्पृष्ठतश्च सर्वोऽपि स्कन्धावारः प्रवृत्तो गन्तुम् । व्याप्तं च नभोमण्डलं कटकधूलीनिकरेण । ततश्चिन्तितं विस्मितमनसा नराधिपेन— ननु मया कस्यापि प्रयाणकं न कथितम्, धूलीप्रसरात् किलाहं

---

१ सम्यक् पयः प्रयच्छति स्ववत्सविनियोगतो यथा धेनुः । तथा स्वपर्यायोगे द्रव्यं चरणं ततो मोक्षः ॥ १४१७ ॥

२ एवं क्षेत्रादिष्वपि स्वधर्मविनियोगतोऽनुयोग इति । विपरीते विपरीतः सोदाहरणोऽनुगन्तव्यः ॥ १४१८ ॥ ३ क ग 'काल' ।

स्वल्पपरिच्छदो भूत्वा सैन्यस्य पुरत एव यास्यामि, एतच्च विपरीतमापन्नम्, तत्कथमिदं कटकलोकेन विज्ञातम्?; इति परम्परया शोधयता विज्ञाता कुब्जा। पृष्टया च तया कथितं सर्वमपि यथावृत्तम्। तदत्र सभामण्डपकादिक्षेत्रेण निष्ठीवनस्याननुयोगः, निष्ठीवनादिरक्षण-प्रमार्जनो-पलेपनादिकस्त्वनुयोगः। एवमेकान्तनित्यम्, एकम्, अप्रदेशं चाकाशं प्ररूपयतोऽननुयोगः, स्याद्वादलाञ्छितं तु तदेव प्ररूपयतोऽनुयोग इति।

कालाननुयोगा-ऽनुयोगयोः स्वाध्यायदृष्टान्तः, तद्यथा—एकः साधुः [1]प्रादोपिककालग्रहणानन्तरं कालिकश्रुतमतीतामपि तद्गुणनवेलामजानानः परावर्तयते। ततः सम्यग्दृष्टिदेवतया चिन्तितम्— बोधयाम्यमुम्, मा भूद् मिथ्यादृष्टिदेवता छलमस्य। ततो मथितकारिकारूपेण मथितभृतमेव घटं मस्तके निधाय तस्यैव साधोरन्तिके गतागतानि कुर्वती 'मथितं लभ्यते' इति महता शब्देन पुनःपुनर्घोषयन्ती परिभ्रमति। ततोऽत्युद्वेजितेन साधुना प्रोक्तम्— अहो! भवत्यास्तक्रविक्रयवेला। ततो मथितकारिकयाऽप्यवाचि— अहो! तवापि स्वाध्यायवेला। ततो विस्मितः साधुरुपयुज्य मिथ्यादुष्कृतं ददाति। ततः 'अकालस्वाध्यायविधानेन मिथ्यादृष्टिदेवताविहितच्छलानि भवन्ति, अतः पुनरप्येवं मा कार्षीस्त्वम्' इत्यादि साधुर्देवतयाऽनुशासित इति। एष स्वाध्यायस्य कालाननुयोगः, काले तु पठतस्तदनुयोगः। प्रस्तुतेऽपि कालधर्माणां वैपरीत्या-ऽवैपरीत्यप्ररूपणेऽननुयोगा-ऽनुयोगौ वान्याविति।

अथ वचनविषयमननुयोगा-ऽनुयोगयोरुदाहरणद्वयमुच्यते। तत्र प्रथमं बधिरोल्लापः। तत्र चैकस्मिन् ग्रामे बधिरं कुटुम्बं परिवसति— स्थविरः, स्थविरा, पुत्रः, वधूश्च। अन्यदा च पुत्रः क्षेत्रे हलं वाहयन् पथिकैर्मार्गं पृष्टो बधिरतया ब्रवीति— गृहजातौ मम बलीवर्दाविमौ, न पुनरन्यस्य सत्कौ। ततो 'बधिरोऽयम्' इति विज्ञाय गताः पथिकाः। ततो भक्तं गृहीत्वा वधूः समायाता। शृङ्गितौ पथिकैर्बलीवर्दावित्यादि निवेदितं ततस्तस्याः। तया च प्रोक्तम्— 'क्षारमलवणं वेति न जानाम्यहम्, एतत् त्वदीयजनन्यैव हि संस्कृतम्। ततो गृहं गतया तयापि क्षारादिभणनव्यतिकरो निवेदितः। स्थविरया च कर्तयन्त्या प्रोक्तम्— स्थूलं सूक्ष्मं वा भवतु, इदं स्थविरस्य परिधानं भविष्यति। निवेदितं चैतत् सानुशयचित्तया स्थविरया गृहमागतस्य स्थविरस्य। तेनापि बिभ्यता प्रोक्तम्— तव जीवितं पिबामि, यद्येकमपि तिलमहं भक्षयामीति। एवमेकवचनादिकमप्युक्तं द्विवचनादितया यः शृणोति, तथैव चान्यस्य प्ररूपयति, तस्याननुयोगः, यथावच्छ्रवणप्ररूपणे त्वनुयोग इति।

वचनानुयोगस्यैवेह प्राधान्यख्यापनार्थं वचनविषयमेव द्वितीयं ग्रामेयकोदाहरणमुच्यते— तत्र चैकस्मिन् नगरे कस्याश्चिद् महि-

१ क ग छ. 'प्रदोपिका'।

तस्या भर्ता मृतः । ततस्तत्रेन्धनजलादिकष्टेन बाधिताऽनिर्वहन्ती लघुना निजतनयेन सह ग्रामं गताऽसौ । ततो वृद्धिं गतेन पुत्रेण
पा० सा पृष्टा– मदीयपितुः का जीविकाऽऽसीत् ? । तया प्रोक्तम्– राजसेवा । तेनोक्तम्– अहमपि तां करोमि । तया प्रोक्तम्– पुत्र ! दुष्क
राऽसौ महता विनयेन क्रियते । कीदृशः पुनरसौ विनयः ? । तया प्रोक्तम्– सर्वस्यापि दृष्टस्य प्रणामः कार्यः, नीचैर्वृत्त्या सर्वस्यापि
०६॥ प्रवर्तितव्यम्, परच्छन्दानुवर्तिपरेण सर्वत्र भवितव्यम् । 'एवं करिष्यामि' इत्यभ्युपगम्य चलितोऽयं राजधानीसम्मुखः । मार्गे च हरिणेभ्या
गच्छत्सु वृक्षमूलेष्वाकृष्टधनुर्यष्टयो निलीना व्याधा दृष्टाः । तेषां च तेन महता शब्देन योत्कारः कृतः । ततस्त्रस्ताः पलाय्य गता हरिणाः ।
ततो व्याधैः कुट्टयित्वा बद्धोऽसौ । ततस्तेनोक्तम्– जनन्याहं शिक्षितः– 'दृष्टस्य सर्वस्यापि योत्कारः कर्तव्यः' इत्यादि । ततश्च
'ऋजुरयम्' इति ज्ञात्वा मुक्तस्तैः । शिक्षितश्च यथा– 'ईदृशे निलीनैरवनतैः शब्दमकुर्वद्भिः, शनैर्वा अल्पशब्दैर्निभृतमागम्यते' । तदभ्यु
पगम्य पुरतो गन्तुं प्रवृत्तोऽसौ । दृष्टाश्च वस्त्राणि क्षालयन्तो रजकाः । तेषां च वस्त्राणि तस्करैर्नित्यमपह्रियन्ते । ततस्तत्र दिने लगुडा
दिप्रहरणपाणयो रजकाः प्रच्छन्नोपविष्टा हेरयन्तस्तिष्ठन्ति । आगतश्चात्यन्तावनतगात्रो निलीयमानः शनैः स तत्र ग्रामेयकः । 'स एव
चौरः' इति मत्वा कुट्टयित्वा बद्धोऽसौ रजकैः । सद्भावे च कथिते मुक्तस्तैः । शिक्षितश्च यथा– 'ईदृशे कस्मिंश्चिद् दृष्टे एवमुच्यते,
यथा– ऊषं सारोऽत्र पततु, शुद्धं च भवतु' इति । इदं चाभ्युपगम्य प्रवृत्तः पुरतो गन्तुम् । ततो दृष्टं क्वचिद् ग्रामे बहुभिर्मङ्गलैः प्रथमं
हलवाहनस्य विपसकरणं क्रियमाणम् । तत्र उक्तम्– ऊषमित्यादि । ततस्तैरपि कृषीवलैः पिट्टितः, बद्धश्च । सद्भावे ज्ञाते मुक्तः ।
शिक्षितश्च यथा– 'ईदृशे क्वापि दृष्टे भाष्यते, यथा– गन्त्र्योऽत्र भ्रियन्ताम्, बहुत्र भवतु, सदैव चेदमस्तु' इति । अभ्युपगतं च तेनेदम् ।
अन्यत्र च मृतके बहिर्नीयमाने प्रोक्तमिदम् । तत्रापि कुट्टितः, बद्धश्च । सद्भावकथने च मुक्तः । शिक्षितश्च यथा– 'ईदृशं मा भूद् भवतां
कदाचिदपि, वियोगश्चेदृशेनास्तु' इति । एतच्चान्यत्र विवाहे प्रोक्तम् । तत्रापि तथैव बद्धः । सद्भावे परिज्ञाते मुक्तः । शिक्षितश्च यथा–
'ईदृशे भाष्यते– सदैव पश्यन्त्वीदृशानि भवन्तः, शाश्वतश्च भवत्वेतत्सम्बन्धः, मा भूदिह वियोगः' इति । इदं चान्यत्र क्वचिद् निगडबद्ध
राजानमवलोक्य ब्रुवाणस्तथैव कदर्थयित्वा मुक्तः । शिक्षितश्च यथा– 'ईदृशे वियोगः शीघ्रं भवत्वनेन, एवंविधं च मा भूत् कदाचिद
पि' इत्यभिधीयते । एतच्चान्यत्र क्वचिद् राज्ञां सन्धौ जल्प्यमाने प्रोक्तम् । ततस्तत्रापि तथैव कदर्थितः । एवं स्थाने स्थाने कदर्थ्यमानोऽन्यदा
कस्यापि विभवविप्रमुक्तठक्कुरस्य सेवां विधातुमारब्धः । तत्र चान्यदा गृहे आम्लखलिकायां सिद्धायां ग्रामसभाजनसमूहमध्ये उपवि
ष्टस्य ठक्कुरस्य 'शीतलीभूतैषा भोक्तुमयोग्या भविष्यति' इति भार्यया तदाकारणाय प्रेषितो ग्रामेयकः । तेनापि जनसमूहस्य शृण्वतो
महता शब्देनोक्तम्– आगच्छ ठक्कुर ! शीघ्रमेव गृहम्, भुङ्क्ष्व आम्लखलिकाम्, शीतलीभवति खलाऽसौ । ततो लज्जितष्ठक्कुरो गृहं गतः ।

ततो गाढं ताडयित्वा शिक्षितः, यथा—'नेत्थं पूत्कुर्वाणैर्गृहप्रयोजनानि भण्यन्ते, किन्तु वस्त्रेण मुखं स्थगयित्वा कर्णाभ्यर्णे च स्थित्वा शनैः कथ्यन्ते। ततोऽन्यदा वह्निदीप्ते गृहे गतोऽसौ राजसभायां शनैरग्रतः स्थित्वा वस्त्रं च मुखद्वारे दत्त्वा कथितं च तस्य कर्णे। ततः संभ्रमाद् धावितो गृहाभिमुखं ठक्कुरः। दग्धं च ससर्वस्वं सर्वमपि गृहम्। ततः कुपितेन बाढं ताडितोऽसौ ठक्कुरेण। भणितश्च— निर्लक्षण! प्रथममेव धूमे निर्गते जलाचाम्ल-धूलि-भस्मादिकं किमिति त्वया न निक्षिप्तम्?, महता च शब्देन किमिति त्वया न पूत्कृतम्?। तेनोक्तम्— अन्यदेत्थं करिष्यामीति। ततः कदाचिद् विहितस्नानो धूपनायोपविष्टष्ठक्कुरः। निर्गता च प्रच्छादनपट्टस्योपर्यगुरुधूमशिखा। दृष्टा च ग्रामेयकेण। क्षिप्ता चोत्पाट्य तदुपर्याचाम्लभृतमहास्थाली, जल-धूली-भस्मादिकं च, तथा च पूत्कृतं महद्भिः शब्दैरिति। ततः 'अयोग्योऽयम्' इति निष्काशितो गृहात्। एवं शिष्योऽपि यावन्मात्रं वचनं गुरुः कथयति, तावन्मात्रमेव स्वयं द्रव्य-क्षेत्र-काल-पराभिप्रायौचित्यपरिज्ञानशून्यो यो वक्ति तस्य वचनाननुयोगः, यस्तु द्रव्य-क्षेत्राद्यौचित्येन वक्ति तस्य तदनुयोग इति।

भावाननुयोगानुयोगयोः सप्तोदाहरणानि— तत्र श्रावकभार्योदाहरणमुच्यते— एकेन गृहीताणुव्रतेन तरुणश्रावकेणातीव रूपवती, कृतोद्भटरूपशृङ्गारा निजपत्न्या एव सखी कदाचिद् दृष्टा, गाढमभ्युपपन्नश्च तस्याम्, परं लज्जादिना किमपि वक्तुमशक्नुवंस्तत्प्राप्तिचिन्तया च प्रतिदिनमतीव दुर्बलीभवति। निर्बन्धेन पृष्टं कारणं स्वभार्यया। कथितं च कथं कथमपि तेन। तया चातीव दक्षतया प्रोक्तम्— एतावन्मात्रेऽप्यर्थे किं खिद्यते?, प्रथममेव ममैतत् किं न कथितम्?, स्वाधीना हि मम सा, आनयामि सत्वरमेवेति। ततोऽन्यदिने भणितो भर्ता— अभ्युपगतं सहर्षया तया युष्मत्समीहितम्, प्रदोषे चागमिष्यति, पर लज्जालुतया वासभवनप्रविष्टमात्रापि प्रदीपं विध्यापयिष्यति। तेनोक्तम्— एवं भवतु। किमित्थं विनश्यति?। ततो वयस्यायाः सकाशात् किञ्चिद् निमित्तमुद्भाव्य याचितानि तया तदीयानि स्वभर्तृदृष्टपूर्वाणि प्रधानवस्त्राणि, आभरणानि च। ततो गुटिकादिप्रयोगतो विहितसखीसदृशस्वरादिस्वरूपा, तथैव कृतशृङ्गारा तत्सदृशललितेन, विलासैश्चान्विता तस्यैव श्राद्धस्य भार्या संनिहितवरकुसुम-ताम्बूल-श्रीखण्डा-ऽगुरु कर्पूर-कस्तूरिकादिसमस्तभोगाङ्गा विहितामलप्रदीपालोके रमणीये वासभवने सविलासमन्वविशत्। ततो दृष्टा सोत्कण्ठविस्फारितदृशा त्रिदशकल्लोलिनीपुलिनप्रतिस्पर्धिपल्यङ्कोपविष्टेन झगित्येव नयन-मनसोरमृतवृष्टिमिवादधाना तेनैषा। तथा च दृष्टमात्रया विध्यापितः प्रदीपः। क्रीडितं च विविधगोष्ठीप्रबन्धपूर्वकं तया सह निर्भरं तेन। गतायां च तस्यां प्रत्युपसि चिन्तितमनेन—

"सयलसुरा-ऽसुरपणमियचलणेहिं जिणेहिं जं हियं भणिय। तं परभवसबलय अहह! मए हारिअं सीलं ॥ १ ॥"

---

१ सकलसुरा-ऽसुरप्रणतचरणैर्जिनैर्यद्धितं भणितम्। तत् परभवशम्बलकमहह! मया हारितं शीलम् ॥ १ ॥

इत्यादिसंवेगवशोत्पन्नपश्चात्तापमहानलक्लुप्यमानान्तःकरणः प्रतिदिनमधिकतरं दुर्बलीभवत्यसौ । ततो निर्बन्धेन स्वभार्यया पृष्टो निःश्वस्य सखेदं ब्रवीति– प्रिये ! यच्चिरकालानुपालितस्वर्गाऽपवर्गनिबन्धनब्रह्मव्रतखण्डनेनामुना कृतं मया तदकर्तव्यं यद् वाग्विधानामप्यविषयम् । ततः कृशीभवाम्यहमनया चिन्तया । ततो भार्यया संवेगवशीभूतं व्याकुलं च तमेवं विज्ञाय कथितः सर्वोऽपि यथावृत्तः सद्भाव । साभिज्ञानकथनादिभिश्च समुत्पादिता प्रतीतिस्तस्य । ततः स्वस्थीभूतोऽयमिति । तदेव स्वकलत्रमपि परकलत्राभिप्रायेण भुञ्जानस्य तस्य भावाननुयोगः, यथावस्थितावगमे तु भावानुयोगः । एवमौदयिकादिभावान् स्वरूपवैपरीत्येन प्ररूपयतो भावाननुयोगः, यथावस्थिततत्प्ररूपणे तु भावानुयोग इति ।

सप्तभिः पदैर्व्यवहरतीति साप्तपदिकः, तदुदाहरणमुच्यते— एकस्मिन् प्रत्यन्तग्रामे कोऽपि सेवकपुरुषो वसति स्म । स च साध्वादिदर्शनिनां संबन्धिनं धर्मं न कदाचिदपि शृणोति, न च तदन्तिके कदाचिदपि व्रजति, न च कस्याप्युपाश्रयं ददाति, यतो दयालुता, परधन-परकलत्रनिवृत्त्यादिगुणप्रतिपत्तिं चैतेऽमी कारयिष्यन्ति, न च तां पालयितुमहं शक्नोमीति । अन्यदा च वर्षासमयमायातास्तत्र कथमपि साधवः । तेषां च तत्र वसतिमन्वेषयतां कौतुकं दिदृक्षुभिः सेवकनरमित्रैर्ग्रामीणैरुक्तम्– अत्रेत्थंभूतो भवतामतीव भक्तोऽमुकगृहे श्रावकस्तिष्ठति । वसत्यादिना न किञ्चित् क्षूणं करिष्यति, तद् गच्छत तत्रेति । कृतं तत् तथैव तैः । स च तेषां पुरतोऽपि स्थितानां संमुखमपि नावलोकयति । तत एकेन साधुना शेषसाधूनामभिमुखमुक्तम्– स एष न भवति, वञ्चिता वा तैर्ग्रामेयकैर्वयम् । ततस्तेन संभ्रान्तेनोक्तम्– किं किं भणथ यूयम् ? । ततस्तैः कथितं सर्वमपि तद्ग्राम्यभाषितम् । ततस्तेन चिन्तितम्– अहो ! मत्तोऽपि ते निकृष्टा यैरेतेऽपि प्रवञ्चिताः । तस्माद् मा भूवन्नमी, अहं च तदुपहासपात्रम् । अतोऽनिष्टमपि करोम्येतत् । इति विचिन्त्योक्तम्– तिष्ठत मम निराकुलाः शालायामेतस्याम्, परं मम धर्माक्षरं न कथनीयम् । प्रतिपन्नमेतत् तैः । स्थिताश्च सुखेन तत्र चतुर्मासकात्यये यावत् । ततो विजिहीर्षुभिस्तैरनुव्रजनार्थमागतस्य शय्यातरस्य कल्पोऽयमिति दत्ताऽनुशास्तिः । ततो मद्य मांस-जीवघातादिविरतिं कर्तुमशक्नुवतस्तस्यातिशयज्ञानितयाऽग्रे प्रतिबोधगुणं पश्यद्भिर्गुरुभिः साप्तपदिकं व्रतं दत्तम्– कश्चित् पञ्चेन्द्रियप्राणिनं जिघांसुना यावता कालेन सप्त पदान्यपक्रम्यन्ते तावन्तं कालं प्रतीक्ष्य हन्तव्योऽसाविति । प्रतिपन्नमेतत् तेन । गताश्च साधवोऽन्यत्र । अन्यदा चासौ सेवकनरश्चौर्यार्थं गतः क्वापि । ततोऽपशकुनादिकारणेन स्वल्पेनैव कालेन प्रतिनिवृत्तः । कीदृशो मत्परोक्षे मदीयगृहे समाचार इति जिज्ञासुर्निशीथे प्रच्छन्न एव प्रविष्टो निजगृहे । तस्मिंश्च दिने तस्य भगिनी ग्रामान्तरादागता । तया च केनापि हेतुना विहितपुरुषनेपथ्यया नटा नृत्यन्तो निरीक्षिताः । ततोऽतीवप्रबलनिद्रावशात् कृतपुरुषवेषैव भ्रातृजायासमीपे प्रदीपालोकादिरम्यवासभवनगतपल्यङ्क

एव निर्भरं प्रसुप्ता। तेनापि च तद्बन्धुनाऽकस्मादेव गृहप्रविष्टेन दृष्टं तत् तादृशम्। ततश्चिन्तितमनेन– अहो! विनष्टं मद्गृहम्, विटः कोऽप्ययं मद्भार्यासमीपे प्रसुप्तस्तिष्ठति। इति कोपावेशादाकृष्टः कृपाणः। ततः स्मृतं व्रतम्। विलम्बितं च सप्तपदापसरणकालम्। अत्रान्तरे तद्भगिनी बाहुलतिका निद्रावशेन तद्भार्याया मस्तकेनाक्रान्ता। ततः पीड्यमानया तद्भगिन्या प्रोक्तम्– हले! मुञ्च मम बाहुम्, दूयेऽत्यर्थमहम्। ततः स्वरविशेषेण ज्ञाताऽनेन स्वभगिनी। अहो! निकृष्टोऽहम्, मनागेव मया न कृतमिदमकार्यम्, तत उत्थिते ससंभ्रमं भगिनी-भार्ये इति। कथितश्च सर्वैः स्वव्यतिकरः परस्परम्। ततो यथोक्ताभिग्रहमात्रस्याऽप्येवंभूतं फलमुद्वीक्ष्य संविग्नः प्रव्रजितोऽसाविति। तदत्र स्वभगिनीमपि परपुरुषाभिप्रायेण जिघांसोस्तस्य भावाननुयोगः, यथावस्थितावगमे तु भावानुयोगः। प्रस्तुतयोजना तु श्रावकभार्योदाहरणवदिति।

कोङ्कणकदारकोदाहरणं यथा– कोङ्कणक[1]विषय एकस्य पुरुषस्य लघुदारकोऽस्ति। भार्या तु मृता। अन्यां च परिणेतुमिच्छताऽपि सपत्नीपुत्रोऽस्याऽस्तीति न कोऽपि ददाति। अन्यदा च सहैव तेन दारकेणासावरण्ये काष्ठानयनाय गतः। तत्र च कस्यापि पित्रा काण्डं मुक्तम्। तदानयनाय च दारकः प्रेषितः, गतश्चायम्। अत्रान्तरे दुष्पितुस्तस्य चलितं चित्तम्, यदस्य दारकस्य सत्ककारणेनाऽन्या भार्या मम न कोऽपि ददाति। ततोऽन्यं काण्डं क्षिप्त्वा विद्धोऽसौ दारकः। ततो महता स्वरेणोक्तं बालकेन– तात! किमेतत् काण्डं त्वया मुक्तम्?, विद्धोऽस्म्यनेनाऽहम्। ततो निर्घृणेन पित्राऽन्यत् काण्डं मुक्तम्। ततो ज्ञातं दारकेण– 'हन्त! बुद्धो मारयत्येष माम्, इति विस्वरं रटन् निकृष्टेन तेन मारितोऽसाविति। पूर्वमन्यस्य बाणं मुञ्चता पित्राऽनाभोगत एवाऽहं विद्ध इत्यवबुध्यमानस्य भावाननुयोगः, पश्चाद् यथावस्थिताधिगमे तस्य भावानुयोगः। अथवा, 'संरक्षणार्थमपि तं बालकं मारयामि' इत्यध्यवस्यतः पितुर्भावाननुयोगः, तद्रक्षाध्यवसाये तु भावानुयोगः। एवं विपरीतभावप्ररूपणे भावाननुयोगः, अविपरीतभावप्ररूपणे तु भावानुयोग इति।

अथ नकुलोदाहरणम्– पदातेः कस्यचिद् भार्या गुर्विणी जाता। नकुलिका च काचित् तद्गृहहट्टत्त्याश्रिता गुर्विणी पदातिभार्यया सहैकस्यां रजन्यां प्रसूता। तस्या नकुलो जातः। इतरस्यास्तु पुत्रः। ततोऽस्य समीपे स्थितो नकुलः सदैव तिष्ठति। अन्यदा च पदातिभार्याया द्वारे खण्डयन्त्या मध्ये मञ्चिकायां स्थितो बालकः सर्पेण दष्टः, मृतश्च। ततो मञ्चिकाया उत्तरन् नकुलेन दृष्टो विषधरः, खण्डशः कृत्वा मारितश्च। ततो द्वारे पदातिभार्यायाः समीपे गत्वा शोणितोपलिप्तवक्त्राद्यवयवोऽसौ चाटूनि कर्तुमारब्धः, दृष्टश्च

१ क छ 'कदेश ए'।

तया । ततो 'नूनं मदीयपुत्रं मारयित्वा भक्षितोऽनेन' इति विचिन्त्य कोपावेशाद् मुसलेन हत्वा मारितो नकुलः, गता च पुत्रसमीपे । दृष्टश्च
।१।० पुत्रेण सह विनष्टः सर्पः । ज्ञातं च यथा सर्पेण पुत्रः, नकुलेन तु सर्पो निहतः । ततो हन्त ! इत्थं निरपराधोऽपि, उपकार्यपि मया निकृष्टया
हतो वराको नकुल इति विचिन्त्य द्विगुणतरं शोकमापन्ना । पूर्वमनपराधिनमप्यपराधिनं विज्ञाय नकुलं घ्नत्यास्तस्या भाषाननुयोगः,
१०॥ यथावस्थापरिज्ञाने तु भाषानुयोग इति । प्रस्तुतयोजना त्वनन्तरोक्तवदिति ।

अथ कमलामेलोदाहरणम्– तत्र द्वारवत्यां नगर्यां बलदेवपुत्रो निषधः । तस्यापि पुत्रः सागरचन्द्रः । स च रूपेणातीवोत्कृष्टः, शाम्बादीनां च कुमाराणां सर्वेषामप्यतिप्रियः । तस्यामेव च द्वारवत्यां नगर्यामन्यस्य राज्ञो दुहिता कमलामेला नाम समस्ति । सा चोग्रसेननृपस्य नभःसेनकुमारस्य दत्ता, अव्यूढा च तिष्ठति । अन्यदा च तत्र नारदः सागरचन्द्रस्य समीपं गतः । तेनाऽप्यभ्युत्थित उपवेश्य प्रणम्य च पृष्टः– दृष्टं भगवन् ! आश्चर्यं किमपि क्वापि ? । नारदेनोक्तम्– दृष्टं कमलामेलाभिधानराजपुत्रिकाया न खलु ममैव, किन्तु भुवनत्रयस्याऽप्याश्चर्यकारि रूपम् । सागरचन्द्रेणोक्तम्– किं दत्ता कस्यचित् सा ? । नारदेनोक्तम्– दत्ता, परं नाद्यापि परिणीता । कथं पुनर्मम सा संपत्स्यते ? इति सागरचन्द्रेणोक्ते 'न जानाम्येतदहम्' इत्यभिधाय गतो नारदः । सागरचन्द्रस्तु तद्दिनादारभ्य न शयानो नाप्यासीनः क्वापि रतिं लभते । तामेव कन्यकां फलकादिष्वालिखत् । तन्नाममन्त्रजापं ध्यानपरतः कुर्वन्नास्ते । नारदोऽपि कमलामेलान्तिकं गतः । तयापि तथैवाश्चर्यं किमपि दृष्टमिति पृष्टः कलहदर्शनप्रियतया स आह– दृष्टमाश्चर्यद्वयं मया, सागरचन्द्रे सुरूपत्वम्, नभःसेने तु कुरूपत्वम् । ततो झगित्येव सा विरक्ता नभःसेने, अनुरक्ता च सागरचन्द्रे । तत्प्राप्तिचिन्तातुरा च समाश्वासिता नारदेन सा । वत्से ! स्थिरीभव, संपत्स्यतेऽचिरादेव तवाऽयम् । इत्युक्त्वा गतः सागरचन्द्रसमीपं 'वत्स ! इच्छति त्वां सा' इत्यभिधाय च गतः । ततो विरहावस्थामापादिते बलपति च सागरचन्द्रे आर्तः सर्वोऽपि मात्रादिस्वजनवर्गः । खिद्यन्ते यादवाः । तदत्रान्तरे समायातः कथमपि सागरचन्द्रसमीपे शाम्बकुमारः । दृष्टश्च तेनाऽसौ तदवस्थः । ततः पृष्ठतस्तस्य स्थित्वा हस्तद्वयेनाच्छादिते तदक्षिणी शाम्बेन । सागरचन्द्रेणोक्तम्– किं कमलामेला ? । शाम्बेनोक्तम्– नाहं कमलामेला, किन्तु कमलामेलोऽहम् । ततः सागरचन्द्रेण 'शाम्बोऽयम्' इति ज्ञात्वा प्रोक्तम्– सत्यमेतत्, त्वमेव मम कमलदीर्घलोचनां कमलामेलां मेलयिष्यसि, कोऽत्रापरोऽन्यः समर्थः ? इति । ततोऽन्यैर्यदुकुमारैः पीतमद्यः परवशीभूतः शाम्बो प्रतिपन्नस्तत्प्रापणप्रतिज्ञाम् । उत्तीर्णे च मदभावे विचिन्तितं शाम्बेन– अहो ! आर्तं मयाऽभ्युपगतम्, अशक्यं चैतद् वस्तु, कथमियं प्रतिज्ञा निर्वाहयिष्यते ? । ततः प्रद्युम्नपार्श्वात् प्रज्ञप्तिविद्या याचिता शाम्बेन । विवाहदिवसे च बहुभिर्यादवकुमारैः परिवृतेन तेन सुरङ्गां पातयित्वा पितृगृहादाकृष्य नीता उद्याने कमलामेला ।

नारदं च साक्षिणं कृत्वा कारितस्तत्पाणिग्रहणसंबन्धः सागरचन्द्रस्य । ततः सर्वेऽपि कृतविद्याधरस्वरूपाः क्रीडन्तास्तिष्ठन्ति उद्याने । पितृश्वशुरपाक्षिकैश्चान्वेषयद्भिर्दृष्टा कृतविद्याधररूपा नवपरिणीतवेषधारिणी च क्रीडन्ती कमलामेला । विद्याधरैरपहृत्य परिणीता कमलामेलेति कथितं तैर्वासुदेवस्य । निर्गतश्च विद्याधरोपरि कुपितः सबलवाहनोऽसौ । लग्नं च महदायोधनं तावत्, यावत् पश्चाच्छम्बः परिहृतवैक्रियरूपः पतितो जनकस्याङ्घ्रियुग्मे । ततश्चोपसंहृतः संग्रामः । दत्ता च कृष्णेन कमलामेला सागरचन्द्रस्यैव । गताश्च सर्वे स्वस्थानम् । तत्र सागरचन्द्रस्य शम्बं कमलामेलां मन्यमानस्य भावाननुयोगः, यथावस्थितावगमे तु भावानुयोगः । विपरीतादिप्ररूपणयोजना तु प्रस्तुता पूर्ववदिति ।

अथ शम्बस्योदाहरणम्– वासुदेवात्, शेषजनाच्च सदैव शृणोति जाम्बुवती, समस्तानामप्यालीनां मन्दिरं त्वत्पुत्रः शम्ब इति । ततो जाम्बुवत्या विष्णुरभिहितः– मया पुत्रसत्कैकाऽप्यालिर्न दृष्टा । विष्णुना प्रोक्तम्– आगच्छ, येनाऽद्य दर्शयामि । ततो जाम्बुवती उत्कृष्टलावण्यमाभीरीरूपं कारिता । स्वयं पुनराभीररूपं कृत्वा दण्डहस्तः स्वयं पृष्ठे व्यवस्थितः, अग्रतस्तु मस्तकन्यस्तदधिहण्डिका जाम्बुवती कृता । प्रविष्टोऽथ दधिविक्रयार्थं नगरीमध्ये । दृष्टा च शम्बेन माता तदोत्कृष्टरूपाऽऽभीरीति विज्ञाय प्रोक्ता शम्बेनैषा । आगच्छ मद्गृहम्, सर्वस्यापि त्वदीयदध्नो यावन्मात्रं मूल्यं याचसे, तदहं दास्यामि, इत्यग्रतः स्वयम्, पृष्ठतस्त्वाभीरी, पश्चात् त्वाभीरः । ततः शून्यदेवकुलिकायामेकस्यां गत्वा प्रोक्ता शम्बेनाभीरी– प्रविशैतन्मध्ये, मुञ्च दधि, तया च विरूपाभिप्रायं तं विज्ञाय प्रोक्तम्– नाहमत्र प्रविशामि, द्वारास्थिताया एव गृहाण दधि, प्रयच्छ मूल्यम् । बलादपि प्रवेशयिष्यामीत्यभिधाय गृहीता शम्बेन बाहौ । ततो धावित्वा द्वितीयबाहौ लग्न आभीरः । द्वयोरपि चाकर्षण-विकर्षणं कुर्वतोर्भग्नं भण्डनम् । ततः कृतं सहजरूपमात्मनः, जाम्बुवत्याश्च विष्णुना । तच्च दृष्ट्वा लज्जितो नष्टः शम्बः । नागच्छति चावसरेऽपि लज्जया राजकुले । ततोऽन्यदिवसे विष्णुनियुक्तबृहत्पुरुषैः कष्टेनानीयमानः क्षुरिकया वंशकीलकं घटयन्नागच्छत्यसौ । प्रणामे च कृते पृष्टो वासुदेवेन– शम्ब ! किमेतत् क्षुरिकया घट्यते ? । तेनोक्तम्– कीलकोऽयम् । किमर्थः पुनरसौ ? । यः पर्युषितानतीतजल्पान् वदिष्यति तन्मुखे आहननार्थं इति । तदत्र शम्बस्य मातरमप्याभीरीं मन्यमानस्य भावाननुयोगः, पश्चाद् यथावदवगमे तु भावानुयोगः । प्रस्तुतयोजना तु पूर्ववदिति ।

अथ श्रेणिककोपोदाहरणम्– राजगृहे नगरे समवसृतस्य भगवतः श्रीमन्महावीरस्य श्रेणिकनराधिपो राज्ञ्या चेल्लणया सह माघमासे हिमकणप्रवर्षिणि महाशीते पतिते वन्दनार्थं गतः । ततो निवर्तमानस्य च तस्य राज्ञ्या चेल्लणया मार्गासन्नस्तपःकर्पितशरीरः

१ क ग. छ 'शम्ब' । २ क. ग घ. 'र्थमिति' ।

सर्वथाप्यनावरणो मेरुशिखरमिव निष्कम्पः प्रतिमाप्रतिपन्नोऽभिनवकायोत्सर्गे स्थितः संध्यायां दृष्टः कोऽपि तपस्वी । गताऽसौ तद्गुणानेव मनसि ध्यायन्ती गृहम् । सुप्ता च रजन्यामनेकशीतातपर्तुमावरणमावृता पर्यङ्के । निर्गतश्च प्रावरणेभ्यो बहिस्तात् कथमप्येकः करः । शीताभिभूतश्चायमतीव स्तब्धीभूतः । तदनुसारेण च समस्तमपि शरीरं तथा व्याप्तं शीतेन, यथा निद्राभरेऽपि जागरितं तया । ततः क्षिप्तो हस्तः प्रावरणमध्ये । स्थितश्च हृदये स तथाकायोत्सर्गस्थायी महामुनिः । ततस्तद्गुणानुरागातिशयोत्कर्षमनुमानयता विस्मितया च प्रोक्तं तया– 'स तपस्वी किं करिष्यति ?' इति । 'यद्येकेनाप्यावरणबहिर्निर्गतेन हस्तेनाऽहमेतावतीं शीतबाधां प्राप्ता, तदरण्ये निरावरणो रूक्षस्तपःकर्पितदेहः प्रविषमशीतबाधितः स तपस्वी किं करिष्यति ?' इति तस्याभिप्रायाभिप्रायः । अथ चण्डोलुतया भणितमनुपस्यान्यथा परिणतः– 'नूनमनया कस्यापि संकेतो दत्तः, तदन्तिके च मयि सन्निहिते गन्तुं न शकिता, ततस्तद्विचरत्स्वचित्ते चिन्तयसि निधार्यैतदुक्तम् ।' ततो महता खेदेन तस्य विभाता रजनी । चलितः श्रीमन्महावीरस्यान्तिकम् । गच्छता चातिकोपावेशाद् निरूपितोऽभयकुमारः– सर्वाभिरप्यन्तःपुरिकाभिः सह प्रदीपय सर्वाण्यप्यन्तःपुरगृहाणि । ततोऽभयकुमारेण चिन्तितम्– केनाऽप्याभिनवोत्पन्नकोपावेशेनैवमसौ वक्ति । प्रथमकोपे च यदुच्यते तत् क्रियमाणं न खलु परिणतौ सुखयति । अथवा, अनुवर्तनीयं गुरूणां वचनम् । अतः शून्यां हस्तिशालामेकां प्रदीप्य प्रास्थित सोऽपि भगवद्वन्दनाय । इतश्च भगवान् पृष्टः श्रेणिकराजेन– भगवन् ! चेल्लणा किमेकपत्नी, अनेकपत्नी वा ? । भगवता प्रोक्तम्– एकपत्नीति । ततो निवृत्तः सत्वरमेव गृहाभिमुखमभयकुमारनिवारणाय । मार्गे चागच्छन् वीक्षितोऽसौ । पृष्टश्च– किं दग्धमन्तःपुरम् ? । तेनोक्तम्– दग्धम् । राज्ञा कुपितेनाभ्यधायि– त्वमपि तत्रैव प्रविश्य किं न दग्धोऽसि ? । कुमारेण प्रोक्तम्– किं ममाग्निप्रवेशेन, व्रतमेव ग्रहीष्याम्यहम् । ततो या भूतस्य महान् खेद इति कथितं यथावद्वार्ति । तदत्र सुशीलामपि चेल्लणां कुशीलां मन्यमानस्य राज्ञो भाषाननुयोगः, यथावदवगमे च तदनुयोगः । एवमौदयिकादिभावान् विपरीतस्वरूपान् प्ररूपयतो भावाननुयोगः, यथावस्थितस्वरूपांस्तु तान् प्ररूपयतो भावानुयोग इति । तदेवमेकार्थिकानि प्रतिपादयता यदुक्तम्– 'अणुभागो य निभागो भास विभासा य' इत्यादि, तत्र सनिक्षेपः, सोदाहरणश्चाभिहितोऽनुयोगः, तत्प्रतिपक्षत्वेनाननुयोगश्च ॥ १४१८ ॥

सांप्रतं नियोगस्वरूपमभिधित्सुर्भाष्यकारः प्राह—

[2]नियओ व निच्छिओ वा हिओ व जोगो मओ निओगो त्ति । नेओ समेअ-लक्खण-सोदाहरणोऽणुओगो व्व ॥ १४१९ ॥

---

१ गाथा ११८५ । २ नियतो वा निश्चितो वा हितो वा योगो मतो नियोग इति । ज्ञेयः समेद-लक्षण-सोदाहरणोऽनुयोग इव ॥ १४१९ ॥

नियतो निश्चितो हितो वाऽनुकूलः सूत्रस्याभिधेयेन सह यः खलु योगः संबन्धः स नियोगो मतः। अयं च सभेदः सलक्षणः सोदाहरणश्चानुयोगवदेव विज्ञेय इति ॥ १४१९ ॥

अथ भाषास्वरूपमभिधित्सुराह—

[1]भासा वत्ता वाया सुयवत्तीभावमित्तयं सा य। सुयभावमित्तयं जह सामाइयमिहेवमाईयं ॥ १४२० ॥

'भाष व्यक्तायां वाचि' भाषणं भाषा व्यक्ता वागित्यर्थः। सा चेह व्यक्तिः श्रुतस्य व्यक्तिभावमात्ररूपैव गृह्यते, न त्वशेषविशेषरूपा विभाषा, वार्तिकविषयत्वात् तस्याः। अत्रोदाहरणमाह– यथाऽव्यक्तमनवबुद्धविशेषरूप तत् श्रुतभावमात्रमविज्ञातव्यक्तरूपस्य विनेयस्य भाषकेन व्याख्यात्रा व्यक्तीक्रियते। कथम् ?, इत्याह– सामायिकमिदं शास्त्रपरिज्ञा, अध्ययनं वा, एतस्य च सामायिकादेरयं शब्दार्थ इत्यादि। इदमुक्तं भवति– भाषक-विभाषक-वार्तिककारभेदात् त्रिविधाः श्रुतस्य व्याख्यातारः। तत्र भाषकोऽविज्ञातविशेषस्वरूपस्य श्रुतमात्रस्य सव्युत्पत्तिकविशेषनाममात्रकथनेन व्यक्तिमात्र कृत्वा चरितार्थो भवति। यथा समस्याऽऽयः सामायिकमित्यादि। तदेवं भाषकसंबन्धिन्या भाषायाः स्वरूपमुक्तम् ॥ १४२० ॥

अथ विभाषकप्रणीतविभाषायाः स्वरूपमाह—

[2]विविहा विसेसओ वा होइ विभासा दुगाइपज्जाया। जह सामइयं समओ सामाओ वा समाओ वा ॥१४२१॥

विविधा भाषाऽनेकपर्यायैः श्रुतस्य व्यक्तीकरणं विभाषा, विशेषतो वा भाषा विभाषा, भाषापेक्षया सविशेषं श्रुतस्य व्यक्तीकरणमित्यर्थः। एतदेवाह– द्व्यादयः पर्याया यस्यां सा द्व्यादिपर्याया विभाषेत्यर्थः। अत्राप्युदाहरणमाह– यथा [3]'करेमि भंते ! सामाइयं' इत्यादि श्रुतमिदं सामायिकमुच्यते– सर्वेषामपि मुमुक्षूणां समये संकेते भवं सामायिकमित्यर्थः। सर्वेऽपि हि मुमुक्षवः सर्वसावद्यविरमणरूपेऽस्मिन्नेवागत्य प्रथमं तिष्ठन्ति, तत उत्तरोत्तरगुणप्राप्त्या सर्वक्लेशेभ्यो मुच्यन्त इति भावः। अथवा, 'समओ त्ति' सम्यगयनं मुक्तिमार्गे प्रवर्तनं यस्मात् तत् समयः सामायिकमेवोच्यते। यदिवा, 'सामाउ त्ति' साम सर्वेषामपि जीवानां प्रियं तस्य साम्न आयः प्राप्तिः सामायः सामायिकमभिधीयते। अथवा 'समाउ त्ति' समस्य राग-द्वेषविरहितस्याऽऽयः प्रतिसमयमपूर्वापूर्वकर्मनिर्ज-

---

१ भाषा व्यक्ता वाक् श्रुतव्यक्तीभावमात्रक सा च। श्रुतभावमात्रक यथा सामायिकमिहैवमादिकम् ॥ १४२० ॥

२ विविधा विशेषतो वा भवति विभाषा द्विकादिपर्याया। यथा सामयिक समयः सामायो वा समायो वा ॥ १४२१ ॥ ३ करोमि भगवन्! सामायिकम्।

सर्वथाप्यनावरणो मेरुशिखरमिव निष्कम्पः प्रतिमाप्रतिपन्नोऽभिमतकायोत्सर्गे स्थितः संध्यायां दृष्टः कोऽपि तपस्वी । गताऽसौ तद्गुणानेव मनसि ध्यायन्ती गृहम् । सुप्ता च रजन्यामनेकशीतातपवर्षप्रावरणप्रावृता पल्यङ्के । निर्गतश्च प्रावरणेभ्यो बहिस्तात् कथमप्येकः करः । शीताभिभूतश्चायमत्रैव स्तब्धीभूतः । तदनुसारेण च समस्तमपि शरीरं तथा व्याप्तं शीतेन, यथा निद्राभरेऽपि जागरिता तथा । ततः क्षिप्तो हस्तः प्रावरणमध्ये । स्थितश्च हृदये स तथाकायोत्सर्गस्थायी महामुनिः । ततस्तद्गुणानुरागेणाऽतिबहुमानतया विशिष्टतया च प्रोक्तं तया– 'स तपस्वी किं करिष्यति ?' इति । 'यद्यहं गृहाभ्यन्तरप्रावरणवारिनिर्गतेन हस्तेनाऽप्येतावतीं शीतबाधां प्राप्ता, तदरण्ये निरावरणो रूक्षस्तपःकर्शितश्चैवंविधमहाशीतबाधितः स तपस्वी किं करिष्यति ?' इति तस्याभिप्रायः । अयं चल्लणाभिप्रायोऽपि नृपस्यान्यथा परिणतः– 'नूनमनया कस्यापि संकेतो दत्तः, तदन्तिके च मयि सन्निहिते गन्तुं न शकिता, ततस्तच्चिन्तया इदं वचसि निपतितमुक्तम् ।' ततो महता खेदेन तस्य विभाता रजनी । चलितः श्रीमन्महावीरस्यान्तिकम् । गच्छता चातिकोपावेशात् निरूपितो ऽभयकुमारः– सर्वाभिरप्यन्तःपुरिकाभिः सह प्रदीपय सर्वाण्यप्यन्तःपुरगृहाणि । ततोऽभयकुमारेण चिन्तितम्– केनाऽप्यभिनवोत्पन्नकोपावेशेनैवमसौ वक्ति । प्रथमकोपे च यदुच्यते तत् क्रियमाणं न खलु परिणतौ सुखयति । अथवा, अनुवर्तनीयं गुरूणां वचनम् । अत शून्यां हस्तिशालामेकां प्रदीप्य प्रस्थितः सोऽपि भगवद्वन्दनाय । इतश्च भगवान् पृष्टः श्रेणिकराजेन– भगवन् ! चेल्लणा किमेकपत्नी, अनेकपत्नी वा ? । भगवता प्रोक्तम्– एकपत्नीति । ततो निवृत्तः सत्वरमेव गृहाभिमुखमभयकुमारनिवारणाय । मार्गे चागच्छन् वीक्षितोऽसौ । पृष्टश्च– किं दग्धमन्तःपुरम् ? । तेनोक्तम्– दग्धम् । राज्ञा कुपितेनाभ्यधायि– त्वमपि तत्रैव प्रविश्य किं न दग्धो ऽसि ? । कुमारेण प्रोक्तम्– किं ममाग्निप्रवेशेन, व्रतमेव ग्रहीष्याम्यहम् । ततो मा भूदस्य महान् खेद इति कथितं यथावृत्तमेवेति । तदत्र सुशीलामपि चेल्लणां कुशीलां मन्यमानस्य राज्ञो भावाननुयोगः, यथावदवगमे च तदनुयोगः । एवमौदयिकादिभावान् विपरीतस्वरूपान् प्ररूपयतो भावाननुयोगः, यथावस्थितस्वरूपांस्तु तान् प्ररूपयतो भावानुयोग इति । तदेवमैकार्थिकानि प्रतिपादयता यदुक्तम्– 'अणुओगो य निओगो भास विभासा य' इत्यादि, तत्र सनिक्षेपः, सोदाहरणश्चाभिहितोऽनुयोगः, तत्प्रतिपक्षत्वेनाननुयोगश्च ॥ १४१८ ॥

सांप्रतं नियोगस्वरूपमभिधित्सुर्भाष्यकारः प्राह–

[२]नियओ व निच्छिओ वा हिओ व जोगो मओ निओगो त्ति । नेओ सभेअ-लक्खण-सोदाहरणोऽणुओगो व्व ॥१४१९॥

१ गाथा ११८५ । २ नियतो वा निश्चितो वा हितो वा योगो मतो नियोग इति । नेयः सभेद-लक्षण-सोदाहरणोऽनुयोग इव ॥ १४१९ ॥

नियतो निश्चितो हितो वाऽनुकूलः सूत्रस्याभिधेयेन सह यः खलु योगः संबन्धः स नियोगो मतः । अयं च सभेदः सलक्षणः सोदाहरणश्चानुयोगवदेव विज्ञेय इति ॥ १४१९ ॥

अथ भाषास्वरूपमभिधित्सुराह—

[1]भासा वत्ता वाया सुयवत्तीभावमित्तयं सा य । सुयभावमित्तयं जह सामाइयमिहेवमाईयं ॥ १४२० ॥

'भाष व्यक्तायां वाचि' भाषणं भाषा व्यक्ता वागित्यर्थः। सा चेह व्यक्तिः श्रुतस्य व्यक्तिभावमात्ररूपैव गृह्यते, न त्वशेषविशेषरूपा विभाषा, वार्तिकविषयत्वात् तस्याः । अत्रोदाहरणमाह— यथाऽव्यक्तमनवबुद्धविशेषरूप तत् श्रुतभावमात्रमविज्ञातव्यक्तरूपस्य विनेयस्य भाषकेन व्याख्यात्रा व्यक्तीक्रियते । कथम् ?, इत्याह— सामायिकमिद शास्त्रपरिज्ञा, अध्ययनं वा, एतस्य च सामायिकादेरयं शब्दार्थ इत्यादि । इदमुक्त भवति— भाषक-विभाषक-वार्तिककारभेदात् त्रिविधाः श्रुतस्य व्याख्यातारः । तत्र भाषकोऽविज्ञातविशेषस्वरूपस्य श्रुतमात्रस्य सव्युत्पत्तिकविशेषनाममात्रकथनेन व्यक्तिमात्र कृत्वा चरितार्थो भवति । यथा समस्याऽऽयः सामायिकमित्यादि । तदेवं भाषकसंबन्धिन्या भाषायाः स्वरूपमुक्तम् ॥ १४२० ॥

अथ विभाषकप्रणीतविभाषायाः स्वरूपमाह—

[2]विविहा विसेसओ वा होइ विभासा दुगाइपज्जाया । जह सामइयं समओ सामाओ वा समाओ वा ॥१४२१॥

विविधा भाषाऽनेकपर्यायैः श्रुतस्य व्यक्तीकरणं विभाषा, विशेषतो वा भाषा विभाषा, भाषापेक्षया सविशेषं श्रुतस्य व्यक्तीकरणमित्यर्थः। एतदेवाह— द्व्यादयः पर्याया यस्यां सा द्व्यादिपर्याया विभाषेत्यर्थः । अत्राप्युदाहरणमाह— यथा [3]'करेमि भंते ! सामाइयं' इत्यादि श्रुतमिदं सामायिकमुच्यते— सर्वेषामपि मुमुक्षूणा समये संकेते भव सामायिकमित्यर्थः । सर्वेऽपि हि मुमुक्षवः सर्वसावद्यविरमणरूपेऽस्मिन्नेवागत्य प्रथमं तिष्ठन्ति, तत उत्तरोत्तरगुणप्राप्त्या सर्वक्लेशेभ्यो मुच्यन्त इति भावः । अथवा, 'समओ त्ति' सम्यगयनं मुक्तिमार्गे प्रवर्तनं यस्मात् तत् समयः सामायिकमेवोच्यते । यदिवा, 'सामाउ त्ति' साम सर्वेषामपि जीवानां प्रियं तस्य साम्न आयः प्राप्तिः सामायः सामायिकमभिधीयते । अथवा 'समाउ त्ति' समस्य राग-द्वेषविरहितस्याऽऽयः प्रतिसमयमपूर्वापूर्वकर्मनिर्ज-

---

१ भाषा व्यक्ता वाक् श्रुतव्यक्तीभावमात्रक सा च । श्रुतभावमात्रक यथा सामायिकमिहैवमादिकम् ॥ १४२० ॥

२ विविधा विशेषतो वा भवति विभाषा द्विकादिपर्याया । यथा सामयिक समय. सामायो वा समायो वा ॥ १४२१ ॥ ३ करोमि भगवन्! सामायिकम् ।

अथ वार्तिकलक्षणमाह—

'वित्तीए वक्खाणं वत्तियमिह सव्वपज्जवेहिं वा । वित्तीओ वा जायं जम्मि वा जह वत्तए सुत्ते ॥१४२२॥

इतः सूत्रविवरणस्य व्याख्यानं भाष्यं वार्तिकमुच्यते । यथेदमेव विशेषावश्यकम् । अथवा, उत्कृष्टश्रुतवतो गणधरादेर्भगवत सर्वपर्यायैर्यद् व्याख्यानं तद् वार्तिकम् । वृत्तेर्वा सूत्रविवरणाद् यदायातं सूत्रार्थानुकथनरूपं तद् वार्तिकम् । यदिवा, यस्मिन् सूत्रे यथा वर्तते सूत्रस्यैवोपरि गुरुपारम्पर्येणायातं व्याख्यानं तद् वार्तिकमिति ॥ १४२२ ॥

एवं च सति यस्य संबन्धि व्याख्याने वार्तिकमुच्यते, तदाह—

उक्कोसयसुयनाणी निच्छयओ वत्तियं वियाणाइ । जो वा जुगप्पहाणो तओ व जो गिण्हए सव्वं ॥१४२३॥

उत्कृष्टश्रुतज्ञान्येव निश्चयनयमतेन तावद् वार्तिकं कर्तुं विजानाति, नान्यः । यो वा यस्मिन् युगे प्रधानो भद्रबाहुस्वाम्यादिर्भ वति । ततो वा युगप्रधानाद् यः स्थूलभद्रस्वाम्यादिः सर्वं श्रुतं गृह्णाति स वार्तिककृदिति ॥ १४२३ ॥

अथ भाषक विभाषक-वार्तिकविद एवान्यथा प्रतिपिपादयिषुराह—

ऊणं सममहियं वा भणियं भासति भासगाईया । अहवा तिण्णवि साहेज्ज कट्ठकम्माइनाएहिं ॥१४२४॥

अनुयोगाचार्येण यद् भणितं व्याख्यातं तस्मादूनं योऽन्यस्य भाषते व्याचष्टे स भाषक उच्यते । तद्व्याख्यातस्य समं तु भाष माणो विभाषकः । महातिशयवांस्तदधिकं भाषमाणो वार्तिककृदिति । अथवा, किमेतेन बहुना ?, त्रीनप्येतान् भाषकादीननन्तर वक्ष्यमाणकाष्ठकर्मादिभिर्ज्ञातैरुदाहरणैः साधयेत् कथयेदिति । अनन्तरनिर्युक्तिगाथामस्वाधनेयम् ॥ इति द्वादशगाथार्थः ॥ १४२४ ॥

तान्येव काष्ठकर्मादुदाहरणान्याह—

कट्ठे पोत्थे चित्ते सिरिघरिए पोंड-देसिए चेव । भासग विभासए वा वत्तीकरणे य आहरणा ॥ १४२५ ॥

---

१ वृत्तेर्व्याख्यानं वार्तिकमिह सर्वपर्यायैर्वा । वृत्तितो वाऽऽयातं यस्मिन् वा यथा वर्तते सूत्रे ॥ १५२२ ॥ २ छ वृत्ती'
३ उत्कृष्टश्रुतज्ञानी निश्चयतो वार्तिकं विजानाति । यो वा युगप्रधानस्ततो वा यो गृह्णाति सर्वम् ॥ १५२३ ॥ ४ क ग छ यथा मा' ।
५ ऊनं सममधिकं वा भणितं भाषन्ते भाषकादिकाः । अथवा त्रीनपि कथयेत् काष्ठकर्मादिज्ञातैः ॥ १५२४ ॥
६ काष्ठे पुस्ते चित्रे श्रीगृहिके पोण्ड-देशिकयोश्चैव । भाषक-विभाषकयोर्वा वृत्तिकरणे चोदाहरणानि ॥ १५२५ ॥

‘काष्ठे’ इति काष्ठविषयो दृष्टान्तः। यथा काष्ठे कश्चिद् रूपकार आकारमात्रमेवोन्मीलयति, कश्चित् तु तत्रैव स्थूलावयवं रूपं किञ्चिद् निष्पादयति, अपरस्तु सुविभक्तविचित्रोत्कृष्टनिःशेषाङ्गोपाङ्गावयवयुक्तं निर्वर्तयति । एवं काष्ठकल्पं सामायिकादिसूत्रम् । तत्र भाषकः किञ्चिदर्थमात्रमेव व्याचष्टे । विभाषकस्तु तस्यैवानेकप्रकारैरर्थमाख्याति । वार्तिककरस्तु निरवशेषैरपि व्याख्याप्रकारैस्तदर्थं प्रतिपादयति । पुस्तं लेप्यम्, तद्दृष्टान्तेऽपि काष्ठवदेव सर्वं वाच्यम् । चित्रदृष्टान्ते तु– यथा कोऽपि चित्रकारो वर्तिकाभिः कुड्यादिषु रूपस्याकारमात्रं लिखति । कश्चित्तु तत्रैव हरितालादिवर्णकैर्गौरवर्णादिभावान् दर्शयति । कश्चित्तु निरवशेषानपि तद्गतभावान् सत्यापयति । दार्ष्टान्तिकयोजना तु तथैवेति । श्रीगृहं भाण्डागारम्, तदस्यास्तीति श्रीगृहिको भाण्डागारिकः । तत्र कोऽप्यसौ ‘अत्र भाजने रत्नानि सन्ति’ इत्येतावन्मात्रमेव जानाति, अपरस्तु तज्जाति-माने अपि वेत्ति, अन्यस्तु सर्वास्तद्गुण-दोषानप्यवबुध्यत एव । एवं प्रथम-द्वितीय-तृतीयश्रीगृहिकतुल्या यथासंख्यं भाषक-विभाषक-वार्तिककरा विज्ञेयाः । पौण्डमविकासितावस्थं कमलम् । तच्च यथेषद्विकासिता-ऽर्धविकासित-सर्वविकासितभेदात् त्रिधा भवति, एवं भाषकादिव्याख्यानमपीति । देशनं देशः कथनं सोऽस्यास्तीति देशिकः, तत्र यथा कश्चिद् देशिकः पन्थानं पृष्टो दिङ्मात्रोपदेशेनैव तं कथयति, कश्चित्तु तद्व्यवस्थित-ग्राम-नगरादिभेदेन, अपरस्तु समस्ततदुत्थगुण दोषाख्यानद्वारेणापि तमुपदिशति । दार्ष्टान्तिकयोजना तथैव । एवमेतानि भाषक-विभाषक-व्यक्तीकरविषयाण्युदाहरणानि प्रतिपादितानि । इति निर्युक्तिगाथासंक्षेपार्थः ॥ १४२५ ॥

विस्तरार्थं भाष्यकारः प्राह—

पढमो रूवागारं थूलावयवोवदंसणं बीओ । तइओ सव्वावयवे निद्दोसे सव्वहा कुणइ ॥ १४२६ ॥

कट्ठसमाणं सुत्तं तदत्थरूवेगभासणं भासा । थूलत्थाण विभासा सव्वेसिं वत्तियं नेय ॥ १४२७ ॥

प्रथमगाथायां प्रथम-द्वितीय-तृतीयशब्दवाच्यो रूपकारः, द्वितीयगाथायां तु दार्ष्टान्तिकयोजना । तत्र काष्ठस्थानीयं सूत्रम् । ‘तदत्थरूवेगभासणं ति’ तस्य च सूत्रस्यार्थस्तदर्थस्तस्य चानन्तरूपत्वाद् यदेकरूपभाषणं सा भाषा– स भाषकव्यापार इत्यर्थः; स्थूलार्थानां तु कियतामपि भाषणं विभाषा, सर्वेषां तु निरवशेषाणामर्थानां भाषणं वार्तिकं ज्ञेयमिति ॥ १४२६॥१४२७ ॥

---

१ प्रथमो रूपाकार स्थूलावयवोपदर्शन द्वितीय । तृतीय सर्वावयवान् निर्दोषान् सर्वथा करोति ॥ १४२६ ॥
काष्ठसमान सूत्र तदर्थरूपैकभाषण भाषा । स्थूलार्थानां विभाषा सर्वेषां वार्तिकं ज्ञेयम् ॥ १४२७ ॥

पुस्तदृष्टान्तं व्याख्यातुमाह—

'पोत्थ ठिइागार दिट्ठावयव समत्तपज्जाय । जह, तह सुत्त भासा विभासण वत्तिय चेव ॥ १४२८ ॥

यथा पुस्तं लेप्यं प्रथममभिन्नादिसंबन्धिरूपस्य स्थाकारमात्रं भवति । ततः क्रमेण दृष्टावयवम्, ततोऽपि क्रमाद् निर्वर्तित निःशेषतत्पर्याय संपद्यते, तथा सूत्रमाश्रित्य भाषा, विभाषा, वार्तिकं च जघन्य-मध्यमा समव्याख्यानरूपं यथासङ्ख्यं ज्ञेयमिति ॥१४२८॥

चित्रदृष्टान्त विवरीषुराह—

[२]कुड्डे वत्तीलिहिय वण्णुम्मिल्ल समत्तपज्जाय । जह, तह सुत्त भासा विभासण वत्तिय चरिम ॥ १४२९॥

यथा किञ्चिदिह मसृणं धवलं कुड्यम् । तत्र प्रथमं वर्तिकाभिस्तदालेख्यरूपकाणां लिखिताकारमात्रं भवति । ततश्च वर्णे कोन्मिष संपद्यते, हरितालादिवर्णकैरुन्मीलितं गौरवर्णादिस्वरूपं भवतीत्यर्थः । ततः समस्ताः समाप्ता वा पर्याया आलेख्यधर्मा निष्पन्ना यत्र तत् समस्तपर्यायम्, समाप्तपर्यायं वा भवति— सर्वात्मना निष्पन्नं भवतीत्यर्थ । तथाच कुड्यस्थानीयं सूत्रम् । तत्र भाषा, विभाषा, वार्तिकं च चरमं तृतीयं भवतीति ॥ १४२९ ॥

श्रीगृहिकोदाहरणार्थमाह—

[३]माणे जाई-माण गुणे य रयणाण मुणइ सिरिघरिओ । जह, तह सुयमाणे भासगाइओऽत्थरयणाण ॥१४३०॥

श्रीगृहिको भाण्डागारिकः, स च यथा कश्चिद् 'रत्नान्यत्र ताम्रकरण्डिकादिभाजने सन्ति' इत्येवं मुणतीति सोपस्कारं व्याख्येयम् । अपरस्तु तेषामेव रत्नानां जातिं मान च जानाति । अन्यस्तु ज्वरादिरोगापहर्तृत्व क्षुत्-पिपासा श्रमापनेतृत्वादींस्तद्गुणानपि वेत्ति । अथवा, अन्यथा योज्यते— यथा श्रीगृहिक कश्चिद् रत्नभाजने मरकतादिकां तज्जातिं जानाति, अपरस्तु माष वल्ल-गद्याणादिकादिकं तन्मानमपि बुध्यते ; अन्यस्तु पूर्वोक्तांस्तद्गुणानपि समस्तान् वेत्ति ; तथा रत्नभाजनस्थानीये श्रुते स्तोक-बहु-बहुतरार्थवेत्तारो भाषकादयो विज्ञेया इति ॥ १४३० ॥

---

१ पुस्त स्थाकारं दृष्टावयवं समस्तपर्यायम् । यथा तथा सूत्रं भाषा विभाषणं वार्तिकं चैव ॥ १४२८ ॥

२ कुड्ये वर्तिलिखितं वर्णोन्मिलं समस्तपर्यायम् । यथा तथा सूत्र भाषा विभाषणं वार्तिकं चरमम् ॥ १४२९ ॥

३ भाजने जाति-माने गुणांश्च रत्नानां जानाति श्रीगृहिकः । यथा तथा श्रुतभाजने भाषकादयोऽर्थरत्नानाम् ॥ १४३० ॥

पोण्डदृष्टान्तव्याख्यामाह—

वोंडं[1] विभिन्नमीसं दरफुल्लं वियसियं विसेसेण । जह कमलं चउरूवं सुत्ताइचउक्कमप्पेवं ॥ १४३१ ॥[2]

पोण्डमविकसितावस्थं कमलम् । तस्य च पश्चात् तिस्रोऽवस्था जायन्ते, तद्यथा– 'विभिन्नमीसं ति' ईषद्विभिन्नमित्यर्थः । तथा, 'दरफुल्लं ति' अर्धविकासितमित्यर्थः । तथा, 'वियसियं विसेसेण त्ति' सर्वात्मना विकसितमित्यर्थः । एवं च सति यथा कमलं चतूरूपमुक्तम्, तथा सूत्रादिचतुष्कमपि विज्ञेयम्– अविवृतं मुकुलितं सूत्रम्, तथा, अल्प-बहु-बहुतरव्याख्यानरूपास्तस्य तिस्रोऽवस्थाः, इत्येवं चतूरूपतेति ॥ १४३१ ॥

अथ देशिकदृष्टान्तव्याख्यामाह—

[3]पंथो दिसाविभागो गाम-पुराइगुण-दोसपेयालं । जह, पहदेसणमेवं सुत्तं भासाइतिययं च ॥ १४३२ ॥

इह पन्थाः कश्चिद् ग्राम-नगरादीनां भवति । तं च पृष्टः कोऽपि दिग्विभागमात्रमेव कथयति, अन्यस्तु तद्व्यवस्थितग्राम-नगरादीन् कथयति, अपरस्तु मार्गगतनिःशेषगुण-दोषविचारमपि कथयति । इत्थं यथा पथो मार्गस्य देशनं त्रिविधं प्रवर्तते, एवं भाषा-विभाषा-वार्तिकलक्षणमपि त्रितयमवगन्तव्यम् । तदिह सर्वेष्वपि काष्ठादिदृष्टान्तेष्वयं परमार्थः– जघन्य-मध्यमो त्कृष्टव्याख्यातारो भाषक-विभाषक-व्यक्तीकरा उच्यन्त इति । तदेवं जिनप्रवचनोत्पत्तिः, प्रवचनैकार्थिकानि, तद्विभागश्चोक्तः ॥ १४३२ ॥

अथ क्रमप्राप्तमपि द्वारविधिं 'दारविही वि महत्था तत्थ वि वक्खाणविहिविवज्जासो, मा होज्ज' इत्यादिपूर्वोक्तकारणादुल्लङ्घ्य, व्याख्यानविधिमेवेह तावदभिधित्सुः प्रस्तावनामाह—

[4]एयस्स को णु जोग्गो वत्तुं सोउं च, केण विहिणा वा ? । पुव्वोइयसंबंधो वक्खाणविही विभागाओ ॥ १४३३ ॥[5]

एतस्य च वक्ष्यमाणस्य 'उद्देसे[6] निद्देसे य' इत्यादिद्वारविधेः, सर्वस्य वाऽनुयोगस्य को वक्तुं योग्यो गुरुः ?, कश्च श्रोतुं योग्यः श्रोता ?, केन वा विधिनाऽसौ वक्तव्यः ? इत्येतदभिधानीयम् । अत एव तस्मात् प्रवचनैकार्थिकविभागादनन्तरं 'दारविही वि महत्था' इत्यादिना

१ क 'वोण्ड' । २ पोण्ड विभिन्नमीपदर्धफुल्ल विकसित विशेषेण । यथा कमल चतूरूप सूत्रादिचतुष्कमप्येवम् ॥ १४३१ ॥

३ पन्था दिग्विभागो ग्राम पुरादिगुण-दोषविचारम् । यथा पथदेशनमेव सूत्र भाषादित्रितय च ॥ १४३२ ॥ ४ गाथा १३६० ।

५ एतस्य को नु योग्यो वक्तु श्रोतु च केन विधिना वा ? । पूर्वोदितसम्बन्धो व्याख्यानविधिर्विभागात् ॥ १४३३ ॥ ६ गाथा ९७३ ।

पूर्वप्रतिपादितसंबन्धो व्याख्यानविधिरुच्यते । पाठान्तरं वा 'विभासाउ त्ति' सामान्येन पूर्वमुद्दिष्टस्येदानीं व्याख्यानविधिर्विशेषेण भाषणं भाषा भणनं 'क्रियते' इति शेषः ॥ इति गाथाष्टकार्थः ॥ १४२३ ॥

तमेव व्याख्यानविधिमाह—

गोणी चंदणकथा चेडीओ सावए बहिरगोहे । टंकणओ ववहारो पडिवक्खे आयरिय-सीसे ॥१४२४॥

आचार्यशिष्ययोर्योग्यायोग्यविचारे 'गोणी' गौस्तदुदाहरणं वक्तव्यम् । तथा, चन्दनकन्थानिदर्शनम् । तथा, चेट्यौ जीर्णाऽभिनवधम्मिल्लप्रिये, तदृष्टान्तो वाच्यः । तथा, श्रावकोदाहरणम् । तथा, बधिरगोदोहनिदर्शनम् । तथा, टङ्कणकव्यवहारः षष्ठमुदाहरणम् । एतेषु षट्स्वप्युदाहरणेषु शिष्याऽऽचार्ययोः साक्षादयोग्यत्वमभिधाय तत्प्रतिपक्षे योग्यत्वं योजनीयम् । अथवा, एषां षण्णामप्युदाहरणानां मध्ये योग्याऽयोग्ययोर्विकल्पेनैकमुदाहरणमाचार्यस्य, एकं तु शिष्यस्य, इत्येवं योजनीयम् ॥ इति निर्युक्तिगाथासंक्षेपार्थः ॥ १४२४ ॥

विस्तरतस्तु गोदृष्टान्तं भाष्यकारः प्राह—

भंगगनिविट्ठं गोणिं केउं वत्तो व्व न सुयमायरिओ । एवं मए वि गहिय गिण्हि तुम पि त्ति जपंतो ॥ १४२५ ॥

अविगलगोविक्केया व जो वि भद्दक्खमो सुगंभीरो । अक्खेवनिण्णयपसंगपारओ सो गुरू जोग्गो ॥१४२६॥

सीसो वि पद्धाणयरो णेगंताणाविचारियग्गाही । सुपरिच्छियकेया इव त्थाणवियारक्खमो इट्ठो ॥ १४२७ ॥

कस्यापि धूर्तस्योपचितसर्वाङ्गसुन्दरस्वरूपापि गौः कथमपि संस्थानीमप्रदेशे स्थित्वा भग्ना । ततस्तोत्थातुं न शक्नोति, इत्युपविष्टैव तिष्ठति । ततस्तेन धूर्तेन कस्यापि मुग्धस्य क्रेतुस्तथैवोपविष्टा मूल्येन प्रदत्ताऽसौ । स्वयं पुनरपसृत । क्रेतापि यावत् तामुत्थापयति, तावद् न शक्नोत्युत्थातुमसौ । ततस्तथैव स्थिताऽन्यस्य मूल्येन दातुमारब्धा तेनेयम् । स च दक्षस्त्वादुध प्रभृत्यवयवानां निरीक्षणार्थं

१ गौश्चन्दनकन्था चेट्यौ श्रावको बधिरगोदोहः । टङ्कणको व्यवहारः प्रतिपक्ष आचार्य-शिष्ययोः ॥ १४२४ ॥

२ भग्नविनिविष्टां गां क्रीत्वा व्रतीव न श्रुतमाचार्यः । एवं मयापि गृहीतं गृहाण त्वमपीति जल्पन् ॥ १४२५ ॥

अविकलगोविक्रेतेव योऽपि भद्रक्षमः सुगम्भीरः । आक्षेपनिर्णयप्रसङ्गपारगः स गुरुर्योग्यः ॥ १४२६ ॥

शिष्योऽपि प्रधानतरो नैकान्तेनाऽविचारितग्राही । सुपरीक्षितक्रेतेव स्थानविचारक्षम इष्टः ॥ १४२७ ॥

तामुत्थापयति । मूलक्रेता च तत्कर्तुं न ददाति। वदति च मयोपविष्टैवेयं गृहीता, त्वमप्युपविष्टामेवामुं गृहाण। एवं च न कोऽपि गृह्णाति, उपहसति च तमिति।

अथ प्रकृते योज्यते— भग्ना सती निविष्टा भग्ननिविष्टा तां भग्ननिविष्टां 'गोणि' गां यथा मुग्धः कश्चिदुपविष्टामेव क्रीत्वोपविष्टामेवाऽन्यस्य ददत् प्रयच्छन् क्रेतोपहासविषयत्वादयोग्यः। 'न सुयमायरिउ त्ति' एवमाचार्योऽपि न नैव योग्यो भवति; किं कुर्वन्?, श्रुतं ददत् प्रयच्छन्। कथंभूतः सन्?, इत्याह— 'एवमविचारितमेव मयाऽप्येतत् श्रुतं गृहीतम्, त्वमप्यविचारितमेव गृहाण' इति शिष्यं प्रति जल्पन्निति। इत्थंभूतस्य सूरेः पार्श्वे न श्रोतव्यम्, संशीतिपदेषु निश्चयाभावेन मिथ्यात्वगमनप्रसङ्गात्। अतो व्याख्यानस्यायमयोग्योऽभिधीयत इति। कथंभूतः पुनर्योग्यः?, इत्याह— 'अविगलेत्यादि' सुगमा।

तदेवं गुरोरयोग्यस्य योग्यस्य च स्वरूपमुपदर्श्य शिष्यस्यापि तदाह— 'सीसो वीत्यादि' शिष्योऽपि न नैव प्रधानतरः, किन्त्वयोग्यः। कथंभूतः?, इत्याह— मुग्धगोक्रेतेवैकान्तेनाऽविचारितग्राही। यस्तु स्थानविचारक्षम आग्रहरहितो विचारयोग्ये वस्तुनि विचारकः स सुपरीक्षितगवादिक्रायिक इव सिद्धान्तश्रवणे इष्टो योग्यः शिष्य इति ॥ १४३५ ॥ १४३६ ॥ १४३७ ॥

अथ चन्दनकन्थादृष्टान्तविवरणमाह—

[1]जो सीसो सुत्तत्थं चंदणकंथं व परमयाईहिं। मीसेइ गलियमहवा सिक्खियमाणेण स न जोग्गो ॥१४३८॥

कंथीकयसुत्तत्थो गुरू वि जोग्गो न भासियव्वस्स। अविणासियसुत्तत्था सीसा-यरिया विणिद्दिट्ठा ॥१४३९॥

इह भावार्थस्तावत् कथानकेनोच्यते— द्वारवत्यां नगर्यां वासुदेवस्य राज्यं पालयतो गोशीर्ष-श्रीखण्डमय्यो देवतापरिगृहीतास्तिस्रो भेर्य आसन्, तद्यथा— सांग्रामिकी, औद्भूतिकी, कौमुदिका। तत्र प्रथमा संग्रामकाले समुपस्थिते सामन्तादीनां ज्ञापनार्थं वाद्यते, द्वितीया पुनरुद्भूते— आगन्तुके कस्मिंश्चित् प्रयोजने सामन्ता-ऽमात्यादिलोकस्यैव ज्ञापनार्थं वाद्यते। तृतीया तु कौमुदीमहोत्सवाद्युत्सवज्ञापनार्थं वाद्यते। चतुर्थ्यपि गोशीर्ष-[2]श्रीखण्डमयी भेरी तस्यासीत्। इयं तु षट्-षण्मासपर्यन्ते वाद्यते, यश्च तच्छब्दं शृणोति, तस्यातीतम्, अनागतं च प्रत्येकं षाण्मासिकमशिवमुपशाम्यति। इयं च प्रकृतोपयोगिनी चतुर्थी भेरी। इति तदुत्पत्तिर्लिख्यते—

---

१ यः शिष्यः सूत्रा-ऽर्थौ चन्दनकन्थामिव परमतादिभिः। मिश्रयति गलितमथवा शिक्षितमानेन स न योग्यः ॥ १४३८ ॥
कन्थीकृतसूत्रा-ऽर्थो गुरुरपि योग्यो न भाषितव्यस्य। अविनाशितसूत्रार्थाः शिष्या ऽऽचार्या विनिर्दिष्टाः ॥ १४३९ ॥ २ घ छ 'षचन्दनम'।

पा०
२०॥

कदाचित् सौधर्मदेवलोके समस्तामरसभापुरस्सरमभिहितं शक्रेण—

'पेच्छ अहो ! हरिपमुहा सप्पुरिसा दोसलक्खमज्झे वि । गिण्हंति गुणं चिय, तह य नीयजुज्झेण जुज्झंति ॥ १ ॥
एवं असद्दहंतो कोइ सुरो चिंतए किह णु एयं । संभवइ, जं अगहिउं परदोसं चिट्ठए कोइ ' ॥ २ ॥
इय चिंतिऊण इहइं समागओ तो विउव्वए एसो । बीभच्छकसिणवन्नं अइदुग्गंधं मयगसुणयं ॥ ३ ॥
तस्स य मुहे विउव्वइ कुंदुज्जलपवरदसणरिंछोलिं । नेमिजिणवन्दणत्थं चलियस्स पहम्मि हरिणो य ॥ ४ ॥
तं उवदंसइ सुणयं मग्गं गंधेण तस्स हरिसेन्नं । सयलं पि उप्पहेणं वच्चइ, कण्हो उण सरूवं ॥ ५ ॥
विविहं भावंतो पोग्गलाण वच्चइ पहेण तेणेव । दट्ठूण य सुणयसवं पभणइ गरुयत्तणेणेव ॥ ६ ॥
अइमसिणकसिणवत्थंचले व्व वयणे इमस्स पेच्छ अहो ! । मुत्तावलि व्व रेहइ निम्मलजोण्हा दसणपंती ॥ ७ ॥
अह चिंतियं सुरेणं सच्चं जं अमरसामिणा भणियं । नूणं गुणं चिय गरुया पिच्छंति परस्स न हु दोसं ॥ ८ ॥
अह अन्नदिणे देवो तुरयं अवहरइ वल्लहं हरिणो । सिन्नं च तस्स सयलं विणिज्जियं तेण कुडलम्मा ॥ ९ ॥
तो अप्पणा वि विण्हू तुरगस्स कुडावयम्मि पडिलग्गो । अह देवेण भणियं जिणिउं घेप्पंति रयणाइं ॥ १० ॥

---

१ प्रेक्षस्वाहो ! हरिप्रमुखाः सत्पुरुषा दोषलक्षमध्येऽपि । गृह्णन्ति गुणमेव तथा च नीचयुद्धेन युध्यन्ते ॥ १ ॥
एवमश्रद्दधानः कोऽपि सुरश्चिन्तयति कथं नु एतत् । संभवति यदगृहीत्वा परदोषं तिष्ठति कोऽपि ! ॥ २ ॥
इति चिन्तयित्वेह समागतस्ततो विकरोत्येषः । बीभत्सकृष्णवर्णमतिदुर्गन्धं मृतकशुनकम् ॥ ३ ॥
तस्य च मुखे विकरोति कुन्दोज्ज्वलप्रवरदशनपङ्क्तिम् । नेमिजिनवन्दनाय चलितस्य पथे हरेश्च ॥ ४ ॥
तदुपदर्शयति शुनकं मार्गे गन्धेन तस्य हरिसैन्यम् । सकलमप्युत्पथेन व्रजति कृष्णः पुनः स्वरूपम् ॥ ५ ॥
विविधं भावयन् पुद्गलानां व्रजति पथा तेनैव । दृष्ट्वा च शुनकशवं प्रभणति गुरुत्वेनैवम् ॥ ६ ॥
अतिमसृणकृष्णवस्त्राञ्चल इव वदनेऽस्य प्रेक्षस्वाहो ! । मुक्तावलिरिव राजते निर्मलज्योत्स्ना दशनपङ्क्तिः ॥ ७ ॥
अथ चिन्तितं सुरेण सत्यं यदमरस्वामिना भणितम् । नूनं गुणमेव गुरुकाः प्रेक्षन्ते परस्य न खलु दोषम् ॥ ८ ॥
अथान्यदिने देवस्तुरगमपहरति वल्लभं हरेः । सैन्यं च तस्य सकलं विनिर्जितं तेन कूटयुद्धम् ॥ ९ ॥
तत आत्मनाऽपि विष्णुस्तुरगस्यानुमार्गे प्रतिलग्नः । अथ देवेन भणितं जित्वा गृह्यन्ते रत्नानि ॥ १ ॥

तो जुज्झामो त्ति भणेइ केसवो किंतु रहवरे अहय । तो गेण्ह तुम पि रह जेण समाण हवइ जुज्झं ॥ ११ ॥
नेच्छइ एय देवो तुरएहिं गयाइएहिं वि स जुज्झ । जा नेच्छइ ता भणिओ हरिणा तो भणसु तुममेव ॥ १२ ॥
देवेण तओ भणियं परमुहा दो वि होइऊण पुणो । जुज्झामो पूयघाएहि, भणइ तो केसवो देव ॥ १३ ॥
जइ एव तो विजिओ अहय तुमए, तुरगमं नेहि । जुज्झामि पुणो कहमवि न हु एरिसनीयजुज्झेणं ॥ १४ ॥
संजायपच्चओ सो पच्चक्खो होइऊण तो देवो । भणइ अमोह देवाण दसण भणसु किं पि वर ॥ १५ ॥
अह भणइ केसवो असिवपसमणिं तो पयच्छ महभेरिं । दिन्ना य सुरेणागमणवइयर साहिउ थ गओ ॥ १६ ॥
छण्ह छण्ह मासाण साइवाइज्जए तहिं भेरी । जो सुणइ तीए सद्द पुव्वोप्पन्नाओ वाहीओ ॥ १७ ॥
नस्सति तस्स अवरा ताउ तह य न हु होंति जाव छम्मासा । अह अन्नया कयाई वणिओ आगंतुओ कोइ ॥ १८ ॥
दाहज्जरेण घणिय अभिभूओ भेरिरक्खयं भणइ । दीणारसयसहस्स गेण्हसु मह देसु पलमेग ॥ १९ ॥
भेरीए छिंदिऊणं दिन्न तेणावि लोभवसगेणं । अन्नेण चदणेण य भेरीए थिग्गल दिन्न ॥ २० ॥
इय अन्नाण विदिंतेण तेण कथीकया इमा भेरी । अह अन्नया य असिवे हरिणा ताडाविया एसा ॥ २१ ॥

---

१ ततो युध्यावहे इति भणति केशव किन्तु रथवरेऽहकम् । ततो गृहाण त्वमपि रथ येन समान भवति युद्धम् ॥ ११ ॥
नेच्छत्येतद् देवस्तुरगैर्गजादिभिरपि स युद्धम् । यावद् नेच्छति तावद् भणितो हरिणा ततो भण त्वमेव ॥ १२ ॥
देवेन ततो भणित पराङ्मुखौ द्वावपि भूत्वा पुन । युध्यावहे पूतधातैर्भणति तत केशवो देवम् ॥ १३ ॥
यद्येव ततो विजितोऽहक त्वया, तुरङ्गम नय । युध्ये पुन कथमपि न ह्येतादृशनीचयुद्धेन ॥ १४ ॥
सजातप्रत्यय स प्रत्यक्षो भूत्वा ततो देव । भणत्यमोघ देवाना दर्शन भण किमपि वरम् ॥ १५ ॥
अथ भणति केशवोऽशिवप्रशमनीं तत प्रयच्छ महाभेरीम् । दत्ता च सुरेणागमनव्यतिकर कथयित्वाऽथ गत ॥ १६ ॥
षण्णा षण्णा मासानां सातिवाद्यते तत्र भेरी । य शृणोति तस्या शब्द पूर्वोत्पन्ना व्याधय ॥ १७ ॥
नश्यन्ति तस्याऽपरास्ते तथा च न तु भवन्ति यावत् षड् मासान् । अथान्यदा कदाचिद् वणिगागन्तुक कोऽपि ॥ १८ ॥
दाहज्वरेण घनमभिभूतो भेरीरक्षक भणति । दीनारशतसहस्र गृहाण मम देहि पलमेकम् ॥ १९ ॥
भेर्या छित्वा दत्त तेनापि लोभवशगेन । अन्येन चन्दनेन च भेर्या सधानशकल दत्तम् ॥ २० ॥
इत्यन्येषामपि दता तेन कन्थीकृतेय भेरी । अथान्यदा चाशिवे हरिणा ताडितेपा ॥ २१ ॥

'कंथत्तणेण तीसे सद्दो सुव्वइ न हरिसभाए वि । कंथीकरणवइयरो विन्नाओ केसवेण तओ ॥ २२ ॥
माराविओ य सो भेरिरक्खओ, तेण अट्ठमं काउ । आराहिओ स देवो अन्नं भेरिं य सो देइ ॥ २३ ॥
अन्नो य केसवेण कओ तहिं भेरिपालओ सो य । रक्खइ तं जत्तेण लहेइ कामं च तो हरिणो ॥ २४ ॥"

अथ गाथाक्षरार्थः कथ्यते– स शिष्योऽनुयोगश्रवणस्य न योग्यः । यः, किम् ?, इत्याह– यः सूत्रम्, अर्थं वा चन्दनकन्थावत् परमतादिभिर्मिश्रयति । गलितं वा विस्मृतं शिक्षितमानेन शिक्षितत्वाहङ्कारेण परमतादिभिर्मिश्रयित्वा संपूर्णं करोति । इदमुक्तं भवति– यथा भेरीपालकेन गोशीर्ष[1] श्रीखण्डभेरी इतरचन्दनखण्डैर्मिश्रयित्वा कन्था कृता, एवं यः शिष्यः सूत्रमर्थं वा परमतेन, आदिशब्दात् स्वकीयेनैव ग्रन्थान्तरेण मिश्रयित्वा कन्थीकरोति, अथवा, विस्मृतं सूत्रमर्थं वा 'सुशिक्षितः स्वयमेवाहम्, नान्यं कञ्चित् कदाचित् किमपि पृच्छामि' इत्यहङ्कारेण परमतादिभिरपि मिश्रयित्वा संपूर्णं विदधाति, सोऽनुयोगश्रवणस्य न योग्य इति । एवं कन्थीकृतसूत्रार्थो गुरुरप्यनुयोगभाषणस्य न योग्यः, किन्त्वविनाशितसूत्रार्थाः शिष्याऽऽचार्या अनुयोगस्य योग्या विनिर्दिष्टा इति ॥ १४३८ ॥ १४३९ ॥

गा०

२२॥

अथ पेटीदृष्टान्तो विभाव्यते—

[4]अत्थाणत्थनिउत्ताभरणाण जिण्णसेट्ठिधूय व्व । न गुरू विहिभणिए वा विवरीयनिओयओ सीसो ॥ १४४० ॥
सत्थाणत्थनिउत्ता ईसरधूया सभूसणाण व । होइ गुरू सीसोऽवि य विणिओएंतो जहाभणियं ॥ १४४१ ॥

भावार्थः कथानकेनोच्यते– वसन्तपुरे नगरेऽन्तनः श्रेष्ठी राज्ञा पदात् स्फेटितोऽन्यो नवश्रेष्ठी विहितः । तथापि जीर्णश्रेष्ठिदुहितुर्नवश्रेष्ठिदुहित्रा सह कथमपि महती प्रीतिः संजाता । परं तथापि जीर्णश्रेष्ठिपुत्रिका हृदये कालुष्यं न मुञ्चति– 'चयमतेः पदात् परिभ्रंशिता' इति । अन्यदा च ते द्वे अपि जलाशये क्वचिद् गते । ततश्चाभरणानि तटे मुक्त्वा नवश्रेष्ठिदुहिता जीर्णश्रेष्ठिपुत्रिकया सहैव

1 कन्थात्वेन तस्याः शब्दः श्रूयते न हरिसभायामपि । कन्थीकरणव्यतिकरो विज्ञातः केशवेन ततः ॥ २२ ॥
मारितश्च स भेरिरक्षकः तेनाष्टमं कृत्वा । आराधितः स देवोऽन्यां भेरीं च स ददाति ॥ २३ ॥
अन्यश्च केशवेन कृतस्तत्र भेरिपालकः स च । रक्षति तां यत्नेन लभते कामं च ततो हरेः ॥ २४ ॥ २ क ग 'नभेरीक' ।
३ क.घ 'पर्यायश्चमे' । ४ अस्थानन्यस्तनियोजिताभरणाया जीर्णश्रेष्ठिदुहितेव । न गुरुर्विधिभणिते वा विपरीतनियोजकः शिष्यः ॥ १४४० ॥
स्वस्थानस्थापननियोजिता ईश्वरदुहिता सभूषणानामिव । भवति गुरुः शिष्योऽपि विनियोजयन् यथाभणितम् ॥ १४४१ ॥

मज्जनार्थं प्रविष्टा । ततश्च जीर्णश्रेष्ठिदुहिता झगित्येव जलाद् निर्गत्य नवश्रेष्ठिदुहितृसत्कान्याभरणानि गृहीत्वा चलिता । इतरया तु जलमध्यगततयाऽप्युच्चैः स्वरेण निषिद्धा । ततश्च 'का त्वम्? , कानि च तानि त्वदीयाभरणानि?, मया ह्येतान्यात्मीयान्येव गृहीतानि' इत्यादि जल्पन्ती गाढमाक्रोशन्ती च सा गृहं गता । कथितं च निजमाता-पित्रोः । अनुमतं च तत् ताभ्याम् । भणिताऽसौ तूष्णीं विधाय तिष्ठ त्वम् । तत इतरयापि निजपित्रोस्तत् कथितम् । याचितानि च ताभ्यां तान्याभरणानि । न समर्पयन्ति चेतराणि । ततो राजकुलव्यवहारो जातः । कारणिकैश्च साक्षी पृष्टः । न च कोऽप्यसौ संजातः । ततस्ते द्वे अपि दारिके आकार्य जीर्णश्रेष्ठिदुहिता प्रोक्ता– यदि त्वदीयान्याभरणानि, तर्हि झगित्येवामून्यस्माकमेव पश्यतां परिधाय दर्शय । यावच्चैषा तानि परिधातुमारब्धा, तावदनभ्यासादन्यस्थानोचितमाभरणमन्यत्र नियोजयति । यदपि किञ्चित् स्थाने नियुङ्क्ते तदप्यश्लिष्टमेवाभाति, क्षुभितत्वेन च न किञ्चिदसौ जानाति । ततो नवश्रेष्ठिदुहिता तैरुक्ता । तया च स्वभ्यस्ततया स्थानौचित्येन सर्वाण्यप्याभरणानि झगित्येव परिहितानि, श्लिष्टानि चातीव शोभन्ते । ततस्तैः पुनरपि सा प्रोक्ता– झगित्येव मुञ्च तानि । तया च क्रमेणावतार्य तथैव मुक्तानि । ततो ज्ञातः कारणिकैः सद्भावः । दण्डितश्च शरीरनिग्रहेण राज्ञा जीर्णश्रेष्ठी । तद्दुहिता चाऽनर्थभाजनं संजाता । एवं जीर्णश्रेष्ठिदुहितेवाभारणानामस्थानेऽर्थानां नियोक्ता न गुरुः– गुरुपदयोग्योऽसौ न भवतीत्यर्थः । ऐहिकामुष्मिकानां निःसंख्यानर्थानां भाजनमसौ संपद्यते । विधिभणिते च– गुरुणा यथावत् प्ररूपिते चाज्ञानादिना विपरीतयोजकः शिष्योऽपि न नैव श्रवणयोग्यः, नापि कल्याणभागित्यर्थः । स्वस्थाने त्वर्थानां नियोक्ता, ईश्वरदुहितेव स्वभूषणानां, गुरुर्योग्यो भवति । शिष्योऽपि गुरुभिर्यथोपदिष्टं तथैव नियोजयन् श्रवणयोग्यः कल्याणभाक् च भवतीति ॥१४४०॥१४४१॥

श्रावकोदाहरणभाष्यम्—

[1]चिरपरिचियं पि न सरइ सुत्तत्थं सावओ सभज्जं व । जो न स जोग्गो सीसो गुरुत्तण तस्स दूरेणं ॥१४४२॥

इह कथानकं 'सावगभज्जा' इत्यादौ कथितमेव । ततश्च यथा चिरपरिचितामपि स्वभार्यां परकलत्रबुद्ध्या भुञ्जानो न स्मरति, एवं चिरपरिचितमपि सूत्रार्थं यः शून्यहृदयतया न स्मरति, स शिष्यो न योग्यः शिष्यत्वस्यापि, गुरुत्वं तु तस्य दूरेणैवेत्यर्थः ॥ १४४२ ॥

---

१ चिरपरिचितमपि न स्मरति सूत्रार्थं श्रावक स्वभार्यामिव । यो न स योग्य शिष्यो गुरुत्व तस्य दूरेण ॥ १४४२ ॥ २ गाथा १४१२ ।

अथ बधिरगोदोहोदाहरणम्—

अन्न पुट्ठो अन्न जो साहइ सो गुरू न बहिरु व्व । न य सीसो जो अन्न सुणेइ परिभासए अन्न ॥ १४४३ ॥

बधिरकथानकं प्रागुक्तमेव । गाथाक्षरार्थस्तु सुगम । अथवा, बधिरश्चासौ गोदोहश्चेति कर्मधारयो न क्रियते, किन्तु बधिरश्च गोदोहश्चेति द्वन्द्वः । ततो गोदोहो ग्रामेयकः, तत्कथानकं तु भिन्नमवादि प्रागुक्तं द्रष्टव्यम् । उपनयस्तु स्वयमभ्यूह्यः– यो ग्रामेयकवद् यावन्मात्रमुक्तस्तावन्मात्रमेव स्वयं द्रव्य क्षेत्र-कालाद्यौचित्यविरहितो वक्ति, स शिष्यस्येऽप्ययोग्यः, गुरुत्वं तु दूरेणैव तस्येति ॥१४४३॥

अथ टङ्कणकव्यवहारदृष्टान्तभाष्यम्—

अक्खेव निण्णय पसगदाणगहणाणुवत्तिणो दो वि । जोग्गा सीसायरिया टकण-वणिओवमा समए ॥१४४४॥

अहवा गुरुविणय-सुयप्पयाणमण्डविणिओगओ दो वि । निज्जरलाभयसहिया टकण-वणिओवमा जोग्गा ॥१४४५॥

इहोत्तरापथे म्लेच्छदेशे कश्चिद् टङ्कणाभिधाना म्लेच्छा । ते च सुवर्णसङ्घेन दक्षिणापथायातानि क्रयाणकानि गृह्णन्ति, परं वाणिज्यकारकास्तद्भाषां न जानन्ति, तेऽपीतरभाषां नावगच्छन्ति । ततश्च कनकस्य क्रयाणकानां च तावत् पुञ्जः क्रियते, यावदुभयपक्षस्यापीच्छापरिपूर्तिः, यावच्चैकस्यापि पक्षस्येच्छा न पूर्यते, तावत् कनकपुञ्जात् क्रयाणकपुञ्जाच्च हस्तं नापसारयन्ति, इच्छापरिपूर्तौ तु तमपसारयन्ति । एवं तेषां परस्परमीप्सितप्रतीप्सितो व्यवहारः । अथोपनयगाथाद्वयं व्याख्यायते, तद्यथा– टङ्कणाश्च वणिजश्च तेषामुपमैवं समये वर्णिता यथैते टङ्कण वणिजः परस्परमीप्सित प्रतीप्सितव्यवहारेण व्यवहरन्ति, एवमाक्षेप निर्णय प्रसङ्गदान-ग्रहणानुवर्तिनो द्वयेऽपि शिष्या आचार्याश्चानुयोगयोग्या भवन्ति । इदमुक्तं भवति– यथा टङ्कणा वणिजश्च परस्परेच्छापरिपूर्तिं यावत् सुवर्णस्य क्रयाणकस्य च पुञ्जान् करोति, एवं शिष्योऽपि तावदाक्षेपं पूर्वपक्षं करोति यावत् सूत्रार्थमवबुध्यते, न पुनर्भय लज्जा ऽहङ्कारादिभिरेवमवानवगतेनाग्रतो याति, गुरुरपि तावद् निर्णयं प्रयच्छति यावच्छिष्यः सूत्रार्थमवगच्छति, प्रासङ्गिकं च तावद् गुरुः कथयति यावन्मात्रं शिष्याऽवधारयति । शिष्योऽपि यथाशक्ति तत् सर्वं गृह्णातीति । एवं दान-ग्रहणानुवर्तिना द्वयेऽपि शिष्या ऽऽचार्या योग्याः । तत्र

१ अन्यद् पृष्टोऽन्यद् यः कथयति स गुरुर्न बधिर इव । न च शिष्यो योऽन्यत् शृणोति परिभाषतेऽन्यत् ॥१४४३॥

२ आक्षेप निर्णय-प्रसङ्गदान-ग्रहणानुवर्तिनौ द्वावपि । योग्यौ शिष्या ऽऽचार्यौ टङ्कण वणिगुपमौ समये ॥ १४४४ ॥

अथवा गुरुविनय-श्रुतप्रदानमाणविनियोगतो द्वावपि । निर्जरालाभसहितौ टङ्कण-वणिगुपमौ योग्यौ ॥ १४४५ ॥

दानं च ग्रहणं च दान-ग्रहणे, प्रसङ्गस्य प्रसङ्गागतस्य दान ग्रहणे प्रसङ्गदान ग्रहणे; आक्षेपश्च निर्णयश्च प्रसङ्गदान-ग्रहणे च तानि तथात समासः, तदनुवर्तनशीला द्वयेऽपि शिष्या-ऽऽचार्या योग्या भवन्ति।

प्रकारान्तरेणापि टङ्कण-वणिगुपमानं भावयति– अहवेत्यादि गाथा। अथवा, शिष्येणौचित्यानतिक्रमात् कर्तव्यः सर्वोऽपि गुरुविनयः, गुरुणापि शिष्यौचित्येन कर्तव्यं सर्वमपि श्रुतप्रदानम्। गुरुविनयश्च श्रुतप्रदानं च, ते एव भाण्डे ग्राह्य-देयक्रयाणके तयोर्विनियोगो विनिमयस्तस्माद् गुरुविनय-श्रुतप्रदानभाण्डविनियोगाद् द्वयेऽपि शिष्या-ऽऽचार्याः कर्मनिर्जरालाभसहिताष्टङ्कणवणिगुपमा अनुयोगस्य योग्या भवन्ति। विपर्यये तु विपर्यय इति। तदेवं 'गोणी चंदण' इत्यादिना योग्या अयोग्याश्चोक्ताः शिष्या-ऽऽचार्याः ॥ १४४४ ॥ १४४५ ॥

इदानीं शिष्यस्य विशेषत एव योग्या-योग्यत्वमभिधित्सुः प्रस्तावनामाह—

[4]अत्थी स एव य गुरू होइ जओ तो विसेसओ सीसो। जोग्गोऽजोग्गो भन्नइ तत्थाजोग्गो इमो होइ ॥१४४६॥

य इदानीं श्रुतस्यार्थं शृणोति स एव शिष्यः कालान्तरेणार्थी अर्थयुक्तोऽवगतसूत्रा ऽर्थः सन् यस्माद् गुरुर्भवति नान्यः, तस्माद् योग्योऽयोग्यश्च विशेषतः शिष्यो भण्यते। तत्रायोग्यस्तावदयं वक्ष्यमाणो भवति ॥ इति द्वादशगाथार्थः ॥ १४४६ ॥

[5]कस्स न होही देसो अणब्भुवगओ य निरुवगारी य। अप्पच्छंदमईओ पत्थियओ गंतुकामो य ॥१४४७॥

कस्य गुरोर्न भविष्यति द्वेष्योऽप्रीतिकरः शिष्यः, अपितु भविष्यत्येव। किं सर्व एव?, न, इत्याह– अनभ्युपगतः श्रुतसंपदाऽनुपसंपन्नोऽनिवेदितात्मेत्यर्थः। अनुपसंपन्नत्वेऽपि तथा निरुपकारी गुरूणामनुपकारकः सर्वथा गुरुकृत्येष्वप्रवर्तक इत्यर्थः। तत्राप्यात्मच्छन्दमतिः स्वाभिप्रायं कार्यकारीत्यर्थः। तथा, प्रस्थितो यो योऽन्यः कोऽपि शिष्यो जिगमिषुः, तस्य तस्य द्वितीयः। तथा, गन्तुकामश्च सदैव गन्तुमना य आस्ते, वक्ति च– 'कोऽस्य गुरोः संनिधानेऽवतिष्ठते?, समर्प्यतामेतत् श्रुतस्कन्धादि, ततो यास्यामि' इत्येवंचित्त एव सदैवास्ते। तदेवंभूतः शिष्योऽयोग्य एव श्रवणस्येति भावः ॥ इति निर्युक्तिगाथार्थः ॥ १४४७ ॥

अनभ्युपगतादिस्वरूपं भाष्यकारोऽप्याह—

---

१ घ ज 'पमा भा'। २ गाथा १४३४। ३ क ख ग घ 'दनेत्या'।

४ अर्थी स एव च गुरुर्भवति यतस्ततो विशेषत शिष्य। योग्योऽयोग्यो भण्यते तत्रायोग्योऽय भवति ॥ १४४६ ॥

५ कस्य न भविष्यति द्वेष्योऽनभ्युपगतश्च निरुपकारी च। आत्मच्छन्दमतिक प्रस्थितको गन्तुकामश्च ॥ १४४७ ॥ ६ घ ज 'प्रायका'।

[1]मन्नइ अणब्भुवगओऽणुवसपन्नो सुउवसपदया । गुरुणो करणिज्जाइं अकुव्वमाणो निरुवगारी ॥१४४८॥

अप्पच्छंदमईओ सच्छंद कुणइ सव्वकज्जाइं । पत्थियओ सपत्थियबिइज्जओ निच्चगमिउ व्व ॥ १४४९ ॥

गंतुमणो जो जपइ नगरिं समप्पउ इमो सुयक्खधो । पढिउ सोउं च तओ गच्छं को अत्थए एत्थ ? ॥१४५०॥

तिस्रोऽपि गतार्थाः । नवरं 'निच्चगमिउ व्व त्ति' यो यः प्रस्थितस्तत्सद्वितीयः प्रस्थित उच्यते । क इव ?, नित्यगामीव पथिक इवेत्यर्थः ॥ १४४८ ॥ १४४९ ॥ १४५० ॥

अथ पात्रशिष्यगुणान् दर्शयन्नाह—

[2]विणओणएहिं पजलियडेहिं छदमणुयत्तमाणेहिं । आराहिओ गुरुजणो सुयं बहुविहं लहु देइ ॥१४५१॥

विनयो वन्दनादिलक्षणस्तेनावनता विनयावनतास्तैरित्थंभूतैः सद्भिः, तथा, पृच्छादिषु कृताः प्राञ्जलयो यैस्ते कृतप्राञ्जलयस्तैः, तथा, छन्दो गुर्वभिप्रायस्तमिङ्गिताकारादिना विज्ञाय तदध्यवसितश्रद्धान-समर्थन-करण-कारणद्वारेणानुवर्तमानैराराधितो गुरुजनः श्रुतं सूत्रार्थोभयरूपं बहुविधमनेकप्रकारं लघु शीघ्रं ददाति प्रयच्छति ॥ इति निर्युक्तिगाथार्थः ॥ १४५१ ॥

भाष्यम्—

[3]विणओणओऽभिवदइ पढए पुच्छए पडिच्छई वा ण । पजलियडोऽभिमुहो कयंजली पुच्छणाईसु ॥१४५२॥

सद्दहइ समत्थेइ य कुणइ करावेइ गुरुजणाभिमयं । छदमणुयत्तमाणो स गुरुजणाराहणं कुणइ ॥ १४५३ ॥

उक्तार्थे ॥ १४५२ ॥ १४५३ ॥

---

१ मन्यतेऽनभ्युपगतोऽनुपसंपन्नः श्रुतोपसंपदा । गुरोः करणीयान्यकुर्वन् निरुपकारी ॥ १४४८ ॥
आत्मच्छन्दमतिकः स्वच्छन्दं करोति सर्वकार्याणि । प्रस्थितकः सप्रस्थितद्वितीयको नित्यगामीव ॥ १४४९ ॥
गन्तुमना यो जल्पति नगरं समाप्यतामयं श्रुतस्कन्धः । पठित्वा श्रुत्वा च ततो गमिष्यामि कोऽर्थोऽत्र ? ॥ १४५० ॥
२ विनयावनतैः कृतप्राञ्जलिभिश्छन्दमनुवर्तमानैः । आराधितो गुरुजनः श्रुतं बहुविधं लघु ददाति ॥ १४५१ ॥
३ विनयावनतोऽभिवन्दते पठति पृच्छति प्रतीच्छति वा । कृतप्राञ्जलिरभिमुखः कृताञ्जलिः पृच्छादिषु ॥ १४५२ ॥
श्रद्दधाति समर्थयते च करोति कारयति गुरुजनाभिमतम् । छन्दमनुवर्तमानः स गुरुजनाराधनां करोति ॥ १४५३ ॥ ४ क ग 'छाण' ।

अथ प्रकारान्तरेणापि योग्या-ऽयोग्यशिष्यानुपदर्शयन्नाह—

[1]सेलघण-कुडग-चालणि-परिपूणग-हंस-महिस-मेसे य। मसग-जलूग-बिराली जाहग-गोभेरी आहेरी ॥१४५४॥

'सेल त्ति' मुद्गशैलः पाषाणविशेषः, घनो मेघः, मुद्गशैलश्च घनश्च तदुदाहरणं प्रथमम्, कुटो घटः, चालनी प्रतीता, परिपूणकः सुघरीचिटिकागृहम्, हंस-महिष-मेष-मशक-जलूका-बिडालयः प्रतीताः, जाहकः सेहुलकः, गोभेरी, आभेरी चेति योग्या-ऽयोग्यशिष्यविषयाणि चतुर्दशैतान्युदाहरणानि ॥ इति निर्युक्तिगाथासंक्षेपार्थः ॥ १४५४ ॥

उदाहरणं च द्विविधं भवति– चरितं, कल्पितं च। तत्रेह प्रथमं कल्पितमुदाहरणम्। एतच्च भाष्यकारो विवृण्वन्नाह—

[2]ऊल्लेऊण न सक्को गज्जइ इय मुग्गसेलओऽरन्ने। तं संवट्टयमेहो गंतुं तस्सुपरिं पडइ ॥ १४५५ ॥

रविउ त्ति ठिओ मेहो, उल्लोऽम्हि नव त्ति गज्जइ सेलो। सेलसमं गाहिस्सं निव्विज्जइ गाहगो एवं॥१४५६॥

इह क्वचिदरण्ये पर्वतासन्नप्रदेशे समन्ताद् निविडो मुद्गवद् वृत्तत्व-श्लक्ष्णत्वादिधर्मयुक्तः किञ्चिद्भूतले निमग्नः किञ्चित्तु प्रकाशश्चकचिकायमानो बदरादिप्रमाणलघूपलरूपो मुद्गशैलः किलासीत्। स च गर्जति– साक्षेपं जल्पति। कथम्?, इत्याह– अहमार्द्रीकर्तुं जलेन भेत्तुं केनापि न शक्य इति। तच्च मुद्गशैलस्य संबन्धि गर्ववचः कुतश्चिद् नारदकल्पात् श्रुत्वा संवर्तको नाम महामेघः 'तद्गर्वमद्याहमपनयामि' इति संप्रधार्य तं मुद्गशैलं गत्वा संप्राप्य तस्यैवोपरि पतति– निरन्तरं मुशलप्रमाणधाराभिर्वर्षतीत्यर्थः। 'संवर्तकमेघश्चोत्सर्पिण्यां शुभीभवति, काले पूर्वदग्धभूम्याश्वासनार्थं वर्षति' इत्यागमे प्रतिपाद्यते। तस्य च संबन्धि जलमतीव भूम्यादेर्द्रावकं वासकं च भवति, इति विशेषतस्तस्येह ग्रहणम्। एवं– सप्ताहोरात्राणि महावृष्टिं कृत्वा 'ठिओ मेघो त्ति' स्थितो वृष्टेरुपरतोऽसौ मेघः। कया बुद्ध्या?, इत्याह– 'रविउ त्ति' द्रावितः खण्डशो नीतो मयाऽसौ मुद्गशैल इत्यभिप्रायेणेत्यर्थः। पानीये चापसृते सुतरामुज्ज्वलीभूतोऽसौ चकचिकायमानो मुद्गशैलः पुनरपि गर्जति। कथम्?, इत्याह–'उल्लोऽम्हि नव त्ति' आर्द्रोऽस्म्यहं नवा? इति सम्यग् निरीक्षस्व। भोः पुष्करावर्तक! किमित्येवमेव स्थितोऽसि, तिलतुषत्रिभागमात्रमपि ममाद्यापि न भिद्यत इति भावः। ततो लज्जितो

---

१ शैलघन कुट चालनी-परिपूणक हंस महिष-मेषाश्च। मशक-जलूका-बिडाल्यो जाहक गोभेर्याचाभेरी ॥ १४५४ ॥

२ आर्द्रीकर्तुं न शक्यो गर्जतीति मुद्गशैलकोऽरण्ये। त संवर्तकमेघो गत्वा तस्योपरि पतति ॥ १४५५ ॥
द्रावित इति स्थितो मेघ, आर्द्रोऽस्मि नवेति गर्जति शैल। शैलसमं ग्राहयिष्ये निर्विद्यते ग्राहक एवम् ॥१४५६॥ ३ घ ज 'लक आरी'।

निस्तेजीभूतः स्वस्थानमुपाश्रितो मेघः । तदेवं मुद्गशैलोदाहरणमभिप्रायोपनयमाह– 'सेलसममित्यादि' यस्य वचनकोटिभिरपि चित्तं न भिद्यते, एकमप्यक्षरं तन्मध्याद् न परिणमतीत्यर्थ, स एवंभूत सेलसमो मुद्गशैलतुल्य इत्यर्थः, तं तथाभूतं शिष्यं ज्ञात्वापि कश्चिद् ग्राहयतीति ग्राहको गुरुः,

“आचार्यस्यैव तज्जाड्यं यच्छिष्यो नावबुध्यते । गावो गोपालकेनैव कुतीर्थेनावतारिताः ॥ १ ॥”

इत्यादिश्लोकार्थविभ्रमितमतिर्गर्वाद् 'अहममुं ग्राहयिष्ये' इति प्रतिज्ञाय समागतो महता च संरम्भेणाऽध्यापयितुमारब्धः, तथापि स मुद्गशैलोपमः शिष्योऽक्षरमपि न गृह्णाति । न च मनागपि स्वाग्रहग्रस्तत्वेन बुध्यते । ततश्चैवं यथा पुष्करावर्तः, तथैव सुचिरं क्लेशमनुभूय निर्विद्यते पराभज्यते । ततो निस्तेजीभूतो लज्जितश्च निवर्तते तद्ग्रहणादयमाचार्य इति । एवंभूतस्य च शिष्यस्य सूत्रा ऽर्थदानं आगमे प्रायश्चित्तमुक्तम् ॥ १४५५ ॥ १४५६ ॥

कुतः ?, इत्याह—

आयरिये[1] सुत्तम्मि य परिवाओ सुत्त-अत्थपलिमंथो । अन्नेसिं पि य हाणी, पुट्ठा वि न दुद्धया वंझा ॥१४५७॥

एवं शैलसमस्यापि शिष्यस्य सूत्रा ऽर्थदाने प्रवृत्त आचार्ये, सूत्रेऽपि चागमे परिवादोऽवर्णवादो लोकसमुत्थो भवति; तद्यथा– अहो ! नास्य सूरेः प्रतिपादिका शक्तिः, नापि तथाविधं किमपि परिज्ञानं, यतोऽमुमप्येकं शिष्यमवबोधयितुं न क्षमः, आगमोऽप्यमीषां संबन्धी निरतिशया युक्तिविकलश्च, इतरथा कथमयमेकोऽप्यस्माद् नावबुध्यते ? इत्यादि । तथा, सूत्रा ऽर्थयोरन्तरायसमवायात् परिमन्थनं मर्दनं विनाशनं सूत्रा ऽर्थपरिमन्थः, तच्छिक्षणप्रवृत्तस्य सूरेरात्मनः सूत्रपठन परावर्तन-व्याख्यानभङ्गो भवतीत्यर्थ । अपरं च, तद्ग्रहणप्रसक्ते सूरावन्येषां शिष्याणां सूत्रा ऽर्थहानिः– तद्ग्रहणभङ्ग इत्यर्थः । न च बहुनापि कालेन तथाविधः शिष्यः किञ्चिदपि ग्राहयितुं शक्य । कुतः ? इत्याशङ्क्यात्रार्थे दृष्टान्तमाह– 'पुट्ठा वीत्यादि' नियमनेन नियन्त्र्य स्तनेषु करैर्बहुधा स्पृष्टापि वन्ध्या गौर्न खलु दुग्धदा भवति, एवं मुद्गशैलसमः शिष्योऽपि ग्राहणकुशलेनापि गुरुणा ग्राह्यमाणोऽपि नाक्षरमपि गृह्णाति । ततस्तादृशस्य सूत्रा ऽर्थौ न दातव्यौ, ऐहिका ऽऽमुष्मिकक्लेशादिबहुदोषसम्भवात् । ददाति चेत्, तर्हि समयोक्तप्रायश्चित्तभागिति । अत्राह– ननु कोऽसौ मुद्गशैल

१ आचार्ये सूत्रे च परिवादः सूत्रा-ऽर्थपरिमन्थः । अन्येषामपि च हानिः पुष्टापि न दुग्धदा वन्ध्या ॥ १४५७ ॥

दृष्टान्तः, केवलं पाषाण-मेघादीनां जल्पः, अभिप्रायपूर्विके च प्रवृत्ति-निवृत्ती, इत्यलौकिकमेवेदम् । सत्यम्, किन्तु पूर्वमुनिभिरेवात्रोक्तं प्रतिविधानम्, तद्यथा—

"[1]चरियं च कप्पियं वि य आहरणं दुविहमेव पन्नत्तं । अत्थस्स साहणट्ठा इंधणमिव ओयणट्ठाए ॥ १ ॥
न वि अत्थि न वि य होही उल्लावो मुग्गसेल-मेहाणं । उवमा खलु एस कया भवियजणविबोहणट्ठाए ॥ २ ॥"

इत्यलं प्रसङ्गेनेति ॥ १४५७ ॥

अथ मुद्गशैलप्रतिपक्षभूतं घनदृष्टान्तमाह—

[2]वुट्ठे वि दोणमेहे न कण्हभोमाओ लोट्टए उदयं । गहण-धरणासमत्थे इय देयमच्छित्तिकारिम्मि ॥१४५८॥

यावता वृष्टेनाकाशविन्दुभिर्महती गर्गरी भ्रियते, तावत्प्रमाणजलवर्षी मेघो द्रोणमेघ उच्यते । तस्मिन् वृष्टेऽपि सति कृष्णा भूमिर्यत्र प्रदेशेऽसौ कृष्णभूमः प्रदेशस्तस्माद् न प्रलोठति– बह्वपि तन्मेघजलं पतितं न लुठित्वाऽन्यत्र गच्छति, किन्तु तत्रैवान्तः प्रविशतीति भावः । एवं शिष्योऽपि स कश्चिद् भवति यो गुरुभिरुक्तं बह्वप्यवधारयति, न पुनरक्षरमपि पार्श्वतो गच्छतीति । एवंभूते च सूत्रा-ऽर्थग्रहणा-ऽवधारणासमर्थे शिष्ये सूत्रा-ऽर्थयोः शिष्य-प्रशिष्यपरम्पराप्रदानेनाव्यवच्छेदकारिणि देयं सूत्रा-ऽर्थजातम्, नान्यस्मिन्ननन्तराभिहितमुद्गशैलकल्पे । इत्यन्वय-व्यतिरेकात्मकत्वादेकमेवेदमुदाहरणम् ॥ १४५८ ॥

अथ द्वितीयं कुटोदाहरणं विवृण्वन्नाह—

[3]भाविय इयरे य कुडा अपसत्थ-पसत्थभाविया दुविहा।पुप्फाईहिं पसत्था सुर-तेल्लाईहिं अपसत्था॥१४५९॥
वम्मा अवम्मा वि य पसत्थवम्माओ होंति अगेज्झा।अपसत्थअवम्मा वि य, तप्पडिवक्खा भवे गेज्झा॥१४६०॥

---

१ चरितं च कल्पितमपिचोदाहरणं द्विविधमेव प्रज्ञप्तम् । अर्थस्य साधनार्थमिन्धनमिवौदनार्थितया ॥ १ ॥
नाप्यस्ति नापि च भविष्यत्युल्लापो मुद्गशैल मेघयो । उपमा खल्वेष कृता भविकजनविबोधनार्थम् ॥ २ ॥
२ वृष्टेऽपि द्रोणमेघे न कृष्णभूमाल्लोठत्युदकम् । ग्रहण-धारणासमर्थे इति देयमच्छित्तिकारिणि ॥ १४५८ ॥
३ भाविता इतरे च कुटा अप्रशस्त प्रशस्तभाविता द्विविधा । पुष्पादिभि प्रशस्ता सुरा तैलादिभिरप्रशस्ता ॥ १४५९ ॥
वाम्या अवाम्या अपि च प्रशस्तवाम्या भवन्त्यग्राह्या । अप्रशस्ताऽवाम्या अपि च, तत्प्रतिपक्षा भवेयुर्ग्राह्या ॥ १४६० ॥

कुप्पवयणआसेवणेहिं भाविया एवमेव भावकुडा। संविग्गेहिं पसत्था वम्मा अवम्मा य तह चेव ॥१४६१॥

कुटा घटाः, ते च तावद् द्विविधा – एके आपाकोत्तीर्णा नूतना अद्याप्यपरिभुज्यमानत्वात् पुष्प जल तैलादिनाऽभाविताः, अन्ये तु परिभुज्यमानत्वाद् भाविताः। तत्र भाविता द्विविधा[1],– सुरभिपाटलाकुसुम पटवासादिप्रशस्तवस्तुभिर्भाविताः प्रशस्तभाविता, सुरा-तैलाद्यप्रशस्तवस्तुभावितास्त्वप्रशस्तभाविताः। प्रशस्तभाविता पुनरपि द्विविधा – तद्गन्धं वमयितुं शक्या वाम्याः, तद्विपरीता स्त्ववाम्याः। एवमप्रशस्तभाविता अपि वाम्या ऽवाम्यभेदद्वयादेव द्विविधाः। तत्र ये प्रशस्तवाम्याः प्रशस्तभावं वमयितुं शक्यास्तेऽग्राह्या भवन्ति, अनादेयाः, असुन्दरा इति यावत्। तथा, येऽप्रशस्तभावं वमयितुमशक्या अप्रशस्तावाम्यास्तेऽप्य ग्राह्या भवन्ति। 'तप्पडिवक्खा भवे गेज्झ त्ति' तेषां प्रशस्तवाम्यानाम्, अप्रशस्तावाम्यानां च ये प्रतिपक्षाः प्रशस्तावाम्याः, अप्रशस्तवाम्याश्च ते ग्राह्या आदेयाः सुन्दरा भवन्ति। एवं द्रव्यकुटास्तावत् प्ररूपिता। भावकुटा अपि प्रशस्ता ऽप्रशस्तगुण आधारत्वाच्छिष्यजीवा एवमेव भाविता ऽभावितादिभेदाद् द्रष्टव्याः। केवलमत्र पक्षे कुप्रवचनावसन्नादिभिर्भाविता 'अप्रशस्तभाविता उच्यन्त' इत्यध्याहारः। ये तु संविग्नैरेव साधुभिर्भावितास्ते प्रशस्ता प्रशस्तभाविता इत्यर्थः। 'वम्मा अवम्मा य तह चेव त्ति' वाम्या ऽवाम्यभावना यथा द्रव्यकुटपक्ष तथैव भावकुटपक्षेऽपि द्रष्टव्येत्यर्थः। सा चैवम्– प्रशस्तभाविता वाम्या, अप्रशस्तभावितास्त्व वाम्या, एते उभयेऽप्यग्राह्याः। उक्तविपरीतास्तु ग्राह्या इति। तदेवमुक्तो भावितकुटपक्षः ॥ १४५९ ॥ १४६० ॥ १४६१ ॥

अथाभावितकुटपक्षमधिकृत्याह—

[2]जे उण अभाविया ते चउव्विहा, अहविमो गमो अन्नो। छिड्डकुड भिन्न-खंडे सगले य परूवणा तेसिं ॥ १४६२ ॥

ये पुनरभाविताः कुटास्ते छिन्न भिन्न-खण्ड सकलभेदाच्चतुर्विधाः। अथवा, भाविता ऽभावितपक्षनिरपेक्ष एवाऽयमन्यश्छिन्न भिन्ना दिको गमः प्रकारो भवति इत्यर्थः। तमेवाह– 'छिड्डकुडेत्यादि' इह कुटो घटः कोऽपि तावच्छिद्रो भवति, बुध्ने सच्छिद्रो भवतीत्यर्थः। अन्यस्तु भिन्नो राजिमान् भवति। तृतीयस्तु खण्डो भग्नकर्णः। चतुर्थस्तु सकलः परिपूर्ण एव भवति। एतेषां च चतुर्णामपि कुटभेदानां

1 कुप्रवचनावसन्नैर्भाविता एवमेव भावकुटाः। संविग्नैः प्रशस्ता वाम्या अवाम्याश्च तथैव ॥ १४६१ ॥

2 ये पुनरभावितास्ते चतुर्विधाः अथवाऽयं गमोऽन्यः। छिद्रकुट भिन्न खण्डेषु सकले च प्ररूपणा तेषाम् ॥ १४६२ ॥

दार्ष्टान्तिकमधिकृत्य प्ररूपणा स्वयमेव कार्या, यथा कोऽपि शिष्यः श्रुतग्रहणमाश्रित्य च्छिद्रघटकल्पो भवति, कश्चित्तु भिन्नघटकल्प इत्यादि वाच्यमिति ॥ १४६२ ॥

अथ क्रमप्राप्तं चालन्युदाहरणमभिधित्सुः, मुद्गशैल च्छिद्रकुट-चालन्युदाहरणानां परस्पराभेदोद्भावकशिष्यमतं च निराचिकीर्षुराह–

[1]सेले य छिड्ड-चालणि मिहो कहा सोउमुट्ठियाणं तु । छिड्डाह तत्थ विट्ठो सुमरिंसु सरामि नेदाणिं ॥ १४६३ ॥

एगेण विसइ बीएण नीइ कन्नेण चालणी आह । धन्न त्थ आह सेलो जं पविसइ नीइ वा तुज्झं ॥ १४६४ ॥

शैल-च्छिद्रकुट-चालन्युदाहरणैः प्रतिपादिताः शिष्या अप्युपचारात् तथोच्यन्ते, तत्सादृश्यात् । ततश्च शैल-च्छिद्रकुट चालन्यभिधानानां शिष्याणां गुर्वन्तिके व्याख्यानं श्रुत्वा, उत्थायान्यत्र गतानां मिथः परस्परं कथा समभवत् । कीदृशी ?, इत्याह– 'छिड्डेत्यादि' छिद्रघटकल्पच्छिद्रः शिष्यः प्राह । किम् ?, इत्याह– तत्र गुरुसमीपे उपविष्टस्तदुक्तमस्मार्षमहम्, इदानीं तु न किमपि स्मरामि । छिद्रघटो ह्येवंविध एव भवति । सोऽपि स्थानस्थितो मुद्गादिकं प्रक्षिप्तं धरति, अन्यत्र तूत्क्षिप्य नीतस्य तन्न प्राप्यते, अधश्छिद्रेण गलित्वा निःसृतत्वात्, अतस्तत्कल्पः शिष्योऽपीत्थमाहेति भावः । छिद्रकुटकल्पेन शिष्येणैवमुक्ते चालनीकल्पः प्राह– 'एक्केणेत्यादि' चालनीकल्पः शिष्यश्चालनी, स प्राह– भोश्छिद्रकुट ! शोभनस्त्वम्, येन गुरुसमीपस्थेन त्वया तावदवधारितं तद्वचः पश्चादेव विस्मृतम्, मम तु गुर्वन्तिकेऽपि स्थितस्यैकेन कर्णेन विशति, द्वितीयेन तु निर्गच्छति, न पुनः किमपि हृदये स्थितम् । कणिकादिचालन्या अपि हि जलादिकमुपरिभागे निक्षिप्यते, अधोभागेन तु निर्गच्छति, न तु किमपि संतिष्ठते, अतस्तदुपमः शिष्योऽपीत्थमेवाहेति भावः । तदेवं छिद्रकुट चालनीभ्यामेवमुक्ते मुद्गशैलः प्राह– 'धन्न त्थेत्यादि' मुद्गशैलो वदति– धन्यावत्र युवाम्, यद् यस्मात् कारणाद् युवयोस्तावत्कर्णयोर्गुरूक्त किमपि प्रविशति, निर्गच्छति च । मम त्वेतदपि नास्ति, तदुक्तस्य सर्वथापि मध्ये प्रवेशाभावात्, उपलस्यैवंविधत्वादेवेति । तदेवं चालन्युदाहरणस्य स्वरूपमुक्तम्, शैल-च्छिद्रघट-चालन्युदाहरणानां परस्परं विशेषश्चाभिहितः ॥१४६३॥१४६४॥

अथ चालनीप्रतिपक्षमाह—

---

१ शैले च च्छिद्र चालन्योर्मिथ कथा श्रुत्वोत्थिताना तु । छिद्र आह तत्र विष्टोऽस्मार्षं स्मरामि नेदानीम् ॥ १४६३ ॥
एकेन विशति द्वितीयेन निर्गच्छति कर्णेन चालन्याह । धन्यावत्राह शैलो यत् प्रविशति निर्गच्छति वा युवयो ॥ १४६४ ॥

तोयसखउरकठिणय चालणिपडिवक्खो न सवइ दव्व पि । परिपूणगम्मि उ गुणा गलंति दोसा य चिट्ठंति ॥१४६५॥

चालनीप्रतिपक्षः 'भवति' इति शेषः । कीदृशः ? इत्याह– तापसानां भाजनादिनिमित्तमुपकरणविशेषः 'खउरकठिनकम्' उच्यते । तच्च किल वंशतृम्बादिकं च द्रव्यमतिश्लक्ष्णं कुट्टयित्वा कमठकाकारं क्रियते । इदं चातिनिबिडत्वाद् द्रव्यं, जलमपि प्रक्षिप्तं न स्रवति, किन्तु सम्यग् धरति । एवं शिष्योऽपि यो गुरुभिराख्यातं सर्वमेव धरति, न विस्मरति, स प्राय , चालनीसमस्त्वप्राय इति भावः ।

अथ परिपूणकोदाहरणमाह– 'परिपूणग ' इत्याद्युत्तरार्धम् । परिपूणको नाम सुघरीचिटिकाविरचितो नीडविशेषः, तेन च किल घृतं गाल्यते, ततस्तत्र कचवरमवतिष्ठते, घृतं गलित्वाऽधः पतति एवं परिपूणकसदृशः शिष्योऽप्युपचारात् परिपूणक । तत्र हि श्रुतसंबन्धिनो गुणाः सर्वेऽपि घृतवद् गलन्ति, दोषास्तु घृतगतकचवरवदवतिष्ठन्ते, श्रुतस्य दोषानेव गृह्णाति, गुणांस्तु सर्वथा परिहरत्यसौ, अतोऽयोग्य इति भाव इति ॥ १४६५ ॥

अत्र प्रेर्यमुत्थाप्य परिहरमाह—

सव्वण्णुपामण्णा दोसा हु न संति जिणमए केइ । जं अणुवउत्तकहणं अपत्तमासज्ज व हवेज्ज ॥१४६६॥

ननु सर्वज्ञप्रामाण्यात् सर्वज्ञोऽस्य प्रवर्तक इति हेतोर्जिनमते दोषाः केचिदपि न सन्तीत्यर्थः, तत् कथमस्य कोऽपि दोषान् ग्रहीष्यति, असत्त्वादेव ? इति भावः । सत्यम् , किन्तु यद्यपि जिनमते दोषा न सन्ति, तथाऽप्यनुपयुक्तस्य गुरोर्यत् कथनं व्याख्याविधानं तदाश्रित्य दोषा भवेयुरिति संबन्धः । अथवा, अपात्रमयोग्यं शिष्यमङ्गीकृत्य जिनमतेऽपि तदुत्प्रेक्षिता दोषा भवेयुः, निर्दोषेऽपि जिनमतेऽपात्रभूताः शिष्या असतोऽपि दोषानुद्भावयन्त्यपेत्यर्थः । तथाच ते वक्तारो भवन्ति, तद्यथा—

"पोगयभासनिबद्धं को वा जाणइ पणीय केणेयं । किंवा चरणेणं णु दाणेण विणा उ हवइ त्ति ॥ १ ॥

कायावया य ते च्चिय ते चेव पमाय–अप्पमाया य । मोक्खाहिगारियाणं जोइसजोणीहिं किं कज्जं ? ॥ २ ॥

---

१ तापस–खउरकठिनकं चालनीप्रतिपक्षो न स्रवति द्रव्यमपि । परिपूणके तु गुणा गलन्ति दोषाश्च तिष्ठन्ति ॥ १४६५ ॥ २ क ग 'वंशकुन्तादिकं द्र' ।

३ सर्वज्ञप्रामाण्याद् दोषाः खलु न सन्ति जिनमते केचित् । यदनुपयुक्तकथनमपात्रमासाद्य वा भवेयुः ॥ १४६६ ॥

४ प्राकृतभाषानिबद्धं को वा जानाति प्रणीतं केनेदम् ? । किंवा चरणेन नु दानेन विना तु भवतीति ॥ १ ॥

कायापदास्त एव तावेव प्रमाद–अप्रमादौ च । मोक्षाधिकारिकाणां ज्योतिर्योनिभिः किं कार्यम् ? ॥ २ ॥

को आउरस्स कालो मइलवरधोयणे य को कालो [1] । जइ मोक्खहेउ नाणं को कालो तस्सकालो वा [1] ॥ ३ ॥"

इत्यादि । असन्तश्च सर्वेऽप्यमी दोषाः,

"बाल-स्त्री-मूढ-मूर्खाणां नृणां चारित्रकाङ्क्षिणाम् । अनुग्रहार्थं तत्त्वज्ञैः सिद्धान्तः प्राकृतः कृतः ॥ १ ॥"

"पुव्वभणियं पि जं वत्थु भण्णए तत्थ कारणं अत्थि । पडिसेहो य अणुन्ना वत्थुविसेसोवलंभो वा ॥ १ ॥"

इत्यादिना शास्त्रान्तरे विस्तरेण निराकृतत्वादिति ॥ १४६६ ॥

अथ हंसोदाहरणव्याख्यामाह—

अंबत्तणेण जीहाए कूचिया होइ खीरमुदगम्मि । हंसो मुत्तूण जलं आवियइ पयं तह सुसीसो ॥१४६७॥

दुग्धं च जलं च मिश्रयित्वा भाजने व्यवस्थाप्य कोऽपि हंसस्य पानार्थमुपनयति । स च तन्मध्ये चञ्चुं प्रक्षिपति । तस्य च जिह्वा स्वभावत एवाम्ला भवति । तेन च जिह्वाया आम्लत्वेन हेतुभूतेनोदकमध्यगतं दुग्धं विलित्वा कूचिका बिन्दुरूपा बुद्बुदा भवन्तीत्यर्थः । ततश्च जलं मुक्त्वा तद् बुद्बुदीभूतं दुग्धमापिबति हंसः । तथा सुशिष्योऽपि गुरोर्जलस्थानीयान् दोषान् परित्यज्य दुग्धस्थानीयान् गुणान् गृह्णातीत्यर्थ इति ॥ १४६७ ॥

अथ महिषोदाहरणं विवृण्वन्नाह—

सयमवि न पियइ महिसो न य जूहं पियइ लोडियं उदगं । विग्गह-विगहाहि तहा अत्थकुपुच्छाहि य कुसीसो ॥१४६८॥

स्वयूथेन समं वनमहिषो जलाशये क्वचिद् गत्वा तन्मध्ये च प्रविश्योद्वर्तन-परावर्तनादिभिस्तथा तज्जलमालोडयति यथा कलुषितं सद् न स्वयं पिबति, नापि तद्यूथम् । एवं कुशिष्योऽपि व्याख्यामण्डलिकायामुपविष्टो गुरुणा, अन्येन वा शिष्येण सह विग्रहं कलहमुदीरयति, विकथाप्रबन्धं वा किञ्चिच्चालयति, संबद्धा-संबद्धरूपाभिरनवरतमुपर्युपरि पृच्छाभिश्च तथा कथञ्चिद् व्याख्यानमालोडयति, यथा नात्मनः किञ्चित् पर्यवस्यति, नापि शेषविनेयानामिति ॥ १४६८ ॥

---

१ क आतुरस्य कालो मलिनाम्बरधावने च कः कालः ? । यदि मोक्षहेतुर्ज्ञानं कः कालस्तस्याऽकालो वा ? ॥ ३ ॥

२ पूर्वभणितमपि यद् वस्तु भण्यते तत्र कारणमस्ति । प्रतिषेधश्चानुज्ञा वस्तुविशेषोपलम्भो वा ॥ १ ॥

३ आम्लत्वेन जिह्वायाः कूचिका भवति क्षीरमुदके । हंसो मुक्त्वा जलमापिबति पयस्तथा शिष्यः ॥ १४६७ ॥

४ स्वयमपि न पिबति महिषो न च यूथं पिबति लोडितमुदकम् । विग्रह-विकथाभिस्तथाऽर्थकुपृच्छाभिश्च कुशिष्यः ॥ १४६८ ॥

मेषोदाहरणमाह—

वेपा० अवि गोपयम्मि पिवे सुढिओ तणुयत्तणेण तुंडस्स । न करेइ कलुस तोय मेसो एव सुसीसो वि ॥१४६९॥

१२४॥ जलभृते क्वचिद् गोष्पदेऽपि 'सुढिउ त्ति' संकुचिताङ्गो मेष उरणकः पिबेज्जलम् , न च तत् कलुषं करोति । केन हेतुना ? इत्याह— तनुकत्वेनाग्रभागे श्लक्ष्णत्वेन तुण्डस्य मुखस्येति । अग्रपादाभ्यामवनम्य तीक्ष्णेन मुखेन तथासौ जलं पिबति यथा सर्वथैव कलुषं न भवति । एवं सुशिष्योऽपि तथा गुरोः सकाशाद् निभृतः श्रुतं गृह्णाति यथा तस्य, परिषदो वा न कस्यचिद् मनोबाधादिकं कालुष्यं भवतीति ॥ १४६९ ॥

मशक जलूकोदाहरणद्वयविवृतिमाह—

मसउ व्व तुदं जच्चाइएहिँ निच्छुब्भए कुसीसो वि । जलुगा व अदूमतो पिबइ सुसीसो वि सुयनाणं ॥१४७०॥

यथा मशको जन्तूंस्तुदन् व्यथयति । ततश्च वस्त्राञ्चलादिभिस्तिरस्कृत्य दूरीक्रियते, तथा कुशिष्योऽपि जात्यादिदोषोद्घाटनैर्गुरुं तुदन् व्यथयमानो निष्कास्यते परिह्रियते इति । जलूका पुनर्यथाऽसृग् पिबति, न चासृग्मन्तं व्यथयति, तथा सुशिष्योऽपि गुरुभ्यः श्रुतज्ञानं पिबति गृह्णाति न तु जात्युद्घाटनादिना दुनोतीति ॥ १४७० ॥

बिडाल्युदाहरणमाह—

छड्डेउ भूमीए खीरं जह पियइ दुट्ठमज्जारी । परिसदुट्ठियाण पासे सिक्खइ एव विणयभंसी ॥ १४७१ ॥

यथा दुष्टमार्जारी तथाविधस्वभावतया स्थाल्याः क्षीरं भूमौ छर्दयित्वा पिबति, न पुनस्तत्स्थम् । तथा च सति न तत् तस्यास्तथाविधं किञ्चित् पर्यवस्यति । एवं विनयाद् भ्रश्यतीति विनयभ्रंशी विनयकरणभीरुः कुशिष्यो गोष्ठामाहिलवत् परिषदुत्थितानां शिष्यादीनामपि पार्श्वे शिक्षते श्रुतं गृह्णाति, न तु गुरोः समीपे, तद्विनयकरणभयात् । इह च दुष्टमार्जारीस्थानीयः कुशिष्यः, भूमिकल्पास्तु परिषदुत्थिताः शिष्याः, छर्दितदुग्धपानसदृशं तु तद्गतश्रुतश्रवणमिति ॥ १४७१ ॥

---

१ अपि गोष्पदे पिबेद् मेषकस्तनुकत्वेन तुण्डस्य । न करोति कलुषं तोयं मेष एवं सुशिष्योऽपि ॥ १४६९ ॥

२ मशक इव तुदञ्जात्यादिभिर्निष्कास्यते कुशिष्योऽपि । जलूकेवाऽदुन्वन् पिबति सुशिष्योऽपि श्रुतज्ञानम् ॥ १४७० ॥

३ छर्दयित्वा भूमौ क्षीरं यथा पिबति दुष्टमार्जारी । परिषदुत्थितानां पार्श्वे शिक्षते एवं विनयभ्रंशी ॥ १४७१ ॥

जाहकोदाहरणमाह—

पीउं थोउं थोउं खीरं पासाइं जाहगो जह लिहइ। एमेव जियं काउं पुच्छइ मइमं न खेएइ ॥ १४७२ ॥

यथा भाजनगतं क्षीरं स्तोकं स्तोकं पीत्वा ततो जाहकः सेहलको भाजनस्य पार्श्वानि लेढि, पुनरपि च स्तोकं तत् पीत्वा भाजनपार्श्वानि लेढि, एवं पुनः पुनस्तावत् करोति यावत् सर्वमपि क्षीरं पीतामिति । एवं मतिमान् सुशिष्योऽग्रेतनं गृहीतं श्रुतं जितं परिचितं कृत्वा पुनरन्यद् गृह्णाति, एवं पुनः पुनस्तावद् विदधाति यावत् सर्वमपि श्रुतं गुरोः सकाशाद् गृह्णाति, न च गुरुं खेदयतीति ॥ १४७२ ॥

अथ गोदृष्टान्त उच्यते— तत्र च केनापि यजमानेन वेदान्तर्गतग्रन्थविशेषाध्ययननिमित्तचरणशब्दवाच्येभ्यश्चतुर्भ्यो ब्राह्मणविशेषेभ्यो गौः प्रदत्ता । प्रोक्ताश्च तेन ते ब्राह्मणाः— 'वारकेणासौ भवद्भिर्दोग्धव्या' इति । अन्येभ्योऽपि च चतुर्भ्यश्चरणद्विजेभ्यो गौरेका तेन प्रदत्ता । तेऽपि च तेन तथैवोक्ताः । तत्र च प्रथमद्विजानां मध्ये ज्येष्ठब्राह्मणेन केनचिद् गौः स्वगृहे नीत्वा दुग्धा । ततश्चारीप्रदानवेलायां चिन्तितं तेन । किम् ? इत्याह—

अन्नो[3] दोज्झिइ कल्ले निरत्थियं किं वहामि से चारिं । चउचरणगवी उ मया अवन्न-हाणी य बहुयाणं ॥१४७३॥

तेनैतच्चिन्तितम्— हन्त ! वारकप्राप्तोऽन्यो ब्राह्मणः कल्ये तावदेतां धेनुं धोक्ष्यति, तत् किमद्य निरर्थिकामस्याश्चारीं वहामि । कल्येऽन्योऽपि हि तां दास्यति, इति विनिश्चित्य न तस्याश्चारी प्रदत्ता । ततो द्वितीये दिने द्वितीयेनापि द्विजातीयेन तथैव कृतम् । एवं तृतीये दिने तृतीयेनापि, चतुर्थे दिने चतुर्थेनापि तथैव चेष्टितम् । इत्थं च चारीविरहिता दुह्यमाना कतिपयदिनमध्ये चतुर्णां चरणानां संबन्धिनी सा गौर्मृता । ततश्च तेषां बहूनां गोहत्या समभवत् । जने चावर्णवादो जातः, हानिश्च, तेषां ततो यजमानात्, अन्यस्माद् वा पुनर्गवादिलाभाभावादिति ॥ १४७३ ॥

अन्यैश्च यैश्चतुर्भिश्चरणैर्गौर्लब्धा, तन्मध्ये प्रथमद्विजस्तां दुग्ध्वा चारीप्रदानवेलायामचिन्तयत्, किम् ?, इत्याह—

मा[3] मे होज्ज अवण्णो गोवज्झा वा पुणो वि न दविज्जा। वयमवि दोज्झामो पुणो अणुग्गहो अन्नदुद्धे वि॥१४७४॥

---

१ पीत्वा स्तोक स्तोकं क्षीरं पार्श्वानि जाहको यथा लेढि । एवमेव जित कृत्वा पृच्छति मतिमान् न खेदयति ॥ १४७२ ॥

२ अन्यो धोक्ष्यति कल्ये निरर्थिका किं वहामि तस्याश्चारीम् । चतुश्चरणगौस्तु मृताऽवर्ण-हान्यौ च बहुकानाम् ॥ १४७३ ॥

३ मा मम भूदवर्णो गोहत्या वा पुनरपि न दास्यति । वयमपि धोक्ष्याम पुनरनुग्रहोऽन्यदुग्धायामपि ॥ १४७४ ॥

मा भूज्जनमध्ये ममावर्णवादः, गाढत्या मा मा भूद्, इत्यस्याभारीं प्रयच्छामि । यदि तु न दास्यामि तदा सजातकलङ्केभ्यो
नेपा० ऽस्मभ्यं पुनर्गवादिकं किमपि कोऽपि न दास्यति । अपरञ्च, एवस्याभारीप्रदाने को दोषः ? प्रत्युत गुण एव, यतश्चारीप्रदानपुष्टामेतां
२६॥ पुनरपि वारकेणागतां वयमेव पास्यामः । यदिवा, अन्येनापि ब्राह्मणेन दुग्धायामेतस्यामस्माकमेवानुग्रह इति ॥ १४७४ ॥

अथोपनयमाह—

[1]सीसा पडिच्छगाण भरो त्ति ते वि य हु सीसगभरो त्ति । न करेंति सुत्तहाणी अन्नत्थ वि दुल्लह तेसिं ॥१४७५॥

गुरोर्विनयकर्मणि कर्तव्ये स्वगच्छवासिनः शिष्यास्तावचिन्तयन्ति । किम् ? इत्याह– प्रतीच्छकानामुपसंपन्नानामागन्तुक शिष्याणामयं गुरोर्विनयकरणलक्षणो भर आचारः, किमस्माकम्, तेषामेव सांप्रतं यद्भरत्वात् ? इति । तेऽपि च प्रतीच्छका एवं संभावयन्ति– निजशिष्याणामेवाऽयं भरः, किमस्माकमागन्तुकानामत्र समागतानामन्येषुर्निर्गमिष्णूनाम् ? इति । एवं संभावयोभयेऽपि गुरोर्न किञ्चिद् विनय वैयावृत्त्यादिकं कुर्वन्ति । ततश्च गुरुषु सीदत्सु तेषां सूत्रार्थहानिः, अन्यत्रापि च गतानां तेषां दुर्विनीतानां दुर्लभं सूत्रम्, अर्थश्च । उपलक्षणत्वादन्येऽप्यवर्णवादादयो दोषाः स्वयमेवाभ्यूह्याः । अयं च दुर्विनीतशिष्योपनयः कृतः । सुविनीतविनेयोपनय स्तूक्तविपर्ययेण स्वयमेव कर्तव्य इति ॥ १४७५ ॥

भेरीदृष्टान्तमाह—

[2]कोमुइया तह संगामिया य उब्भूइया य भेरीओ । कण्हस्सासिवुतया असिवोवसमी चउत्थी उ ॥ १४७६ ॥

सक्कपसंसा गुणगाहि केसवो नेमिवंद-सुणुभत्ता । आसरयणस्स हरणं कुमारभंगे य पुयजुद्ध ॥ १४७७ ॥

नेहि जिओ म्हि त्ति अह असिवोवसमीए सपयाण च । छम्मासियघोसणया पसमइ न य जायए अन्नो ॥१४७८॥

आगंतुवाहिक्खोभो महिड्ढिमुल्लेण कथ-दडणया । अट्ठमआराहण अन्नभेरी अभस्स ठवण च ॥ १४७९ ॥

---

[1] शिष्याः प्रतीच्छकानां भर इति तेऽपि च खलु शिष्यकभर इति । न कुर्वन्ति सूत्र-हान्याऽन्यत्रापि दुर्लभं तेषाम् ॥ १४७५ ॥

[2] कौमुदिका तथा सांग्रामिकी औद्भूतिकी च भेर्यः । कृष्णस्याशिवोद्भूताऽशिवोपशमिनी चतुर्थी तु ॥ १४७६ ॥
शक्रप्रशंसा गुणग्राही केशवो नेमिवन्दन-गमनोद्यतो । अश्वरत्नस्य हरणं कुमारभङ्गे च युद्धम् ॥ १४७७ ॥
नेष जितोऽस्मीत्यथाशिवोपशमिन्याः समदानं च । षाण्मासिकघोषणया प्रशमति न जायतेऽन्यः ॥ १४७८ ॥
आगन्तुव्याधिक्षोभो महर्द्धिमूल्येन कन्था-खण्डनं । अष्टमाराधनमन्यभेरी अन्यस्य स्थापनं च ॥ १४७९ ॥

आसां भावार्थः कथानकादवसेयः। तच्च 'गोणी चन्दनकंथा' इत्यत्र सविस्तरं कथितमेव । इह चेत्थमुपनयोऽपि द्रष्टव्यः— यः शिष्योऽशिवोपशमिकां भेरीं प्रथमरक्षक इव जिन-गणधरप्रदत्तां श्रुतरूपां भेरीं परमतादिथिग्गलकैः कन्थीकरोति स न योग्यः, यस्तु नैव करोति स द्वितीयभेरीरक्षक इव योग्य इति ॥ १४७६ ॥ १४७७ ॥ १४७८ ॥ १४७९ ॥

अथाभीरीदृष्टान्तं विवृण्वन्नाह—

मुक्कं[2] तया अगहिए दुपरिग्गहियं कयं तया, कलहो । पिट्टण-अइचिरविक्कय गएसु चोरा य ऊणग्घे ॥१४८०॥

इह च कथानकेन भावार्थ उच्यते, तद्यथा— कुतश्चिद् ग्रामाद् गोकुलाद् वाऽऽभीरीसहित आभीरो घृतवारकाणां गन्त्रीं भृत्वा विक्रयार्थं पत्तने समागतः। विक्रयस्थाने च गन्त्र्या अधस्ताद् भूमावाभीरी स्थिता । आभीरस्तूपरि स्थितस्तस्या घृतवारकं समर्पयति। ततश्चानुपयोगेन समर्पणे, ग्रहणे वा घृतवारके भग्ने आभीरी प्राह— भग्नाश ! नगरतरुणीनां मुखान्यवलोकयमानेन त्वया घृतवारकोऽयं मयाऽगृहीत एव मुक्तः, ततो भग्नः। आभीरस्त्वाह— रण्डे ! नगरयूनां वदनानि वीक्षमाणया त्वयैव दुष्परिगृहीतोऽयं कृतः, ततो भग्नः, इत्युभयोरपि कलहः समभवत् । पिट्टिता च तेनाभीरी । कलहयतोश्च तयोरन्यदपि घृतं बहु च्छर्दितम् । उद्धरितशेषेण च घृतेनोत्सूरेऽर्थोऽप्यूनो लब्धः। इतरेषु सार्थिकेषु घृतं विक्रीय गतेषु तयोरेकाकिनोर्गच्छतोर्घृतद्रम्मा गन्त्री बलीवर्दाश्च सर्वं तस्करैरपहृतमिति ॥ १४८० ॥

एवं दृष्टान्तमभिधायोपनयमाह—

मा[3] निण्हवइ य दाउं उवजुज्जिय देहि किं विचिंतेसि? । वच्चामेलियदाणे किलस्सासि तं च हं चेव ॥१४८१॥

चिन्तनिकाद्यवस्थायां वितथं प्ररूपयन्, अधीयानो वा गुरुणा शिक्षितः शिष्यो जगाद— त्वयैव ममेत्थं व्याख्यातं, पाठितो वा त्वयैवैवंविधम्, अतस्तवैव दोषोऽयम्, किं मां शिक्षयासि ?। आचार्यः प्राह— न मयैवमुपदिष्टम् । कुशिष्यो ब्रवीति— हन्त ! साक्षादेव मम पुरस्सरमित्थं सूत्रमर्थं वा दत्त्वा सूरे ! मा निह्नोष्ठास्त्वम् । इत्थमुक्त आचार्यः किमप्यन्तर्ध्यायन् पुनरप्युक्तः शिष्याभासेन— 'किं बलीवर्दात् पातित इव विचिन्तयसि, भव्यगत्योपयुज्योपयुक्तो भूत्वा देहि सूत्रा-ऽर्थौ, व्यत्याम्रेडितदाने वितथसूत्रा-ऽर्थ-

---

१ गाथा १४३४। २ मुक्त त्वयाऽगृहीते दुष्परिगृहीत कृत त्वया, कलह । पिट्टना-ऽतिचिरविक्रयौ गतेषु चौराश्चोनार्घे ॥ १४८० ॥
३ मा निह्नोष्ठाश्च दत्त्वोपयुज्य देहि किं विचिन्तयसि ?। व्यत्याम्रेडितदाने क्लिश्यावस्त्व चाहं चैव ॥ १४८१ ॥

भवान् कलत्रं त्वम्, अहं च क्लेशमेवानुभवामः । तदित्थं स्वदोषाप्रतिपत्तौ गुरुदोषोद्भावनेनाभीरमिथुनस्येव गुरु शिष्ययोः कलह एव
गा० प्रवर्तते । तथा च सति व्याख्यानपरिच्छित्ति-सूत्रा ऽर्थहान्यादयो दोषाः ।

अत्र प्रतिपक्षः स्वयमेव द्रष्टव्यः, तथाहि– अन्योऽप्याभीरः किल सकलत्रस्तथैव क्वापि नगरे घृतविक्रयार्थं गतः । कलत्रस्य च
८॥ घारके समर्पिते भग्ने 'अहो ! मयाऽनुपयुक्तेन समर्पितोऽयम्' इति ब्रुवाणो झगिति गन्त्र्याः समुत्तीर्य कर्परकैर्घृतं संवृणोति । भार्याऽपि 'धिग् मयाऽनुपयुक्तया दुष्परिगृहीतः कृतोऽसौ, तेन भग्नः' इति वदन्ती तथैव तत् संवृणोति । ततश्चान्योन्यं कलहेऽजाते उभयसत्वरया घृतं शीघ्रमेव विक्रीतम् । सार्थिकैश्च सह क्षेमेण स्वस्थानं जग्मतुः । एवं गुरु शिष्या अपि स्वदोषं प्रतिपद्यमानाः परदोषं तु निह्नुवाना येऽन्योन्यं न विवदन्ते, त एव सूत्रा ऽर्थग्रहणे प्रदानयोर्योग्या भवन्ति, निर्जरादिलाभभागिनश्चेति ॥ १४८१ ॥

तदेवं योग्या ऽयोगान् गुरून् शिष्यांश्चोपदर्श्योपसंहारपूर्वकं तत्फलमाह—

भणिया जोग्गा ऽजोगा सीसा गुरवो य तत्थ दोण्ह पि । पेयालियगुण-दोसो जोग्गो जोग्गस्स भासेज्जा ॥१४८२॥

भणिता योग्या ऽयोग्या गुरु-शिष्याः । तत्र द्वयोरपि गुरु शिष्ययोर्विचारितगुण-दोषो योग्यो गुरुर्योग्याय शिष्याय सूत्रा-र्थौ भाषतेति ॥ १४८२ ॥

अथ क्रमप्राप्तमुपोद्घातद्वारमभिधित्सुः प्रस्तावनामाह—

कयमंगलोवयारो संपइ वण्णियपसंगवक्खाणो । दाइयवक्खाणविही वोच्छमुवग्घायदारविहिं ॥१४८३॥

तदेवं 'तित्थयरे भगवंते' इत्यादिना कृतमङ्गलोपचारो वर्णितप्रसङ्गागतजिनप्रवचनोत्पत्त्यादिव्याख्यानः पूर्वोक्तकारणाद् दर्शितव्याख्यानविधिश्च, सांप्रतं उपाद्धननं व्याख्येयस्य सूत्रस्य व्याख्यानविधिसमीपीकरणमुपोद्घात, तद्विषयो द्वारविधिस्तं वक्ष्ये ॥ इत्येकोनत्रिंशद्गाथार्थः ॥ १४८३ ॥

स चायं द्वारविधि । कः ? इत्याह—

उद्देसे निद्देसे य निग्गमे खेत्त-काल-पुरिसे य । कारण-पच्चय-लक्खण-नए समोयरणा-णुमए ॥ १४८४ ॥

---

१ भणिता योग्या अयोग्याः शिष्या गुरवश्च तत्र द्वयोः । विचारितगुण-दोषो योग्यो योग्याय भाषेत ॥ १४८२ ॥

२ कृतमङ्गलोपचारः संप्रति वर्णितप्रसङ्गव्याख्यानः । दर्शितव्याख्यानविधिर्वक्ष्ये उपोद्घातद्वारविधिम् ॥ १४८३ ॥ ३ गाथा १ २५ ।

३ उद्देशो निर्देशो निर्गमश्च क्षेत्र-काल-पुरुषाश्च । कारण प्रत्यय-लक्षण-नयाः समवतारा ऽनुमतौ ॥ १४८४ ॥

[1]किं कइविहं कस्स कहिं केसु कहं केच्चिरं हवइ कालं । कइ संतरमविरहियं भवा-गरिस-फोसणनिरुत्ती ॥१४८५॥

उद्देशनं वस्तुनः सामान्याभिधानमुद्देशः, यथा– 'अध्ययनम्' इति । वक्तव्य इति क्रिया सर्वत्र द्रष्टव्या । तथा, निर्देशनं वस्तुन एव विशेषाभिधानं निर्देशः, यथा 'सामायिकम्' इति । निर्गमनं निर्गमः 'कुतः सामायिकं निर्गतम्' इत्येवंरूपो वक्तव्यः । तथा, क्षेत्र-कालौ च ययोः सामायिकमुत्पन्नं, तौ वक्तव्यौ । यद् वक्ष्यत्यत्रैव–

'[2]वइसाहसुद्धएक्कारसीए पुव्वण्हदेसकालम्मि । महसेणवणुज्जाणे अणंतरं परंपरं सेस ॥ १ ॥'

इति । तथा, कुतः पुरुषात् तद् निर्गतमिति वक्तव्यम् । तथा, 'केन कारणेन गौतमादयः सामायिकं भगवतः समीपे शृण्वन्ति' इत्येवंरूपं कारणं वाच्यम्; तथा च वक्ष्यति– '[3]गोयममाई य सामाइयं तु किंकारणं निसामंति' इत्यादि । तथा, प्रत्याययतीति प्रत्ययः स वक्तव्यः, केन प्रत्ययेन भगवता सामायिकमुपदिष्टम्, केन वा प्रत्ययेन गणधरास्तेनोपदिष्टं तत् शृण्वन्ति ?, इत्येतद् वाच्यमित्यर्थः । तथाचाभिधास्यति––

'[4]केवलनाणि त्ति अह अरिहा सामाइय परिकहेइ । तेसिं पि पच्चओ खलु सव्वण्णू तो निसामंति ॥ १ ॥'

तथा, सम्यक्त्वसामायिकस्य च तत्त्वश्रद्धानं लक्षणं वक्तव्यम्, श्रुतसामायिकस्य जीवादिपरिज्ञानम्, चारित्रसामायिकस्य सावद्यविरतिः, देशविरतिसामायिकस्य तु विरत्य-ऽविरतिस्वरूपं मिश्रलक्षणम् । तथा च सति निर्देक्ष्यति– '[5]सद्दहण-जाणणा खलु विरइं मीसं च लक्खणं कहए' इत्यादि । एवं नैगमादयो नया वाच्याः । तेषां य नयानां समवतरणं समवतारो यत्र संभवति तत्र दर्शनीयः । यतोऽभिधास्यति––

'[6]मूढनइयं सुय कालियं तु न नया समोयरंति इह । अपुहत्ते समोयारो नत्थि पुहत्ते समोयारो ॥ १ ॥'

इत्यादि । तथा, कस्य व्यवहारादिनयस्य किं सामायिकमनुमतमिति निर्देष्टव्यम् । तथाच निर्देक्ष्यति––

---

१ किं कतिविधं कस्य कुत्र केषु कथं कियच्चिरं भवति कालम् । कति सान्तरमविरहितं भवा-ऽऽकर्ष-स्पर्शननिरुक्तिः ॥ १४८५ ॥

२ वैशाखशुक्लैकादश्यां पूर्वाह्णदेशकाले । महासेनवनोद्यानेऽनन्तरं परंपरं शेषम् ॥ १ ॥

३ गौतमादयश्च सामायिकं तु किंकारणं निशाम्यन्ति ? ।

४ केवलज्ञानीत्यहमर्हन् सामायिकं परिकथयति । तेषामपि प्रत्ययः खलु सर्वज्ञ इति निशाम्यन्ति ॥ १ ॥

५ श्रद्धान-ज्ञानं खलु विरतिं मिश्रं च लक्षणं कथयति ।

६ मूढनयिकं श्रुतं कालिकं तु न नया समवतरन्तीह । अपृथक्त्वे समवतारो नास्ति पृथक्त्वे समवतारः ॥ १ ॥

'तह संजमो अणुमओ निग्गंथं पवयणं च ववहारो । सद्दो-ज्जुसुयाणं पुण निव्वाणं संजमो चेव ॥ १ ॥'

गा० इति 'किं सामायिकम् ?' इति प्रश्ने प्रत्युत्तरं दास्यति– 'जीवो गुणपडिवन्नो नयस्स दव्वट्ठियस्स सामइयं' इत्यादि । 'कतिविधं च तत् ?', इत्यत्र निर्वचनं वक्ष्यति– 'सामाइयं च तिविहं सम्मत्त सुय तहा चरित्तं च' इत्यादि । 'कस्य सामायिकम् ?' इत्यत्राभिधास्यति– 'जस्स सामाणिओ अप्पा' इत्यादि । 'क्व सामायिकम् ?' इत्येतदपि 'खित्त दिसा काल गइ भविय-सन्नि ऊसास दिट्ठि माहारे' इत्यादिना द्वारकलापेन निरूपयिष्यति । 'केषु सामायिकम्' इत्यत्रोत्तरम्– सर्वद्रव्येषु, यथाह—

०॥

'सव्वगयं सम्मत्तं सुए चरित्ते न पज्जवा सव्वे । देसविरइं पडुच्चा दोण्ह वि पडिसेहणं कुज्जा ॥ १ ॥'

इति वक्ष्यति । 'कथं सामायिकमवाप्यते' इत्यत्र 'माणुस्सखेत्तजाई' इत्यादि प्रतिपादयिष्यति । 'कियच्चिरं कालं भवति' इति चिन्तायामभिधास्यति–

'सम्मत्तस्स सुयस्स य छावट्ठी सागरोवमाइं ठिई । सेसाण पुव्वकोडी देसूणा होइ उक्कोसा ॥ १ ॥'

इति । 'कइ त्ति' कियन्तः सामायिकस्य युगपत् प्रतिपद्यमानकाः, पूर्वप्रतिपन्ना वा लभ्यन्ते ? इति वक्तव्यम् । तत्र च वक्ष्यति– 'सम्मत्त देसविरया पलियस्स असंखभागमित्ता' इत्यादि । सहान्तरेण भवति इति सान्तरम्, इति विचारणायां निर्णेष्यति—

'कालमणंतं च सुए अद्धापरियट्टओ य देसूणो । आसायणबहुलाणं उक्कोसं अंतरं होइ ॥ १ ॥'

इति । 'अविरहितं निरन्तरायं कियन्तं कालं सामायिकस्य प्रतिपत्तारो लभ्यन्ते ?' इत्यत्र निर्वचनयिष्यति—

---

१ तथा संयमोऽनुमतो निर्ग्रन्थं प्रवचनं च व्यवहारः । शब्द-ऋजुसूत्रयोः पुनर्निर्वाणं संयम एव ॥ १ ॥

२ जीवो गुणप्रतिपन्नो नयस्य द्रव्यार्थिकस्य सामायिकम् ।

३ सामायिकं च त्रिविधं सम्यक्त्वं श्रुतं तथा चारित्रं च ।

४ यस्य सामानिक आत्मा । ५ क्षेत्र दिक्-काल गति-भविक-संज्ञि-उच्छ्वास-दृष्टि-आहारकेषु ।

६ सर्वगतं सम्यक्त्वं श्रुते चारित्रे न पर्यवाः सर्वे । देशविरतिं प्रतीत्य द्वयोरपि प्रतिषेधनं कुर्यात् ॥ १ ॥ ७ मानुष्यक्षेत्रजात्या ।

८ सम्यक्त्वस्य श्रुतस्य च षट्षष्टिः सागरोपमाणि स्थितिः । शेषाणां पूर्वकोटिर्देशोना भवत्युत्कृष्टा ॥ १ ॥

९ सम्यक्त्व-देशविरताः पल्यस्यासंख्यभागमात्राः ।

१ कालमनन्तं च श्रुतेऽर्धापुद्गलपरावर्तकश्च देशोनः । आशातनाबहुलानामुत्कृष्टमन्तरं भवति ॥ १ ॥

'[1]सम्म-सुय-अगारीण आवलियअसखभागमेत्ताओ । अट्ठ समया चरित्ते सव्वेसु जहण्ण दो समये ॥ १ ॥'

इत्यादि । 'कियतो भवानुत्कृष्टतः सामायिकमवाप्यते ?' इत्यत्रोत्तरमभिधास्यति–

'[3]सम्मत्त-देसविरया पलियस्स असखभागमेत्ताओ । अट्ठ भवा उ चरित्ते अणतकाल च सुयसमए ॥ १ ॥'

इति । आकर्षणमाकर्ष एकस्मिन् नानाभवेषु वा पुनः सामायिकस्य ग्रहणं प्रतिपत्तिरिति वाच्यम् । तत्र च

'[4]तिण्ह सहस्सपुहत्त सयपुहत्त च होइ विरईए । एगभवे यागरिसा एवइया होंति नायव्वा ॥ १ ॥'

इत्यादि वक्ष्यति । 'फोसण त्ति' कियत्क्षेत्रं 'सामायिकवन्तः स्पृशन्ति ?' इत्येतदभिधानीयम् । तत्र च वक्ष्यति–

'[5]सम्मत्त-चरणसहिया सव्व लोय फुसेंति निरवसेस । सत्त य चउदस भाए पच य सुय-देसविरईए ॥ १ ॥'

इत्यादि । तथा, निश्चितोक्तिर्निरुक्तिः सामायिकस्य वक्तव्या । तथा चाभिधास्यति—

'[6]सम्मदिट्ठि अमोहो सोही सब्भावदसण बोही । अविवज्जओ सुदिट्ठि त्ति एवमाई निरुत्ताइ ॥ १ ॥'

इत्यादि । इत्युपोद्घातनिर्युक्तिद्वारगाथाद्वयसंक्षेपार्थः ॥ १४८४ ॥ १४८५ ॥

अथ विस्तरार्थमभिधित्सुर्भाष्यकार उद्देश-निर्देशविषयमाक्षेपं चेतस्याशङ्क्य परिहारं तावदाह—

उद्देट्ठुं निद्दिस्सइ पायं सामन्नओ विसेसो त्ति । उद्देसो तो पढमं निद्देसोऽणंतरं तस्स ॥ १४८६ ॥

ननु कस्मात् 'प्रथममुद्देशस्ततो निर्देशः ? इत्याशङ्क्य परिहरति– 'उद्देट्ठुमित्यादि' सामान्येन हि पूर्वं वस्तूद्दिश्य ततः पश्चाद् विशेषतो निर्दिश्यते, इति शास्त्रे लोके च स्थितिः । तथा, ज्ञानमपि प्रायः प्रथमं वस्तुनः सामान्याकारग्राहकमुत्पद्यते, ततो

---

१ सम्यक्त्व श्रुता-ऽगारिणामावलिकाऽसख्यभागमात्रा । अष्ट समयाश्चारित्रे सर्वेषु जघन्यतो द्वौ समयौ ॥ १ ॥ २ घ ज 'गमित्ता' ।

३ सम्यक्त्व-देशविरतौ पल्यस्यासख्यभागमात्रान् । अष्ट भवास्तु चारित्रेऽनन्तकाल च श्रुतसामायिके ।

४ त्रयाणां सहस्रपृथक्त्व शतपृथक्त्व च भवति विरते । एकभवे आकर्षा एतावन्तो भवन्ति ज्ञातव्या ॥ १ ॥

५ सम्यक्त्व-चरणसहिता सर्वं लोक स्पृशन्ति निरवशेषम् । सप्त च चतुर्दश भागान् पञ्च च श्रुत-देशविरत्यो ॥ १ ॥

६ सम्यग्दृष्टिरमोह शुद्धि सद्भावदर्शन बोधि । अविपर्यय सुदृष्टिरित्येवमादीनि निरुक्तानि ॥ १ ॥ ७ घ छ 'हरस्ताव' ।

८ उद्दिश्य निर्दिश्यते प्राय सामान्यतो विशेष इति । उद्देशस्तत प्रथम निर्देशोऽनन्तर तस्य ॥ १ ॥

विशेषाकारग्राहकम् । ततस्तस्मात् कारणाद् वस्तुनः सामान्याभिधानलक्षणः प्रथममुद्देशः, ततस्तस्यैव विशेषाभिधानरूपो निर्देशः ॥ इति गाथार्थः ॥ १४८६ ॥

तदेवं स्थापित आदावुद्देशः । अथ 'तत्त्व भेद-पर्यायैर्व्याख्या' इति कृत्वा तमेव भेदकथनद्वारेण व्याख्यातुमाह—

[1]नाम ठवणा दविए खित्ते काले समासउद्देसे । उद्देसुद्देसम्मि य भावम्मि होइ अट्ठमओ ॥ १४८७ ॥

नामादिभेदादुद्देशोऽष्टविधः, तद्यथा- नामोद्देशः, स्थापनोद्देशः, द्रव्योद्देशः, क्षेत्रोद्देशः कालोद्देशः, समासोद्देशः, उद्देशोद्देश, भावोद्देशो भवत्यष्टमकः ॥ इति निर्युक्तिगाथासंक्षेपार्थः ॥ १४८७ ॥

तत्र नामोद्देशं व्याख्यातुमाह भाष्यकारः—

[2]नाम जस्सुद्देसो नामेणुद्देस एव जो जेण । उद्देसो नामस्स व नामुद्देसोऽभिहाणं ति ॥ १४८८ ॥

यस्य जीवादेर्वस्तुन 'उद्देशः' इति नाम क्रियते स नामोद्देशः, नामरूप उद्देशो नामोद्देशः, यथा गोपालदारकादेरुद्देश इति नाम । 'नामेणुद्देस एव जो जेणं ति' यो घट-पट-स्तम्भादिः पदार्थो येन घट-पट-स्तम्भादिना नाम्नोद्दिश्यते प्रतिपाद्यते सोऽपि घट पटादिपदार्थो नामोद्देश इति उच्यते, उद्दिश्यतेऽभिधीयते प्रतिपाद्यते निजेन नाम्नेति कृत्वा । 'उद्देसो नामस्स व नामुद्देसो त्ति' नाम्नो वा वस्तुसामान्याभिधानस्योद्देशनमुच्चारणं नामोद्देशः । किमुक्तं भवति ?, इत्याह- 'अभिहाणं ति' वस्तुनः सामान्यं यदभिधानं स नामोद्देश इत्यर्थः । यथा- आम्रादर्शादि नाम । वाशब्दः सर्वत्र प्रकारान्तरसूचकः ॥ १४८८ ॥

अत्र परोऽतिप्रसङ्गमुद्भावयन्नाह—

[3]एवं नणु सव्वो च्चिय नामुद्देसो जओऽभिहाणं ति । दव्वाईण तेहिं व तेसु व जं कीरए जस्स ॥१४८९॥

ननु यदि वस्तुनः सामान्याभिधानमात्रमुद्देशोऽभिधीयते, एवं तर्हि सर्व एवायं स्थापना-द्रव्य क्षेत्र-कालाद्युद्देशो नामोद्देश एव प्राप्नोति; यतो द्रव्याणामपि हेम-रजतादीनां हेमादिकं सामान्याभिधानमस्ति, तैर्वा कुसुम्भ-हरिद्रादिद्रव्यैर्हेतुभूतैर्वस्त्रादीनां रक्तं पीत

---

१ नाम स्थापना द्रव्ये क्षेत्रे काले समासोद्देशे । उद्देशोद्देशे च भावे च भवत्यष्टमकः ॥ १४८७ ॥

२ नाम यस्योद्देशो नाम्नोद्देश एव यो येन । उद्देशो नाम्नो वा नामोद्देशोऽभिधानमिति ॥ १४८८ ॥

३ एवं ननु सर्व एव नामोद्देशो यतोऽभिधानमिति । द्रव्यादीनां तैर्वा तेषु वा यत् क्रियते यस्य ॥ १४८९ ॥

मित्यादि सामान्याभिधानं प्रवर्तते, तेषु वा दण्ड-कुण्डल-किरीटादिद्रव्येषु सत्सु दण्डी, कुण्डली, किरीटीत्यादिकं सामान्याभिधानं प्रवर्तमानं दृश्यते । एवं स्थापना-क्षेत्रादिष्वपि वाच्यम् । ततो य एव द्रव्याद्युद्देशोऽभिमतः स एव सर्वोऽपि नामोद्देशः प्राप्नोति, इत्युद्देशस्यैकविधत्वादष्टविधत्वं विशीर्यत इति ॥ १४८९ ॥

अत्र पराभिहितमभ्युपगम्य परिहारमाह—

सच्चं सव्वाणुगओ नामुद्देसोऽभिहाणमेत्तं जं । नाणत्तं तहवि मयं मइ-किरिया-वत्थुभेएहिं ॥ १४९० ॥

सत्यमुक्तं भवता, यतो यत् सामान्यमभिधानमात्रं नामोद्देशः स खलु सर्वानुगत एव, तथापि नाम-स्थापना-द्रव्याद्युद्देशानां नानात्वं भेदरूपं मतं संमतमेव परमार्थवेदिनाम् । कैः ?, इत्याह– मति-क्रिया-वस्तुभेदैः; तथाहि– यादृशी नामेन्द्रे मतिः, न तादृश्येव स्थापनेन्द्रादिषूत्पद्यते, किन्तु विलक्षणैव; न च यां क्रियां नामेन्द्रः करोति तामेव स्थापना-द्रव्येन्द्रादयः, किन्तु विसदृशीमेव । अत एव नामेन्द्रादिवस्तूनां परस्परं वस्तुभेदो विज्ञेयः, भिन्नमत्यादिहेतुत्वात्, घट-पटादिवस्तुवदिति । एवं प्रस्तुतनाम-स्थापना-द्रव्याद्युद्देशानामपि मत्यादिभेदाद् भेदो योजनीय इति ॥ १४९० ॥

अथ स्थापनाद्युद्देशानाह—

ठवणाए उद्देसो ठवणुद्देसो त्ति तस्स वा ठवणा । तं तेण तओ तम्मि व दव्वाईयाणमुद्देसो ॥ १४९१ ॥

दव्वुद्देसो दव्वं दव्वपई दव्ववं सदव्वो त्ति । एवं खेत्तं खेत्ती खेत्तपई खेत्तजायं ति ॥ १४९२ ॥

स्थापनाया उद्देशनमुच्चारणं सामान्येनाभिधानं स्थापनोद्देशः । तस्य वोद्देशस्य अक्षा-ऽक्षरादिषु स्थापना स्थापनोद्देशः । द्रव्योद्देशमाह– द्रव्यादीनामुद्देशो द्रव्योद्देशः, आदिशब्दाद् द्रव्यपति-द्रव्यवदादिपरिग्रहः । कया पुनर्व्युत्पत्त्या द्रव्यादयो वाच्या भवन्ति ?, इत्याह– 'तमित्यादि' तदेव द्रव्यमुद्दिश्यते उच्चार्यते 'द्रव्यम्' इत्येवं सामान्येनाभिधीयत इति द्रव्योद्देशः । द्रव्यं च तदुद्देशश्चेति कर्मधारयसमासः । अत्र च पक्षे द्रव्यमेवोद्देशशब्दवाच्यम् । अत एव द्वितीयगाथायामाह– दव्वमिति । अथवा, तेन द्रव्येण

---

१ सत्य सर्वानुगतो नामोद्देशोऽभिधानमात्रं यत् । नानात्वं तथापि मत मति-क्रिया-वस्तुभेदै ॥ १४९० ॥

२ स्थापनाया उद्देश. स्थापनोद्देश इति तस्य वा स्थापना । तत्तेन ततस्तस्मिन् वा द्रव्यादिकानामुद्देश ॥ १४९१ ॥

द्रव्योद्देशो द्रव्य द्रव्यपतिर्द्रव्यवान् सद्रव्य इति । [illegible]

हेतुभूतेन य उद्दिश्यतेऽभिधीयते स द्रव्योद्देशः, यथा द्रव्यपतिरित्यादि । यदि वा, ततस्तस्माद् द्रव्यादुद्देशोऽभिधानप्रवृत्तिर्द्रव्योद्देशः, यथा द्रव्यवानित्यादि । अथवा, तस्मिन् द्रव्ये सत्युद्देशोऽभिधानप्रवृत्तिर्द्रव्योद्देशः, यथा सद्रव्य इत्यादिः सिंहासने राजा, चूते कोकिलः, वने मयूर इत्यादि वा । एवमुद्दिश्यते तद्, उद्दिश्यते तेन इत्यादिव्युत्पत्त्या क्षेत्रम्, क्षत्री, क्षेत्रपतिः, क्षेत्रे जातं क्षेत्रजमित्यादिकः सर्वोऽपि क्षेत्रोद्देश इति ॥ १४९१ ॥ १४९२ ॥

कालो कालाईय कालोवेय ति कालजाय ति । संखेवो त्ति समासो अंगाईण तओ तत्थ ॥ १४९३ ॥

अंग-सुयक्खंध-ज्झयणाणं नियनियप्पभेयसंगहओ । होइ समासुद्देसो जहंगमंगी तदज्झेया ॥ १४९४ ॥

एमेव य सुयक्खंधो तस्सज्झेया तयत्थविण्णाया । अज्झयणं अज्झयणी तस्सज्झेया तयत्थण्णो ॥१४९५॥

'कालो त्ति' काल एवोद्दिश्यमानत्वादुद्देशः कालोद्देशः । तेन वा कालेनोद्देशः कालोद्देशः, यथा कालातीतं कालातिक्रान्तमिदं वस्त्विति । ततो वा कालादुद्देशः कालोद्देशः, यथा कालोपेतं कालप्राप्तमिति । तस्मिन् वा काले जातं कालजातमित्यादिकः कालोद्देशः । अथ समासोद्देशं विवक्षुराह— 'संखेवो इत्यादि' संक्षेपेण विस्तरवतः संकोचनं समास उच्यते । तकोऽयं चेहाङ्गादीनां त्रयाणां विवक्षितः । एतदेव दर्शयति— 'अङ्गेत्यादि' अङ्गं, श्रुतस्कन्धः, अध्ययनम्, इत्येष समासो भवति । कुतः ?, इत्याह— निजनिजप्रभेदसंग्रहादिति । अस्याङ्गादिसमासस्योद्देशनमभिधानं समासोद्देशः । कः ?, इति दर्शयति— यथा 'अङ्गम्' इति, तदेवोद्दिश्यमानत्वादुद्देश इत्यर्थः । तेन चाङ्गरूपसमासेनोद्देशः समासोद्देशः, यथा— अङ्गीति, तस्याङ्गात्मकसमासादुद्देशः, यथा तदध्येता— अङ्गाध्येतेत्यर्थः । एवं श्रुतस्कन्धात्मकसमास एवोद्दिश्यमानत्वादुद्देशः, यथा श्रुतस्कन्ध इति । तेन चोद्देशः— यथा श्रुतस्कन्धीति । तस्माद् चोद्देशः, यथा तस्य श्रुतस्कन्धस्याध्येता । तस्मिन् चोद्देशः, यथा तदर्थविज्ञाता श्रुतस्कन्धार्थज्ञ इत्यादि । एवमध्ययनात्मकसमास एवोद्दिश्यत इत्युद्देशः, यथा— अध्ययनमिति । तेन चोद्देशः, यथा— 'अध्ययनी' इति । तस्माद् चोद्देशः, यथा— तस्याध्ययनस्याध्येता, तस्मिन् चाध्ययने सत्युद्देशः, यथा तदर्थज्ञोऽध्ययनार्थवित्, इत्यादि विवक्षया सर्वं भावनीयमिति ॥ १४९३ ॥ १४९४ ॥ १४९५ ॥

---

१ कालः कालातीतं कालोपेतमिति कालजातमिति । संक्षेप इति समासोऽङ्गादीनां तत्र चाङ्गानाम् ॥ १४९३ ॥
अङ्ग-श्रुतस्कन्धा-ऽध्ययनानां निजनिजप्रभेदसंग्रहतः । भवति समासोद्देशो यथाङ्गमङ्गी तदध्येता ॥ १४९४ ॥
एवमेव च श्रुतस्कन्धस्तस्याध्येता तदर्थविज्ञाता । अध्ययनमध्ययनी तस्याध्येता तदर्थज्ञः ॥ १४९५ ॥

अथोद्देशोद्देशं भावोद्देशं चाह—

[1]उद्देसो उद्देसी उद्देसण्णो तयत्थवेत्ता वा । उद्देसुद्देसोऽयं भावो भावि त्ति भावम्मि ॥ १४९६ ॥

उद्देशः पुलाकोद्देशकादिः, स एवोद्दिश्यमानत्वादुद्देश उद्देशोद्देशः । स चायं विज्ञेयः । कः ? इत्याह– उद्देश इति; पुलाकोद्देशकादिक उद्देशोऽप्युद्दिश्यमानत्वेनोद्देशोद्देश उच्यते । तेन वोद्देशेनोद्देशोऽभिधानं, यथा 'उद्देशी' इति । तस्माद् वोद्देशो यथा– उद्देशज्ञः । तस्मिन् वोद्देशो यथा तस्योद्देशकस्यार्थवेत्तेत्यादि । 'भावम्मि त्ति' भावविषय उद्देशो भावोद्देशः । कः ? इत्याह– 'भावो त्ति' औदयिकादिको भाव उद्दिश्यतेऽभिधीयत इत्युद्देशः, भावश्चासावुद्देशश्च भावोद्देश इत्यर्थः । तेन वा भावेनोद्देशो भावोद्देशो यथा 'भावी' इत्यादि पूर्वोक्तानुसारेण वाच्यम् ॥ इति गाथानवकार्थः ॥ १४९६ ॥

अथोद्देशव्याख्यानेन निर्देशमप्यतिदिशन्नाह—

[2]एमेव य निद्देसो अट्ठविहो सो वि होइ नायव्वो । अविसेसियमुद्देसो विसेसिओ होइ निद्देसो ॥१४९७॥

एवमेव यथोद्देश उक्तस्तथा निर्देशोऽप्यष्टविध एव भवति ज्ञातव्यः । सर्वथा सामान्यप्रतिषेधार्थमाह— किन्त्वविशेषितसामान्यनाम-स्थापनादिरूप उद्देशः, विशेषितनामादिरूपस्तु स एव निर्देशो भवतीति विशेषः ॥ इति निर्युक्तिगाथाक्षरार्थः ॥१४९७॥

भावार्थं तु भाष्यकारः प्राह—

[3]नामं जिणदत्ताई ठवणा य विसिट्ठवत्थुनिक्खेवो । दव्वे गोमं दंडी रहि त्ति तिविहो सचित्ताई ॥१४९८॥

वस्तुनः पुरुषादेर्यत् पुरुषादिकं सामान्यनाम स नामोद्देश उक्तः, यत्तु तस्यैव विशेषनाम स इह नामनिर्देश उच्यते, यथा जिनदत्तादि । सामान्यस्य चेन्द्रादेर्वस्तुनः स्थापना स्थापनोद्देश उक्तः, इह तु विशिष्टस्य सौधर्माधिपत्यादिवस्तुनो यः स्थापनारूपो निक्षेपः स स्थापनानिर्देशः । द्रव्यस्यापि त्रिविधस्य सचित्तादेर्विशिष्टस्य यो विशिष्टाभिधानरूपो निर्देशः स इह द्रव्यनिर्देशः । तत्र सचित्तद्रव्यविशेषस्य निर्देशो यथा गौरित्यादि, अचित्तस्य तु दण्ड इत्यादि, मिश्रस्य तु रथ इत्यादि । रथस्य चाश्वादियुक्तस्येह मिश्रता

---

१ उद्देश उद्देशी उद्देशज्ञस्तदर्थवेत्ता वा । उद्देशोद्देशोऽयं भावो भावीति भावे ॥ १४९६ ॥

२ एवमेव च निर्देशोऽष्टविधः सोऽपि भवति ज्ञातव्यः । अविशेषित उद्देशो विशेषितो भवति निर्देशः ॥ १४९७ ॥

३ नाम जिनदत्तादि स्थापना च विशिष्टवस्तुनिक्षेपः । द्रव्ये गोमान् दण्डी रथीति त्रिविधः सचित्तादि ॥ १४९८ ॥

भावनीयेति। तेन वा सचित्तादिद्रव्यविशेषेण निर्देशः, यथा गोमानित्यादि, दण्डीत्यादि, रथीत्यादि ॥ १४९८ ॥

अथ क्षेत्र-कालनिर्देशावाह—

खेत्ते भरहे तत्थ व भवो त्ति मगह त्ति मागहो व त्ति। सरउ त्ति सारउ त्ति य संवच्छरिउ त्ति कालम्मि ॥१४९९॥

क्षेत्रं क्षेत्रीत्यादिकः क्षेत्रोद्देश उक्तः, इह तु तदेव विशिष्टं क्षेत्रं क्षेत्रनिर्देशः, यथा 'भरतम्' इत्यादि। अथवा, 'मगह त्ति' मगधा जनपद इत्यादि। तस्मिन् वा क्षेत्रविशेषे भवः क्षत्रनिर्देश उच्यते, यथा भारत इत्यादि। एतच्च स्वयमेव द्रष्टव्यम्। मगधासु भवो मागध इत्यादि। एतत्तु गाथायामप्यस्तीति। 'कालो कालाईयं' इत्यादिकः कालोद्देश उक्तः, इह तु तस्यैव कालस्य विशिष्टस्य विशिष्टमभिधानं स कालनिर्देशः, यथा शरदित्यादि। तत्र वा कालविशेषे भवः कालनिर्देशोऽभिधीयते, यथा शरदि भवः शारदः, संवत्सरे भवः सांवत्सरिक इत्यादि ॥ १४९९ ॥

अथ समासनिर्देशम्, उद्देशनिर्देशं चाह—

आयारो आयारवमायारधरो त्ति वा समासम्मि। आवस्सयमावासइ सुत्तत्थधरोऽहवा य त्ति ॥ १५०० ॥

सत्थपरिण्णाई य व अज्झयणाऽय समासनिद्देसो। उद्देसयनिद्देसो सपएसो पोग्गलुद्देसो ॥ १५०१ ॥

विस्तरवतो वस्तुनः संक्षेपः समासः, तस्य सामान्याभिधानं समासोद्देश उक्तः। इह तु तस्यैव समासस्य विशेषाभिधानं समासनिर्देशः। तत्र चाङ्ग-श्रुतस्कन्धा ऽध्ययनभेदात् त्रिविधः समासोद्देशः पूर्वमुक्तः। इह तु तेषामेव त्रयाणामङ्गादीनां विशेषाभिधान रूपस्त्रिविध एव समासनिर्देशः। तथा चाह— 'आयारो इत्यादि' आचाररूपेणाऽङ्गविशेषाभिधानेन निर्दिश्यमानत्वादाचार इति समासनिर्देशः। तेन चाऽऽचारसमासेन निर्देशो यथा—आचारवानित्यादि। तस्माद्वाऽऽचारसमासात् निर्देशो यथा—आचारधर इत्यादि। श्रुतस्कन्धसमासनिर्देशो यथा— आवश्यकमिति। तेन चाऽऽवश्यकसमासेन निर्देशो यथा— आवश्यकीति। अथवा, तस्मादावश्यक समासात् निर्देशो यथा— आवश्यकसूत्रा ऽर्थधरोऽयमिति। अध्ययननाभिस्य समासनिर्देशः कः? इत्याह— 'आचाराङ्गे प्रथममध्ययनं

१ क्षेत्रे भरतं तत्र वा भव इति मगधा इति मागधो वेति। शरदिति शारद इति च सांवत्सरिक इति काले ॥ १४९९ ॥ २ गाथा १४९१।
३ आचार आचारवानाचारधर इति वा समासे। आवश्यकमावश्यकी सूत्रा-ऽर्थधरोऽथवाऽयमिति ॥ १५०० ॥
शस्त्रपरिज्ञादिश्च वाऽध्ययनाऽयं समासनिर्देशः। उद्देशकनिर्देशः सप्रदेशः पुद्गलोद्देशः ॥ १५०१ ॥

शस्त्रपरिज्ञा' इत्यादि । तेन वा शस्त्रपरिज्ञासमासविशेषेण निर्देशो यथा– 'अज्झेयाऽयं ति' शस्त्रपरिज्ञाध्येताऽयमित्यर्थः, इत्यादि समासनिर्देशः । उद्देशनिर्देशस्तु स उच्यते । कः ? इत्याह– 'पएसो त्ति' अध्ययनस्य प्रदेशोऽंश इत्यर्थः, यथा भगवत्यां पुद्गलोद्दे-शकः, तस्य निर्देशोऽभिधानमुद्देशनिर्देश इत्यादीति ॥ १५०० ॥ १५०१ ॥

अथ भावनिर्देशं, यकाभ्यां चोद्देश-निर्देशाभ्यामिहाधिकारस्तदाह—

[1]ओदइओ खइउ त्ति व नाणं चरणं ति भावनिद्देसो । एत्थ विसेसाहिगओ समासउद्देस निद्देसो ॥१५०२॥

अज्झयणं उद्देसो तं चिय सामाइयं ति निद्देसो । बुद्धीए जहासंभवमाजोज्जं सेसएसुं पि ॥ १५०३ ॥

औदयिको भावः, क्षायिको भाव इत्यादि, अथवा, ज्ञानं दर्शनं चारित्रमित्यादिको ज्ञानादीनां क्षयिक-क्षायोपशमिकभा-वव्रत्तित्वाद् भावनिर्देशः । इह च प्रत्येकमष्टविध उद्देशे निर्देशे च समासोद्देशः समासनिर्देशश्च विशेषणाधिकृतः तथाहि– प्रस्तुते 'अध्ययनम्' इत्येष समासोद्देशः, 'सामायिकम्' इति च विशेषाभिधानरूपत्वात् समासनिर्देशः । एवं स्वबुद्ध्या यथासंभवं शेषेष्वपि श्रुतस्कन्ध-चतुर्विंशतिस्तवाध्ययनेष्वायोज्यम्, यथा श्रुतस्कन्ध इति समासोद्देशः, आवश्यकमिति समासनिर्देश इत्यादि ॥ १५०२ ॥ १५५३ ॥

उत्तरगाथासंबन्धनार्थमाह—

[2]सामाइयं ति नपुसयमस्स पुमं थी नपुंसगं वावि । निद्दिट्ठा तत्थिच्छइ कं निद्देसं नओ को णु ? ॥१५०४॥

इह सामायिकमिति नपुंसकतया रूढम् । अस्य च त्रिविधो निर्देष्टा– उच्चारयिता, स्त्री-पुं-नपुंसकभेदात् । तत्रेदं नयैर्विचा-र्यते– 'को नयः कं निर्देशमिच्छति ?– किं निर्देश्यवशात्, निर्देशकवशाद् वा ?' इति विनेयः पृच्छति ॥ इति गाथासप्तकार्थः ॥१५०४॥

अस्मिंश्च प्रश्ने सत्याह—

[3]दुविहं पि नेगमनओ निद्दिट्ठं संगहो य ववहारो । निद्देसयमुज्जुसुओभयसरिच्छं च सद्दस्स ॥ १५०५ ॥

---

१ औदयिक क्षयिक इति वा ज्ञान चरणमिति भावनिर्देश । अत्र विशेषाधिकृतौ समासोद्देश निर्देशौ ॥ १५०२ ॥
अध्ययनमुद्देशस्तदेव सामायिकमिति निर्देश । बुद्ध्या यथासभवमायोज्य शेषकेष्वपि ॥ १५०३ ॥

२ सामायिकमिति नपुसकमस्य पुमान् स्त्री नपुंसक वापि । निर्देष्टा तत्रेच्छति क निर्देश नय को नु ? ॥ १५०४ ॥

३ द्विविधमपि नैगमनयो निर्दिष्ट सग्रहश्च व्यवहार. । निर्देशकमृजुसूत्रोभयसदृश च शब्दस्य ॥ १५०५ ॥

नैके गमा वस्तुधर्मपरिच्छेदा यस्यासौ ककारवर्णनाशाद् नैगमः, अनेकप्रकारवस्त्वभ्युपगमपर इत्यर्थ, नैगमश्चासौ नयश्च नैगमनयः । स द्विविधमपि 'निर्देश्यवशाद् निर्देशकवशाच्च निर्देशमिच्छति' इति शेषः, लोकव्यवहारपरत्वात्, अनेकगमरूपत्वाच्चास्य नयस्य । लोके च निर्देश्यवशात्, निर्देशकवशाच्च निर्देशप्रवृत्तिर्दृश्यते । तत्र निर्देश्यवशाद् यथा- 'वासवदत्ता, तरङ्गवती, प्रियदर्शनाकथा' इत्यादि । निर्देष्टृवशात्तु मनुना प्रणीतो ग्रन्थो मनुः, अक्षपादेनोक्तोऽक्षपाद इत्यादि। लोकोत्तरे तु निर्देश्यवशात्, षड्जीवनिकायप्रतिपादकमध्ययनं षड्जीवनिका, आचाराचारप्रतिपादको ग्रन्थ आचार इत्यादि । तथा, निर्देशकवशाद् निर्देशो यथा- कपिलेन प्रणीतं कापिलीयमध्ययनम्, हरिकेशिना प्रणीतं हारिकेशीयम्, केशि-गौतमाभ्यामभिहितं केशि गौतमीयम्, नन्दिसंहिता, जिनप्रवचनमित्यादि । एवं सावद्यविरमणरूपं सामायिकं कथितो नपुंसकमिति कृत्वा निर्देश्यवशाद् नैगमो नपुंसकनिर्देशमेवाऽस्य मन्यते, यथा- सामायिकं नपुंसकमिति । तथा, सामायिकं निर्देष्टुः स्त्री पुं-नपुंसकलिङ्गत्वात् तद्वशात् सामायिकस्य त्रिलिङ्गताऽप्येतन्मतेन भवति, यथा सामायिकं स्त्री, सामायिकं पुरुषः, सामायिकं नपुंसकमिति; यथा वा देवदत्तादिना घटादिशब्दे समुच्चारिते स घटादिशब्द उच्चारयितृदेवदत्तादिपरिणामत्वाद् देवदत्तादिशब्दत्वेन व्यपदिश्यते; तथा, तदभिधेयपृथुबुध्नोदराद्याकारघटादिपदार्थपरिणामत्वाद् घटादिशब्दत्वेनापि लोके निर्दिश्यते । एवं स्वाभिधेयसावद्यविरमणपर्यायत्वात् सामायिकस्य नैगमो नपुंसकनिर्देशं मन्यते, अभिधायकस्त्री पुरुषादिपरिणामत्वात्तु लिङ्गत्रयनिर्देशमप्यस्याभ्युपगच्छति, यथा 'सामायिकं स्त्री' इत्यादि ।

आह- 'दुविहं पि नेगमनओ' एतावन्मात्रोक्तौ 'निर्देश्यवशाद् निर्देशकवशाच्च द्विविधं निर्देशमिच्छति' इति कुतो लभ्यते ? इति । अत्रोच्यते- 'निद्दिट्ठं संगहो य ववहारो' इति वचनात् । अत्र ह्ययमर्थः- निर्दिष्टमभिधेयं वस्त्वङ्गीकृत्य संग्रह-व्यवहारौ निर्देशमिच्छतः, निर्देश्यपर्यायत्वाद् वचनस्य, इत्यादियुक्तिश्च भाष्ये वक्ष्यते । तदिह 'निर्दिष्टं वस्त्वाश्रित्य' इति वचनात् प्रागपि 'दुविहं पि' इत्यत्र निर्दिष्टनिर्देशकवशाद् निर्देश इति गम्यते । 'निद्देसयमुज्जुसुत्तो त्ति' निर्दिशतीति निर्देशको वक्ता तमङ्गीकृत्य ऋजुसूत्रो निर्देशमिच्छति, । यथा 'सामायिकं स्त्री' इत्यादि; वक्तृपर्यायत्वाद् वचनस्येत्यादि युक्तिरत्रापि भाष्येऽभिधास्यते । 'उभयसरिच्छं च सद्दस्स त्ति' उभयमिह निर्देश्यं निर्देशकं च वस्तु तस्योभयस्य सदृशं समानलिङ्गमेवाश्रित्य शब्दनयस्य 'निर्देशप्रवृत्तिः' इति गम्यते । यदि हि निर्देश्यं नपुंसकं तदा निर्देष्टाऽपि स्त्री पुं-नपुंसकलक्षणो नपुंसकमेव, वस्तुवाच्योपयोगानन्यत्वेन तद्रूपत्वात् । उपयोगप्रधाना हि शब्दनयाः, ततो यो यत्रोपयुक्तः स तद्रूप एव, यथाऽग्न्युपयुक्तोऽग्निः, तथा च सति स्त्री-पुरुषावपि यदा कथितो नपुंसके सामायिके उपयुक्तौ भवतः, तदा निर्देश्यनपुंसकोपयुक्तत्वाद् नपुंसकमेव, तदुपयोगानन्यत्वेन तद्रूपत्वादिति । स्त्री पुरुषो वा

नपुंसकं व्रत इत्यस्य त्वर्थस्य शब्दनयमतेनाऽसंभव एव ॥ इति निर्युक्तिगाथासंक्षेपार्थः ॥ १५०५ ॥

अथ विस्तरार्थमभिधित्सुर्भाष्यकारः प्राह—

[1]जं संववहारपरो णेगगमो णेगमो तओ दुविहं । इच्छइ, संववहारो दुविहो जं दीसए पायं ॥ १५०६ ॥

यद् यस्माल्लोकव्यवहारपरोऽनेकगमश्च नैगमनयः, ततस्तस्माद् निर्देश्यवशाद् निर्देशकवशाच्च द्विविधमपि निर्देशमिच्छति । लोकव्यवहारश्च प्रायो द्विधा[2] दृश्यते ॥ १५०६ ॥

कथम् ? इत्याह—

[3]छज्जीवणियाऽऽयारो निद्दिट्ठवसेण तह सुयं चण्णं । तं चेव य जिणवयणं सव्वं निद्देसयवसेणं ॥१५०७॥

जह वा निद्दिट्ठवसा वासवदत्ता-तरंगवइयाई । तह निद्देसगवसओ लोए मणुरक्खवाउ त्ति ॥१५०८॥

लोको द्विधा– अर्हद्दर्शनानुगतो लोकोत्तररूपः, तद्व्यतिरिक्तश्च । तत्र लोकोत्तरे निर्दिष्टार्थवशाद् निर्देशो यथा– षड्जीवनिका नामाध्ययनम्, आचारः, आवश्यकमित्यादि । 'तह सुयं चण्णं तं चेव येत्यादि' तथा, अत्रैव लोकोत्तरे तदन्यच्च श्रुतं निर्देशकवशात् सर्वमपि जिनप्रवचनमुच्यते । तथा, अन्यत् किमपि श्रुतं निर्देशकवशादेवोच्यते, यथा भद्रबाहुनिमित्तम्, नन्दसंहिता, कापिल्लीयमित्यादि । यथा वा, इतरलोके निर्दिष्टवशाद् वासवदत्ता, तरङ्गवतीत्यादि निर्देशः, निर्देशकवशात्तु मनुः, अक्षपाद इत्यादि ॥ १५०७ ॥ १५०८ ॥

तथा किम् ? इत्याशङ्क्य प्रकृते योजयन्नाह—

[4]तह निद्दिट्ठवसाओ नपुंसगं नेगमस्स सामइयं । थी पुं नपुंसगं वा तं चिय निद्देसयवसाओ ॥१५०९॥

यथा षड्जीवनिका, आचार इत्यादौ निर्दिष्टार्थवशाद् निर्देशः, तथात्रापि सावद्यविरमणलक्षणानिर्दिष्टनपुंसकार्थवशात्

---

१ यत् सव्यवहारपरो नैकगमो नैगमस्ततो द्विविधम् । इच्छति, सव्यवहारो द्विविधो यद् दृश्यते प्राय ॥ १५०६ ॥ २ क ग ज 'धापि दृ' ।

३ षड्जीवनिकाऽऽचारो निर्दिष्टवशेन तथा श्रुत चान्यत् । तदेव च जिनवचन सर्वं निर्देशकवशेन ॥ १५०७ ॥
यथा वा निर्दिष्टवशाद् वासवदत्ता-तरङ्गवत्यादि । तथा निर्देशकवशतो लोके मनुरक्षपाद इति ॥ १५०८ ॥

४ तथा निर्दिष्टवशाद् नपुंसक नैगमस्य सामायिकम् । स्त्री पुमान् नपुंसक वा तदेव निर्देशकवशात् ॥ १५०९ ॥

'सामायिकं' इति नपुंसकनिर्देशः, यथा वा मनुः, अक्षपाद इत्यादौ निर्देशकवशाद् निर्देशः, तथाऽत्रापि योषित् पुरुष नपुंसकलक्षण त्रिविधनिर्देशकवशात् तदेव सामायिकं स्त्री-पुं-नपुंसकं भवति– स्त्र्यादित्रिविधनिर्देशकवशाद् नन्दसंहिता-मनु-कापिलीयादिवत् त्रिष्वपि लिङ्गेषु सामायिकस्य निर्देशप्रवृत्तिः, यथा 'सामायिकं स्त्री' इत्यादि ॥ १५०९ ॥

अथ प्रकारान्तरेणापि लोकव्यवहारोपदर्शनेन प्रकृतं समर्थयन्नाह—

[1]जह वा घडाभिहाणं घडसद्दो देवदत्तसद्दो त्ति । उभयमविरुद्धमेव सामइयं नेगमनयस्स ॥ १५१० ॥

इयं च गाथा, 'यथा वा देवदत्तादिना घटादिशब्दे समुच्चारिते' इत्यादिना व्याख्यातैवेति ॥ १५१० ॥

'निद्दिट्ठं संगहो य ववहारो' इत्येतद् व्याख्यानयन्नाह—

[2]अत्थाउ च्चिय वयणं लहइ सरूवं जओ पईवो व्व । तो संगह-ववहारा भणंति निद्दिट्ठवसगं तं ॥ १५११ ॥

यतो यस्मादर्थादेव वाच्याद् घटादेः सकाशाद् वाचकं वचनं स्वरूपमात्मलाभं लभते, नान्यथा, यथा प्रदीपः। प्रदीपो हि प्रकाश्यमेवार्थं प्रकाशयन् प्रदीपो भण्यते, यदि तु प्रकाश्यं वस्तु न स्यात्, तदा किमपेक्षाऽसौ प्रदीपः स्यात्?। तस्माद् यथा प्रकाश्या दर्थात् प्रदीप आत्मलाभं लभते, तथा वाच्यादर्थाद् वचनमात्मस्वरूपमाप्नोति । ततस्तस्मात् संग्रह-व्यवहारनयौ 'निर्दिश्यत' इति निर्दिष्टं वाच्यं वस्तु तद्वशगं तदधीनमेव तद् वचनं भणतो ब्रूतः । वाच्यं चेह सामायिकशब्दस्य साम्यविरतिरूपस्तदभिधेयोऽर्थः । स च कथितो नपुंसकतया प्रसिद्ध इति । अतः सामायिकस्य नपुंसकलिङ्गतामेव संग्रह-व्यवहारावभ्युपगच्छतः । अथवा, सामायिकवतां सत्त्वानां स्त्री-पुं-नपुंसकत्वात् तत्परिणामानन्यत्वेन च सामायिकार्थस्य स्त्र्यादिरूपत्वाद् वाच्यवशेन त्रिलिङ्गतापि सामायिकस्य संग्रह व्यवहारनयमतेन द्रष्टव्येति ॥ १५११ ॥

प्रकारान्तरेणापि निर्दिष्टवशाद् निर्देशं समर्थयन्नाह—

[3]अहव निद्दिट्ठत्थस्स पज्जओ चेव तं सधम्मं व्व । तप्पच्चयकारणओ घडस्स रूवाइधम्मं व्व ॥१५१२॥

---

1 यथा वा घटाभिधानं घटशब्दो देवदत्तशब्द इति । उभयमविरुद्धमेव सामायिकं नैगमनयस्य ॥ १५१ ॥ २ गाथा १५ ५ ॥

2 अर्थादेव वचनं लभते स्वरूपं यतः प्रदीप इव । ततः संग्रह-व्यवहारौ भणतो निर्दिष्टवशगं तत् ॥ १५११ ॥

3 अथवा निर्दिष्टार्थस्य पर्याय एव तत् स्वधर्म इव । तत्प्रत्ययकारणता घटस्य रूपादिधर्म इव ॥ १५१२ ॥

अथवा, तद् वचनं निर्दिष्टार्थस्य वाच्यवस्तुनः पर्याय एव, तत्प्रत्ययकारणत्वात्– वाच्यार्थप्रतीतिहेतुत्वात्, यथा निर्दे-
निर्देशस्य घटादेरन्ये सस्थानादयो धर्माः। इह यद् यस्य प्रत्ययकारणं तत् तस्य स्वपर्यायः, यथा घटस्य रूपादयः, वचनं च वाच्यार्थस्य प्रत्ययकारणम्, अतस्तत्पर्यायः, पर्यायश्च पर्यायिणोऽधीन एव, इति युक्तो निर्देश्यवशाद् निर्देश इति ॥ १५१२ ॥

स्यादेतत्, असिद्धोऽयं हेतुः– 'एतत्प्रत्ययकारणत्वाद् वचनस्य' इति, एतन्निराकरणार्थमाह—

वैयणं विण्णाणफलं जइ तं भणिए वि नत्थि किं तेणं ?। अण्णत्थ पच्चए वा सव्वत्थ वि पच्चओ पत्तो ॥१५१३॥

अभिधेयसंकरो वा वत्तरि पच्चओऽणभिहिए वि । तम्हा निद्दिट्ठवसा नपुंसगं बेंति सामइयं ॥१५१४॥

अर्थविज्ञानफलं हि वचनं, यदि भणितेऽप्युदीरितेऽपि वचने 'तं ति' तदर्थविज्ञानं नास्ति न भवति, तर्हि कण्ठौष्ठशोषमात्रविधायिना किं तेनोक्तेन, निष्फलत्वात् ?। स्यादेतत्, वाच्यादर्थादन्यत्र वक्तृलक्षणेऽर्थे विज्ञानं जनयिष्यति वचनम्; ततश्च विज्ञानफलं च तद् भविष्यति, वाच्येऽर्थे विज्ञानं च न जनयिष्यति, तथा च सति वाच्यार्थपर्यायो वचनं न भविष्यति, इत्याशङ्क्याह– 'सव्वत्थेत्यादि' यदि हि वाच्यमर्थं विहाय वक्तृलक्षणेऽर्थान्तरे प्रत्ययं वचनं जनयेत्, तर्ह्यविशेषेणैव सर्वत्रार्थे प्रत्ययः प्राप्तः, न वा क्वचिदप्यर्थेऽसौ भवेत्, अविशेषादिति– अतत्पर्यायत्वेऽपि तत्प्रत्ययहेतुत्वे सर्वत्रासौ भवेत्, न वा क्वचिद् भवेदिति भावः।

स्यादेतत्, वचनाद् वक्तरि प्रत्ययो भवत्येव, यथाऽनेनेदमभिहितमिति, तत् किमुच्यते– 'जइ तं भणिए वि नत्थि किं तेणं' इति ? इत्याशङ्क्याह– 'अभिधेयसंकरो वेत्यादि'। अथवा, वाच्यादर्थादन्यत्र प्रत्ययेऽभ्युपगम्यमाने सर्वत्रापि प्रत्ययो न भवेदित्येको दोष उक्तः। अथ दोषान्तरमभिधित्सुराह– 'अभिधेयसंकरो वेत्यादि' यदि हि वक्तर्यनभिहितेऽपि वचनात् तत्र प्रत्ययोऽभ्युपगम्यते, हन्त ! तर्हि वक्तृवदनभिहितानि खरो-ष्ट्र-ढेङ्क-बकादीनि बहूनि वस्तूनि सन्ति, ततो वक्तृवत् तेषामपि श्रोतुः प्रत्यये सत्यभिधेयानां सर्वेषां, अभिधेयेन वा घटादिना सह वक्त्रादीनामन्येषां संकरः, एकस्यां श्रोतृप्रतीतौ सांकर्यं युगपत् तदाकारसंक्रमणं प्राप्नोति, न चैतदस्ति, एकस्माद् वचनादेकस्यैव प्रतिनियतस्य घटाद्याकारस्य संवेदनादिति। तस्मादभिधेयपर्याय एव वचनम्, तत्प्रत्ययकारणत्वात्। अतो निर्दिष्टमिह सामायिकशब्दस्यार्थरूपं सामायिकं रूढितो नपुंसकम्, तद्वशात् सामायिकशब्दः संग्रह-व्यवहारयोर्नपुंसकलिङ्गप्रवृत्तिः। अथवा, सामायिकवतः स्त्री-पुं-नपुंसकत्वात्, तत्परिणामानन्यत्वाच्च सामायिकार्थस्य त्रिलिङ्गतामपि संग्रह-व्यवहारावभ्युपगच्छतः।

---

१ वचन विज्ञानफल यदि तद् भणितेऽपि नास्ति किं तेन ?। अन्यत्र प्रत्यये वा सर्वत्रापि प्रत्यय. प्राप्त ॥१५१३ ॥
अभिधेयसकरो वा वक्तरि प्रत्ययोऽनभिहितेऽपि । तस्माद् निर्दिष्टवशाद् नपुसक ब्रुवन्ति सामायिकम् ॥ ४५१४ ॥

तया निर्दिष्टस्य सामायिकार्थस्य त्रिलिङ्गत्वात् निर्देश्यवशादपि संग्रह-व्यवहारमतेन सामायिकस्य त्रिलिङ्गतापि भवति, यथा 'सामायिकं स्त्री' इत्यादि, एतच स्वयमेव द्रष्टव्यम् ॥ १५१३ ॥ १५१४ ॥ सूर

'निद्देसयमुज्जुसुओ' इति व्याचिख्यासुराह—

उज्जुसुओ निद्देसगवसेण सामाइयं विणिद्दिसइ । वयणं वत्तुरहीणं तप्पज्जाओ य तं जम्हा ॥१५१५॥

ऋजुसूत्रनयो निर्देशकवशेनाभिधानुपारतन्त्र्येण सामायिकं निर्दिशति, यदेव निर्देशकस्य लिङ्गं तदेव सामायिकस्यासौ मन्यते, यथा- 'सामायिकं स्त्री' इत्यादि, वचनस्य वक्त्रधीनत्वात्, तत्पर्यायत्वाच, विज्ञानवदिति ॥ १५१५ ॥

अथ वचनस्य वक्त्रधीनत्वे युक्तिमाह—

करणत्तणओ मण इव सपज्जयाओ घडाइरूवमिव । साहीणत्तणओ विय सधणं व वओ वयतस्स ॥१५१६॥

'वदत एव संबन्धि वचः' इति पर्यन्ते प्रतिज्ञा । अत्र सदृष्टान्तान् हेतूनाह- करणत्वात्, मनोवत्; तथा, स्वपर्यायत्वात्, घटादे रूपादिवत्; तथा, स्वाधीनत्वात्, स्वधनवदिति ॥ १५१६ ॥

युक्त्यन्तरमाह—

तेह सुत्त-दुरुत्ताओ तस्सेवाणुग्गहो-वघायाओ । तस्स तयमिंदियं पिव इहरा अकयागमो होज्जा ॥ १५१७ ॥

'तस्यैव वक्तुस्तद् वचः' इति पक्षः, वचनस्य सूक्तत्व दुरुक्तत्वाभ्यां वक्तुरेवानुग्रहो-पघातदर्शनात्, इह यस्य यन्निमित्तावनुग्रहोपघातौ तस्य तदात्मीयम्, यथा देवदत्तादेरिन्द्रियम्, दृश्यते च वचनसूक्तत्व-दुरुक्तत्वाभ्यां वक्तुरनुग्रहो-पघातौ, तस्मात् तत् तस्यात्मीयम् । विपर्यये बाधकमाह- इतरथा अन्यथा वचनस्य वक्तुरसंबन्धित्वे तस्यानुग्रहो-पघातयोरकृताभ्यागम एव स्यादिति ॥ १५१७ ॥

अत्र परः प्राह—

---

१ गाथा १५ ५ । २ ऋजुसूत्रो निर्देशकवशेन सामायिकं विनिर्दिशति । वचनं वक्तुरधीनं तत्पर्यायश्च तद् यस्मात् ॥ १५१५ ॥
३ करणत्वतो मन इव स्वपर्ययाद् घटादिरूपमिव । स्वाधीनत्वतोऽपि च स्वधनमिव वचो वदतः ॥ १५१६ ॥
४ तथा सूक्त-दुरुक्ताभ्यां तस्यैवानुग्रहो-पघाताभ्याम् । तस्य तदिन्द्रियमिवेतरथाऽकृतागमो भवेत् ॥ १५१७ ॥

[1]निद्दिट्ठस्स वि कस्सचि नणूवघायाइओ तयं जुत्तं । ते तस्स सकारणाओ इहरा थाणुस्स वि हवेज्जा ॥१५१८॥

ननु न केवलं निर्देशकस्य, किन्तु निर्दिष्टस्याप्यभिधेयस्यापि कस्यचित् तस्करादेर्वचनादुपघातादयो दृश्यन्ते, यथा— 'बध्यतां, हन्यतां चायं तस्करः, मुच्यतां चायम्' इत्याद्युक्ते तस्य विषादाद्युत्पत्तेरुपघातादयोऽध्यक्षत एवोपलभ्यन्ते । अतस्तद्दर्शनाद् निर्दिष्टस्यापि संबन्धि तद् वचनं वक्तुं युज्यते । अत्रोत्तरमाह— 'ते इत्यादि' य इष्टा-ऽनिष्टवचनश्रवणात् तस्करादेर्निर्दिष्टस्यानुग्रहादयो दृश्यन्ते ते तस्य स्वकीयश्रवणेन्द्रिय-मनःपुण्य-पापादिकात् कारणादेव मन्तव्याः, न त्विष्टा-ऽनिष्टवचनोक्तिमात्रात्, अन्यथा श्रोत्रादिकरणविकलानां स्थाण्वादीनामपि तदुक्तिमात्रात् ते भवेयुरिति ॥ १५१८ ॥

वक्तृधर्मत्वमेव वचनस्य हेत्वन्तरोक्तेः समर्थयन्नाह—

[2]सरनामोदयजणियं वयणं देहो व्व वत्तुपज्जाओ । तं नाभिधेयधम्मो जुत्तमभावाभिहाणाओ ॥१५१९॥

'वक्तृपर्यायो वचनम्' इति प्रतिज्ञा, स्वररूपनामकर्मोदयजन्यत्वात्, इह यद् नामकर्मोदयजन्यं तत् तस्यैव वक्तुर्देवदत्तादेः पर्यायः, यथा तस्यैव देहः, नामकर्मोदयजन्यं च वचनम्, तस्मात् तस्यैव वक्तुः पर्यायः । तत् तस्माद् न वचनमभिधेयधर्मो युक्तम्, किन्त्वभिधातुरेव । उपचयमाह— अभावस्यापि वचनेनाभिधानात् । इदमुक्तं भवति— अभावोऽपि हि वचनेनाभिधीयते, न च वचनं तद्धर्म इति वक्तुं शक्यते, अभावस्यासत्त्वात्, यदि च वचनं तद्धर्मः स्यात्, तदा सोऽपि भावः स्यात्, वचनाश्रयत्वात्, देवदत्तादिवदिति ॥ १५१९ ॥

यस्यापि च घटादिशब्दाभिधेयस्य घटादेर्भावस्य वचनं तत्प्रत्ययकारणत्वाद् धर्मत्वेनाभ्युपगम्यते, तत्रापि पृच्छ्यते । किम्? इत्याह—

[3]भावम्मि वि संबद्धं तमसंबद्धं व तं पगासेज्जा । जइ संबद्धं तिहुयणवावि त्ति तयं पगासेउ ॥ १५२० ॥

भावेऽपि घटादिके वचनाभिधेये पृच्छामो भवन्तं— तद् वचनं तत्र भावे किं संबद्धं सत् तं भावं प्रकाशयति, आहोस्विदसंबद्धम्?

१ निर्दिष्टस्यापि कस्यचिद् ननूपघातादितस्तद् युक्तम् । ते तस्य स्वकारणादितरथा स्थाणोरपि भवेयु ॥ १५१८॥
२ स्वरनामोदयजनित वचन देह इव वक्तृपर्याय । तद् नाभिधेयधर्मो युक्तमभावाभिधानात् ॥ १५१९ ॥
३ भावेऽपि सवद्ध तदसबद्ध वा त प्रकाशयेत् । यदि संबद्ध त्रिभुवनव्यापीति तत् प्रकाशयतु ॥ १५२० ॥

इति । यदि सम्बद्धं, तर्हि 'पंचर्हि समएहि लोगो भासाए निरन्तरं तु होइ फुडो' इत्यादिवचनात् त्रिभुवनव्यापित्वात् तदुक्तं समस्तमपि पदार्थजातं प्रकाशयतु, संबद्धत्वाविशेषादिति ॥ १५२० ॥

अथासंबद्धं प्रकाशयति, तत्राह—

[1]निव्विण्णाणत्तणओ नासंबद्धं तय पईवो व्व । भासयइ असंबद्धं अह तो सव्वं पगासेउ ॥ १५२१ ॥

नासंबद्धं तत् पदार्थान् प्रभासयति । कुतः ? इत्याह— निर्विज्ञानत्वात्- विज्ञानादन्यस्य सत्यसंबद्धत्वादिति भावः, अयं च हेतुः । प्रदीपवदिति दृष्टान्तः । विज्ञानमसंबद्धमपि वस्तु प्रकाशयति, न च वचनं विज्ञानरूपम्, अतो नासंबद्धमर्थं प्रकाशयति, प्रदीपवत् । अथासंबद्धमपि तद् वस्तु प्रकाशयति, तर्हि सर्वमपि प्रकाशयतु, असंबद्धत्वाविशेषात् । तस्माद् वाच्यप्रत्ययकारणत्वेन तद्धर्मो वचनमिति ॥ १५२१ ॥

आह– ननूक्तम्- वचनमर्थादात्मलाभं लभते, प्रदीपवत्, अतः कथमिदं वक्तुरपेक्ष्यते ? इत्याह—

[3]जइ वि वयणिज्ज वत्ता बज्झ-ब्भंतरनिमित्तसामण्णं । वत्ता तहावि पहाणो निमित्तमब्भंतरं ज सो ॥१५२२॥

इह यद्यपि वचनीय वक्ता च यथासंख्यं बाह्यमभ्यन्तरं च वचनस्य सामान्यं निमित्तं कारणम्, तथापि वक्ता प्रधानः । कुतः ? इत्याह– यद् यस्मादन्तरङ्गं प्रत्यासन्नं निमित्तमसौ । तस्माद् वचनस्य वक्त्रधीनत्वाद् यदेव वक्तुर्लिङ्गं तदेव सामायिकस्य ऋजुसूत्रनयमतेन लिङ्गमिति स्थितम् ॥ १५२२ ॥

'[4]समपसरिच्छं च सद्दस्स' इत्येतद् व्याचिख्यासुराह—

[5]सद्दो समाणलिंगं निद्देसं भणइ विसरिसमवत्थुं । उवउत्तो निद्दिट्ठा निद्दिस्साओ जओऽणण्णो॥१५२३॥

शब्दप्रधानो नयः शब्दो निर्देशं वचनमिच्छति । किंविशिष्टम् ? इत्याह– समानलिङ्गं निर्देश्य-निर्देशकयोस्तुल्यमेव लिङ्गमसाविच्छतीत्यर्थः । विसदृशं त्वसमानलिङ्गं निर्देशमघटमानकत्वादवस्तुत्वेनैव मन्यते । कुतः ? इत्याह– उपयुक्ता निर्देश्येऽर्थेऽर्पितान्तः

---

1 गाथा १७१ । 2 निर्विज्ञानत्वतो नासंबद्धं तत् प्रदीप इव । भासयत्यसंबद्धमथ ततः सर्वं प्रकाशयतु ॥ १५२१ ॥

3 यद्यपि वचनीयं वक्ता बाह्या-ऽभ्यन्तरनिमित्तसामान्यम् । वक्ता तथापि प्रधानं निमित्तमभ्यन्तरं यत् सः ॥ १५२२ ॥ 4 गाथा १५ ५ ।

5 शब्दः समानलिङ्गं निर्देशं भणति विसदृशमवस्तु । उपयुक्तो निर्देष्टा निर्देश्याद् यतोऽनन्यः ॥ १५२३ ॥

पुंनिर्देश एव, स्त्रियं
करणो निर्देष्टा यद् यस्माद् निर्देश्यादनन्योऽभिन्नः। इदमुक्तं भवति– वक्तुस्त्रिलिङ्गवतोऽपि पुमांसमभिदधतः
प्रतिपादयतः स्त्रीनिर्देश एव, नपुंसकं निर्दिशतो नपुंसकनिर्देश एव, वाच्य उपयुक्तस्य वक्तुर्वाच्यादाभिन्नत्वादिति ॥ १५२३ ॥

तथाचाह—

[1]थीं निद्दिसइ जइ पुमं थी चेव तओ जओ तदुवउत्तो । थीविन्नाणाणन्नो निद्दिट्ठसमाणलिंङ्गो त्ति ॥१५२४॥

यद्यपि च पुमान् कर्ता स्त्रियं कर्मतापन्नां
स्त्र्यादेः समानलिङ्गं स्त्र्यादिकं निर्दिशतः स्त्र्यादिनिर्देश इति तावत् किल प्रतीतमेव। कुतः? इत्याह– यतो यस्मात्
निर्दिशति, यथा– 'वासवदत्ते! इदमित्थं विधेहि' इति; तदपि तकोऽसौ निर्देष्टा पुरुषः स्त्र्येव भवति। ततश्च यदा
तदुपयुक्तः स्त्र्युपयुक्तः स्त्रीविज्ञानाद् वासवदत्ताध्यवसायादनन्योऽभिन्नः सन् निर्दिष्टया स्त्रिया समानलिङ्गः पुरुषो भवति। निर्दिष्टसमानलिङ्गता
पुरुषो नपुंसकमभिधत्ते तदापि निर्दिष्टसमानलिङ्गत्वाद् नपुंसकमेवासौ। एवं स्त्रियां नपुंसके च निर्देष्टरि
योजनीयेति ॥ १५२४ ॥

ननु कथं स्त्रीविज्ञानादनन्यः स पुरुषोऽपि स्त्र्येव भवति, न पुरुषोऽपि स्यात्? इत्याह—

[2]जइ स पुमं तो नत्थी अह थी न पुमं नवा तदुवउत्तो । जो थीविण्णाणमओ नो थी सो सव्वहा नत्थि॥१५२५॥

यदि स निर्देष्टा पुमान्, ततो न स्त्री– न खल्वसौ स्त्र्युपयोगवानित्यर्थः। अथासौ स्त्र्युपयोगोपयुक्तत्वात् स्त्रीत्यभ्युपगम्यते,
तर्हि न पुमान्– न पुंस्त्वेनायमेष्टव्यः, किन्तु स्त्र्युपयोगोपयुक्तत्वात् स्त्र्येवासौ मन्तव्य इत्यर्थः। अथ नैवम्, तर्हि नवा न खल्वसौ तदु-
पयुक्तः स्त्र्युपयुक्तः, तदुपयुक्तस्य सर्वथैव पुंस्त्वाविरोधात्। किं वहुना?, यः स्त्रीविज्ञानमयः स्त्र्युपयोगोपयुक्तोऽपि न स्त्री, किन्तु
पुमान् नपुंसकं वा, स एवंभूतः पदार्थः सर्वथा नास्ति– असन्नेव, खरविषाणवदिति ॥ १५२५ ॥

अर्थानुपयुक्तः स्त्रियं भाषमाणोऽपि पुरुषो भविष्यतीत्याशङ्क्याह—

[3]भासइ वाणुवउत्तो जइ अन्नाणी तओ न तव्वयणं । निद्देसो जेण मयं निच्छियदेसो त्ति निद्देसो ॥१५२६॥

---

१ स्त्रिय निर्दिशति यदि पुमान् स्त्र्येव सको यतस्तदुपयुक्त । स्त्रीविज्ञानानन्यो निर्दिष्टसमानलिङ्ग इति ॥ १५२४ ॥

२ यदि स पुमांस्ततो न स्त्री अथ स्त्री न पुमान् नवा तदुपयुक्त । य स्त्रीविज्ञानमयो नो स्त्री स सर्वथा नास्ति ॥ १५२५ ॥

३ भाषते वानुपयुक्तो यद्यज्ञानी सको न तद्वचनम् । निर्देशो येन मतं निश्चितदेश इति निर्देश ॥ १५२६ ॥

यदि वा, उच्यते भवता— अनुपयुक्तोऽसौ पुरुषः स्त्रियं भाषते, अतो न स्त्रीरूपतां प्रतिपद्यते । तदयुक्तम्, यत एवं सति वक्तोऽसावनुपयुक्तभाषकोऽज्ञानी, उपयोगशून्यत्वात्, घटादिवत् । ततश्च न तद्वचनं निर्देशः, उपयोगपूर्वकत्वाभावात्, उन्मत्तादिवचनवत् । कुतः ? इत्याह— येनैतद् मतं संमतं विपश्चिताम् । किम् ? इत्याह— उपयोगपूर्वकतया निश्चित्य देशनं भाषणं देशो निर्देशः, अथवा, निश्चितो देशो भाषणं यत्रासौ निर्देशो भण्यते । न च निरुपयोगभाषकस्यैवं संभवतीति ॥ १५२६ ॥

एतदेव भावयति—

सो जइ नाणुवउत्तोऽणुवउत्तो वा न नाम निद्देसो । निद्देसोऽणुवउत्तो य बेइ सद्दो न त वत्थु ॥१५२७॥

हन्त ! स यदि निश्चितदेशो निर्देशोऽभ्युपगम्यते, तर्हि तद्वान् देवदत्तादिर्नानुपयुक्तो युज्यते । अथानुपयुक्तोऽसौ, तर्हि न तस्य निर्देशः, निश्चितज्ञानपूर्वकत्वात् तस्य । किं बहुना ?, 'निर्देशः, अनुपयुक्तश्च तद्वान्' इत्येवंभूतं यद् मतं तच्छब्दनयोऽवस्त्वेव मूल, विरुद्धत्वात्, 'अचेतन आत्मा, अभाषणः शब्दः' इत्यादिवादिवदिति ॥ १५२७ ॥

अथोपसंहरमाह—

तम्हा जं जं निद्दिसइ तदुवउत्तो स तम्मओ होइ । वत्ता वयणीज्जाओ अनन्नो त्ति समाणलिंगो सो ॥१५२८॥

तस्मादेतत् शब्दनयमतस्य तात्पर्यम्— यः पुरुषादिर्वक्ता यं यं स्त्र्यादिकमर्थं तदुपयुक्तः स्त्र्याद्युपयुक्तो निर्दिशति वक्ति, स तन्मयो वाच्यार्थात्मको भवति । कुत ? इत्याह— वक्ता वाच्योपयुक्तो वचनीयादनन्य एव भवतीति कृत्वा । ततो वक्तृवचनीयसमानलिङ्गोऽयमस्य निर्देश इति स्थितम् ॥ १५२८ ॥

प्रकृतमुपदर्शयन्नाह—

सामाइओवउत्तो जीवो सामाइयं सयं चेव । निद्दिसइ जओ सव्वो समाणलिंगो स तेणेव ॥ १५२९ ॥

इह प्रस्तुते सामायिके निर्देश्य उपयुक्तो निर्देष्टा जीवः सामायिकमेव 'भवति' इति शेषः । ततश्चासौ सामायिकं निर्दिशन्

१ स यदि नानुपयुक्तोऽनुपयुक्तो वा न नाम निर्देशः । निर्देशोऽनुपयुक्तश्च ब्रूते शब्दो न तद् वस्तु ॥ १५२७ ॥
२ तस्माद् यद् यद् निर्दिशति तदुपयुक्तः स तन्मयो भवति । वक्ता वचनीयादनन्य इति समानलिङ्गः सः ॥ १५२८ ॥
३ सामायिकोपयुक्तो जीवः सामायिकं स्वकमेव । निर्दिशति यतः सर्वः समानलिङ्गः स तेनैव ॥ १५२९ ॥

स्वकमेवात्मानमेव निर्दिशति । कुतः ? इत्याह– यतो यस्मात् स्त्री-पुं-नपुंसकरूपः सर्वोऽप्यसौ निर्देष्टा तदुपयुक्तत्वात् तेनैव निर्देश्येन सामायिकेन समानलिङ्गो भवति, सामायिकार्थस्य रूढितो नपुंसकत्वात्, स्त्रियाः, पुंसः, नपुंसकस्य वा सामायिकमभिदधानस्य नपुंसकलिङ्गनिर्देश एव भवतीति ।

आह– यदि पुनर्भावस्य द्वैविध्याद् निर्देश्य-निर्देशकोभयवशतोऽपि निर्देशः स्यात्, तर्हि को दोषः ?, तथाहि– द्विविधो भावोऽर्थस्य– विज्ञानं, परिणतिश्च; भावाभिधायिनश्च शुद्धनयाः । तत्र यदा पुमानुपयुक्तः सामायिकं नपुंसकमाह, तदा वक्तुर्नपुंसकविज्ञानानन्यत्वाद् नपुंसकनिर्देशोऽस्तु, निर्देष्टश्च मुखरोमादिरूपपुरुषपरिणतिमयत्वात् पुंनिर्देशोऽपि भवत्विति । अत्रोच्यते– भावस्य द्वैविध्ये सत्यपि वस्तुनो विज्ञानमेवेहोपयोगरूपमधिक्रियते, न पुनस्तत्परिणतिः, विज्ञानरूपस्यैवेह निर्देशस्याभिप्रेतत्वात् ।

आह– ननु शब्दोऽपि पुद्गलद्रव्यरूपः 'निर्दिश्यते' इति कृत्वा निर्देश एवोच्यते, तत् किमिति तदुपयोगरूप एव निर्देशोऽधिक्रियते । नैतदेवम्, शब्दस्य द्रव्यमात्रत्वात्, ज्ञानलक्षणभावग्राहिणश्च शब्दनयाः । अत एव पुरुषपरिणतेः सत्यपि भावत्वे न तस्या इह ग्रहणम्, किन्तु विज्ञानरूप एवात्र निर्देशो गृह्यते । तत्रैतत् स्यात्, शब्दप्रधान एव हि शब्दनयः, तत् कथमिह शब्दरूपो निर्देशो नेष्यते ? । तदयुक्तम्, भावार्थापरिज्ञानात्, शब्दनयो हि शब्दादेवार्थज्ञानमभ्युपगच्छति, तद्भावभावित्वात् तस्य । एवं च सति शब्दस्य ज्ञानकारणत्वात्, कारणस्य च द्रव्यत्वात्, द्रव्यस्य च भावशून्यत्वात्, शब्दनयस्य च भावग्राहित्वाद् न शब्दमात्रप्रधानता युक्तेति ।

अपरस्त्वाह– ननु यदुपयुक्तो वक्ता यमर्थमाह, तद्वशाद् निर्देश इष्यते, ततो निर्देश्यवशाद् निर्देश इति प्राप्तम्, एवं च सति संग्रह-व्यवहारयोः शब्दनयस्य च को विशेषः ? । अत्रोच्यते– संग्रह-व्यवहारयोरुपयुक्तस्याऽनुपयुक्तस्य वा वक्तुरात्मनिरपेक्षोऽभिधेयमात्रवशात् शब्दमात्रमेव निर्देशः, इह तु वाच्यवस्तुप्रत्ययमात्रमुररीकृत्य य उपयोगस्तस्मादनन्यत्वादभिधातुर्जीवस्योपयोगरूपं स्वरूपमेव निर्देशोऽङ्गीक्रियते ।

आह– यद्येवम्, ऋजुसूत्रादस्य को विशेषः, तस्यापि हि निर्देशकवशाद् निर्देशः, स एवेहाप्यापन्नः ? । अत्राप्युच्यते– ऋजुसूत्राभिप्रायेणानुपयुक्तस्यापि वक्तुः शब्दमात्रं निर्देशः, अत्र तु वाच्योपयोग एव निर्देश इति विशेषः, इत्यलं प्रसङ्गेनेति ॥१५२९॥

तदेवं नयमतान्यभिधाय सम्यग्-मिथ्याविभागमाह—

इय सव्वनयमयाइं परित्तविसयाइं, समुदियाइं तु । जइणं मयं-ब्भतरनिद्देसनिमित्तसग्गाहि ॥१५२०॥

इत्येवमुक्तप्रकारेण सर्वाण्यपि नैगमादिनयमतानि परीतविषयाण्यन्योन्यनिरपेक्षतयैकैकांशग्राहीणि, अतो मिथ्यारूपत्वात् तान्यप्रमाणमिति भावः । समुदितानि पुनस्तान्यन्योन्यसापेक्षतया संपूर्णवस्तुग्राहित्वाज्जैनं मतं भवति । कथंभूतं यज्जैनं मतम् ? इत्याह– 'बज्झत्यादि' बाह्या ऽऽभ्यन्तराणि निर्देशस्य वचनस्य शब्दस्य निमित्तानि संग्रहीतुमभ्युपगन्तुं शीलं यस्य तद् बाह्या ऽऽभ्यन्तरनिर्देशनिमित्तसंग्राहि । तत्र बाह्यान्यभिधेयघट पट-शकटादीनि, आभ्यन्तराणि तु स्वरनामकर्मोदय-ताल्वादि करण प्रयत्नादीनि निर्देशस्य निमित्तानि द्रष्टव्यानि । समस्ततत्सामग्रीजन्यनिर्देशाभ्युपगमपरत्वेन सम्यग्रूपत्वाज्जैनं मतं प्रमाणमितीह भावार्थः ।

आह– बाह्यो घटादिरर्थः शब्दस्य कथं निमित्तम्, संबन्धाभावात् ? । तदयुक्तम्, शब्दा ऽर्थयोर्वाच्य-वाचकसंबन्धस्य विद्यमानत्वात् । यद्यर्थस्य शब्दो वाचकः, तर्ह्यगृहीतसङ्केतस्यापि म्लेच्छादेरसावर्थं प्रतिपादयेदिति चेत् । नैवम्, कर्मक्षयोपशमसव्यपेक्षस्यैव तस्य तत्प्रतिपादकत्वात्, क्षयोपशमस्य च सङ्केतादिसापेक्षत्वात् । न हि प्रदीपः प्रकाशक इत्येतावन्मात्रेणैवान्धादीनामप्यर्थं प्रकाशयति । ननु यदि क्षयोपशमापेक्षः शब्दोऽर्थं प्रकाशयति, तर्हि सङ्केतकरणेऽपि तदप्रकाशनप्रसङ्गः, न चैतदस्ति, गृहीतसंकेतानामविगानेनार्थप्रतिपत्तिदर्शनात्, ततः किमन्तर्गडुकल्पक्षयोपशमकल्पनेन ? । तदयुक्तम्, तथाहि– केषांचिज्जडमतीनां शास्त्रव्याख्यानादौ विषमपदवाक्येषु विशिष्टक्षयोपशमाभावात् संकेतोऽपि कर्तुं न शक्यते, अन्ये तु तत्करणेऽपि नार्थं प्रतिपद्यन्ते । यदपि केषांचिदपूर्वम्लेच्छभाषादिश्रवणेऽकृतसङ्केतानामपि झगित्येव कथमप्यर्थप्रतिपत्तिर्दृश्यते, तत्रापि क्षयोपशमस्यैवातिपटुत्वं हेतुः । तस्मात् कर्मक्षयोपशमादिसामग्रीसव्यपेक्षः शब्दो वाचकः, अर्थस्तु वाच्यः, इति शब्दार्थयोर्वाच्यवाचकभावलक्षणः संबन्ध इति । तदेवं व्याख्याता 'दुविहं पि नेगमनओ' इत्यादिगाथा, तद्व्याख्याने च व्याख्यातसमुपोद्घातनिर्युक्तिद्वारगाथाद्वयस्य द्वितीयं द्वारम् ॥१५२०॥

अथ तृतीयं निर्गमद्वारमभिधित्सुस्तत्प्रतिपादकगाथायाः प्रस्तावनामाह—

[2]निद्दिट्ठस्स पसूई सा दव्व-खेत्त-काल भावेहिं । किं तं च जीवदव्वं पसूयमेयं जओ जह वा ॥ १५२१ ॥

खेत्ते कम्मि व काले पुरिसविसेसो व भावओ को सो । खेत्ताइतिगं निग्गमभेओ च्चिय छव्विहो ज सो ॥१५२२॥

---

१ इति सर्वनयमतानि परीतविषयाणि समुदितानि तु । जैनं बाह्या ऽऽभ्यन्तरनिर्देशनिमित्तसंग्राहि ॥ १५२ ॥ २ गाथा १५ ५ ।

२ निर्दिष्टस्य प्रसूतिः सा द्रव्य-क्षेत्र-काल-भावैः । किं तच्च जीवद्रव्यं प्रसूतमेतद् यतो यथा वा ॥१५२१॥

क्षेत्रे कस्मिन् वा काले पुरुषविशेषो वा भावतः कः सः ? । क्षेत्रादित्रिकं निर्गमभेद एव षड्विधो यत् सः ॥ १५२२ ॥ ४ क 'मवं ज ।

तदेवमुद्देशेनोद्दिष्टस्य, निर्देशेन च निर्दिष्टस्य प्रस्तुतसामायिकाध्ययनस्येदानीं प्रसूतिरुत्पत्तिर्वक्तव्या । सा च द्रव्य-क्षेत्र-काल-भावैः करणभूतैर्भणनीया । एतदेव दर्शयति– 'किं तमित्यादि' किं नाम तज्जीवद्रव्यम्, 'जउ त्ति' यत इदमेवंभूतं सामायिकाध्ययनं प्रस्तुतम् ? इति तावद् वक्तव्यम् । 'जह व त्ति' यथा वा तेन केनापि श्रीमन्महावीरलक्षणेन जीवद्रव्येण क्षायिकभावद्वृत्तिनैतत् सामायिकं प्ररूपितं तथा वक्तव्यम् । तथा, 'खेत्ते इत्यादि' कस्मिन् क्षेत्रे, क्व वा काले भगवता प्रथमतः सामायिकाध्ययनं प्ररूपितम् ? इति वाच्यम् । तथा, भावतो भावे प्रष्टव्यतया प्रकृते कोऽसौ पुरुषविशेषो जीवो येनेदं सामायिकमभिहितम् ? इति भणनीयम् । इह च–

'[1]दव्वा-भिलाव चिंधे वेए धम्म-त्थ-भोग-भावे य । भावपुरिसो उ जीवो भावे पगयं तु भावेण ॥ १ ॥'

इति वक्ष्यमाणगाथायां द्रव्यादिभेदैरनेकधा पुरुषसंभवमुपदर्श्य भावे भावनिर्गमे विचार्ये भावपुरुषो जीव इति वक्ष्यते । अतोऽत्रापि 'भावपुरुषविशेषो जीवः' इत्युक्तम् । तदेवमत्र क्षेत्र-काल-पुरुषविशेषलक्षणत्रिकमनन्तरवक्ष्यमाणं निर्गमभेद एव द्रष्टव्यम्, यस्मात् षड्विधोऽसौ निर्गमः । तस्य च निर्गमभेदषट्कस्य मध्ये क्षेत्र-कालौ साक्षादेव पठ्येते, भावनिर्गमे च पुरुषविशेषो जीवो वक्ष्यते, इत्येवं क्षेत्रादित्रिकं निर्गमभेदः । अत्राह– ननु द्रव्यमपि निर्गमभेद एव, तस्यापि तत्राभिधास्यमानत्वात्, तत्कथं क्षेत्रादित्रिकमेव तद्भेदत्वेनोच्यते ? । सत्यम्, किन्तु पुरुषविशेषग्रहणेनैव तद्ग्रहणं मन्यत इत्यदोषः । इत्यलं प्रसङ्गेन ॥ इति सप्तविंशतिगाथार्थः ॥ १५३१ ॥ १५३२ ॥

कथं पुनर्निर्गमः षड्विधः ? इत्याह––

[2]नामं ठवणा दविए खेत्ते काले तहेव भावे य । एसो उ निग्गमस्स निक्खेवो छव्विहो होइ ॥ १५३३ ॥

नाम-स्थापनानिर्गमौ नामावश्यकाद्युक्तानुसारेण भावनीयौ । द्रव्याद् द्रव्यस्य वा निर्गमः, क्षेत्रात् क्षेत्रस्य वा, कालात् कालस्य वा, भावाद् भावस्य वा निर्गम इत्यादि वाच्यम् ॥ इति निर्युक्तिगाथासंक्षेपार्थः ॥ १५३३ ॥

विस्तरार्थं तु भाष्यकारः प्राह––

[3]दव्वाओ दव्वस्स व विणिग्गमो दव्वनिग्गमो सो य । तिविहो सचित्ताई तिविहाओ संभवो नेओ ॥१५३४॥

---

१ द्रव्या-ऽभिलाप-चिह्नानि वेदो धर्मा-ऽर्थ-भोग-भावाश्च । भावपुरुषस्तु जीवो भावे प्रकृतं तु भावेन ॥ १ ॥

२ नाम स्थापना द्रव्ये क्षेत्रे काले तथैव भावे च । एष तु निर्गमस्य निक्षेपः षड्विधो भवति ॥ १५३३ ॥

३ द्रव्याद् द्रव्यस्य वा विनिर्गमो द्रव्यनिर्गमः स च । त्रिविधः सचित्तादिस्त्रिविधात् संभवो ज्ञेयः ॥ १५३४ ॥

द्रव्यात् द्रव्यस्य वा निर्गमो द्रव्यनिर्गमः। स च सचित्तादिद्रव्यसंबन्धित्वात् सचित्तादिस्त्रिविधः। तस्य च त्रिविधस्य सचित्तादस्त्रिविभादेन सचित्तादद्रव्यात् समय उत्पादो ज्ञेय इति ॥ १५२४ ॥

तथाहि—

पभवो सच्चित्ताओ भूमेरंकुर पयग-चप्फाई । किमि-गब्भ-सोणियाई मीसाओ थीसरीराओ ॥ १५२५ ॥

किमि घुण घुणचुण्णाई दारुओ ज व निग्गय जत्तो । दव्व विगप्पवसओ जहसब्भावो-वयारेहिं ॥१५२६॥

सचित्तात् भूमिद्रव्यात् सचित्तद्रव्यस्याङ्कुरस्य प्रभवो निर्गमो ज्ञातव्यः, मिश्रस्य तु पतङ्गद्रव्यस्य, तस्य हि पक्षादिप्रदेशा अचित्ताः, अपरं तु सचित्तमिति मिश्रता; अचित्तस्य तु बाष्पद्रव्यस्य । तदेवं सचित्तात् सचित्तादेस्त्रिविधस्य निर्गम इत्युक्तम् । अथ मिश्रात् स्त्रीशरीरद्रव्यात् सचित्तद्रव्यस्य कृमेर्निर्गमो वेदितव्यः, मिश्रस्य तु गर्भद्रव्यस्य डिम्भरूपस्य, तद्गतकेशादीनामचित्तत्वात्, शेषस्य तु सचित्तत्वात् मिश्रता; अचित्तस्य तु शोणितद्रव्यस्य । मिश्रात् सचित्तादेर्निर्गम इत्यपि भावितम् । अचित्तद्रव्यात् दारुणः का ष्ठात् सचित्तस्य कृमिद्रव्यस्य निर्गमः, मिश्रस्य तु घुणस्य, पतङ्गवदस्यापि मिश्रत्वात्; अचित्तस्य तु घुणचूर्णस्य, घुणाकृष्टश्लक्ष्णत रचयकनिकरस्येत्यर्थः । अचित्तात् सचित्तादेर्निर्गम इत्यपि गतम् ।

तथा, 'जं वेत्यादि' यद् वा द्रव्यं यस्माद् द्रव्याद् विकल्पवशतो मानसकल्पनासमारोपाद् यथासद्भावेन सद्भूतप्रकारेण, उपचारेण वा निर्गतं, सोऽपि द्रव्यात् निर्गमो द्रव्यनिर्गम उच्यते । तत्र यथासद्भावेन विकल्पवशाद् यथा दुग्धादिद्रव्याद् घृतादिद्र व्यस्य निर्गमः । अत्र हि भूयः संमूर्च्छनवटकन्यायेन दुग्धाद् घृतादिनिर्गमो न दृश्यत इति 'विकल्पवशतः' इत्युच्यते, दुग्धस्य च घृतादिभावेन परिणामिकारणता समीक्ष्यते, इत्येतावता 'यथासद्भावेन' इत्यभिधीयते । उपचारेण तु रूपकादेर्द्रव्याद् भोजनादेर्निर्गम इत्यादि सर्वं यथासंभवमन्यदपि स्वबुद्ध्याऽभ्यूह्य वक्तव्यमिति ॥ १५२५ ॥ १५२६ ॥

क्षेत्रनिर्गममाह—

खेत्तस्स विनिग्गमणं सरूवओ नत्थि तं जमकिरियं । खेत्ताओ खेत्तम्मि वि हवेज्ज दव्वाइनिग्गमणं॥१५२७॥

---

१ प्रभवः सचित्ताद् भूमेरङ्कुर-पतङ्ग-बाष्पादयः । कृमि-गर्भ-शोणितादयो मिश्रात् स्त्रीशरीरात् ॥ १५२५ ॥
कृमि-घुण-घुणचूर्णादयो दारुतो यद्वा निर्गतं यतः । द्रव्यं विकल्पवशतो यथासद्भावो-पचाराभ्याम् ॥ १५२६ ॥
२ क्षेत्रस्य विनिर्गमनं स्वरूपतो नास्ति तद् यदक्रियम् । क्षेत्रात् क्षेत्रेऽपि भवेद् द्रव्यादिनिर्गमनम् ॥ १५२७ ॥

[1]उवयारओ खेत्तस्स निग्गमो लोगनिक्खुडाणं च । लद्धं विनिग्गयं ति य जह खेत्तं राउलाउ त्ति॥१५३८॥

यथा द्रव्यस्यापि क्वचित् कल्पनया निर्गम उच्यते, न तु स्वरूपतः, एवं क्षेत्रस्यापि स्वरूपेण कुतोऽपि निर्गमो नास्ति, तस्याक्रियत्वेन तदयोगात् । क्षेत्रात् पुनर्निर्गमोऽस्ति, यथाऽऽयुःक्षयादिसमय ऊर्ध्वा-ऽधोलोकादिक्षेत्राद् देव नारकद्रव्यादेर्निर्गमः । क्षेत्रेऽपि धान्यादेर्निर्गमो द्रष्टव्यः । न तु क्षेत्रस्य स्वरूपेण निर्गमः । किं सर्वथा नास्ति ? इत्याह– उपचारतः कल्पनामात्रेण क्षेत्रस्यापि निर्गमः समस्त्येव, यथा लोकक्षेत्राद् निष्कुटा निर्गता इति, तेषां स्वरूपेणावस्थितानां निर्गमक्रियाऽभावेऽपि निर्गता इव निर्गता इति निर्गमोपचारः । तथा, लब्धं विनिर्गतं क्षेत्रं राजकुलात्, निर्गतं भरतादिक्षेत्रं दुःषमादिकालाद् दुर्भिक्षा-ऽशिवादेर्वेत्यादीति ॥१५३७॥ १५३८ ॥

कालनिर्गममाह—

[2]कालो वि दव्वधम्मो निक्किरिओ तस्स निग्गमो पभवो । तत्तो च्चिय दव्वाओ पभवइ काले व जं जम्मि॥१५३९॥

उवयारओ व सरओ विणिग्गओ निग्गओ य तत्तोऽहं । अहवा दुक्कालाओ नरो व बालाइकालाओ॥१५४०॥

कालोऽपि वर्तनारूपो द्रव्यधर्म एव । स च स्वरूपेण निष्क्रियः, द्रव्यद्वारेणैव तत्क्रियाप्रवृत्तेः । तस्य च तत एव स्वाश्रयभूताद् द्रव्याद् निर्गमः प्रभव उत्पत्तिः। यथा हरितादिकं यस्मिन् वर्षादिके काले प्रभवत्युत्पद्यते स कालनिर्गम इति । अथवा, उपचारतोऽपि कालनिर्गमो यथा– शरत्समयोऽसौ निर्गत आविर्भूत', ततो वा शरत्कालाद् दुष्कालाद् वा निर्गतो निस्तीर्णोऽहम् , बालाद्यवस्थातो वा नरो निर्गत इत्याद्युपचारतः कालनिर्गम इति ॥ १५३९ ॥ १५४० ॥

अथ भावनिर्गममाह—

[3]भावो वि दव्वधम्मो तत्तो च्चिय तस्स निग्गमो पभवो । दव्वस्स व भावाओ विणिग्गमो भावओऽवगमो ॥१५४१॥

---

१ उपचारत क्षेत्रस्य निगमो लोकनिष्कुटानां च । लब्ध विनिर्गतमिति च यथा क्षेत्रं राजकुलादिति ॥ १५३८ ॥

२ कालोऽपि द्रव्यधर्मो निष्क्रियस्तस्य निर्गम प्रभव । तत एव द्रव्यात् प्रभवति काले वा यद् यस्मिन् ॥ १५३९ ॥
उपचारतो वा शरद् विनिर्गता निर्गतश्च ततोऽहम् । अथवा दुष्कालाद् नर इव बालादिकालात् ॥ १५४० ॥

३ भावोऽपि द्रव्यधर्मस्तत एव तस्य निर्गम, प्रभव. । द्रव्यस्य वा भावाद् विनिर्गमो भावतोऽपगम ॥ १५४१ ॥

रूवाई पोग्गलाओ कसाय-नाणाइओ य जीवाओ । निंति पभवंति ते वा तेहिंतो तव्विओगम्मि ॥ १५४२ ॥

भावोऽपि कालवद् द्रव्यधर्म एव । तस्य च तस्मात् द्रव्याद् यो निर्गमः प्रभवः स भावनिर्गमः, द्रव्यस्य वा भावाद् निर्गमो भावनिर्गमः । कः ? इत्याह— भावतो भावमाश्रित्य यो द्रव्यस्यापगमो विनाशः । इदमुक्तं भवति— यदा द्रव्यं पूर्वपर्यायेण विनश्यति, अपूर्वपर्यायेण तूत्पद्यते, तदा पूर्वपर्यायात् प्राक्तनभावाद् द्रव्यस्य निर्गतत्वाद् भावाद् निर्गमो भावनिर्गम इत्युच्यते । तथा, रूपादयो भावाः पुद्गलद्रव्यात्, कषाय ज्ञानादयश्च जीवाद् निर्गच्छन्ति प्रभवन्तीति भावानां निर्गमो भावनिर्गम उच्यते । 'ते वा तेहिंतो त्ति' अथवा ते पुद्गल जीवादयः पदार्थास्तेभ्यो रूपादिभ्यः कषायादिभ्यश्च भावेभ्यस्तद्वियोगे प्राक्तनभावविनाशे निर्गच्छन्तीति भावेभ्यो निर्गमो भावनिर्गम इत्युच्यत इति । तदेवं विनेयमतिव्युत्पादनार्थमभिहितः षड्विधो निर्गमः ॥ १५४१ ॥ १५४२ ॥

इदानीं प्रकृते यावता प्रयोजनं तदुपदर्शयितुम्, प्रशस्तभावनिर्गमस्वरूपं तावद् दर्शयन्नाह—

तत्थ पसत्थं मिच्छत्तण्णाणाविरइभावनिग्गमणं । जीवस्स संभवंति य जं सम्मत्तादओ तत्तो ॥१५४३॥

तत्रानन्तरोक्ते भावनिर्गमे प्रशस्तं शुभं निर्गमनम् । किम् ? इत्याह— मिथ्यात्वाऽज्ञानाऽविरतिलक्षणादप्रशस्तभावाद् यन्निर्गमनं निःसरणं जीवस्य । किमिति ? इत्याह— यद् यस्मात् संभवन्त्येव ततो मिथ्यात्वाद्यप्रशस्तभावनिर्गमाज्जीवस्य मुक्तिपदप्रापकाः सम्यक्त्वादयो गुणा इति ॥ १५४३ ॥

भवत्वेवम्, प्रस्तुते केन प्रयोजनम् ? इत्याह—

एत्थ उ पसत्थभावप्पसूइमेत्तं विसेसओऽहिगयं । अपसत्थावगमो विय सेसा वि तदंगभावाओ ॥१५४४॥

इह च प्रक्रमे सामायिकाध्ययनं प्रस्तुतम् । तच्च क्षायोपशमिके भावे वर्तते । अत इह तस्यैव प्रशस्तक्षायोपशमिकभावस्य या प्रसूति महावीरात् तन्निर्गमरूपा, तयैव विशेषतोऽधिकृतमधिकारः । तथा, अप्रशस्तमिथ्यात्वादिविषयौदयिकभावस्य योऽपगमो विनाशस्तेनापि चाधिकारः, तदपगमाभावे प्रशस्तभावप्रसूतेरेवायोगादिति । शेषास्तु निर्गमभेदास्तदङ्गभावेन प्रशस्तभावनिर्गमकारणतयाऽऽनन्तर्येण पारम्पर्येण वा काऽपि कथञ्चिद् व्याप्रियन्त इतीह निर्दिष्टा इति ॥ १५४४ ॥

१ रूपादयः पुद्गलात् कषाय ज्ञानादयश्च जीवात् । निर्गच्छन्ति प्रभवन्ति ते वा तेभ्यस्तद्वियोगे ॥ १५४२ ॥
२ तत्र प्रशस्तं मिथ्यात्वाऽज्ञानाऽविरतिभावनिर्गमनम् । जीवस्य संभवन्ति च यत् सम्यक्त्वादयस्ततः ॥ १५४३ ॥
३ अत्र तु प्रशस्तभावप्रसूतिमात्रं विशेषतोऽधिकृतम् । अप्रशस्तापगमोऽपि च शेषा अपि तदङ्गभावात् ॥ १५४४ ॥

तदङ्गत्वमेव द्रव्यादीनां दर्शयति—

वीरो दव्वं खेत्तं महसेणवणं पमाणकालो य । भावो य भावपुरिसो समासओ निग्गमंगाइं ॥ १५४५ ॥

यतो द्रव्यात् सामायिकं निर्गतं तद् द्रव्यमत्र श्रीमन्महावीरो मन्तव्यः । यस्मिंश्च क्षेत्रे तद् निर्गतं तदिह महसेनवनमवगन्तव्यम् । कालस्तु प्रथमपौरुषीलक्षणः प्रमाणकालः । भावस्तु भावपुरुषो वक्ष्यमाणलक्षणः । एतानि समासतः संक्षेपतः सामायिकस्य निर्गमाङ्गानीति ॥ १५४५ ॥

एतदेव दर्शयति—

सामइयं वीराओ महसेणवणे पमाणकाले य । भावपुरिसा हि भावो विणिग्गओ वक्खमाणोऽयं ॥१५४६॥

गतार्था । नवरं श्रीमन्महावीरजीवलक्षणाद् भावपुरुषादयं वक्ष्यमाणविस्तरस्वरूपः सामायिकलक्षणो भावो विनिर्गतः । इह च क्षायोपशमिके भावे वर्तमानत्वात् 'सामायिकं भावः' इत्युक्तम् ॥ १५४६ ॥

अथ महावीरलक्षणस्य द्रव्यस्य निर्गमं तावदभिधित्सुराह—

[3]इच्चेवमाइ सव्वं दव्वाहीणं जओ जिणस्सेव । तो निग्गमणं वोत्तुं वोच्छं सामाइयस्स तओ ॥ १५४७ ॥

इत्येवमादिकं क्षेत्र-कालनिर्गमनादिकं सामायिकाध्ययना-ऽऽवश्यकश्रुतस्कन्धा-ऽऽचारादिकं वा सर्वमपि यतो यस्माद् द्रव्यस्य महावीरलक्षणस्याधीनम् । ततस्तस्यैव महावीरजिनस्य निर्गमनमुक्त्वा ततः सामायिकस्य निर्गमनं वक्ष्य इति ॥ १५४७ ॥

ननु महावीरजिनस्यापि निर्गमनं कथं वक्तव्यम् ? इत्याह—

[4]मिच्छत्ताइतमाओ स निग्गओ जह य केवलं पत्तो । जह य पसूयं तत्तो सामइयं तं पवक्खामि ॥१५४८॥

तमिति तदेतत् सर्वं प्रवक्ष्यामि ॥ इति गाथापञ्चदशकार्थः ॥ १५४८ ॥

---

१ वीरो द्रव्य क्षेत्र महासेनवन प्रमाणकालश्च । भावश्च भावपुरुष समासतो निर्गमाङ्गानि ॥ १५४५ ॥
२ सामायिक वीराद् महासेनवने प्रामाणकाले च । भावपुरुषाद्धि भावो विनिर्गतो वक्ष्यमाणोऽयम् ॥ १५४६ ॥
३ इत्येवमादि सर्वं द्रव्याधीन यतो जिनस्यैव । ततो निर्गमनमुक्त्वा वक्ष्ये सामायिकस्य तत ॥ १५४७ ॥
४ मिथ्यात्वादितमस स निर्गतो यथा च केवल प्राप्त । यथा च प्रसूत तत सामायिक तत् प्रवक्ष्यामि ॥ १५४८ ॥

इत ऊर्ध्वं "पंचं किर देसित्ता" इत्यादिका सर्वापि निर्गमवक्तव्यता सूत्रसिद्धैव । यथेह दुरवगमं तद् मूलावश्यकविवरणादवगन्तव्यं तावत्, यावत् प्रथमगणधरवक्तव्यतायां भाष्यम् ॥

जीवे[2] तुह संदेहो पच्चक्खं जं न घिप्पइ घडो व्व । अच्चंतापच्चक्खं च नत्थि लोए खपुप्फं व ॥१५४९॥

आयुष्मन् इन्द्रभूते ! तवैष संदेहः— किमयमात्माऽस्ति, नास्ति वा, उभयहेतुसद्भावात् ? । तत्र नास्तित्वहेतवोऽमी— नास्त्यात्मा, प्रत्यक्षेणात्यन्तमगृह्यमाणत्वात्, इह यदत्यन्ताप्रत्यक्षं तल्लोके नास्त्येव, यथा खपुष्पम्, यच्चास्ति तत्प्रत्यक्षेण गृह्यत एव, यथा घट इत्यसौ व्यतिरेकदृष्टान्तः । अणवोऽपि ह्यप्रत्यक्षाः, किन्तु घटादिकार्यतया परिणतास्ते प्रत्यक्षत्वमुपयान्ति, न पुनरेवमात्मा कदाचिदपि[3] भावप्रत्यक्षमुपगच्छति, अतोऽत्रात्यन्तविशेषणमिति ॥ १५४९ ॥

एवं च मन्यसे त्वं, किम् ? इत्याह—

न[4] य सोऽणुमाणगम्मो जम्हा पच्चक्खपुव्वयं तं पि । पुव्वोवलद्धसंबंधसरणओ लिंग लिंगीणं ॥ १५५० ॥

न चायमात्माऽनुमानगम्यः, यस्मात् तदप्यनुमानं प्रत्यक्षपूर्वकं प्रवर्तते । कुतः ? इत्याह— 'पुव्वोवलद्धेत्यादि' लिङ्ग्यते गम्यतेऽतीन्द्रियार्थोऽनेनेति लिङ्गम्, अथवा लीनं तिरोहितमर्थं गमयतीति लिङ्गं धूम-कृतकत्वादिकम्, तदस्यास्तीति लिङ्गी वह्नय-ऽनित्यत्वादिः, तयोर्लिङ्ग-लिङ्गिनोर्यः पूर्वं महानसादौ प्रत्यक्षादिनोपलब्धः कार्यकारणभावादिकः संबन्धस्तस्य यत् स्मरणं तस्मादिति । इदमुक्तं भवति— पूर्वं महानसादावग्नि धूमयोर्लिङ्गि लिङ्गयोरन्वयव्यतिरेकवन्तमविनाभावमध्यक्षतो गृहीत्वा ततः उत्तरकालं क्वचित् कान्तार-पर्वतनितम्बादौ गगनावलम्बिनीं धूमलेखामवलोक्य प्राग् गृहीतं संबन्धमनुस्मरति, तद्यथा— यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्र प्रागहं वह्निमद्राक्षम्, यथा महानसादौ, धूमश्चात्र दृश्यते, तस्माद् वह्निनापीह भवितव्यम्, इत्येवं लिङ्गग्रहण संबन्धस्मरणाभ्यां तत्र प्रमाता हुतवहमवगच्छति । न चैवमात्मना लिङ्गिना सार्धं कस्यापि लिङ्गस्य प्रत्यक्षेण संबन्धः सिद्धोऽस्ति, यतस्तत्संबन्धमनुस्मरतः पुनस्तल्लिङ्गदर्शनाज्जीवे संप्रत्ययः स्यात् । यदि पुनर्जीव लिङ्गयोः प्रत्यक्षतः संबन्धसिद्धिः स्यात् तदा जीवस्यापि प्रत्यक्षत्वापत्त्याऽनुमानवैयर्थ्यं स्यात्, तत एव तत्सिद्धेरिति ॥ १५५० ॥

एतदप्याह—

---

१ आवश्यकनिर्युक्तौ गा० ११ । २ जीवे तव संदेहः प्रत्यक्षं यद् न गृह्यते घट इव । अत्यन्ताप्रत्यक्षं च नास्ति लोके खपुष्पमिव ॥ १५४९ ॥
३ न च पि प्रत्यक्षभावमु° । ४ न च सोऽनुमानगम्यो यस्मात् प्रत्यक्षपूर्वकं तदपि । पूर्वोपलब्धसंबन्धस्मरणतो लिङ्ग-लिङ्गिनोः ॥ १५५० ॥

न य जीवलिंगसबंधदरिसणमभू जओ पुणो सरओ । तल्लिंगदरिसणाओ जीवे संपच्चओ होज्जा ॥१५५१॥

गतार्था । न च वक्तव्यं सामान्यतोदृष्टादनुमानादादित्यादिगतिवज्जीवः सिध्यति, यथा– गतिमानादित्यः, देशान्तरप्राप्तेः, देवदत्तवदिति, यतो हन्त ! देवदत्ते दृष्टान्तधर्मिणि सामान्येन देशान्तरप्राप्तिं गतिपूर्विकां प्रत्यक्षेणैव निश्चित्य, सूर्येऽपि तां तथैव प्रमाता साधयतीति युक्तम् । न चैवमत्र क्वचिदपि दृष्टान्ते जीवसत्त्वेनाविनाभूतः कोऽपि हेतुरध्यक्षेणोपलक्ष्यत इति । अतो न सामान्यतोदृष्टादप्यनुमानात् तद्गतिरिति ॥ १५५१ ॥

न चागमगम्योऽपि जीव इति दर्शयति––

[2]नागमगम्मो वि तओ भिज्जइ जं नागमोऽणुमाणाओ । न य कासइ पच्चक्खो जीवो जस्सागमो वयणं ॥१५५२॥

न चागमगम्योऽपि तकोऽसौ जीवः, यद् यस्मादागमोऽपि नानुमानाद् भिद्यते, परमार्थतस्तस्याप्यनुमानत्वात्; तथाहि– शाब्दं प्रमाणमागम उच्यते, शब्दश्च द्विविधः– दृष्टार्थविषयः, अदृष्टार्थविषयश्च । तत्र दृष्टार्थविषया शब्दाद् या प्रतीतिः, सा वस्तुतोऽनुमानसमुत्थैव, यतः क्वचित् प्रथमं पृथुबुध्नोदरो-र्ध्वकुण्ड-लोष्ठायत-वृत्तग्रीवादिमति घटपदार्थे घटशब्दं प्रयुज्यमानं दृष्ट्वा तदुत्तरकालं क्वापि 'घटमानय' इत्यादिशब्दं श्रुत्वा 'पृथुबुध्नोदरादिमदर्थ एव घट उच्यते, तथाभूतपदार्थ एव घटशब्दप्रयोगप्रवृत्तेः, यथा पूर्वं कुम्भकारापणादौ, घटशब्दश्चायमिदानीमपि श्रूयते, तस्मात् तथाभूतस्यैव पृथुबुध्नोदरादिमतः पदार्थस्य मयाऽऽनयनादिक्रिया कर्तव्या' इत्यनुमानं विधाय प्रमाता घटानयनादिक्रियां करोति, इत्येवं दृष्टार्थविषयं शाब्दं प्रमाणं वस्तुतो नानुमानाद् भिद्यते । न चैवमसावात्मशब्दः शरीरादृतेऽन्यत्र प्रयुज्यमानः क्वचिदुपलब्धः, यत्र खल्वात्मशब्दश्रवणात् 'आत्मा' इति प्रत्ययो भवेदिति । यदपि स्वर्ग-नरकाद्यदृष्टार्थविषयं शाब्दं प्रमाणम्, तदपि तत्त्वतोऽनुमानं नातिवर्तते, तथाहि– 'प्रमाणं स्वर्ग-नरकाद्यदृष्टार्थविषयं वचनम्, अविसंवादिवचनाप्तप्रणीतत्वात्, चन्द्रा-ऽर्कोपरागादिवचनवत्' इत्येवमनुमानादेव तत्र प्रमाणता । न चैवंभूतमाप्तं कमपि पश्यामः, यस्यात्मा प्रत्यक्ष इति तद्वचनमागम इति 'प्रतिपद्येमहि' इति शेषः ॥ १५५२ ॥

किञ्च,

---

१ न च जीवलिङ्गसम्बन्धदर्शनमभवद् यत् पुनः स्मरतः । तल्लिङ्गदर्शनाज्जीवे सम्प्रत्ययो भवेत ॥ १५५१ ॥

जं चागमा विरुद्धा परोप्परमओ वि संसओ जुत्तो । सव्वप्पमाणविसयाईओ जीवो त्ति तो बुद्धी ॥१५५३॥

यतश्च तीर्थिकानां संबन्धिनः सर्वेऽप्यागमाः परस्परविरोधिनः खलु, अतोऽपि संशय एवात्मनो युक्तः, न तु निश्चयः, तथाहि– कश्चिदागमा आत्मनो नास्तित्वमेव प्रतिपादयन्ति, यदाहुर्नास्तिकाः—

'एतावानेव लोकोऽयं यावानिन्द्रियगोचरः । भद्रे ! वृकपदं पश्य यद् वदन्ति बहुश्रुताः ॥ १ ॥'' इत्यादि ।

भट्टोऽप्याह–''विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानु विनश्यति, न च प्रेत्यसंज्ञास्ति'' । सुगतस्त्वाह–''न रूपं भिक्षवः ! पुद्गलः'' इत्यादि । आत्मास्तित्ववचनान्यप्यागमेषु श्रूयन्ते, तथाच वेदः– ''न ह वै सशरीरस्य प्रियाऽप्रिययोरपहतिरस्ति, अशरीरं वा वसन्तं प्रियाऽप्रिये न स्पृशतः'' इति; तथा, ''अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः'' इत्यादि । कापिलागमे तु प्रतिपाद्यते– ''अस्ति पुरुषोऽकर्ता निर्गुणो भोक्ता चिद्रूप'' इत्यादि । तस्मादागमानां परस्परविरुद्धत्वाद् नागमप्रमाणादप्यात्मसत्त्वसिद्धिः । इदं च वैशेषिकमतेन प्रत्यक्षा ऽनुमाना ऽऽगमलक्षणं प्रमाणत्रयमुपन्यस्तम् । एतच्च स्वयं द्रष्टव्यम्–उपमानप्रमाणगम्योऽपि जीवो न भवति । तत्र हि 'यथा गौस्तथा गवय' इत्यादावेव सादृश्यमसन्निकृष्टेऽर्थे बुद्धिमुत्पादयति । न चेहान्यः कश्चित् त्रिभुवनेऽप्यात्मसदृशः पदार्थोऽस्ति, यद्दर्शनादात्मानमवगच्छामः । काला ऽऽकाश दिगादयो जीवतुल्या विद्यन्त इति चेत् । न, तेषामपि विवादास्पदीभूतत्वेन तदसिद्धत्वात् । अर्थापत्तिसाध्योऽपि जीवो न भवति । न हि दृष्टः श्रुतो वा कोऽप्यर्थ आत्मानमन्तरेण नोपपद्यते, यद्बलात् तं साधयामः । तस्मात् सर्वप्रमाणविषयातीतो जीव इति तव बुद्धिः, भावोपलम्भकप्रमाणपञ्चकविषयातीतत्वात्, प्रतिषेधसाधकाऽभावाख्यषष्ठप्रमाणविषय एव जीव इत्यर्थः । इति पूर्वपक्षः ॥ १५५३ ॥

अथैतत्प्रतिविधानमाह—

गोयम ! पच्चक्खु च्चिय जीवो जं संसयाइविन्नाणं । पच्चक्खं च न सज्झं जह सुह-दुक्खा सदेहम्मि ॥१५५४॥

गौतम ! भवतोऽपि प्रत्यक्ष एवाऽयं जीवः, किमन्येन प्रमाणान्तरोपन्यासेन ? । कोऽयं जीवो मम प्रत्यक्षः ? इति चेत् । उच्यते– यदेतत् तवैव संशयादिविज्ञानं स्वसंवेदनसिद्धं हृदि स्फुरति स एव जीवः, संशयादिविज्ञानस्यैव तदनन्यत्वेन जीवत्वात् । यच्च प्रत्यक्षं

---

१ यच्चागमा विरुद्धाः परस्परमतोऽपि संशयो युक्तः । सर्वप्रमाणविषयातीतो जीवोऽस्ति ततो बुद्धिः ॥ १५५३ ॥

२ म ज दस्सव । ३ गौतम ! प्रत्यक्ष एव जीवो यत् संशयादिविज्ञानम् । प्रत्यक्षं च न साध्यं यथा सुख-दुःखे स्वदेहे ॥ १५५४ ॥ ४ प ज पच्चक्खो च्चि' ।

तद् न प्रमाणान्तरेण साध्यम्, तथा स्वशरीर एवात्मसंवेदनसिद्धाः सुख दुःखादयः। प्रत्यक्षसिद्धमपि सग्राम-नगरं विश्वं शून्यवादिनं प्रति साध्यत एवेति चेत्। नैवम्, 'निरालम्बनाः सर्वे प्रत्ययाः, प्रत्ययत्वात्, स्वप्नप्रत्ययवत्, इत्यादेस्तदुद्भावितबाधकप्रमाणस्यैव तत्र निराकरणात्, अत्र त्वात्मग्राहके प्रत्यक्षे बाधकप्रमाणाभावादिति ॥ १५५४ ॥

इतश्चायं प्रत्यक्षो जीवः। कुतः? इत्याह—

[1]कयवं करेमि काहं वाहमहं पच्चया इमाउ य। अप्पा स प्पच्चक्खो तिकालकज्जोवएसाओ॥ १५५५ ॥

वेत्यथवा, 'कृतवानहम्, करोम्यहम्, करिष्याम्यहम्'; 'उक्तवानहम्, ब्रवीम्यहम्, वक्ष्याम्यहम्'; 'ज्ञातवानहम्, जानेऽहम्, ज्ञास्याम्यहम्' इत्यादिप्रकारेण योऽयं त्रैकालिकः कार्यव्यपदेशः, तद्विषयप्रयुज्यमानतया तत्समुत्थो योऽयमहंप्रत्ययः, एतस्मादपि 'प्रत्यक्ष एवाऽयमात्मा' इति प्रपद्यस्व। अयं ह्यहंप्रत्ययो नानुमानिकः, अलैङ्गिकत्वात्। नाप्यागमादिप्रमाणसंभवः, तदनभिज्ञानानां बाल-गोपालादीनामप्यन्तर्मुखतयाऽऽत्मग्राहकत्वेन स्वसंविदितस्य तस्योत्पादात्, घटादौ चानुत्पादादिति ॥ १५५५ ॥

अपि च,

[2]कह पडिवण्णमहं ति य किमत्थि नत्थि त्ति संसओ कह णु?। सइ संसयम्मि वायं कस्साहंपच्चओ जुत्तो? ॥१५५६॥

हन्त! कथमसति जीवे 'अहम्' इति प्रतिपन्नं त्वया, विषयाभावे विषयिणोऽनुत्थानप्रसङ्गात्? । देह एवास्य प्रत्ययस्य विषय इति चेत्। न, जीवविप्रमुक्तेऽपि देहे तदुत्पत्तिप्रसङ्गात्। सति च जीवविषयेऽस्मिन्नहंप्रत्यये '[3]किमहमस्मि नास्मि' इति भवतः संशयः कथं केन प्रकारेणोपजायते? अहंप्रत्ययग्राह्यस्य जीवस्य सद्भावात् 'अस्म्यहम्' इति निश्चय एव युज्यत इति भावः। सन्ति वास्मिन्नात्मास्तित्वसंशये कस्यायमहंप्रत्ययो युज्यते, निर्मूलत्वेन तदनुत्थानप्रसङ्गात्? इति ॥ १५५६ ॥

जीवाभावे संशयविज्ञानमपि न युज्यत एवेति दर्शयन्नाह—

[4]जइ नत्थि ससइ च्चिय किमत्थि नत्थि त्ति संसओ कस्स?। संसइए व सरूवे गोयम! किमसंसयं होज्जा? ॥१५५७॥

---

१ कृतवान् करोमि करिष्यामि वाहमहंप्रत्ययादस्माच्च। आत्मा स प्रत्यक्षस्त्रैकालिककार्योपदेशात् ॥ १५५५ ॥

२ कथं प्रतिपन्नमहमिति च किमस्मि नास्मीति संशयः कथं नु?। सति संशये चायं कस्याहंप्रत्ययो युक्तः? ॥१५५६॥ ३ क ग 'मस्ति नास्ति'।

४ यदि नास्ति संशयी एव किमस्मि नास्मीति संशयः कस्य?। संशयिते वा स्वरूपे गोतम! किमसंशयं भवेत्? ॥ १५५७ ॥

यदि सम्प्रत्यपि जीव एवादौ नास्ति, तर्हि 'अस्मि नास्मि' इति संशयः कस्य भवतु ?। संशयो हि विज्ञानाख्यो गुण एव, न च गुणिनमन्तरेण गुणः संभवति। देहोऽत्र गुणीति चेत् । न, देहस्य मूर्तत्वाज्जडत्वाच्च, ज्ञानस्य चामूर्तत्वाद् बोधरूपत्वाच्च । न चाननुरूपाणां गुणगुणिभावो युज्यते, आकाश-रूपादीनामपि तद्भावापत्त्याऽतिप्रसङ्गात्। 'ससइए चेत्यादि' वेत्यथवा, संशयिते स्वरूपे गौतम ! किमसंशयं सर्वं भवतु ?। इदमुक्तं भवति– 'किमस्मि नास्म्यहम्' इत्येवं यः स्वरूपेऽपि संशेते– आत्मनिश्चयोऽपि यस्य नास्तीत्यर्थः, तस्य शेषं कर्मबन्ध-मोक्षादिकं घट पटादिकं च किमसंशयमसंदिग्धं स्यात् ? न किञ्चित्, सर्वसंशय एव तस्य स्यादित्यर्थः, आत्मास्तित्वनिश्चयमूलो हि शेषवस्तुनिश्चय इति भावः। अत्र प्रत्यक्षग्राह्यं च प्रत्यक्षमात्मानं निह्नुवानस्य 'अश्रावणः शब्दः' इत्यादिवत् प्रत्यक्षविरुद्धो नाम पक्षाभासः; तथा, वक्ष्यमाणात्मास्तित्वानुमानसद्भावात् 'नित्यः शब्दः' इत्यादिवदनुमानविरुद्धोऽपि। तथा, 'अहमस्मि संशयी' इति प्रागभ्युपगम्योत्तरत्र 'नास्मि' इति प्रतिजानानस्य, सांख्यस्याऽनित्यः कर्ता, अचेतन आत्मेत्यादिवदभ्युपगमविरोधः। बाल-गोपालाङ्गनादिप्रसिद्धं चात्मानं निराकुर्वतः 'अचन्द्रः शशी' इत्यादिवल्लोकविरोधः। 'अहं नाहं वा' इति गदतो 'माता मे वन्ध्या' इत्यादिवत् स्ववचनव्याहतिः। एवं च प्रत्यक्षादिबाधितेऽस्मिन् पक्षेऽपक्षधर्मतया हेतुरप्यसिद्धः। हिमवत्पलपरिमाणादौ पिशाचादौ च प्रमाणपञ्चकाभावस्य प्रवृत्तेरनैकान्तिकोऽपि, वक्ष्यमाणानुमानप्रमाणसिद्धे चात्मनि विपक्ष एव वृत्तेर्विरुद्धश्चेति॥१५५७॥

प्रकारान्तरेणाप्यात्मनः प्रत्यक्षसिद्धतामाह—

*गुणपच्चक्खत्तणओ गुणी वि जीवो घडो व्व पच्चक्खो। घडओ वि घेप्पइ गुणी गुणमेत्तग्गहणओ जम्हा॥१५५८॥*

*प्रत्यक्ष एव गुणी जीवः, स्मृति-जिज्ञासा-चिकीर्षा-जिगमिषा-संशीत्यादिज्ञानविशेषाणां* तद्गुणानां स्वसंवेदनप्रत्यक्षसिद्धत्वात्, इह यस्य गुणाः प्रत्यक्षाः स प्रत्यक्षो दृष्टः, यथा घटः, प्रत्यक्षगुणश्च जीवः, तस्मात् प्रत्यक्षः, यथा घटोऽपि गुणी रूपादिगुणप्रत्यक्षत्वादेव प्रत्यक्षः, तद्वद् विज्ञानादिगुणप्रत्यक्षत्वादात्मापीति। आह– अनैकान्तिकोऽयम्, यस्मादाकाशगुणः शब्दः प्रत्यक्षोऽस्ति, न पुनराकाशमिति। तदयुक्तम्, यतो नाकाशगुणः शब्दः, किन्तु पुद्गलगुणः, ऐन्द्रियकत्वात्, रूपादिवदिति ॥ १५५८ ॥

गुणानां प्रत्यक्षत्वे गुणिनस्तद्रूपतायां किमायातम् ? इति चेत्। उच्यते—

अन्नोऽणन्नो व गुणी होज्ज गुणेहिं, जइ नाम सोऽणन्नो। ननु गुणमेत्तग्गहणे घेप्पइ जीवो गुणी सक्खं ॥१५५९॥

अह अन्नो तो एवं गुणिनो न घडादओ वि पच्चक्खा । गुणमेत्तग्गहणाओ जीवम्मि कउ वियारोऽयं ? ॥१५६०॥

ननु भवता गुणेभ्यो गुणी किमर्थान्तरभूतोऽभ्युपगम्यते, अनर्थान्तरभूतो वा ? । यदि नाम सोऽनन्यस्तेभ्योऽनर्थान्तरभूतः, तर्हि ज्ञानादिगुणग्रहणमात्रादेव गुणी जीवः प्रत्यक्षेण गृह्यत इति सिद्धमेव । प्रयोगः- यो यस्मादनर्थान्तरं स तद्ग्रहणे गृह्यत एव, यथा वाससि रागः, गुणेभ्योऽनर्थान्तरं च गुणी, तस्माद् गुणग्राहकप्रत्यक्षेण सोऽपि गृह्यत एवेति । अथ गुणेभ्योऽन्योऽर्थान्तरभूत एव गुणी । तत एवं सति घटादयोऽपि गुणिनो न प्रत्यक्षाः, तदर्थान्तरभूतस्य रूपादिगुणमात्रस्यैव ग्रहणात् । इह यद् यस्मादर्थान्तरभूतं तद्ग्रहणेऽपि नेतरस्य ग्रहणम्, यथा घटे गृहीते पटस्य, अर्थान्तरभूताश्च गुणिनो गुणा इष्यन्ते, अतो गुणग्रहणेऽपि न गुणिग्रहणम् । अतो घटादीनामपि समानेऽग्रहणदोषे कोऽयं नाम भवतः केवलजीवे विचारो नास्तित्वविवक्षा, येनोच्यते- 'पच्चक्खं जं न घिप्पइ घडो व्व' इत्यादि ? । अथ द्रव्यविरहिताः केऽपि न सन्त्येव गुणाः, इत्यतस्तद्ग्रहणद्वारेण गृह्यन्त एव घटादयः । नन्वेतदात्मन्यपि समानमेव । किञ्च, गुणिनो गुणानामर्थान्तरत्वेऽभ्युपगम्यमाने गुणी भवतु, मा भूद् वा प्रत्यक्षः, तथापि ज्ञानादिगुणेभ्यः पृथगात्मा गुणी त्वदभ्युपगमेनापि सिध्यत्येवेति ॥ १५५९ ॥ १५६० ॥

अत्र पराभिप्रायमाशङ्कमानः प्राह—

अह मन्नसि अत्थि गुणी न य देहत्थंतरं तओ किंतु । देहे नाणाइगुणा सो च्चिय तेसिं गुणी जुत्तो ॥१५६१॥

अथ मन्यसे- अस्त्येव ज्ञानादिगुणानां गुणी, नैव तं प्रत्याचक्ष्महे, एतत्तु नाभ्युपगच्छामो यदुत- 'देहादर्थान्तरं तदाश्रयो' इति, किन्तु देह एव ज्ञानादयो गुणाः समुपलभ्यन्ते, अतः स एव तेषां गुणी युक्तः, यथा रूपादीनां घटः, प्रयोगः- देहगुणा एव ज्ञानादयः, तत्रैवोपलभ्यमानत्वात्, गौर-कृश-स्थूलतादिवदिति ॥ १५६१ ॥

अत्रोत्तरमाह—

प्रयोगः– देहस्य सम्बन्धिनो ज्ञानादयो गुणा न भवन्त्येव, तस्य मूर्तिमत्त्वात्, चाक्षुषत्वाद् वा, घटवत् । न च द्रव्यरहिता गुण समस्ति । ततो यो ज्ञानादिगुणानामनुरूपोऽमूर्तः, अचाक्षुषश्च गुणी, स देहातिरिक्तो जीवो ज्ञातव्यः । आह– ज्ञानादयो न देहस्येति प्रत्यक्षबाधितमिदम्, देह एव ज्ञानादिगुणानां प्रत्यक्षेणैव ग्रहणात् । तदयुक्तम्, अनुमानबाधितत्वादस्य प्रत्यक्षस्य, तथाहि— इहेन्द्रियातिरिक्तो विज्ञाता, तदुपरमेऽपि तदुपलब्धार्थानुस्मरणात्, यो हि यदुपरमेऽपि यदुपलब्धमर्थमनुस्मरति, स तस्मादर्थान्तरं दृष्टः, यथा– पञ्चवातायनोपलब्धार्थानुस्मर्ता देवदत्त इत्यादि वायुभूतिप्रश्ने वक्ष्याम इति ॥ १५६२ ॥

उपसंमिहीर्षुराह—

इय तुह देसेणायं पच्चक्खो सव्वहा महं जीवो । अविहयनाणत्तणओ तुह विण्णाण व पडिवज्जा ॥१५६३॥

इत्यमुक्तप्रकारेण स्वशरीरे तथापि देशतः प्रत्यक्षोऽयमात्मा, छद्मस्थत्वेन भवतः सर्वस्यापि वस्तुनो देशविषयत्वात्, घटवत्, तथाहि– सर्वमपि स्व परपर्यायतोऽनन्तपर्यायं वस्तु, छद्मस्थश्च प्रत्यक्षेण साक्षात् तद्देशमेव गृह्णाति । प्रत्यक्षेण च प्रदीपादिप्रकाशेनेव देशत प्रकाशिता अपि घटादयो व्यवहारतः प्रत्यक्षा उच्यन्त एव । सर्वात्मना च केवलिप्रत्यक्षमेव वस्तु प्रकाशयति । अतो ममाप्रति हतानन्तज्ञानत्वेन सर्वात्मनापि प्रत्यक्षोऽयं जीव , यथाऽतीन्द्रियमपि त्वत्संशयविज्ञानमिति प्रतिपद्यस्वेति ॥ १५६३ ॥

परशरीरे तर्हि कथम् ? इत्याह—

एवं चिय परदेहेऽणुमाणओ गिण्ह जीवमत्थि त्ति । अणुवित्ति-निवित्तीओ विन्नाणमयं सरूवे व्व ॥१५६४॥

यथा स्वदेहे, एवं परदेहेऽपि गृहाण जीवमनुमानतः । कथम् ? इत्याह– अस्ति विद्यत इति । कथंभूतं जीवम् ? इत्याह– विज्ञानमयं विज्ञानात्मकम् । अनुमानमेव सूचयन्नाह– 'अणुवित्ति-निवित्तीओ सरूवे व त्ति' इदमुक्तं भवति– परशरीरेऽप्यस्ति जीवः, इष्टा ऽनिष्टयोः प्रवृत्ति निवृत्तिदर्शनात् , यथा स्वरूपं स्वात्मनि, इह यत्रेष्टा ऽनिष्टयो प्रवृत्ति निवृत्ती दृश्येते, तत्सात्मकं दृष्टम् , यथा स्वशरीरम् , तथा च प्रवृत्ति निवृत्ती दृश्येते परशरीरे, अतस्तदपि सात्मकम् ; आत्माभावे चेष्टा-निष्टप्रवृत्ति निवृत्ती न भवत , यथा घटे, इत्यनुमानात् परशरीरेऽपि जीवसिद्धिः ॥ १५६४ ॥

---

१ इति तव देशेनायं प्रत्यक्ष सर्वथा मम जीवः । अविहतज्ञानत्वतस्तव विज्ञानमिव प्रतिपद्यस्व ॥ १५६३ ॥

२ एवमेव परदेहेऽनुमानतो गृहाण जीवमस्तीति । अनुवृत्ति-निवृत्तिभ्यां विज्ञानमयं स्वरूप इव ॥ १५६४ ॥

अत्र परमतमाशङ्क्योत्तरमाह—

[1]जं च न लिंगेहिं समं मन्नसि [2]लिंगी जओ पुरा गहिओ । संगं ससेण व समं न लिंगओ तोऽणुमेओ सो॥१५६५॥

सोऽणेगंतो जम्हा लिंगेहिं समं न दिट्ठपुव्वो वि । गहलिंगदरिसणाओ गहोऽणुमेओ सरीरम्मि ॥१५६६॥

यच्च '[3]न य जीवलिंगसंबंधदरिसणमभू' इत्यादिपूर्वोक्तपूर्वपक्षानुसारेण मन्यसे त्वम् । किम् ? इत्याह— ततो न लिङ्गतो लिङ्गादनुमेयोऽसौ जीवः । यतः, किम् ? इत्याह— यतो न खलु लिङ्गैः कैश्चिदपि समं लिङ्गी जीवः क्वापि केनापि पुरा पूर्वं गृहीतः । किंवदित्याह—श्रृङ्गमिव शशकेन समम् । ततो लिङ्ग-लिङ्गिनोः पूर्वं संबन्धाग्रहणाद् न लिङ्गाज्जीवोऽनुमीयते । इति यद् मन्यसे त्वं तत्र प्रतिविधीयते— सोऽनेकान्तः, यस्माल्लिङ्गैः सममदृष्टपूर्वोऽपि ग्रहो देवयोनिविशेषः, शरीरे हसन-गान-रोदन-कर-चरण-भ्रूविक्षेपादिविकृतग्रहलिङ्गदर्शनादनुमीयत इति बालानामपि प्रतीतमेवेति ॥ १५६५ ॥ १५६६ ॥

अनुमानान्तरमप्यात्मसाधकमाह—

[4]देहस्स त्थि विहाया पइनियययागारओ घडस्सेव । अक्खाणं च करणओ दंडाईणं कुलालो व्व ॥१५६७॥

देहस्यास्ति विधाता कर्तेति प्रतिज्ञा, आदिमत्प्रतिनियताकारत्वात्, घटवत्, यत् पुनरकर्तृकं तदादिमत्प्रतिनियताकारमपि न भवति, यथाऽभ्रविकारः, यश्च देहस्य कर्ता स जीवः । प्रतिनियताकारत्वं मेर्वादीनामप्यस्ति, न च तेषां कश्चिद् विधाता, इति तैरनैकान्तिको हेतुः स्यात्, अतोऽनुक्तमप्यादिमत्त्वविशेषणं द्रष्टव्यमिति । तथा, अक्षाणामिन्द्रियाणामस्ति 'अधिष्ठाता' इत्यध्याहारः, करणत्वात्, यथा चक्र-चीवर-मृत्-सूत्र-दण्डादीनां कुलालः, यच्च निरधिष्ठातृकं तत् करणमपि न भवति, यथाऽऽकाशम्, यश्चेन्द्रियाणामधिष्ठाता स जीव इति ॥ १५६७ ॥

तथा,

[5]अत्थिंदिय-विसयाणं आयाणादेयभावओऽवस्सं । कम्मार इवादाया लोए संडास-लोहाणं ॥ १५६८ ॥

---

१ यच्च न लिङ्गैः समं मन्यसे लिङ्गी यतः पुरा गृहीतः । श्रृङ्गं शशेन वा समं न लिङ्गतस्ततोऽनुमेयः सः ॥ १५६५ ॥ २ क ग 'गी पुरा जओ ग' । सोऽनेकान्तो यस्माल्लिङ्गैः समं न दृष्टपूर्वोऽपि । ग्रहलिङ्गदर्शनाद् ग्रहोऽनुमेयः शरीरे ॥ १५६६ ॥ ३ गाथा १५५१ ।

४ देहस्यास्ति विधाता प्रतिनियताकारतो घटस्येव । अक्षाणां च करणतो दण्डादीनां कुलाल इव ॥ १५६७ ॥

५ अस्तीन्द्रिय-विषयाणामादानादेयभावतोऽवश्यम् । कर्मार इवादाता लोके संदंशक-लोहानाम् ॥ १५६८ ॥

इह यत्रादानादेयभावस्तत्रावश्यमादाता समस्ति, यथा लोके संदंशक लोहानां कर्मारोऽयस्कारः, विद्यते चेन्द्रिय विषयाणामा
गा० दानादेयभावः, अतस्तेषामप्यस्त्यादाता, स च जीवः, यत्र त्वादाता नास्ति, तत्रादानादेयभावोऽपि न विद्यते, यथाऽऽकाश इति
॥ १५६८ ॥

२॥ तथा,

भोत्ता देहाईणं भोज्जत्तणओ नरो व्व भत्तस्स । संघायाइत्तणओ अत्थि य अत्थी घरस्सेव ॥ १५६९ ॥

इह देहादीनां भोक्ता समस्ति, भोग्यत्वात्, यथा शाल्यादिभक्त वस्त्रादीनां नरः, यस्य च भोक्ता नास्ति तद् भोग्यमपि न भवति, यथा खरविषाणम्, भोग्यं च शरीरादिकम्, ततो विद्यमानभोक्तृकमिति । तथा, अर्थी स्वामी । ततश्च देहादीनां विद्यते स्वामी, संघातरूपत्वात्, आदिशब्दात् मूर्तिमत्त्वात्, ऐन्द्रियकत्वात्, चाक्षुषत्वादित्यादयोऽप्यनैकान्तिकत्वपरिहारार्थं समयप्रसिद्धि तद्विशेषणा हेतवो योजनीयाः, यथा गृहादीनां सूत्रधारादय इति दृष्टान्तः, यत्पुनरस्वामिकं तत् संघातादिरूपमपि न भवति, यथा गगनकुसुमम्, संघातादिरूपं च देहादिकम्, तस्माद् विद्यमानस्वामिकमिति ॥ १५६९ ॥

आह- ननु 'देहस्स त्थि विहाया' इत्यादिना शरीरादीनां कर्तादय एव सिध्यन्ति' न तु मस्तुतो जीव, इत्याशङ्क्योत्तरमाक्षेप परिहारौ चाह—

जो कत्ताइ स जीवो सज्झविरुद्धो त्ति ते मई होज्जा । मुत्ताइपसंगाओ तं न संसारिणो दोसो ॥१५७०॥

यश्चायमनन्तरं देहेन्द्रियादीनां कर्ता, अधिष्ठाता, आदाता, भोक्ता, अर्थी चोक्तः स सर्वोऽपि जीव एव, अन्यस्येश्वरादे र्युक्त्यक्षमत्वेन कर्तृत्वाद्यसम्भवादिति । अथ साध्यविरुद्धसाधकत्वाद् विरुद्धा एते हेतव इति तव मतिर्भवेत्, तथाहि- घटादीनां कर्त्रादिरूपाः कुलालादयो मूर्तिमन्तः, संघातरूपाः, अनित्यादिस्वभावाश्च दृष्टाः, इत्यतो जीवोऽप्येवंविध एव सिध्यति, एतद्विपरीतश्च किलास्माकं साधयितुमिष्टः, इत्येवं साध्यविरुद्धसाधकत्वं हेतूनामिति । तदेतदयुक्तत्वाद् न, यतः खलु संसारिणो जीवस्य साधयितुमिष्टस्याऽदोषोऽयम् । स ह्यष्टकर्मपुद्गलसंघातोपगूढत्वात् सशरीरत्वाच्च कथंचिन्मूर्तत्वादिधर्मयुक्त एवेति भावः ॥ १५७० ॥

---

१ भोक्ता देहादीनां भोग्यत्वतो नर इव भक्तस्य । संघातादित्वतोऽस्ति चार्थी गृहस्येव ॥ १५६९ ॥ २ ग च दे' । ३ गाथा १५६७ ।
४ यः कर्तादि स जीवः साध्यविरुद्ध इति तव मतिर्भवेत् । मूर्तादिप्रसङ्गात् तन्न संसारिणो दोषः ॥ १५७० ॥

अपरमप्यात्मसाधकमनुमानमाह—

[1]अत्थि च्चिय ते जीवो संसयओ सोम्म ! थाणुपुरिसो व्व । जं संदिद्धं गोयम ! तं तत्थन्नत्थ वत्थि धुवं ॥१५७१॥

हे सौम्य ! गौतम ! अस्त्येव तव जीवः, संशयतः संशयसद्भावात्, यत्र यत्र संशयस्तत् तदस्ति, यथा स्थाणु-पुरुषौ, संशयश्च तव जीवे, तस्मादस्त्येवायम्, तथाहि— स्थाणु-पुरुषयोरूर्ध्वत्वारोह-परिणाहाद्युभयसाधारणधर्मप्रत्यक्षतायां चलन-शिरःकण्डूयन-वयोनिलयन-वल्ल्यारोहणाद्युभयगतविशेषधर्माप्रत्यक्षतायां चोभयगतैतद्धर्मानुस्मरणे च सत्येकतरविशेषनिश्चयचिकीर्षोः 'किमिदम् ?' इति विमर्शरूपः संशयः प्रादुरस्ति । एवंभूते च स्थाणु-पुरुषादिगतसंशये तत् स्थाणु-पुरुषादिकं वस्त्वस्त्येव, अवस्तुनि संशयायोगात् । एवमात्मशरीरयोरपि प्रागुपलब्धसामान्य-विशेषधर्मस्य प्रमातुस्तयोः सामान्यधर्मप्रत्यक्षतायां विशेषधर्माप्रत्यक्षत्वेऽपि च तद्विषयानुस्मृतौ सत्यामेकतरविशेषोपलिप्सोः 'किमयमात्मा किं वा शरीरमात्रमिदम् ?' इति विमर्शरूपः संशयो जायते । अयं चात्म-शरीरयोः सत्त्व एवोपपद्यते, नैकतरस्याऽप्यभावे, अतोऽस्ति जीवः । अथैवं ब्रूषे— अरण्यादिषु स्थाणु पुरुषसंशये तत्र विवक्षितप्रदेशेऽनयोरेकतर एव भवति, न पुनरुभयमपि, तत्कथमुच्यते— 'विद्यमान एव वस्तुनि संशयो भवति' इति ? । तदयुक्तम्, अभिप्रायापरिज्ञानात्, न हि वयमेवं ब्रूमः— 'तत्रैव प्रदेशे तदुभयमप्यास्ति' इति, किन्तु यद्गतसंदेहस्तद् वस्तु तत्राऽन्यत्र वा प्रदेशे ध्रुवमस्त्येव, अन्यथा षष्ठभूतविषयोऽपि संशयः स्यात् । एतदेवाह— 'जं संदिद्धमित्यादि' तस्मात् संशयविषयत्वादस्त्येव जीव इति स्थितम् ॥ १५७१ ॥

अथ पूर्वपक्षमाशङ्क्य परिहरन्नाह—

[2]एवं नाम विसाणं खरस्स पत्तं न तं खरे चेव । अन्नत्थ तदत्थि च्चिय एवं विवरीयगाहे वि ॥ १५७२ ॥

हन्त ! यदि यत्र संशयस्तेनावश्यमेव भवितव्यम्, एवं ततः खरविषाणमप्यस्तीति प्राप्तम्, तत्रापि कस्यचित् संशयसद्भावात् । उच्यते— नन्वभिहितमत्र यदुत— तत्रान्यत्र वा विद्यमान एव वस्तुनि संशयो भवति, नाविद्यमाने । खरस्य विषाणं खरविषाणं नास्तीत्यत्र च कोऽर्थः ? इत्याह— 'न तं खरे चेव त्ति' खर एव तद्विषाणं नास्ति, अन्यत्र गवादावस्त्येवेति न कश्चिद् व्यभिचारः । एवं

१ अस्त्येव तव जीव संशयत सौम्य ! स्थाणुपुरुषाविव । यत् संदिग्धं गौतम ! तत् तत्रान्यत्र वास्ति ध्रुवम् ॥ १५७१ ॥

२ एवं नाम विषाणं खरस्य प्राप्तं न तत् खर एव । अन्यत्र तदस्त्येव एवं विपरीतग्रहेऽपि ॥ १५७२ ॥

'विवरीयगाहाइ वि त्ति' इदमुक्तं भवति– यथा विपर्यस्तः कश्चित् स्थाणौ 'पुरुष एवायम्' इत्यादिविपरीतग्रहं करोति तदाप्ययमेव न्यायः प्राप्यः– सोऽपि विपरीतग्रहः विपरीते पुरुषादिके वस्तुनि सत्येवोपपद्यते नाविद्यमान इत्यर्थः । एवं भवदभिप्रायेण योऽस्माकं शरीर आत्मास्तित्वाभिमानः, नायमात्मनः सर्वथा नास्तित्वे युज्यत इति ॥ १५७२ ॥

गा० ७४॥ इतोऽप्यस्ति जीवः । कुतः ? इत्याह—

अत्थि अजीवविवक्खो पडिसेहाओ घडोऽघडस्सेव । नत्थि घडो त्ति व जीवत्थित्तपरो नत्थिसद्दोऽयं ॥१५७३॥[1]

अत्र प्रयोगः– प्रतिपक्षवानयमजीवः, अत्र व्युत्पत्तिमच्छुद्धपदप्रतिषेधात्, यत्र व्युत्पत्तिमतः शुद्धपदस्य प्रतिषेधो दृश्यते स प्रतिपक्षवान् दृष्टः, यथाऽघटो घटप्रतिपक्षवान्, अत्र ह्यघटप्रयोगे शुद्धस्य व्युत्पत्तिमतश्च पदस्य प्रतिषेधः, अतोऽवश्यं घटलक्षणेन प्रतिपक्षेण भवितव्यम् । यस्तु न प्रतिपक्षवान् न तत्र शुद्धस्य व्युत्पत्तिमतश्च पदस्य प्रतिषेधः, यथाऽखरविषाणम्, अडित्थ इति । अखरविषाणमित्यत्र खरविषाणलक्षणस्याशुद्धस्य सामासिकपदस्य प्रतिषेध इति, अतोऽत्र खरस्य विषाणं खरविषाणमित्यादिव्युत्पत्तिमत्त्वे सत्यपि खरविषाणलक्षणो विपक्षो नास्ति । अडित्थ इत्यत्र तु व्युत्पत्तिरहितस्य डित्थपदस्य प्रतिषेधः, इति समासरहितत्वेन शुद्धत्वे सत्यपि नावश्यमनास्थितो डित्थलक्षणः कोऽपि पदार्थो जीववद् विपक्षभूतोऽस्तीति ।

'नत्थि घडो त्ति व' इत्यादि पश्चार्धम् । 'नास्त्यात्मा' इति च योऽयमात्मनिषेधध्वनिः स जीवास्तित्वनान्तरीयक एव, यथा 'नास्त्यत्र घट' इति शब्दोऽन्यत्र घटास्तित्वाविनाभाव्येव । प्रयोग – यस्य निषेधः क्रियमाणो दृश्यते तत्कापिदस्त्येव, यथा घटादिकम्, निषिध्यते च भवता 'नास्ति जीवः' इति वचनाज्जीवः, तस्मादस्त्येवासौ, यत्त सर्वथा नास्ति तस्य निषेधो न दृश्यत एव, यथा खरविषाणकल्पानां पञ्चभूतातिरिक्तभूतानाम्, निषिध्यते च त्वया जीवः, तस्माद् निषेध एवायं तत्सत्त्वसाधक इति ॥ १५७३ ॥

अनैकान्तिकोऽयं हेतुः, असतोऽपि खरविषाणादेर्निषेधदर्शनात्, इत्याशङ्क्याह—

असओ नत्थि निसेहो संजोगाइपडिसेहओ सिद्धं । संजोगाइचउक्कं पि सिद्धमत्थंतरे निययं ॥ १५७४ ॥[2]

असतोऽविद्यमानस्य नास्ति न संभवत्येव निषेध इति सिद्धम् । कुतः ? इत्याह– संयोगादिप्रतिषेधात्, आदिशब्दात् समवाय

---

१ अस्त्यजीवविपक्षः प्रतिषेधाद् घटोऽघटस्येव । नास्ति घट इतीव जीवास्तित्वपरो नास्तिशब्दोऽयम् ॥ १५७३ ॥

२ असतो नास्ति निषेधः संयोगादिप्रतिषेधतः सिद्धम् । संयोगादिचतुष्कमपि सिद्धमर्थान्तरे नियतम् ॥ १५७४ ॥

सामान्य-विशेषपरिग्रहः। एतदुक्तं भवति– इह यत् किञ्चित् क्वचिद् देवदत्तादिकं निषिध्यते तस्याऽन्यत्र सत एव विवक्षितस्थाने कस्मिंश्चित् संयोग-समवाय-सामान्य-विशेषलक्षणं चतुष्टयमेव निषिध्यते, न तु सर्वथैव देवदत्तादेरभावः प्रतिपाद्यते। तत्र 'नास्ति गृहे देवदत्तः' इत्यादिषु गृह-देवदत्तादीनां सतामेव संयोगमात्रं निषिध्यते, न तु तेषां सर्वथैवास्तित्वमपाक्रियते। तथा, 'नास्ति खरविषाणम्' इत्यादिषु खर-विषाणादीनां सतामेव समवायमात्रं निराक्रियते। तथा, 'नास्त्यन्यश्चन्द्रमाः' इत्यादिषु विद्यमानस्यैव चन्द्रमसोऽन्यचन्द्रनिषेधाच्चन्द्रसामान्यमात्रं निषिध्यते, न तु सर्वथा चन्द्राभावः प्रतिपाद्यते। तथा, 'न सन्ति घटप्रमाणा मुक्ताः' इत्यादिषु घटप्रमाणतामात्ररूपो विशेषो मुक्तानां निषिध्यते, न तु मुक्ताऽभावः ख्याप्यत इति। एवं च सति 'नास्त्यात्मा' इत्यत्र विद्यमानस्यैवात्मनो यत्र क्वचन येन केनचित् सह संयोगमात्रमेव त्वया निषेद्धव्यम्, यथा 'नास्त्यात्मा वपुषि' इत्यादि, न तु सर्वथाऽऽत्मनः सत्त्वमिति।

अत्राह कश्चित्– ननु यदि यद् निषिध्यते तदस्ति, तर्हि मत्त्रिलोकेश्वरताऽप्यस्ति, युष्मदादिभिर्निषिध्यमानत्वात्; तथा, चतुर्णां समवायादिप्रतिषेधानां पञ्चमोऽपि प्रतिषेधप्रकारोऽस्ति, त्वयैव निषिध्यमानत्वात्। तदयुक्तम्, त्रिलोकेश्वरताविशेषमात्रं भवतो निषिध्यते, यथा घटप्रमाणत्वं मुक्तानाम्, न तु सर्वथैवेश्वरता, स्वशिष्यादीश्वरतायास्तवापि विद्यमानत्वात्। तथा, प्रतिषेधस्यापि पञ्चसंख्याविशिष्टत्वमपाक्रियते, न तु सर्वथा प्रतिषेधस्याभावः, चतुःसंख्याविशिष्टस्य तस्य सद्भावात्। ननु सर्वमप्यसंबद्धमिदम्, तथाहि– मत्त्रिलोकेश्वरत्वं तावदसदेव निषिध्यते, प्रतिषेधस्यापि पञ्चसंख्याविशिष्टत्वमविद्यमानमेव निवार्यते, तथा, संयोग समवाय-सामान्य-विशेषाणामपि गृहदेवदत्त-खरविषाणादिष्वसतामेव प्रतिषेधः, इत्यतो 'यन्निषिध्यते तदस्त्येव' इत्येतत् कथं न प्लवते? इत्याशङ्क्याह– 'संजोगाइचउक्कं पीत्यादि'। इदमुक्तं भवति– देवदत्तादीनां संयोगादयो गृहादिष्वेवासन्तो निषिध्यन्ते, अर्थान्तरे तु तेषां ते विद्यन्त एव; तथाहि– गृहेणैव सह देवदत्तस्य संयोगो न विद्यते, अर्थान्तरेण तु क्षेत्र-हट्ट-ग्रामादिना सह तस्यासौ समस्त्येव, गृहस्यापि देवदत्तेन सह संयोगो नास्ति, खट्वादिना तु सह तस्यासौ विद्यत एव, एवं विषाणस्यापि खर एव समवायो नास्ति, गवादावस्त्येव; सामान्यमपि द्वितीयचन्द्राभावाच्चन्द्र एव नास्ति, अर्थान्तरे तु घट-गवादावस्त्येव; घटप्रमाणत्वमपि मुक्तासु नास्ति, अर्थान्तरे तु कूष्माण्डादावस्त्येव। त्रिलोकेश्वरताऽपि भवत एव नास्ति, तीर्थकरादावस्त्येव, पञ्चसंख्याविशिष्टत्वमपि प्रतिषेधे नास्ति, अर्थान्तरे त्वनुत्तरविमानादावस्त्येव; इत्यनया विवक्षया ब्रूमः– 'यद् निषिध्यते तत् सामान्येनास्त्येव, न त्वेवं प्रतिजानीमहे–'यद् यत्र निषिध्यते तत् तत्रैवास्ति' इति, येन व्यभिचारः स्यात्।

वयमपि शरीरे जीवं निषेधयामः, नान्यत्रेति चेत्। साधूक्तम्; अस्मत्समीहितस्य सिद्धत्वात्, जीवसिद्ध्यर्थमेव हि यतामहे

नपम्, स चेत् सिद्धः, तर्हि तत्सिद्ध्यन्यथानुपपत्तेरेव तदाश्रयः सेत्स्यति, किं तया चिन्तया ?। न च शरीरमन्तरेण जीवस्याश्रयान्तरमुपपद्यते, तत्रैव तदनस्थानसिद्धोपलब्धेः। न च वक्तव्यं– शरीरमेव जीवः, 'जीवति' 'मृतः' 'मूर्च्छितः' इत्यादिव्यवस्थानुपपत्ते', इत्यादेरभिधास्यमानत्वादिति ॥ १५७४ ॥

जीवसिद्ध्यर्थेनोपपत्त्यन्तरमाह—

जीवो त्ति सत्थयमिणं सुद्धत्तणओ घडाभिहाणं व । जेण त्थेण सयत्थं सो जीवो, अह मई होज्ज ॥१५७५॥

अत्थो देहो च्चिय से तं नो पज्जायवयणभेआओ । नाणाइगुणो य जओ भणिओ जीवो न देहो त्ति ॥१५७६॥

जीव इत्येतद् वचनं सार्थकमिति प्रतिज्ञा, व्युत्पत्तिमत्त्वे सति शुद्धपदत्वात्, इह यद् व्युत्पत्तिमत्त्वे सति शुद्धपदं तदर्थवद् दृष्टम्, यथा घटादिकम्, तथा च जीवपदम्, तस्मात् सार्थकम्, यत्तु सार्थकं न भवति तद् व्युत्पत्तिमत् शुद्धपदं च न भवति, यथा डित्थादिकं खरविषाणादिकं च, न च तथा जीवपदम्, तस्मात् सार्थकम्। यद् व्युत्पत्तिमद् न भवति तच्छुद्धपदमपि सद् न सार्थकं, यथा डित्थादिपदम्, इति द्वयोरनैकान्तिकतापरिहारार्थं व्युत्पत्तिमत्त्वविशेषणं द्रष्टव्यम्। यदपि शुद्धपदं न भवति किन्तु सामासिकम्, तदपि व्युत्पत्तिमत्त्वे सत्यपि सार्थकं न भवति, यथा खरविषाणादिकम्, इति शुद्धत्वविशेषणम्।

अथ मन्यसे– देह एवास्य जीवपदस्यार्थः, न पुनरर्थान्तरम्। उक्तं च– "देह एवाऽयमनुप्रयुज्यमानो दृष्ट", यथैव जीव, एनं न हिनस्ति" इति, अतो देह एवास्यार्थो युक्त इति। तदेतद् न। कुतः ? इत्याह– देह जीवयोः पर्यायवचनभेदात्, यत्र हि पर्यायवचनभेदस्तत्रान्यत्वं दृष्टम्, यथा घटा ऽऽकाशयो। तत्र घट कुट कुम्भ-कलशादयो घटस्य पर्याया, नभो-व्योमा ऽन्तरिक्षा ऽऽकाशादयस्त्वाकाशपर्यायाः। जन्तुर्वे च जीवो जन्तुरसुमान् प्राणी सत्त्वो भूत इत्यादयो जीवपर्यायाः, शरीरं वपुः कायो देहः कलेवरमित्यादयस्तु शरीरपर्यायाः। पर्यायवचनभेदेऽपि च वस्त्वेकत्वे सर्वैकत्वप्रसङ्गोऽत्र बाधकम्। यत्पुनरिदमुक्तम्– "देह एवायमनुप्रयुज्यमानो दृष्टः"– इत्यादि, तच्छरीरसहचरणा ऽऽस्थानादितः शरीरे जीवोपचारः क्रियते। किञ्च, इत्यमपि श्रूयत एव– 'गतः स

१ जीव इति सार्थकमिदं शुद्धत्वतो घटाभिधानमिव। येनार्थेन सदर्थं स जीवः, अथ मतिर्भवेत् ॥ १५७५ ॥
अर्थो देह एव तस्य तद् नो पर्यायवचनभेदात्। ज्ञानादिगुणश्च यतो भणितो जीवो न देह इति ॥ १५७६ ॥ २ क.च 'जीवो सर्वै'।

मानासि, येन सर्वज्ञत्वप्रत्ययस्तव जायते । यथाऽभावोऽपि तल्लिङ्गादर्शनाद् मयि सिद्ध एवेति स्वयमेव द्रष्टव्यम् । कदाचिदपि लिङ्ग-दर्शने लिङ्गिनोऽस्तित्वप्रसङ्गापामतिप्रसङ्ग इति ॥ १५७९ ॥

अथोपसंहरमाह—

एवमुवओगलिंग गोयम ! सव्वप्पमाणसंसिद्ध । संसारी-यर-थावर तसाइभेयं मुणे जीवं ॥ १५८० ॥

एवमुक्तेन प्रकारेण जीवमात्मानं गौतम ! मुण- प्रतिपद्यस्वेति संबन्धः । कथंभूतम् ? उपयोग एव लिङ्गं यस्य स तथा, सर्वैः प्रत्यक्षाऽनुमाना ऽऽगमप्रमाणैः संसिद्धं प्रतिष्ठितम्, तथा, संसारी-तर स्थावर-त्रसादिभेदम् । संसारिणश्चेतरे सिद्धाः । आदि-शब्दाच्च सूक्ष्म-बादर पर्याप्ता ऽपर्याप्तादिभेदपरिग्रह इति ॥ १५८० ॥

अत्र वेदान्तवादी प्राह– ननु बहुभेदत्वमात्मनोऽसिद्धम्, तस्य सर्वत्रैकत्वात्, तदुक्तम्—

“एक एव हि भूतात्मा भूते भूते प्रतिष्ठितः । एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ॥ १ ॥
यथा विशुद्धमाकाशं तिमिरोपप्लुतो जनः । संकीर्णमिव मात्राभिर्भिन्नाभिरभिमन्यते ॥ २ ॥
तथेदममलं ब्रह्म निर्विकल्पमविद्यया । कलुषत्वमिवापन्नं भेदरूपं प्रकाशते ॥ ३ ॥
ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम् । छन्दांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् ॥ ४ ॥”

तथा, “पुरुष एवेदं ग्नि सर्वं, यद् भूतं, यच्च भाव्यम्, उतामृतत्वस्येशानः, यदन्नेनातिरोहति, यदेजति, यद् नैजति, यद् दूरे, यदु अन्तिके, यदन्तरस्य सर्वस्य, यत् सर्वस्यास्य बाह्यतः” इत्यादि । इत्येतदेव पूर्वार्धेनाक्षिप्योत्तरार्धेन परिहरन्नाह—

जइ पुण सो एगो च्चिय हवेज्ज वोम व सव्वपिंडेसु । गोयम ! तदेगलिंग पिंडेसु तहा न जीवोऽयं ॥१५८१॥

---

१ एवमुपयोगलिङ्गं गौतम ! सर्वप्रमाणसंसिद्धम् । संसारीतर-स्थावर-त्रसभेदं मुण जीवम् ॥ १५८० ॥ २ घ छ 'प्यवसित । ३ क ख पु' ।

४ अक्षरार्थः–पुरुष आत्मा । एवशब्दोऽवधारणे । स च कर्म-प्रधानादिव्यवच्छेदार्थः । इदं सर्वं प्रत्यक्षं वर्तमानं चेतना ऽचेतनम् । ग्निमिति वाक्यालङ्कारे । यद् भूतं यदतीतम् यच्च भाव्यं यच्च भविष्यत् तत् स एवेत्यर्थः । उताऽमृतत्वस्येशान इति– उतशब्दोऽप्यर्थे अपिश्च समुच्चये अमृतत्वस्याऽमरणभावस्य मोक्षस्य ईशानः प्रभुश्चेत्यर्थः । यदिति यच्च– यदन्नेनोपात्, अन्नेन आहारेण अतिरोहति अतिशयेन वृद्धिमुपैति यदेजति यच्चलति पश्वादि यद् नैजति पर्वतादि यद् दूरे मेर्वादि, यदु अन्तिके उशब्दोऽवधारणे अन्तिके समीपे यत् तत्पुरुष एवेत्यर्थः । यदन्तर्मध्येऽस्य चेतना ऽचेतनस्य सर्वस्य यदेव सर्वस्याऽस्य बाह्यतस्तत्सर्वं पुरुष एवेति ॥

५ यदि पुनः स एक एव भवेद् व्योमेव सर्वपिण्डेषु । गौतम ! तदेकलिङ्गं पिण्डेषु तथा न जीवोऽयम् ॥ १५८१ ॥

परः प्राह— यदि पुनर्दर्शितन्यायेन स आत्मा सर्वेष्वपि नारक-तिर्यङ्-नरा-ऽमरपिण्डेषु व्योमवदेक एव भवेद् न तु संसारी-नरादिभेदभिन्नः, तर्हि किं नाम दूषणं स्यात्?, एवमुक्ते भगवानाह– गौतम ! तद् व्योम सर्वेष्वपि पिण्डेषु मूर्तिविशेषेषु स्थितमेकलिङ्गं वैसदृश्याभावादेकरूपमेव, इति युक्तं तस्यैकत्वम्, जीवस्त्वयं विचार्यत्वेन प्रस्तुतो न तथा– नैकलिङ्गः सर्वत्र दृश्यते, प्रतिपिण्डं तस्य विलक्षणत्वात्, लक्षणभेदे च लक्ष्यभेदात्, इति न तस्यैकत्वमिति ॥ १५८१ ॥

अत्र प्रयोगमाह—

[1]नाणा जीवा कुंभादउ व्व भुवि लक्खणाइभेयाओ । सुह-दुक्ख-बंध-मोक्खाभावो य जओ तदेगत्ते ॥१५८२॥

नानारूपा भुवि जीवाः परस्परं भेदभाज इत्यर्थः । लक्षणादिभेदादिति हेतुः, कुम्भादय इवेति दृष्टान्तः, यच्च न भिन्नं न तस्य लक्षणभेदः, यथा नभस इति । सुख-दुःख-बन्ध-मोक्षाभावश्च यस्मात् तदेकत्वे, तस्माद् भिन्ना एव सर्वेऽपि जीवा इति ॥ १५८२ ॥

कथं पुनस्तेषां प्रतिपिण्डं लक्षणभेदः ? इत्याह—

[2]जेणोवओगलिंगो जीवो भिन्नो य सो पइसरीरं । उवओगो उक्करिसा-वगरिसओ तेण तेऽणंता ॥१५८३॥

येन ज्ञान-दर्शनोपयोगलक्षणोऽसौ जीवः, स चोपयोगः प्रतिशरीरमुत्कर्षा-ऽपकर्षभेदादनन्तभेदः, तेन जीवास्तद्भेदादनन्तभेदा एवेति । तदेवं भावितं '[3]नाणा जीवा' इत्यादि पूर्वार्धम् ॥ १५८३ ॥

इदानीं '[3]सुख-दुक्ख' इत्याद्युत्तरार्धं भावयन्नाह—

[4]एगत्ते सव्वगयत्तओ न मोक्खादओ नभस्सेव । कत्ता भोत्ता मंता न य संसारी जहागासं ॥ १५८४॥

एकत्वे जीवानां सुख-दुःख-बन्ध-मोक्षादयो नोपपद्यन्ते, सर्वगतत्वात्, नभस इव, यत्र तु सुखादयो न तत् सर्वगतं, यथा

---

१ नाना जीवा कुम्भादय इव भुवि लक्षणादिभेदात् । सुख दु ख बन्ध मोक्षाभावश्च यतस्तदेकत्वे ॥ १५८२ ॥

२ येनोपयोगलिङ्गो जीवो भिन्नश्च स प्रतिशरीरम् । उपयोग उत्कर्षा पकर्षतस्तेन तेऽनन्ता ॥ १५८३ ॥ ३ गाथा १५८२ ॥

४ एकत्वे सर्वगतत्वतो न मोक्षादयो नभस इव । कर्ता भोक्ता मन्ता न च ससारी यथाकाशम् ॥ १५८४ ॥

देवदत्त इति । किञ्च, न कर्ता, न भोक्ता, न मन्ता, न संसारी जीव[2], एकत्वात् सर्वजीवानाम्, यथैकं न तस्य कर्तृत्वादय:, यथा नभस इति ॥ १५८४ ॥

अपि च,

[1]एगत्ते नत्थि सुही बहूवघाउ त्ति देसनिरुउ व्व । बहुतरबद्धत्तणओ न य मुक्को देसमुक्को व्व ॥१५८५॥

इदमत्र हृदयम्– नारक तिर्यगाद्योऽनन्ता जीवा नानाविधशरीर मानसोपघातसंतापैर्दु:खिता एव, तदनन्तभागवर्तिनस्तु सुखिन:, एवमनन्ता बद्धा:, तदनन्तभागवर्तिनस्तु मुक्ता:, तेषां च सर्वेषामेकत्वे न कोऽपि सुखी प्राप्नोति, बहुतरोपघातान्वितत्वात्, यथा सर्वा ङ्गरोगग्रस्तोऽङ्गुल्येकदेशेन नीरोगो यज्ञदत्त:, एवं न कोऽपि मुक्तस्तत्सुखभाक् च न कोऽपि घटते, बहुतरबद्धत्वात्, यथा सर्वा ङ्गकीलितोऽङ्गुल्येकदेशमुक्त: । तस्मादेकत्वे सुखाद्यनुपपत्तेर्नानात्वं जीवानामिति स्थितम् ॥ १५८५ ॥

भवतु तर्हि जीवानां नानात्वम्, किन्त्वेकैको जीव: सर्वजगद्व्यापकोऽस्तु, इति नैयायिकादिमतमपाकुर्वन्नाह—

[3]जीवो तणुमेत्तत्थो जह कुंभो तग्गुणोवलंभाओ । अहवाऽणुवलंभाओ भिन्नम्मि घडे पडस्सेव ॥ १५८६ ॥

तनुमात्रस्थो जीव इति प्रतिज्ञा, तत्रैव तद्गुणोपलब्धे:, यथा घट:, 'स्वात्ममात्रे' इति शेष: । 'अहवेत्यादि' अथवा, यो यत्र प्रमाणैर्नोपलभ्यते तस्य तत्राभाव एव, यथा भिन्ने घटे पटस्य, नोपलभ्यते च शरीराद् बहिर्जीव:, तस्मात् तस्य तत्राभाव एवेति ॥ १५८६ ॥

उपसंहरन्नाह—

[4]तम्हा कत्ता भोत्ता बंधो मोक्खो सुहं च दुक्खं च । संसरणं च बहुत्ता-ऽसव्वगयत्ते सुजुत्ताइं ॥ १५८७ ॥

तस्माद् बहुत्वा-सर्वगतत्वयोरेव सतो: कर्तृत्वादयो धर्मा जीवस्य युज्यन्ते, नान्यथा, इत्येवंविध प्रमाणसिद्धं जीवं प्रतिपद्यस्वेति ॥ १५८७ ॥

---

१ एकत्वे नास्ति सुखी बहूपघात इति देशनिरुद्ध इव । बहुतरबद्धत्वतो न च मुक्तो देशमुक्त इव ॥ १५८५ ॥ २ क ग 'वो च' ।

३ जीवस्तनुमात्रस्थो यथा कुम्भस्तद्गुणोपलम्भात् । अथवाऽनुपलम्भाद् भिन्ने घटे पटस्येव ॥ १५८६ ॥

४ तस्माद् कर्ता भोक्ता बन्धो मोक्षः सुखं च दुःखं च । संसरणं च बहुत्वा असर्वगतत्वयोः सुयुक्तानि ॥ १५८७ ॥

अथ "विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानु विनश्यति न प्रेत्यसंज्ञास्ति" इत्यादिवेदवाक्यार्थमनुभावयतो जतोऽपि मम संशयोऽतिविराधिताऽहित इव पृष्ठं न मुञ्चति, तत् किं करोमि ? इति चेत् । तदयुक्तम् । कुतः ? इत्याह—

गोयम ! वेयपयाणं इमाण अत्थं च तं न याणासि । जं विन्नाणघणो च्चिय भूयेहिंतो समुत्थाय ॥१५८८॥
मण्णसि मज्जंगेसु व मयभावो भूयसमुदउब्भूओ । विन्नाणमेत्तमाया भूएऽणु विणस्सइ स भूओ ॥१५८९॥
अत्थि न य पेच्चसण्णा जं पुव्वभवेऽभिहाणममुगो त्ति । जं भणियं न भवाओ भवंतरं जाइ जीवो त्ति ॥१५९०॥

गौतम ! इत्यामन्त्रणम्, वेदपदानां श्रुतिवाक्यानाममीषां "विज्ञानघन एवैतेभ्यः" इत्यादीनां चेतसि वर्तमानानामर्थं यथावस्थितं त्वं न जानासि नावबुध्यसे । किमिति ? अत आह– यद् यस्मात् त्वमात्माभिप्रायेणैवंभूतमिहार्थं मन्यसे विकल्पयसीति संबन्धः । कथंभूतम् ? इत्याह– 'विण्णाणघणो च्चिय त्ति' पृथिव्यादिभूतानां विज्ञानलवसमुदायो विज्ञानघनः पृथिव्यादिविज्ञानांशानां पिण्ड इत्यर्थः; अवधारणं त्वात्मवादिपरिकल्पितस्य भूतसमुदायातिरिक्तस्य ज्ञानदर्शनादिगुणाश्रयस्यात्मनो निरासार्थम् । भूतेभ्यः पृथिव्यादिभ्यः समुदितेभ्यो न तु व्यस्तेभ्यः, ज्ञानस्य तत्समुदायपरिणामाङ्गीकारादिति भावः, मद्याङ्गेषु मद्यकारणेषु धातक्यादिषु मदभाव इव; कथंभूतो विज्ञानघनः ? इत्याह– 'भूयसमुदउब्भूओ विन्नाणमेत्तमाय त्ति' भूतसमुदयादुद्भूतस्तदैव जातो न तु परभवात् कश्चिदायातो विज्ञानमात्ररूप आत्मेत्यर्थः, समुत्थायोत्पद्य ततस्तान्येव पृथिव्यादीनि भूतानि विनाशमश्नुवानान्यनु लक्षीकृत्य भूयः पुनरपि स विज्ञानघनो विज्ञानमात्ररूप आत्मा विनश्यति, न त्वात्मवादिनामिवान्यभवं याति । अत एव न प्रेत्यभवे परभवे संज्ञास्ति, यत् पूर्वभवे नारकादिजन्मन्यभिधानमासीत् तत् परभवे नास्ति, यदुत– अमुको नारको देवो वा भूत्वेदानीं मनुष्यः संवृत्त इत्यादि, नारकादेः प्रागेव सर्वनाशं नष्टत्वादिति भावः । किमिह वाक्ये तात्पर्यवृत्त्या प्रोक्तं भवति ? इत्याह– 'जं भणियमित्यादि' सर्वथात्मनः समुत्पद्य विनष्टत्वाद् न भवाद् भवान्तरं कोऽपि यातीत्युक्तं भवति ॥ १५८८ ॥ १५८९ ॥ १५९० ॥

यद्येवंभूतमस्य वेदवाक्यस्यार्थमहमवगच्छामि, ततः किम् ? इत्याह—

---

१ गौतम ! वेदपदानामेषामर्थं च त्वं न जानासि । यद् विज्ञानघन एव भूतेभ्यः समुत्थाय ॥ १५८८ ॥
मन्यसे मद्याङ्गेष्विव मदभावो भूतसमुदयोद्भूत । विज्ञानमात्रमात्मा भूतेऽनु विनश्यति स भूयः ॥ १५८९ ॥
अस्ति न च प्रेत्यसंज्ञा यत् पूर्वभवेऽभिधानममुक इति । यद् भणितं न भवाद् भवान्तरं याति जीव इति ॥ १५९० ॥

गोयम ! पयत्थमेयं मन्नंतो नत्थि मन्नसे जीवं । वक्कंतरेसु य पुणो भणिओ जीवो जमत्थि त्ति ॥ १५९१ ॥

अग्गिहवणाइकिरियाफलं च तो संसयं कुणसि जीवे । मा कुरु न पयत्थोऽयं इमं पयत्थं निसामेहि ॥ १५९२ ॥

गौतम ! अस्य वाक्यस्य दर्शितरूपमत्र पदार्थं मन्यमानस्त्वं 'नास्ति' इत्येवं जीवं मन्यसे । यस्माच्च पुनः "न ह वै सशरीरस्य प्रियाऽप्रिययोरपहतिरस्ति, अशरीरं वा वसन्तं प्रियाऽप्रिये न स्पृशतः" इत्यादिषु वेदवाक्यान्तरेषु 'अस्ति' इत्ययं जीवो भणितः प्रतिपादितः । तथा "अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः" इत्यादिवचनादग्निहवनादिक्रियायाः फलं च पारभविकं श्रूयते । न चेदं भवान्तरयायिनमात्मानमन्तरेणोपपद्यते । अतः 'किं जीवोऽस्ति नास्ति वा ?' इत्येवं संशयं जीवे करोषि त्वम् । तदमुं मा कृथाः, यस्माद् "विज्ञानघन एव०" इत्यादिवाक्यस्य नायमर्थो यं भवानध्यवस्यति, किन्त्वमुं वक्ष्यमाणं पदार्थमिह निशमयाऽऽकर्णयेति ॥१५९१॥ ॥ १५९२ ॥

तमेव दर्शयति—

विण्णाणाओऽणण्णो विण्णाणघणो त्ति सव्वओवा वि । स भवइ भूएहिंतो घडविण्णाणाइभावेण ॥ १५९३ ॥

ताइं चिय भूयाइं सोऽणु विणस्सइ विणस्समाणाइं । अत्थंतरोवओगे कमसो विण्णेयभावेण ॥ १५९४ ॥

इह विज्ञानघनो जीव उच्यते । कथम् ? इति चेत् । उच्यते– विशिष्टं ज्ञानं विज्ञानं ज्ञान-दर्शनोपयोग इत्यर्थः, तेन विज्ञानेन सहानन्यभूतत्वादेकतया घनत्वं निबिडत्वमापन्नो विज्ञानघनो जीवः, यदिवा 'सव्वओवा वि त्ति' सर्वतः प्रतिप्रदेशमनन्तानन्तविज्ञानपर्यायसङ्घातघटितत्वाद् विज्ञानघनो जीवः । एवकारेण तु विज्ञानघन एवासौ, न तु नैयायिकादीनामिव 'स्वरूपेण निर्विज्ञानत्वाज्जडोऽसौ, बुद्धिस्तु तत्र समवेतैव' इति नियम्यते। स भवति– उदेति इति क्रिया । केभ्यः ? इत्याह– 'भूएहिंतो त्ति' भूतानीह घट-पटादिज्ञेयवस्तुरूपाण्यभिप्रेतानि, तेभ्यो ज्ञेयभावेन परिणतेभ्यः । केन भवति ? इत्याह– 'घटोऽयम्' 'पटोऽयम्' इत्यादिविज्ञानभावेन घटादि

१ गौतम ! पदार्थं पूर्वं मन्यमानो नास्ति मन्यसे जीवम् । वाक्यान्तरेषु च पुनर्भणितो जीवो यदस्तीति ॥ १५९१ ॥
अग्निहवनादिक्रियाफलं च ततः संशयं करोषि जीवे । मा कुरु न पदार्थोऽयमिमं पदार्थं निशमय ॥ १५९२ ॥

२ विज्ञानादनन्यो विज्ञानघन इति सर्वतोऽपि वा । स भवति भूतेभ्यो घटविज्ञानादिभावेन ॥ १५९३ ॥
तान्येव भूतानि सोऽनु विनश्यति विनश्यमानानि । अर्थान्तरोपयोगे क्रमशो विज्ञेयभावेन ॥ १५९४ ॥

ज्ञानपर्यायेण। ततः किम्? इत्याशङ्क्य 'तान्येवानु विनश्यति' इत्यस्यार्थमाह– 'ताइं चियेत्यादि' तान्येव ज्ञानालम्बनभूतानि घटादिभूतानि क्रमशः कालक्रमेण व्यवधान-स्थगना-ऽन्यमनस्कत्वादिनाऽर्थान्तरोपयोगे सति विज्ञेयभावेन ज्ञानविषयभावेन विनाशमश्नुवानानि, अनु– पश्चात् तद्बोधपर्यायेण, स विज्ञानघनो विनश्यतीति संबन्धः। ज्ञानपर्यायेण घटादिभ्यो ज्ञेयभूतेभ्यो जीवः समुत्थाय कालक्रमाद् व्यवधानादिनाऽर्थान्तरोपयोगे सति ज्ञेयभावेन तान्येव विनाशमश्नुवानान्यनु विनश्यतीति तात्पर्यार्थः ॥१५९३॥१५९४॥

किमित्थं सर्वथाऽयमात्मा विनश्यति? । न, इत्याह—

पुव्वावरविण्णाणोवओगओ विगम-संभवसहावो । विण्णाणसंतईए विण्णाणघणोऽयमविणासी ॥ १५९५ ॥[1]

एक एवायमात्मा त्रिस्वभावः। कथम्? इत्युच्यते– अर्थान्तरोपयोगकाले पूर्वविज्ञानोपयोगेन तावदयं विगमस्वभावो विनश्वररूपः, अपरविज्ञानोपयोगतस्तु संभवस्वभाव उत्पादस्वरूपः, अनादिकालप्रवृत्तसामान्यविज्ञानमात्रसंतत्या पुनरयं विज्ञानघनो जीवोऽविनष्ट एवावतिष्ठते । एवमन्यदपि सर्वं वस्तूत्पाद-व्यय ध्रौव्यस्वभावमेवावगन्तव्यम्, न पुनः किमपि सर्वथोत्पद्यते, विनश्यति चेति ॥ १५९५ ॥

'न प्रेत्यसंज्ञास्ति' इत्येतद् व्याचिख्यासुराह—

न च पेच्चनाणसण्णावतिट्ठए संपओवओगाओ । विण्णाणघणाभिक्खो जीवोऽयं वेयपयभिहिओ ॥१५९६॥[2]

न च प्रेत्येति– न चान्यवस्तूपयोगकाले प्राक्तनी ज्ञानसंज्ञास्ति। कुतः? सांप्रतवस्तुविषयोपयोगात् । इदमुक्तं भवति– यदा घटोपयोगनिवृत्तौ पटोपयोग उत्पद्यते, तदा घटोपयोगसंज्ञा नास्ति, तदुपयोगस्य निवृत्तत्वात्; किन्तु पटोपयोगसंज्ञैवास्ति, तदुपयोगस्यैव तदानीमुत्पन्नत्वात्। तस्माद् विज्ञानघनाभिख्यो वेदपदेष्वभिहितोऽयं जीवः। ततो गौतम! प्रतिपद्यस्वैनमिति ॥ १५९६ ॥

पुनरपीह प्रेर्यमाशङ्क्य परिहरन्नाह—

एवं पि भूयधम्मो नाणं तब्भावभावओ बुद्धी । तं नो तदभावम्मि वि जं नाणं वेयसमयम्मि ॥ १५९७ ॥[3]

---

१ पूर्वा-ऽपरविज्ञानोपयोगतो विगम-संभवस्वभावः। विज्ञानसंतत्या विज्ञानघनोऽयमविनाशी ॥ १५९५ ॥

अत्थमिए आइच्चे चंदे संतासु अग्गि-वायासु । किंजोइरयं पुरिसो अप्पज्जोइ त्ति निद्दिट्ठो ॥ १५९८ ॥

टीका॰ 'पुढवी'ति स्याद् बुद्धिः प्रेरकस्य– एवमपि– 'से भवइ भूएहिंतो' इत्यादिना युष्मद्व्याख्यानप्रकारेणापीत्यर्थः, पृथिव्यादिभूतधर्म एव ज्ञानं– भूतस्वभावात्मकमेव ज्ञानमिति भावः । कुतः ? इत्याह— 'तब्भावभावउ त्ति' "एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानु विनश्यति" इति वचनाद् भूतसद्भावे ज्ञानस्य भावात्, तदभावे चाभावादित्यर्थः; यस्य च भाव एव यद् भवति, अभावे च न भवति तत् तस्यैव धर्मः, यथा चन्द्रमसश्चन्द्रिका, तथा च ज्ञानमनुविदधाति भूतान्वय-व्यतिरेकौ, तस्मात् तद् भूतधर्म एव । तदयुक्तम्, विशिष्टमेव हि नील-पीतादिभूतग्राहकं ज्ञानं तदन्वय-व्यतिरेकावनुविदधाति न तु सामान्यं ज्ञानमात्रम्, यस्माद् भूताभावेऽपि वेदलक्षणे समये सिद्धान्ते 'सामान्यज्ञानं भणितमेव' इति शेषः । केन वाक्येन ? इत्याह– 'अत्थमिए इत्यादि' अस्तमिते आदित्ये, याज्ञवल्क्य, चन्द्रमस्यस्तमिते, शान्तेऽग्नौ, शान्तायां वाचि, किंज्योतिरेवायं पुरुषः? आत्मज्योतिः सम्राडिति होवाच, ज्योतिरिति ज्ञानमाह । आदित्यास्तमयादौ किं ज्योतिः ? इत्याह– 'अयं पुरुष इति, पुरुष आत्मेत्यर्थः । अयं च कथंभूतः ? इत्याह– 'अप्पज्जोइ त्ति' आत्मैव ज्योतिरस्य सोऽयमात्मज्योतिर्ज्ञानात्मक इति हृदयम्, निर्दिष्टो वेदविद्भिः कथितः, ततो न ज्ञानं भूतधर्म इति स्थितम् ॥१५९७॥१५९८॥

इतश्च न ज्ञानं भूतधर्मः । कुतः ? इत्याह—

तदभावे भावाओ भावे चाभावओ न तद्धम्मो । जह घडभावाभावे विवज्जयाओ पडो भिन्नो ॥१५९९॥

न भूतधर्मो ज्ञानम्, मुक्तावस्थायां भूताभावेऽपि भावात्, मृतशरीरादौ सद्भावेऽपि चाभावात्, यथा घटस्य धर्मः पटो न भवति, किन्तु तस्माद् भिन्न एव । कुतः ? इत्याह– घटभावाभावे विपर्ययात्– घटभावेऽप्यभावात्, तदभावेऽपि च भावादित्यर्थः ॥१५९९॥

तदेवं केषांचिद् वेदपदानामर्थं व्याख्याय सांप्रतमुपसंहरन्, सर्वेषां च वेदपदानां संक्षेपतोऽर्थमुपदर्शयन्नाह—

एसिं वेयपयाणं न तमत्थं वियाणसि अहव सव्वेसिं । अत्थो किं होज्ज सुई विण्णाणं वत्थुभेओ वा ॥१६००॥

---

१ अस्तमिते आदित्ये चन्द्रे शान्तयोरग्नि-वाचोः । किंज्योतिरयं पुरुष आत्मज्योतिरिति निर्दिष्टः ॥ १५९८ ॥ २ गाथा १५९३ ।

३ तदभावे भावाद् भावे चाभावतो न तद्धर्मः । यथा घटभावाभावे विपर्ययात् पटो भिन्नः ॥ १५९९ ॥ ४ क ग मुक्ताव' । ५ क ग 'र्शयन्ना' ।

६ एषां वेदपदानां न तमर्थं वेत्सि अथवा सर्वेषाम् । अर्थः किं भवेत् श्रुतिर्विज्ञानं वस्तुभेदो वा ॥ १६०० ॥

जाई दव्वं किरिया गुणोऽहवा संसओ तवाजुत्तो । अयमेवेति नवायं न वत्थुधम्मो जओ जुत्तो ॥१६०१॥

सव्वं चिय सव्वमयं स-परपज्जायओ जओ नियय । सव्वमसव्वमयं पि य विवित्तरूवं विवक्खाओ ॥१६०२॥

सामण्ण-विसेसमओ तेण पयत्थो विवक्खया जुत्तो । वत्थुस्स विस्सरूवो पज्जायावेक्खया सव्वो ॥१६०३॥

तस्मादेषां पूर्वोक्तानां वेदपदानां यथा मया व्याख्यातोऽर्थस्तथा त्वं न वेत्सि, तेन जीवे संशयं करोषि । अथवा, सर्वेषामप्यशेषवेदपदानामर्थं त्वं न जानासि, यस्मात् सर्वेष्वपि वेदपदेषु विषये तवैवंभूतः संशयोऽस्तीति संबन्धः । कथंभूतः ? इत्याह– 'अत्थो किं होज्ज सुईत्यादि' किमेतेषां वेदपदानामर्थः श्रुतिः शब्दो भवेत्, यथा भेरी-पटह-ढक्कादीनां शब्दस्य शब्द एवार्थः ?; अथवा, यद् घटादिशब्दे समुच्चारिते तदभिधेयार्थविषयं विज्ञानं भवद् दृश्यते, तत् तेषामर्थः ?; किंवा घटशब्दे समुत्कीर्तिते 'पृथुबुध्नोदराद्याकारवान् घटलक्षणोऽर्थोऽनेनोक्तः, न तु पटादिः' इत्येवं यो वस्तुभेदः प्रतीयते स एषामर्थः ?; यदिवा, किं जातिरमीषामर्थः, यथा गोशब्दे समुच्चारिते गोजातिरवसीयते ?; यदिवा, किं द्रव्यमेषामर्थः, यथा दण्डीत्यादिषु दण्डादिमद् द्रव्यम् ?; किंवा धावतीत्यादीनामिव धावनादिक्रियाऽमीषामर्थः ?; अथवा, किं शुक्लादीनामिव शुक्लादिगुण एतेषामर्थः ? इति । अयं च संशयस्तवायुक्तः, यस्मात् 'अयमेव, नैव वाऽयम्' इत्येवं कस्यापि वस्तुनो धर्मोऽवधारयितुं न युक्तः । शब्दोऽपि वस्तुविशेष एव, ततः 'एवंभूतस्यैवार्थस्यायमभिधायकः, नैव वेत्थंभूतस्यार्थस्यायं प्रतिपादकः' इत्येवमेतद्धर्मस्याप्यवधारणमयुक्तमेव । कुतः ? इत्याह– 'सव्वं चियेत्यादि' यस्मात् सर्वमपि वाच्य-वाचकादिकं वस्तु नियतं निश्चितं स्व-परपर्यायैः सर्वात्मकमेव सामान्यविवक्षयेत्यर्थः । तथा, सर्वमसर्वमयमप्यास्त विविक्तरूपं सर्वतो व्यावृत्तम् । कया ? इत्याह– विवक्षया, केवलस्वपर्यायापेक्षयेत्यर्थः, विशेषविषययेति तात्पर्यार्थः । तस्मात् सर्वेषामपि पदानां विवक्षावशतः सामान्यमयो विशेषमयश्च पदार्थो युक्तः, न पुनरेकान्तेनेत्थंभूत एव, अनित्थंभूत एव वेति । कुतः ? इत्याह– 'वत्थुस्सेत्यादि' यस्मात् सर्वोऽपि वाच्यस्य वाचकस्य वा वस्तुनः स्वभावः पर्यायापेक्षया विश्वरूपो नानाविधो वर्तते । ततश्च सामान्यविवक्षया घटशब्दः सर्वात्मकत्वात् सर्वेषामपि द्रव्य-गुण-क्रियाद्यर्थानां वाचकः, विशेषविवक्षया तु प्रतिनियतरूपत्वाद् य एवास्येह पृथुबुध्नोदराद्याका-

---

१ जातिर्द्रव्यं क्रिया गुणोऽथवा संशयस्तवायुक्त । अयमेवेति नवायं न वस्तुधर्मो यतो युक्त ॥१६०१॥
सर्वमेव सर्वमय स्व-परपर्यायतो यतो नियतम् । सर्वमसर्वमयमपि च विविक्तरूप विवक्षया ॥ १६०२ ॥
सामान्य-विशेषमयस्तेन पदार्थो विवक्षया युक्त । वस्तुनो विश्वरूप. पर्यायापेक्षया सर्व. ॥ १६०३ ॥ २ क ग 'ज्ञानभवनं द' ।

रथानयों वाच्यतया करस्तस्यैव वाचकः । एवमन्योऽपि शब्दो विशेषविवक्षया यो यत्र देशादौ यस्यार्थस्य वाचकतया रूढः स तस्य
१५।० वाचको द्रष्टव्यः । सामान्यविवक्षया तु 'सर्वः सर्वस्य वाचकः, सर्वं च सर्वस्य वाच्यम्' इत्यनया दिशा सकलं स्वधिया भावनीयमिति।
तदेवं तेन त्रिजगत्स्वरूपवेदिना भगवता श्रीमन्महावीरेण निःशेषपरमबोधनोपायकुशलतया तीक्ष्णपरशुनेव निपुणयुक्तिसम्बन्धेन
:२॥ शुषिरवल्लीवितान इव मूलाच्छिन्नः समस्तोऽपि तस्य तत्समासन्नपरमकल्याणस्येन्द्रभूतेः संशयः ॥१६००॥१६०१॥१६०२॥१६०३॥

तस्मिंश्च छिन्ने किमसौ कृतवान् ? इत्याह—

[1]छिन्नम्मि संसयम्मि जिणेण जर-मरणविप्पमुक्केण । सो समणो पव्वइओ पचहिँ सह खंडियसएहिँ ॥१६०४॥

सुबोधा, नवरं श्राम्यतीति श्रमणः संयतो पापाद् व्रजितः प्रव्रजिता भागवतीं दीक्षां प्रतिपन्न इत्यर्थः । 'संयतः संयतो भवति नासंयतः' इति निश्चयनयमताश्रयणाच्चेत्यमुक्तमितीह भावार्थः । खण्डिकास्तच्छात्रा इति ॥ १६०४॥

अथ वक्ष्यमाणेषु कर्मादिषु दशसु वादस्थानेषु यदिह तुल्यं तद् ग्रन्थलाघवार्थमतिदिशन्नाह—

[2]एवं कम्माईसु वि जं सामण्णं तयं समाउज्ज । जो पुण जत्थ विसेसो समासओ तं पवक्खामि ॥१६०५॥

एवं यदिहात्मवादप्रक्रमे प्रत्यक्षानुमानाऽऽगमप्रमाणवक्तव्यतादिकं वक्ष्यमाणकर्मादिवादस्थानकेः किमपि तुल्यं तद् स्वधिया तत्र तत्रायोजनीयम् । यस्तु यत्र वादस्थानके विशेषस्तं तत्र संक्षेपतः स्वयमेव वक्ष्यामि ॥ इति सप्तपञ्चाशद्गाथार्थः ॥ १६०५ ॥

॥ इति प्रथमगणधरवादः समाप्तः ॥

अथ द्वितीयगणधरवक्तव्यतामभिधित्सुराह—

[3]तं पव्वइअं सोउं बीओ आगच्छइ अमरिसेणं । वच्चामि णमाणेमी पराजिणित्ता णं तं समणं ॥१६०६॥

---

१ छिन्ने संशये जिनेन जरा-मरणविप्रमुक्तेन । स श्रमणः प्रव्रजितः पञ्चभिः सह खण्डिकशतैः ॥ १६०४ ॥
२ एवं कर्मादिष्वपि यत् सामान्यं तत् समायोज्यम् । यः पुनर्यत्र विशेषः समासतस्तं प्रवक्ष्यामि ॥ १६०५ ॥
३ तं प्रव्रजितं श्रुत्वा द्वितीय आगच्छत्यमर्षेण । व्रजाम्यानयामि पराजित्य तं श्रमणम् ॥ १६०६ ॥

तमिन्द्रभूतिं प्रव्रजितं श्रुत्वा द्वितीयोऽग्निभूतिनामा तत्सोदर्यबन्धुरत्रान्तरेऽमर्षेणाकुलितचेताः समागच्छति भगवत्समीपम् । केनाभिप्रायेण ? इत्याह– व्रजामि । 'ण' इति वाक्यालङ्कारे । आनयामि निजभ्रातरमिन्द्रभूतिं 'ततः' इति गम्यते । 'ण' इत्ययमपि वाक्यालङ्कारे । तं श्रमणमिन्द्रजालिकं कमपि पराजित्येति ॥ १६०६ ॥

पुनरपि किं चिन्तयन्नसावागतः ? इत्याह—

छलिओ[1] छलाइणा सो मण्णे माइंदजालिओ वा वि । को जाणइ कह वत्तं एत्ताहे वट्टमाणी से ॥१६०७॥

दुर्जयस्त्रिभुवनस्यापि मद्भ्रातेन्द्रभूतिः, केवलमहमिदं मन्ये– छलादिना छलितोऽसौ तेन धूर्तेन– च्छल-जाति-निग्रहस्थान-ग्रहणनिपुणेन तेन केनापि दुष्टेन भ्रमितो मद्बन्धुरित्यर्थः । अथवा, मायेन्द्रजालिकः कोऽपि निश्चितमसौ, येन तस्यापि जगद्गुरो-र्मद्भ्रातुर्भ्रमितं चेतः । तस्मात् किं बहुना ?, को जानाति तद्वादस्थानकं तयोस्तत्र कथमपि वृत्तम्, मत्परोक्षत्वात् ? । इत ऊर्ध्वं पुनर्मयि तत्र गते तस्य तदिन्द्रजालव्यतिकरभ्रमितमानसखचर-नरा-ऽमरव्रातवन्दनमात्रबृंहितचेतसः श्रमणकस्य 'वट्टमाणि त्ति' या काचिद् वार्ता वर्तनी वा भविष्यति तां द्रक्ष्यत्ययं समग्रोऽपि लोक इति ॥ १६०७ ॥

किं च तेन तत्र गच्छता प्रोक्तम् ? इत्याह—

सो[2] पक्खंतरमेगं पि जाइ जइ मे तओ मि तस्सेव । सीसत्तं होज्ज गओ वोत्तुं पत्तो जिणसगासे ॥१६०८॥

को जानाति तावदिन्द्रभूतिस्तेन कथमपि तत्र निर्जितः ? । मम पुनरप्येकमपि पक्षान्तरं पक्षविशेषं स यदि यात्यवबुध्यते– मद्विहितस्य सहेतूदाहरणस्य पक्षविशेषस्य स यदुत्तरप्रदानेन कथमपि पारं गच्छतीति हृदयम्, ततो 'मि' इति वाक्यालङ्कारे, तस्यैव श्रमणस्य शिष्यत्वेन गतोऽहं भवेयमिति निश्चयः । तत इत्यादि वाग्गर्जिं कृत्वा जिनस्य श्रीमन्महावीरस्यान्तिकं प्राप्त इति ॥१६०८॥

ततः किम् ? इत्याह—

आभट्ठो[3] य जिणेणं जाइ-जरा-मरणविप्पमुक्केणं । नामेण य गोत्तेण य सव्वण्णू सव्वदरिसी णं ॥१६०९॥

---

१ छलितश्छलादिना स मन्ये मायेन्द्रजालिको वापि । को जानाति कथं वृत्तमेतस्माद् वर्तमाना तस्य ॥ १६०७ ॥

२ स पक्षान्तरमेकमपि याति यदि मे ततस्तस्यैव । शिष्यत्वं भवेयं गत उक्त्वा प्राप्तो जिनसकाशे ॥ १६०८ ॥

३ आभाषितश्च जिनेन जाति-जरा मरणविप्रमुक्तेन । नाम्ना च गोत्रेण च सर्वज्ञेन सर्वदर्शिना ॥ १६०९ ॥

आभाषितश्च संलग्नश्च जाति जरा मरणविप्रमुक्तेन सर्वज्ञेन सर्वदर्शिना च जिनेन। कथम्? नाम्ना च- हे अग्निभूते!, गोत्रेण च- हे गौतमसगोत्र! इति। इत्थं च नाम-गोत्राभ्यां संलप्तस्य तस्य चिन्ताऽभूत्- अहा! नामापि मम विजानाति, अथवा, जगत्प्रसिद्धोऽहम्, कः किल मां न वेत्ति?। यदि हि मे हृद्गतं संशयं ज्ञास्यति, अपनेष्यति वा, तदा भवतु मम विस्मयः ॥१६०९॥

इति चिन्तयति तस्मिन् भगवानाह—

[1]किं मन्ने अत्थि कम्मं उयाहु नत्थि त्ति संसयो तुज्झ। वेयपयाण य अत्थं न याणसि तेसिमो अत्थो ॥१६१०॥

हे अग्निभूते! गौतम! त्वमेतद् मन्यसे चिन्तयसि यदुत- क्रियते मिथ्यात्वादिहेतुसमन्वितेन जीवेनेति कर्म ज्ञानावरणादिकम्, तत् किमस्ति, नास्ति वा? इति। नन्वयमनुचितस्तव संशयः। अयं हि भवतो विरुद्धवेदपदनिबन्धनो वर्तते, तेषां च वेदपदानां त्वमर्थं न जानासि, तेन संशयं करोषि। तेषां च वेदपदानामर्थं वक्ष्यमाणलक्षणोऽर्थ इति ॥ १६१० ॥

अत्र भाष्यम्—

[2]कम्मे तुह संदेहो मन्नसि तं नाणगोयराईयं। तुह तमणुमाणसाहणमणुभूइमयं फलं जस्स ॥ १६११ ॥

हे आयुष्मन्नग्निभूते! ज्ञानावरणादिपरमाणुसंघातरूपे कर्मणि तव संदेहः, यतः प्रत्यक्षाऽनुमानादिसमस्तप्रमाणात्मकज्ञानगोचरातीतमेव तत् त्वं मन्यसे, तथाहि- न तावत् प्रत्यक्षं कर्म, अतीन्द्रियत्वात्, खरविषाणवत्, इत्यादि प्रमाणविषयातीतत्वं प्राग्वज्जीवस्येव कर्मणोऽपि समानन्यायत्वाद् भावनीयमिति। तदेतद् सौम्य! मा मंस्थास्त्वम्, यतो मम तावत् प्रत्यक्षमेव कर्म, तवाप्यनुमानसाधनं यस्य तदनुमानसाधनं वर्तते तत् कर्म, न पुनः सर्वप्रमाणगोचरातीतम्। यस्य, किम्? इत्याह- 'अणुभूइमयं फलं जस्स त्ति' सुख-दुःखानामनुभूतिरनुभवनं तन्मयं तदात्मकं फलं यस्य शुभाऽशुभकर्मण इति। अनेन चेदमनुमानं सूचितम्- अस्ति सुख-दुःखानुभवस्य हेतुः, कार्यत्वात्, अङ्कुरस्येवेति।

अथ यदि भवतः प्रत्यक्षं कर्म, तर्हि ममापि तत्प्रत्यक्षं कस्माद् न भवति? इति चेत्। तदयुक्तम्, न हि यदेकस्य कस्यचित् प्रत्यक्षं तेनापरस्यापि प्रत्यक्षेण भवितव्यम्। न हि सिंह-सरभ-हंसादयः सर्वस्यापि लोकस्य प्रत्यक्षाः, न च ते न सन्ति, बालादीना

---

१ किं मन्यसेऽस्ति कर्म उताहो नास्तीति संशयस्तव। वेदपदानां चार्थं न जानासि तेषामयमर्थः ॥ १६१० ॥

२ कर्मणि तव संदेहो मन्यसे तज्ज्ञानगोचरातीतम्। तव तदनुमानसाधनमनुभूतिमयं फलं यस्य ॥ १६११ ॥

मपि तत्सर्वस्य प्रसिद्धत्वात्। तस्मादस्ति कर्म, सर्वज्ञत्वेन मया प्रत्यक्षीकृतत्वात्, भवत्संशयविज्ञानवदिति। न च वक्तव्यम्— त्वयि सर्वज्ञत्वमस्मान् प्रत्यसिद्धम् 'कह सव्वण्णु त्ति मई जेणाहं सव्वसंसयच्छेई, पुच्छसु व जं न याणसि' इत्यादिना प्रागेव प्रतिविहितत्वात्। कार्यप्रत्यक्षतया भवतोऽपि च प्रत्यक्षमेव कर्म, यथा घटादिकार्यप्रत्यक्षतया परमाणव इति ॥ १६११ ॥

यदुक्तम्— 'तुह तमणुमाणसाहणं' इति, तदेवानुमानमाह—

अत्थि सुह-दुक्खहेऊ कज्जाओ बीयमंकुरस्सेव। सो दिट्ठो चेव मई वभिचाराओ न तं जुत्तं ॥१६१२॥

जो तुल्लसाहणाणं फले विसेसो न सो विणा हेउं। कज्जत्तणओ गोयम! घडो व्व, हेऊ य सो कम्मं ॥१६१३॥

प्रतिप्राणि प्रसिद्धयोः सुख-दुःखयोर्हेतुरस्ति, कार्यत्वात्, अङ्कुरस्येव बीजमिति। यश्चेह सुख-दुःखयोर्हेतुस्तत् कर्मैव, इत्यस्ति तदिति। स्याद् मतिः— स्रक्-चन्दना-ऽङ्गनादयः सुखस्य हेतवः, दुःखस्य त्वहि-विष कण्टकादयः, इति दृष्ट एव सुख दुःखयोर्हेतुरस्ति, किमदृष्टस्य कर्मणस्तद्धेतुत्वकल्पनेन ?। न हि दृष्टपरिहारेणादृष्टकल्पना संगतत्वमावहति, अतिप्रसङ्गात्। तदयुक्तम्, व्यभिचारात्, तथाहि— 'जो तुल्लेत्यादि' इह यस्तुल्यसाधनयोरिष्टशब्दादिविषयसुखसाधनसमेतयोरनिष्टार्थसाधनसंयुक्तयोश्च द्वयोर्बहूनां वा फले सुख-दुःखानुभवनलक्षणे विशेषस्तारतम्यरूपो दृश्यते, नासावदृष्टं कमपि हेतुमन्तरेणोपपद्यते, कार्यत्वात्, घटवत्। यश्च तत्र विशेषाधायको-ऽदृष्टहेतुस्तद् गौतम! कर्मेति प्रतिपद्यस्वेति ॥ १६१२ ॥ १६१३ ॥

अनुमानान्तरमपि कर्मसाधनायाह—

बालसरीरं देहंतरपुव्वं इंदियाइमत्ताओ। जह बालदेहपुव्वो जुवदेहो, पुव्वमिह कम्मं ॥ १६१४ ॥

शरीरान्तरपूर्वकमाद्यं बालशरीरम्, इन्द्रियादिमत्त्वात्, युवशरीरवदिति, आदिशब्दात् सुख-दुःखित्व-प्राणा-ऽपान निमेषो-न्मेष-जीवनादिमत्त्वादयोऽपि हेतवो ग्राह्याः। न च जन्मान्तरातीतशरीरपूर्वकमेवेदमिति शक्यते वक्तुम्, तस्यापान्तरालगतावसत्त्वेन तत्पूर्वकत्वानुपपत्तेः। न चाशरीरिणो नियतगर्भ-देश-स्थानप्राप्तिपूर्वकः शरीरग्रहो युज्यते, नियामककारणाभावात्। नापि स्वभावो

---

१ गाथा १५७९। २ घ ज 'च्छेदी'। ३ अस्ति सुख-दु:खहेतु कार्याद् (र्यत्वात्) बीजमङ्कुरस्येव। स दृष्ट एव मतिर्व्यभिचाराद् न तद् युक्तम् ॥१६१२॥ यस्तुल्यसाधनयो फले विशेषो न स विना हेतुम्। कार्यत्वतो गोतम! घट इव, हेतुश्च स कर्म ॥ १६१३ ॥
४ बालशरीर देहान्तरपूर्वकमिन्द्रियादिमत्त्वात्। यथा बालदेहपूर्वो युवदेह, पूर्वमिह कर्म ॥ १६१४ ॥

नियामक, तस्य निराकरिष्यमाणत्वात् । यच्च बालशरीरस्य पूर्वं शरीरान्तरं तत् 'कर्म' इति मन्तव्यम्- कार्मणं शरीरमित्यर्थः,
विशा 'जोएण कम्मएण आहारेई अणंतरं जीवो" इत्यादिवचनादिति ॥ १६१४ ॥

अनुमानान्तरमपि तत्सिद्धय माह--

।६९०॥ [1]किरियाफलभावाओ दाणाईणं फलं किसीए व्व । तं चिय दाणाइफलं मणप्पसायाई जइ बुद्धी ॥१६१५॥

किरियासामण्णाओ जं फलमस्सावि तं मयं कम्मं । तस्स परिणामरूवं सुह दुक्खफलं जओ मुज्जो ॥१६१६॥

'दाणाईणं फलं ति' इह दानादिक्रियाणां फलमस्ति 'किरियाफलभावाउ त्ति' सचेतनारब्धक्रियाणां फलभावात् फलभाव दर्शनादित्यर्थः, यथा कृषिक्रियायाः । इह या चेतनारब्धक्रिया तस्याः फलं दृष्टम्, यथा कृष्यादिक्रियायाः, चेतनारब्धाश्च दानादिक्रियाः, तस्मात् फलवत्यः, यच्च तासां फलं तत् कर्म । या तु निष्फला क्रिया सा सचेतनारब्धापि न भवति, यथा परमाण्वादि क्रिया, सचेतनारब्धाश्च दानादिक्रियाः, तस्मात् फलवत्यः । स्यादेतत्, अनैकान्तिकोऽयं हेतुः, चेतनारब्धानामपि कासांचित् कृष्यादि क्रियाणां निष्फलत्वदर्शनात् । तदयुक्तम्, फलवत्त्वाभिप्रायेणैव तदारम्भात् । यच्च कचिद् निष्फलत्वमपि दृश्यते तत्सम्यग्ज्ञानाद्यभावेन सामग्रीवैकल्याद् द्रष्टव्यम्, एवं शुद्धयादिसामग्रीविकलतया दानादिक्रिया अपि निष्फला दृश्यन्त एवेत्यदोषः ।

यदि चात्र परस्यैवंभूता बुद्धिः स्यात् । कथंभूता ? इत्याह- 'तं चियेत्यादि' तदेव दानादिक्रियाणां फलं यदस्माकमपि प्रत्यक्षं मनःप्रसादादि । इदमुक्तं भवति- कृष्यादिक्रिया दृष्टधान्याद्यवाप्तिफला दृष्टाः, अतो दानादिक्रियाणामपि दृष्टमेव मनःप्रसादादिकं फलं भविष्यति, किमदृष्टकर्मलक्षणफलसाधनेन ? । तत इष्टविरुद्धसाधनाद् विरुद्धोऽयं हेतुः । तदत्र वयं ब्रूमः- 'किरियासामण्णाओ इत्यादि' अस्यापि मनःप्रसादस्य यत् फलं तद् मम कर्म सम्मतम् । ननु मनःप्रसादस्यापि कथं फलमभिधीयते ? इत्याह- 'किरियासामण्णाउ त्ति' इदमुक्तं भवति- मनःप्रसादोऽपि क्रियारूप एव, ततश्च यथा दान-कृष्यादिकाः क्रिया फलवत्यः, तथा क्रिया साम्याद् मनःप्रसादस्यापि फलेन भवितव्यमेव, यच्च तस्य फलं तत् कर्मैव, इति न कश्चिद् व्यभिचारः ।

यतः कर्मणः सकाशात्, किम् ? इत्याह- 'सुह दुक्खफलं जउ त्ति' सुख दुःखरूपं फलं सुख दुःखफलं यतो यस्मात् कर्मणः

---

1 योगेन कर्मकेणाहरत्यनन्तरं जीवः । 2 क्रियाफलभावाद् दानादीनां फलं कृषिरिव । तदेव दानादिफलं मनःप्रसादादि यदि बुद्धिः ॥ १६१५ ॥
क्रियासामान्याद् यत्फलमस्यापि तद् मतं कर्म । तस्य परिणामरूपं सुख-दुःखफलं यतो भूयः ॥ १६१६ ॥ 3 म ज न मु ।

सकाशाज्जायते । कथम् ? भूयः पुनः पुनरपि। कथंभूतं यत् सुख-दुःखफलम् ? इत्याह– तस्यैव कर्मणस्तज्जनकत्वेन यत् परिणमनं परिणामस्तद्रूपमिति । एतदुक्तं भवति– यतः कर्मणः सकाशात् प्रतिक्षणं तत्परिणतिरूपं सुख-दुःखफलं प्राणिनां समुपजायते, तत् कर्म मनःप्रसादक्रियाया अपि फलमभिमतम् । आह– नन्वनन्तरगाथायां 'दानादिक्रियाफलं कर्म' इति वदता दानादिक्रियैव कर्मणः कारणमुक्ता, अत्र तु मनःप्रसादादिक्रिया तत्कारणमुच्यते, इति कथं न पूर्वापरविरोधः ? इति । सत्यम् , किन्तु मनःप्रसादादिक्रियैवानन्तर्येण कर्मणः कारणम् , केवलं तस्या अपि मनःप्रसादादिक्रियाया दानादिक्रियैव कारणम् , अतः कारणकारणे कारणोपचाराददोष इति ॥ १६१५ ॥ १६१६ ॥

अत्र पुनरपि प्रेर्यमाशङ्क्य परिहारमाह—

होज्ज मणोवित्तीए दाणाइकिए व जइ फलं बुद्धी । तं न निमित्तताओ पिंडो व्व घडस्स विन्नेओ ॥१६१७॥

अत्र परस्य यद्येवंभूता बुद्धिः स्यात् । कथंभूता ? इत्याह— ननु मनोवृत्तेर्मनःप्रसत्त्यादिक्रियाया दृष्टरूपा दानादिक्रियैव फलम् , न त्वदृष्टं कर्मेति भावः । अयमभिप्रायः– दानादिक्रियातो मनःप्रसादादयो जायन्ते, तेभ्यश्च प्रवर्धमानदित्सादिपरिणामः पुनरपि दानादिक्रियां करोति, एवं पुनः पुनरपि दानक्रियाप्रवृत्तेः सैव मनःप्रसादादेः फलमस्तु, न तु कर्मेति भावः, दृष्टफलमात्रेणैव चरितार्थत्वात् किमदृष्टफलकल्पनेन ? इति हृदयम् । तदेतद् न । कुतः ? निमित्तत्वाद्– मनःप्रसादादिक्रियां प्रति दानादिक्रियाया निमित्तकारणत्वादित्यर्थः, यथा मृत्पिण्डो घटस्य निमित्तं विज्ञेयस्तथा दानादिक्रियापि मनःप्रसत्तेः । दृश्यन्ते हि पात्रदानादिभ्यश्चित्ताह्लादादयो जायमानाः । न च यद् यस्य निमित्तं तत् तस्यैव फलं वक्तुमुचितम् , दूरविरुद्धत्वादिति ॥ १६१७ ॥

पुनरपि दृष्टान्तीकृतकृष्यादिक्रियावष्टम्भेनैव सर्वासामपि क्रियाणां दृष्टफलमात्ररूपतामेव साधयन्नाह प्रेरकः—

एवं पि दिट्ठफलया किरिया न कम्मफला पसत्ता ते । सा तम्मेत्तफल च्चिय जह मंसफलो पसुविणासो ॥१६१८॥

नन्वेवमपि युष्मदुपन्यस्तकृष्यादिक्रियानिदर्शनेनापीत्यर्थः, सर्वा दानादिकापि क्रिया दृष्टफलैव प्रसक्ता न कर्मफला । इदमुक्तं भवति– यथा कृष्यादिक्रिया दृष्टफलमात्रेणैवावसितप्रयोजना भवति, तथा दानादिक्रियाया अपि श्लाघादिकं किञ्चिद्

१ भवेद् मनोवृत्तेर्दानादिक्रियैव यदि फलं बुद्धिः । तद् न निमित्तत्वात् पिण्ड इव घटस्य विज्ञेयः ॥ १६१७ ॥
२ एवमपि दृष्टफला क्रिया न कर्मफला प्रसक्ता ते । सा तन्मात्रफलैव यथा मांसफलः पशुविनाशः ॥ १६१८ ॥

दृष्टफलमस्तु, किमदृष्टफलकल्पनेन ? । किं बहुना ?, सा क्रिया सर्वापि तन्मात्रफलैव दृष्टमात्रफलैव युज्यते, नादृष्टफला, यथा दृष्ट मांसमात्रफला पशुविनाशक्रिया; न हि पशुविशसनक्रियामदृष्टाधर्मफलार्थं कोऽप्यारभत, किन्तु मांसभक्षणार्थम्; अतस्तन्मात्रफलैव सा, मानवैस्तदाशंसितमयाजनत्वात् । एवं दानादिक्रियाया अपि दृष्टमात्रमेव श्लाघादिकं किञ्चित् फलम्, नान्यदिति ॥ १६१८ ॥

अभ्येतावस्य समर्थनार्थं कारणान्तरमाह—

पायं व जीवलोगो वट्टइ दिट्ठफलासु किरियासु । अदिट्ठफलासु पुण वट्टइ नासंखभागो वि ॥ १६१९ ॥

लोकोऽपि च प्रायेण दृष्टमात्रफलास्वेव कृषि-वाणिज्यादिक्रियासु प्रवर्तते, अदृष्टफलासु पुनर्दानादिक्रियासु तदसंख्येयभागोऽपि न वर्तते– कतिपयमात्र एव लोकस्तासु प्रवर्तते, न बहुरित्यर्थः । ततश्च हिंसादीनामशुभक्रियाणामदृष्टफलाभावाच्छुभक्रियाणामपि दानादीनामदृष्टफलाभावो भविष्यति । इति पराभिप्राय इति ॥ १६१९ ॥

भगवानाह—

[1]सोम्म ! जओ च्चिय जीवा पायं दिट्ठप्फलासु वट्टंति । अदिट्ठफलाओ वि य ताओ पडिवज्ज तेणेव ॥१६२०॥

सौम्य ! इत्यभिमुखीकरणामन्त्रणम्, यत एव प्राणिनः प्रायेण कृषि-वाणिज्य हिंसादिकास्वेव दृष्टफलास्वशुभक्रियासु प्रवर्तन्ते, अदृष्टफलासु पुनर्दानादिकासु शुभक्रियासु स्वल्पा एव प्रवर्तन्ते, तेनैव तस्मादेव कारणात् ता अपि कृषि हिंसादिका दृष्टफला क्रिया अदृष्टफला अपि प्रतिपद्यस्वाभ्युपगच्छ । इदमुक्तं भवति– यद्यपि कृषि हिंसादिक्रियाकर्तारो दृष्टफलमात्रार्थमेव ताः समारभन्ते नाधर्मार्थम्, तथापि तेऽधर्मलक्षणं पापरूपमदृष्टफलमश्नुवत एव, अनन्तसंसारिभावान्यथानुपपत्तेः । ते हि कृषि हिंसादिक्रियानिमित्तमनभिलषितमप्यदृष्टं पापलक्षणं फलं बद्ध्वाऽनन्तं संसारं परिभ्रमन्तोऽनन्ता इह तिष्ठन्ति, दानादिक्रियानुष्ठातारस्तु स्वल्पा अदृष्टं धर्मरूपं फलमासाद्य क्रमेण मुच्यन्त इति ।

ननु दानादिक्रियानुष्ठातृभिर्यददृष्टं धर्मलक्षणं फलमाशंसितं तत् तेषां भवतु, यैस्तु कृषि हिंसादिक्रियाकर्तृभिरदृष्टमधर्मरूपं फलं नाशंसितं तत् तेषां कथं भवति ? इति चेत् । तदयुक्तम्, न ह्यविकलं कारणं स्वकार्यं जनयत् कस्याप्याशंसामपेक्षते, किन्त्वविकल कारणतया स्वकार्यं जनयत्येव । यत्तुरज्ञातमपि हि कलमशाल्यादिबीजं कश्चिद् भूप्रदेशे पतितं जलादिसामग्रीसद्भावेऽविकलकारणतां प्राप्त

1 क. ग. 'विनाशन' । 2 प्रायो वा जीवलोको वर्तते दृष्टफलासु क्रियासु । अदृष्टफलासु पुनर्वर्तते नासंख्यभागोऽपि ॥ १६१९ ॥
3 सौम्य ! यत एव जीवाः प्रायो दृष्टफलासु वर्तन्ते । अदृष्टफला अपि च ताः प्रतिपद्यस्व तेनैव ॥ १६२ ॥

वप्त्राशंसाभावेऽपि स्वकार्यं जनयत्येव । अविकलकारणभूताश्च कृषि हिंसादयोऽधर्मजनने । अतस्तत्कर्तृगताशंसा तत्र कोपयुज्यते ? । न च दानादिक्रियायामपि विवेकिनः फलाशंसां कुर्वते, तथाप्यविकलकारणतया विशिष्टतरमेव ता धर्मफलं जनयन्ति । तस्मात् शुभाया अशुभायाश्च सर्वस्या अपि क्रियाया अदृष्टं शुभा-ऽशुभं फलमस्त्येवेति प्रतिपत्तव्यम्, अनन्तसंसारिजीवसत्तान्यथानुपपत्तेरिति स्थितम् ॥ १६२० ॥

एतदेव प्रतिपादयितुमाह—

[1]इहरा अदिट्ठरहिया सव्वे मुच्चेज्ज ते अपयत्तेणं । अदिट्ठारंभो चेव केसबहुलो भविज्जाहि ॥ १६२१ ॥

इतरथा यदि कृपि हिंसाद्यशुभक्रियाणामदृष्टं फलं नाभ्युपगम्येत, तदा ते तत्कर्तारोऽदृष्टफलाभावाद् मरणानन्तरमेव सर्वेऽप्ययत्नेन मुच्येरन्– संसारकारणाभावाद् मुक्तिं गच्छेयुः, ततश्च प्रायः शून्य एव संसारः स्यादित्यर्थः । यश्चादृष्टारम्भोऽदृष्टफलानां दानादिक्रियाणां समारम्भः स एव क्लेशबहुलः संसारपरिभ्रमणकारणतया दुरन्तः स्यात्; तथाहि– ते दानादिक्रियानुष्ठातारस्तदनुष्ठानेनादृष्टफलानुबन्धं विदध्युः, ततो जन्मान्तरे तद्विपाकमनुभवन्तस्तत्प्रेरिताः पुनरपि दानादिक्रियास्वेव प्रवर्तेरन्, ततो भूयस्तत्फलसंचयात् तद्विपाकानुभूतिः, पुनरपि दानादिक्रियारम्भः, इत्येवमनन्तसंततिमयः संसारस्तेषां भवेत् ।

तत्रैतत् स्यात्, इत्थमप्यस्तु, कात्र किलास्माकं बाधा ? । अत्रोच्यते– इयमत्र गरीयसी भवतां बाधा, यत् कृपि-हिंसाद्यशुभक्रियानुष्ठातॄणामदृष्टसंचयाभावे सर्वेषां मुक्तिगमन एकोऽपि तत्क्रियानुष्ठाता संसारे क्वापि नोपलभ्येत, अशुभतत्फलविपाकानुभविता चैकोऽपि क्वचिदपि न दृश्येत, दानादिशुभक्रियानुष्ठातारः शुभतत्फलविपाकानुभवितार एव च केवलाः सर्वत्रोपलभ्येरन्, न चैवं दृश्यते ॥ १६२१ ॥

तस्मात् किम् ? इत्याह—

[2]जेमणिट्ठभोगभाजो बहुतरगा जं च नेह मइपुव्वं । अदिट्ठाणिट्ठफल कोइ वि किरियं समारभइ ॥१६२२॥

तेण पडिवज्ज, किरिया अदिट्ठेगंतियप्फला सव्वा । दिट्ठाणेगंतफला सा वि अदिट्ठाणुभावेण ॥१६२३॥

---

१ इतरथाऽदृष्टरहिता, सर्वे मुच्येरंस्तेऽप्रयत्नेन । अदृष्टारम्भ एव क्लेशबहुलो भवेत् ॥ १६२१ ॥

२ यदनिष्टभोगभाजो बहुतरका यच्च नेह मतिपूर्वाम् । अदृष्टानिष्टफला कश्चिदपि क्रियां समारभते ॥ १६२२ ॥
तेन प्रतिपद्यस्व क्रियाऽदृष्टैकान्तिकफला सर्वा । दृष्टानैकान्तिकफला साप्यदृष्टानुभावेन ॥ १६२३ ॥

यस्मादनिष्टभागभाजो बहुतरा भूयांस – अशुभकर्मविपाकमनिवद्दुःखभाज एव प्राणिन प्रचुरा इहोपलभ्यन्ते, शुभकर्मविपाकनिष्पन्नसुखानुभवितारस्तु सल्पा एवेति भावः। येन तस्मात् कारणात् सौम्य! प्रतिपद्यस्व शुभाऽशुभा वा सर्वाऽपि क्रिया, अदृष्टं शुभाशुभं कर्मरूपमैकान्तिकं फलं यस्याः साऽदृष्टैकान्तिकफलेत्युत्तरगाथायां संबन्धः। इदमुक्तं भवति– यत्र दुःखिनोऽत्र बहव प्राणिना दृश्यन्ते सुखिनस्तु सल्पाः, तेन ज्ञायते– कृषि-वाणिज्य हिंसादिक्रियानिबन्धनाशुभकर्मरूपादृष्टफलविपाका दुःखिनाम्, इतरेषां तु दानादिक्रियाहेतुकशुभकर्मरूपादृष्टफलविपाक इति। व्यत्ययः कस्मात् न भवति? इति चेत्। उच्यते– अशुभक्रियारम्भिणामेव बहुत्वात्, शुभक्रियानुष्ठातृणामेव च सल्पत्वादिति।

अत्राह– नन्वशुभक्रियारम्भकाणामपि यद्यदृष्टफलं भवति, तत् किमिति दानादिक्रियारम्भक इव तदारम्भकोऽपि कश्चित् तदाशंसां कुर्वाणो न दृश्यते? इत्याह– 'मं च नेहेत्यादि' यस्माच्च नेहाऽदृष्टमनिष्टमशुभं फलं यस्याः साऽदृष्टानिष्टफला तामित्थंभूतां क्रियां मतिपूर्वामाशंसाबुद्धिपूर्विकां कोऽपि समारभते, इत्यतो न कोऽपि तदाशंसां कुर्वाणो दृश्यते। तस्मात् सर्वापि क्रियाऽदृष्टैकान्तिकफलेति प्रतिपद्यस्वेति।

पुनरपि कथंभूता? इत्याह– 'दिट्ठाणेगंतफल चि' दृष्टं धान्य-द्रविणलाभादिकमनैकान्तिकमनवश्यभावि फलं यस्याः कृषि वाणिज्यादिक्रियायाः सा दृष्टानैकान्तिकफला सर्वापि क्रिया। इदमुक्तं भवति– सर्वस्या अपि क्रियाया अदृष्टं फलं तावदेकान्तेनैव भवति, यत्तु दृष्टफलं तदनैकान्तिकमेव– कस्याश्चित् तद् भवति कस्याश्चित्तु नेत्यर्थः। एतच्च दृष्टफलस्यानैकान्तिकत्वमदृष्टानुमाने नैवाति प्रतिपत्तव्यम्। न हि समानसाधनारब्धतुल्यक्रियाणां द्वयोर्बहूनां चैकस्य दृष्टफलविघातः, अन्यस्य तु न, इत्येवदृष्टहेतुमन्तरेणोपपद्यत इति भावः। एतच्चाग्रेव प्रागुक्तमेवेति ॥ १६२२ ॥ १६२३ ॥

अथवा, किमिह प्रयासेन? प्रागेव साधितं कर्म। कया युक्त्या? इत्याह—

अहवा फलाउ कम्मं कज्जत्तणओ पसाहियं पुव्वं। परमाणवो घडस्स व किरियाण तयं फलं भिन्नं ॥१६२४॥

अथवा,

'[1]जो तुल्लसाहणाणं फले विसेसो न सो विणा हेउं। कज्जत्तणओ गोयम! घडो व्व, हेऊ य सो कम्मं ॥ १ ॥'

---

१ 'यत्र ... ई दृष्टिकमाश्रम'। २ अथवा फलात् कर्म कार्यत्वतः प्रसाधितं पूर्वम्। परमाणवो घटस्येव क्रियाणां तत् फलं भिन्नम् ॥ १६२४ ॥ ३ गाथा १६१३।

इत्यस्यां गाथायां प्रागस्माभिः कर्म प्रसाधितमेव । कुतः ? इत्याह– फलात् तुल्यसाधनानां यः फले विशेषस्तस्मादित्यर्थः । ततोऽपि फलविशेषात् कस्मात् प्रसाधितं कर्म ? इत्याह– कार्यत्वात् तस्य फलविशेषस्य, यच्च कार्यं तस्य कारणं भवत्येव, यथा घटस्य परमाणवः, यच्चेह कारणं तत् कर्म। 'किरियाण तयं फलं भिन्नं ति' तदेव च कर्म सर्वासामपि क्रियाणामदृष्टं फलमित्येवमिहापि साध्यते । कथंभूतम् ? ताभ्यः क्रियाभ्यो भिन्नम्, कर्मणः कार्यत्वात्, क्रियाणां च कारणत्वात्, कार्यकारणयोश्च परस्परं भेदादिति भावः ॥ १६२४ ॥

अत्राक्षेप-परिहारौ प्राह—

आह नणु मुत्तमेवं मुत्तं चिय कज्जमुत्तिमत्ताओ । इह जह मुत्तत्तणओ घडस्स परमाणवो मुत्ता ॥१६२५॥

आह प्रेरकः– ननु यदि कार्याणां शरीरादीनां दर्शनात् तत्कारणभूतं कर्म साध्यते, तर्हि कार्यस्य मूर्तत्वात् कर्मापि मूर्तं प्राप्नोति। आचार्य उत्तरमाह– 'मुत्तं चियेत्यादि' यदस्माभिः प्रयत्नेन साधयितव्यम्, तद्भवतापि परसिद्धान्तानभिज्ञबालबुद्धितयाऽनिष्टापादनाभिप्रायेण साधितमेव, तथाहि– वयमपि ब्रूमः– मूर्तमेव कर्म, तत्कार्यस्य शरीरादेर्मूर्तत्वात्, इह यस्य यस्य कार्यं मूर्तं तस्य तस्य कारणमपि मूर्तम्, यथा घटस्य परमाणवः, यच्चामूर्तं कार्यं न तस्य कारणं मूर्तं, यथा ज्ञानस्यात्मेति । समवायिकारणं चेहाधिक्रियते, न निमित्तकारणभूता रूपा-ऽऽलोकादय इति । आह– ननु सुख-दुःखादयोऽपि कर्मणः कार्यम्, अतस्तेषाममूर्तत्वात् कर्मणोऽमूर्तत्वमपि प्राप्नोति । न हि मूर्तादमूर्तप्रसवो युज्यते। न चैकस्य मूर्तत्वममूर्तत्वं च युक्तम्, विरुद्धत्वात्। अत्रोच्यते– नन्वत एवात्र समवायिकारणमधिक्रियते, न निमित्तकारणम्, सुख-दुःखादीनां चात्मधर्मत्वादात्मैव समवायिकारणम्, कर्म पुनस्तेषामन्न-पाना-ऽहि-विषादिवद् निमित्तकारणमेवेत्यदोष इति ॥ १६२५ ॥

कर्मणो मूर्तत्वसाधनाय हेत्वन्तराण्यप्याह—

तेह सुहसंवित्तीओ संबंधे वेयणुब्भवाओ य । बज्झबलाहाणाओ परिणामाओ य विण्णेयं ॥ १६२६ ॥

आहार इवानल इव घडु व्व नेहाइकयबलाहाणो । खीरमिवोदाहरणाइं कम्मरूवित्तगमगाइं ॥१६२७॥

---

१ आह ननु मूर्तमेव मूर्तमेव कार्यमूर्तिमत्त्वात् । इह यथा मूर्तत्वतो घटस्य परमाणवो मूर्ताः ॥ १६२५ ॥

२ तथा सुखसवित्तेः सवन्धे वेदनोद्भवाच्च । बाह्यबलाधानात् परिणामाच्च विज्ञेयम् ॥ १६२६ ॥

आहार इवानल इव घट इव स्नेहादिकृतबलाधान । क्षीरमिवोदाहरणानि कर्मरूपित्वगमकानि ॥ १६२७ ॥

इह प्रथमगाथायां हेतुचतुष्टयस्य द्वितीयगाथायां यथासंख्यं चत्वारो दृष्टान्ता द्रष्टव्याः। तत्र मूर्तं कर्म, तत्संबन्धे सुखादिसंवित्तेः, इह यत्संबन्धे सुखादि संवेद्यते तद् मूर्तं दृष्टम्, यथाऽशनाद्याहारः, यच्चामूर्तं न तत्संबन्धे सुखादिसंवित्तिरस्ति, यथाऽऽकाशसंबन्धे, संवेद्यते च तत्संबन्धे सुखादि, तस्मात् मूर्तं कर्मेति। तथा, यत्संबन्धे वेदनोद्भवो भवति तद् मूर्तं दृष्टम्, यथा ज्वलनाग्निः, भवति च कर्मसंबन्धे वेदनोद्भवः, तस्मात् तद् मूर्तमिति। तथा, मूर्तं कर्म, आत्मनो ज्ञानादीनां च तद्धर्माणां व्यतिरिक्तत्वे सति बाह्येन स्रक्चन्दनाऽङ्गनादिना बलस्योपचयस्याधीयमानत्वात्, यथा स्नेहाद्याहितबलो घटः, इह यस्यानात्मविज्ञानादेः सतो बाह्येन वस्तुना बलमाधीयते तद् मूर्तं दृष्टम्, यथा स्नेहादिनाऽऽधीयमानबलो घटः, आधीयते च बाह्यैर्मिथ्यात्वादिहेतुभूतैर्वस्तुभिः कर्मणः उपचयलक्षणं बलम्, तस्मात् तद् मूर्तमिति। तथा, मूर्तं कर्म, आत्मादिव्यतिरिक्तत्वे सति परिणामित्वात्, क्षीरमिवेति। एवमादीनि हेतूदाहरणानि कर्मणो रूपित्वगमकानीति ॥ १६२६ ॥ १६२७ ॥

*अथ परिणामित्वासिद्धिमाशङ्क्योपरमाह*—

अह मयमसिद्धमेयं परिणामाउ त्ति सो वि कज्जाओ। सिद्धो परिणामो से दहिपरिणामादिव पयस्स ॥१६२८॥

अथ 'परिणामित्वात्' इत्यसिद्धोऽयं हेतुरिति मतं भवतः। एतदप्ययुक्तम्, यतः सोऽपि परिणामः सिद्धः कर्मणः, 'कज्जाउ त्ति' कर्मकार्यस्य शरीरादेः परिणामित्वदर्शनादित्यर्थः। इह यस्य कार्यं परिणाम्युपलभ्यते तस्यात्मनोऽपि परिणामित्वं निश्चीयते, यथा दध्नस्तक्रादिभावेन परिणामात् पयसोऽपि परिणामित्वं विज्ञायत एवेति ॥ १६२८ ॥

यत् पूर्वं सुख दुःखादिवैचित्र्यदर्शनात् तद्धेतुभूतं कर्म साधितं, तत्र पुनरप्यभिभूतिराह—

*अब्भादिविगाराणं* जह वेचित्तं विणा वि कम्मेण। तह जइ संसारीणं हवेज्ज को नाम तो दोसो? ॥१६२९॥

आह– ननु यथाऽभ्रादिविकाराणामन्तरेणापि कर्म, वैचित्र्यं दृश्यते, तथा तेनैव प्रकारेण संसारिजीवस्कन्धानामपि सुख दुःखादिभावेन वैचित्र्यं यदि कर्म विनापि स्यात्, ततः को नाम दोषो भवेत्?– न कोऽपीत्यर्थः ॥ १६२९ ॥

भगवानाह—

---

१ क ख ग बन्धि तस्मात् तत्संबन्धिसुखादिसंवेदनात् मू'।

२ अथ मतमसिद्धमेतत् परिणामादिति सोऽपि कार्यात्। सिद्धः परिणामस्तस्य दधिपरिणामादिव पयसः ॥ १६२८ ॥

३ अभ्रादिविकाराणां यथा वैचित्र्यं विनापि कर्मणा। तथा यदि संसारिणां भवेत् को नाम ततो दोषः? ॥ १६२९ ॥

[1]कम्मम्मि व को भेओ जह बज्झक्खंधचित्तया सिद्धा । तह कम्मपोग्गलाण वि विचित्तया जीवसहियाणं ॥१६३०॥

यद्यभ्रविकाराणां गन्धर्वनगरे-न्द्रधनुरादीनां गृह-देवकुल-प्राकार-तरु-कृष्ण-नील-रक्तादिभावेन वैचित्र्यमिष्यते सौम्य !, वाशब्दस्यापिशब्दार्थत्वात्, तर्हि कर्मण्यपि को भेदः को विशेषः, येन तत्र वैचित्र्यं नाभ्युपगम्यते ?। ननु हन्त ! यथा सकललोकप्रत्यक्षाणाममीषां गन्धर्वपुर-शक्रकोदण्डादीनां बाह्यस्कन्धानां विचित्रता भवतोऽपि सिद्धा, तथा तेनैव प्रकारेणान्तराणामपि कर्मस्कन्धानां पुद्गलमयत्वे समानेऽपि जीवसहितत्वस्य विशेषवतो वैचित्र्यकारणसद्भावेऽपि सुख-दुःखादिजनकरूपतया विचित्रता किमिति नेष्यते ? । यदि ह्यभ्रादयो बाह्यपुद्गला नानारूपतया परिणमन्ति, तर्हि जीवैः परिगृहीताः सुतरां ते तथा परिणंस्यन्तीति भावः ॥ १६३० ॥

एवदेव भावयति—

[2]बज्झाण चित्तया जइ पडिवन्ना [3]कम्मणो विसेसेण । जीवाणुगयस्स मया भत्तीण [4]व सिप्पिनत्थाणं ॥१६३१॥

यदि हि जीवापरिगृहीतानामपि बाह्यानामभ्रादिपुद्गलानां नानाकारपरिणतिरूपा चित्रता त्वया प्रतिपन्ना, तर्हि जीवानुगतानां कर्म-पुद्गलानां विशेषत एवास्माकं भवतश्च सा सम्मता भविष्यति, भक्तयो विच्छित्तयस्तासामिव [5]चित्रादिषु शिल्पिन्यस्तानाम्। अयमभिप्रायः– चित्रकरादिशिल्पिजीवपरिगृहीतानां चित्र-लेप्य-काष्ठकर्मानुगतपुद्गलानां या परिणामचित्रता सा विस्रसापरिणतेन्द्रधनुरादिपुद्गलपरिणामचित्रतायाः सकाशाद् विशिष्टैवेति प्रत्यक्षत एव दृश्यते । अतो जीवपरिगृहीतत्वेन कर्मपुद्गलानामपि सुख-दुःखादिवैचित्र्यजननरूपा विशिष्टतरा परिणामचित्रता कथं न स्यात् ? इति ॥ १६३१ ॥

अत्र परः प्राह—

[6]तो जइ तणुमेत्तं चिय हवेज्ज का कम्मकप्पणा नाम ? । कम्मं पि नणु तणु च्चिय सण्हयरब्भंतरा नवरं ॥१६३२॥

एवं मन्यते परः– यद्यभ्रादिविकाराणामिव कर्मपुद्गलानां विचित्रपरिणतिरभ्युपगम्यते । ततो बाह्यं सकलजनप्रत्यक्षं तनुमात्रमे-

---

१ कर्मणि वा को भेदो यथा बाह्यस्कन्धचित्रता सिद्धा । तथा कर्मपुद्गलानामपि विचित्रता जीवसहितानाम् ॥ १६३० ॥

२ बाह्यानां चित्रता यदि प्रतिपन्ना कर्मणो विशेषेण । जीवानुगतस्य मता भक्तीनामिव शिल्पिन्यस्तानाम् ॥१६३१॥ ३ घ ज 'कम्मुणो'। ४ क ख ग क्ष 'व चित्तन'।
५ क ख ग 'चित्तन्य'। ६ ततो यदि तनुमात्रमेव भवेत् का कर्मकल्पना नाम ?। कर्मापि ननु तनुरेव सूक्ष्मतराभ्यन्तरा नवरम् ॥ १६३२ ॥

विशेषा० ॥११८॥

गम्यान्तरगतस्थूलस्य कर्मणः परिकल्पना, स्वभावादेव तस्यापि पुद्गलपरिणामवैचित्र्यस्य सिद्धत्वात्? इति। भगवानाह—'कम्म पीत्यादि'। अयमभिप्रायः – यद्यभ्रादिविकाराणामिव तनोर्वैचित्र्यमभ्युपगम्यते, तर्हि ननु कर्मापि तनुरेव, कार्मणशरीरमेवेत्यर्थः, केवलं सूक्ष्मतरा, अतीन्द्रियत्वात्। अभ्यन्तरा च, जीवेन सहातिसंश्लिष्टत्वात् । ततश्च यथाऽभ्रादिविकारवद् बाह्यस्थूलतनोर्वैचित्र्यमभ्युपगम्यते, तथा कर्मतनोरपि तत्किं नाभ्युपगम्यते? इति भावः ॥ १६३२ ॥

अथ परमाशङ्का परिहरमाह—

[1]को तीए विणा दोसो थूलाए सव्वहा विप्पमुक्कस्स । देहग्गहणाभावो तओ य संसारवोच्छित्ती ॥ १६३३ ॥

प्रेरकः प्राह— ननु बाह्यायाः स्थूलतन्वा वैचित्र्यं प्रत्यक्षदृष्टत्वादभ्रादिविकारवदभ्युपगच्छामः । अन्तरङ्गायास्तु कर्मरूपायाः सूक्ष्मतनोर्वैचित्र्यं कथमिच्छाम, तस्याः सर्वथाऽप्रत्यक्षत्वात्? । अथ तदनभ्युपगमे दोषः कोऽप्यापतति, ततोऽर्थापत्त्यैव तद्विचित्रताऽभ्युपगन्तव्या, तर्हि निवेद्यतां कस्तया विना दोषोऽनुषज्यते? । आचार्यः प्राह– मरणकाले स्थूलया दृश्यमानतन्वा सर्वथा विप्रमुक्तस्य जन्तोर्भवान्तरगतस्थूलतनुग्रहणनिबन्धनभूतां सूक्ष्मकर्मतनुमन्तरेणाग्रेतनदेहग्रहणाभावलक्षणो दोषः समापद्यते । न हि निष्कारणमेव शरीरान्तरग्रहणं युज्यते । ततश्च देहान्तरग्रहणानुपपत्तेर्मरणानन्तरं सर्वस्याप्यशरीरत्वादयत्नेनैव संसारव्यवच्छित्तिः स्यात्॥१६३३॥

ततोऽपि च किं स्यात्? इत्याह—

[2]सव्वविमोक्खावत्ती निक्कारणओ व्व सव्वसंसारो । भवमुक्काण व पुणो संसरणमओ अणासासो ॥ १६३४ ॥

ततः संसारव्यवच्छेदानन्तरं सर्वस्यापि जीवराशेर्मोक्षापत्तिर्भवेत् । अथाशरीराणामपि संसारपर्यटनम्, तर्हि निष्कारण एव सर्वस्यापि संसारः स्यात्, भवमुक्तानां च सिद्धानामित्थं पुनरप्यकस्मात् निष्कारण एव संसारपातः स्यात् । तथैव च तत्र संसरणम् । ततश्च मोक्षेऽप्यनाश्वास इति ॥ १६३४ ॥

---

१ कस्तया विना दोषः स्थूलया सर्वथा विप्रमुक्तस्य । देहग्रहणाभावस्ततश्च संसारव्यवच्छित्तिः ॥ १६३३ ॥

२ सर्वविमोक्षापत्तिर्निष्कारणको वा सर्वसंसारः । भवमुक्तानां वा पुनः संसरणमतोऽनाश्वासः ॥ १६३४ ॥

पुनः प्रकारान्तरेण प्रेयमाह—

[1]मुत्तस्सामुत्तिमया जीवेण कहं हवेज्ज संबंधो ?। सोम्म ! घडस्स व्व नभसा जह वा दव्वस्स किरियाए॥१६३५॥

ननु मूर्तं कर्मेति प्राग् भवद्भिः समर्थितम्। तस्य च मूर्तस्य कर्मणोऽमूर्तेन जीवेन सह कथं संयोगलक्षणः समवायलक्षणो वा संबन्धः स्यात् ?। अतः कर्मसिद्धावप्येतदपरमेव रन्ध्रं पश्यामः। भगवानाह— सौम्य ! यथा मूर्तस्य घटस्यामूर्तेन नभसा संयोगलक्षणः संबन्धस्तथाऽत्रापि जीव-कर्मणोः। यथा वा द्रव्यस्याङ्गुल्यादेः क्रिययाऽऽकुञ्चनादिकया सह समवायलक्षणः संबन्धः, तथाऽत्रापि जीव-कर्मणोरयमिति ॥ १६३५ ॥

प्रकारान्तरेणापि जीव-कर्मणोः संबन्धसिद्धिमाह—

[2]अहवा पच्चक्खं चिय जीवोवनिबंधणं जह सरीरं। चिट्ठइ कम्मयमेवं भवंतरे जीवसंजुत्तं ॥१६३६॥

अथवा, यथेदं बाह्यं स्थूलशरीरं जीवोपनिबन्धनं जीवेन सह संबद्धं प्रत्यक्षोपलभ्यमानमेव तिष्ठति सर्वत्र चेष्टते, एवं भवान्तरं गच्छता जीवेन सह संयुक्तं कार्मणशरीरं प्रतिपद्यस्व। अथ ब्रूषे— धर्मा-ऽधर्मनिमित्तं जीवसंबद्धं बाह्यं शरीरं प्रवर्तते, तर्हि पृच्छामो भवन्तम्— तावपि धर्मा-ऽधर्मौ मूर्तौ वा भवेताम्, अमूर्तौ वा ?। यदि मूर्तौ, तर्हि तयोरप्यमूर्तेनात्मना सह कथं संबन्धः ?। अथ तयोस्तेन सहासौ कथमपि भवति, तर्हि कर्मणोऽपि तेन सार्धमयं कस्माद् न स्यात् ?। अथामूर्तौ धर्मा-ऽधर्मौ, तर्हि बाह्यमूर्तस्थूरशरीरेण सह तयोः संबन्धः कथं स्यात्, मूर्ता-ऽमूर्तयोर्भवदभिप्रायेण संबन्धायोगात् ?। न चासंबद्धयोस्तयोर्बाह्यशरीरचेष्टानिमित्तत्वमुपपद्यते, अतिप्रसङ्गात्। अथ मूर्तयोरपि तयोर्बाह्यशरीरेण मूर्तेण सहेष्यते संबन्धः, तर्हि जीव-कर्मणोस्तत्सद्भावे कः प्रद्वेषः ? इति ॥१६३६॥

अथापरावाक्षेप-परिहारौ प्राह—

[3]मुत्तेणामुत्तिमओ उवघाया-ऽणुग्गहा कहं होज्जा ?। जह विण्णाणाईणं मइरापाणोसहाईहिं ॥ १६३७ ॥

---

१ मूर्तस्यामूर्तिमता जीवेन कथं भवेत् संबन्धः ?। सौम्य ! घटस्येव नभसा यथा वा द्रव्यस्य क्रियया ॥१६३५॥

२ अथवा प्रत्यक्षमेव जीवोपनिबन्धनं यथा शरीरम्। तिष्ठति कार्मणमेव भवान्तरे जीवसंयुक्तम् ॥ १६३६ ॥

३ मूर्तेनामूर्तिमत उपघाता-ऽनुग्रहौ कथं भवेताम् ?। यथा विज्ञानादीनां मदिरापानौषधादिभिः ॥ १६३७ ॥

ननु मूर्तेन कर्मणाऽमूर्तस्यतो जीवस्य कथमाघात परितापाद्यनुग्रहो पघातौ स्याताम् ? । न ह्यमूर्तस्य नभसो मूर्तमलयजगन्धसनम्बामादिभिस्तौ युज्येते इति भावः । अत्रोत्तरमाह— 'जह विण्णाणाईणमित्यादि' यथाऽमूर्तानामपि विज्ञान विविदिषा धृति-स्मृत्यादिजीवधर्माणां मूर्तैरपि मदिरापान हृत्पूर विष पिपीलिकादिभिर्मैरुपघातः क्रियते, यथा शर्करा घृतपूर्णमेघजादिभिस्त्वनुग्रह इत्येवमिहापीति । एतच्च जीवस्यामूर्तत्वमभ्युपगम्योक्तम् ॥ १६३७ ॥

यद्वा, अमूर्तोऽपि सर्वथाऽसौ न भवतीति दर्शयन्नाह—

अहवा नेगंतोऽयं संसारी सव्वहा अमुत्तो त्ति । जमणाइकम्मसंतइपरिणामावन्नरूवो सो ॥ १६३८ ॥

अथवा, नायमेकान्तो यदुत— संसारी जीवः सर्वथाऽमूर्त इति । कुतः ? । यद् यस्मादनादिकर्मसन्ततिपरिणामापन्नं वह्न्ययःपिण्डन्यायेनानादिकर्मसंतानपरिणतिस्वरूपतां प्राप्तं रूपं यस्य स तथा । ततश्च मूर्तकर्मणः कथञ्चिदनन्यत्वाद् मूर्तोऽपि कथञ्चिज्जीवः । इति मूर्तेन कर्मणा भवत एव तस्यानुग्रहो-पघातौ, नभसस्त्वमूर्तत्वात्, अचेतनत्वाच्च तौ न भवत एवेति ॥ १६३८ ॥

कथं पुनः कर्मणोऽनादिसंतानः ? इत्याह—

संताणोऽणाई उ परोप्परं हेउहेउभावाओ । देहस्स य कम्मस्स य गोयम ! बीयं-कुराण व्व ॥ १६३९ ॥

अनादिः कर्मणः सन्तान इति प्रतिज्ञा । देह-कर्मणोः परस्परं हेतुहेतुमद्भावादिति हेतुः । बीजा ऽङ्कुरयोरिवेति दृष्टान्तः । यथा बीजेनाङ्कुरो जन्यते, अङ्कुरादपि क्रमेण बीजमुपजायते; एवं देहेन कर्म जन्यते, कर्मणा तु देह इत्येवं पुनःपुनरपि परस्परमनादिका जीनहेतुहेतुमद्भावादिसर्गः । इह ययोरन्योऽन्यं हेतुहेतुमद्भावस्तयोरनादिः सन्तानः, यथा बीजाङ्कुर पितृपुत्रादीनाम्, तथा च देह-कर्मणोः, ततोऽनादिः कर्मसन्तान इति ॥ १६३९ ॥

वेदोक्तद्वारेणापि कर्म साधयन्नाह—

कम्मे चासइ गोयम ! जमग्गिहोत्ताइ सग्गकामस्स । वेयविहियं विहण्णाइ दाणाइफलं च लोयम्मि ॥१६४०॥

१ अथवा नैकान्तोऽयं संसारी सर्वथाऽमूर्त इति । यदनादिकर्मसन्ततिपरिणामापन्नरूपः सः ॥ १६३८ ॥

२ सन्तानोऽनादिस्तु परस्परं हेतुहेतुभावात् । देहस्य च कर्मणश्च गौतम ! बीजा-ऽङ्कुरयोरिव ॥ १६३९ ॥

३ कर्मणि चासति गौतम ! यदग्निहोत्रादि स्वर्गकामस्य । वेदविहितं विहन्यते दानादिफलं च लोके ॥ १६४० ॥

कर्मणि चाऽसति गौतम! अग्निहोत्रादिना स्वर्गकामस्य वेदविहितं यत् किमपि स्वर्गादिफलं तद् विहन्यते, स्वर्गादेः शुभ-कर्महेतुत्वात्, तस्य च भवताऽनभ्युपगमात्। लोके च यद् दानादिक्रियाणां फलं स्वर्गादिकं प्रसिद्धं तदपि विहन्येत। अयुक्तं चेदम्, "[1]किरियाफलभावाओ दाणाईणं फलं किसीए व्व' इत्यादिना प्रतिविहितत्वादिति ॥ १६४० ॥

कर्मानभ्युपगमे च यदीश्वरादयो जगद्वैचित्र्यकर्तार इष्यन्ते तदप्ययुक्तमिति दर्शयन्नाह—

[2]कम्ममणिच्छंतो वा सुद्धं चिय जीवमीसराइं वा। मण्णसि देहाईणं जं कत्तारं न सो जुत्तो ॥ १६४१ ॥

कर्म वाऽनिच्छन्नग्निभूते गौतम! यं कर्मरहितत्वात् शुद्धमेव जीवमात्मानमीश्वरा[3]ऽव्यक्तकाल-नियति-यदृच्छादिकं वा देहादीनां कर्तारं मन्यसे, तत्राप्युच्यते– नासौ शुद्धजीवे-श्वरादिः कर्ता युज्यत इति ॥ १६४१ ॥

कुतः? इत्याह—

[4]उवगरणाभावाओ निच्चेट्ठा-ऽमुत्तयाइओ वा वि। ईसरदेहारंभे वि तुल्लया वाऽणवत्था वा ॥ १६४२ ॥

नायमीश्वरजीवादिरकर्मा शरीरादिकार्याण्यारभते, उपकरणाभावात्, दण्डाद्युपकरणरहितकुलालवत्। न च कर्म विना शरीराद्यारम्भे जीवादीनामन्यदुपकरणं घटते, गर्भाद्यवस्थास्वन्योपकरणासंभवात्, शुक्र-शोणितादिग्रहणस्याप्यकर्मणोऽनुपपत्तेः। अथवा, अन्यथा प्रयोगः क्रियते–'निच्चेट्ठेत्यादि' नाकर्मा शरीराद्यारभते, निश्चेष्टत्वात्, आकाशवत्, तथाऽमूर्तत्वात्, आदिशब्दादशरीरत्वात्, निष्क्रियत्वात्, सर्वगतत्वात्, आकाशवदेव; तथा, एकत्वात्, एकपरमाणुवदित्यादि। अथोच्यते– शरीरवानीश्वरः, सर्वाण्यपि देहादिकार्याण्यारभते। नन्वीश्वरदेहारम्भेऽपि तर्हि तुल्यता पर्यनुयोगस्य, तथाहि– अकर्मा नारभते निजशरीरमीश्वरः, निरुपकरणत्वात्, दण्डादिरहितकुलालवदिति। अथान्यः कोऽपीश्वरस्तच्छरीरारम्भाय प्रवर्तते। ततः सोऽपि शरीरवान्, अशरीरो वा?। यद्यशरीरः, तर्हि नारभते, निरुपकरणत्वात्, इत्यादि सैव वक्तव्यता। अथ शरीरवान्, तर्हि तच्छरीरारम्भेऽपि तुल्यता, सोऽप्यकर्मा निजशरीरं नारभते, निरुपकरणत्वादित्यादि। अथ तच्छरीरमन्यः शरीरवानारभते। अतस्तस्याप्यन्यः, तस्याप्यन्य इत्येवमनवस्था। अनिष्टं च सर्वमेतत्। तस्माद् नेश्वरो देहादीनां कर्ता, किन्तु कर्मसद्वितीयो जीव एव। निष्प्रयोजनश्चेश्वरो देहादीन् कुर्वन्नुन्मत्तकल्प एव

---

१ गाथा १६१५। २ कर्मानिच्छन् वा शुद्धमेव जीवमीश्वरादिं वा। मन्यसे देहादीना य कर्तार न स युक्त ॥ १६४१ ॥ ३ क ग 'रायुक्त'।
४ उपकरणाभावाद् निश्चेष्टा-ऽमूर्ततादितो वापि। ईश्वरदेहारम्भेऽपि तुल्यता वाऽनवस्था वा ॥ १६४२ ॥

ननु मूर्तेन कर्मणाऽमूर्तिमतो जीवस्य कथमाकाशवत् परितापाद्यनुग्रहो-पघातौ स्याताम् ? । न ह्यमूर्तस्य नभसो मूर्तैर्मलयजचन्दनाभ्यासादिभिस्तौ युज्येते इति भावः । अत्रोत्तरमाह– 'जह विण्णाणाईणमित्यादि' यथाऽमूर्तानामपि विज्ञान विविदिषा धृति-स्मृत्यादिजीवधर्माणां मूर्तैरपि मदिरापान हृत्पूर विष पिपीलिकादिभिर्भक्षितैरुपघातः क्रियते, यथा शर्करा-घृतपूर्णभेषजादिभिस्त्वनुग्रह इहैवमिहापीति । एतच्च जीवस्यामूर्तत्वमभ्युपगम्योक्तम् ॥ १६३७ ॥

यदि वा, अमूर्तोऽपि सर्वथाऽसौ न भवतीति दर्शयन्नाह—

[1]अहवा नेगंतोऽयं संसारी सव्वहा अमुत्तो त्ति । जमणाइकम्मसंतइपरिणामावन्नरूवो सो ॥ १६३८ ॥

अथवा, नायमेकान्तो यदुत– संसारी जीवः सर्वथाऽमूर्त इति । कुतः ? । यद् यस्मादनादिकर्मसन्ततिपरिणामापन्नं वह्न्ययः पिण्डन्यायेनानादिकर्मसंतानपरिणतिस्वरूपतां प्राप्तं रूपं यस्य स तथा । ततश्च मूर्तकर्मणः कथञ्चिदनन्यत्वात् मूर्तोऽपि कथञ्चिज्जीवः । इति मूर्तेन कर्मणा भवत एव तस्यानुग्रहो-पघातौ, नभसस्त्वमूर्तत्वात्, अचेतनत्वाच्च तौ न भवत एवेति ॥ १६३८ ॥

कथं पुनः कर्मणोऽनादिसंतानः ? इत्याह—

[2]संताणोऽणाई उ परोप्परं हेउहेउभावाओ । देहस्स य कम्मस्स य गोयम ! बीयं-कुराणं व ॥ १६३९ ॥

अनादिः कर्मणः सन्तान इति प्रतिज्ञा । देह-कर्मणोः परस्परं हेतुहेतुमद्भावादिति हेतुः । बीजा-ऽङ्कुरयोरिवेति दृष्टान्तः । यथा बीजेनाऽङ्कुरो जन्यते, अङ्कुरादपि क्रमेण बीजमुपजायते; एवं देहेन कर्म जन्यते, कर्मणा तु देह इत्येवं पुनःपुनरपि परस्परमनादिकालीनहेतुहेतुमद्भावादित्यर्थः । इह ययोरन्योन्यं हेतुहेतुमद्भावस्तयोरनादिः सन्तानः, यथा बीजाङ्कुर-पितृपुत्रादीनाम्, तथा च देह-कर्मणोः, ततोऽनादिः कर्मसन्तान इति ॥ १६३९ ॥

वेदोक्तद्वारेणापि कर्म साधयन्नाह—

[3]कम्मे चासइ गोयम ! जमग्गिहोत्ताइ सग्गकामस्स । वेयविहियं विहण्णइ दाणाइफलं च लोयम्मि ॥१६४०॥

---

१ अथवा नैकान्तोऽयं संसारी सर्वथाऽमूर्त इति । यदनादिकर्मसन्ततिपरिणामापन्नरूपः सः ॥ १६३८ ॥
२ सन्तानोऽनादिस्तु परस्परं हेतुहेतुभावात् । देहस्य च कर्मणश्च गौतम ! बीजा-ऽङ्कुरयोरिव ॥ १६३९ ॥
३ कर्मणि चासति गौतम ! यदग्निहोत्रादि स्वर्गकामस्य । वेदविहितं विहन्यते दानादिफलं च लोके ॥ १६४० ॥

कर्मणि चाऽसति गौतम! अग्निहोत्रादिना स्वर्गकामस्य वेदविहितं यत् किमपि स्वर्गादिफलं तद् विहन्यते, स्वर्गादेः शुभकर्महेतुत्वात्, तस्य च भवताऽनभ्युपगमात्। लोके च यद् दानादिक्रियाणां फलं स्वर्गादिकं प्रसिद्धं तदपि विहन्येत। अयुक्तं चेदम्, "किरियाफलभावाओ दाणाईणं फलं किसीए व्व' इत्यादिना प्रतिविहितत्वादिति ॥ १६४० ॥

कर्मानभ्युपगमे च यदीश्वरादयो जगद्वैचित्र्यकर्तार इष्यन्ते तदप्ययुक्तमिति दर्शयन्नाह—

कम्ममणिच्छंतो वा सुद्धं चिय जीवमीसराइं वा। मण्णासि देहाईणं जं कत्तारं न सो जुत्तो ॥ १६४१ ॥

कर्म वाऽनिच्छन्नग्निभूते गौतम! यं कर्मरहितत्वात् शुद्धमेव जीवमात्मानमीश्वरा³व्यक्तकाल-नियति-यदृच्छादिकं वा देहादीनां कर्तारं मन्यसे, तत्राप्युच्यते– नासौ शुद्धजीवे-श्वरादिः कर्ता युज्यत इति ॥ १६४१ ॥

कुतः? इत्याह—

⁴उवगरणाभावाओ निच्चेट्ठा-ऽमुत्तयाइओ वा वि। ईसरदेहारंभे वि तुल्लया वाऽणवत्था वा ॥ १६४२ ॥

नायमीश्वरजीवादिरकर्मा शरीरादिकार्याण्यारभते, उपकरणाभावात्, दण्डाद्युपकरणरहितकुलालवत्। न च कर्म विना शरीराद्यारम्भे जीवादीनामन्यदुपकरणं घटते, गर्भाद्यवस्थास्वन्योपकरणासंभवात्, शुक्र-शोणितादिग्रहणस्याप्यकर्मणोऽनुपपत्तेः। अथवा, अन्यथा प्रयोगः क्रियते–'निश्चेष्टेत्यादि' नाकर्मा शरीराद्यारभते, निश्चेष्टत्वात्, आकाशवत्, तथाऽमूर्तत्वात्, आदिशब्दादशरीरत्वात्, निष्क्रियत्वात्, सर्वगतत्वात्, आकाशवदेव; तथा, एकत्वात्, एकपरमाणुवदित्यादि। अथोच्यते– शरीरवानीश्वरः, सर्वाण्यपि देहादिकार्याण्यारभते। नन्वीश्वरदेहारम्भेऽपि तर्हि तुल्यता पर्यनुयोगस्य, तथाहि– अकर्मा नारभते निजशरीरमीश्वरः, निरुपकरणत्वात्, दण्डादिरहितकुलालवदिति। अथान्यः कोऽपीश्वरस्तच्छरीरारम्भाय प्रवर्तते। ततः सोऽपि शरीरवान्, अशरीरो वा? यद्यशरीरः, तर्हि नारभते, निरुपकरणत्वात्, इत्यादि सैव वक्तव्यता। अथ शरीरवान्, तर्हि तच्छरीरारम्भेऽपि तुल्यता, सोऽप्यकर्मा निजशरीरं नारभते, निरुपकरणत्वादित्यादि। अथ तच्छरीरमन्यः शरीरवानारभते। अतस्तस्याप्यन्यः, तस्याप्यन्य इत्येवमनवस्था। अनिष्टं च सर्वमेतत्। तस्माद् नेश्वरो देहादीनां कर्ता, किन्तु कर्मसद्वितीयो जीव एव। निष्प्रयोजनश्चेश्वरो देहादीन् कुर्वन्नुन्मत्तकल्प एव

१ गाथा १६१५। २ कर्मानिच्छन् वा शुद्धमेव जीवमीश्वरादिं वा। मन्यसे देहादीना य कर्तार न स युक्त ॥ १६४१ ॥ ३ क ग 'रायुक्त'।
४ उपकरणाभावाद् निश्चेष्टा-ऽमूर्ततादितो वापि। ईश्वरदेहारम्भेऽपि तुल्यता वाऽनवस्था वा ॥ १६४२ ॥

मूर्तत्वात्, आकाशवत्, इत्यभिहितमेव । अथ मूर्तवस्तुधर्मोऽसौ, तर्हि सिद्धसाध्यता, कर्मणोऽपि पुद्गलास्तिकायपर्यायविशेषत्वेनास्माभिरभ्युपगतत्वादिति ।

अपिच, "पुरुष एवेदं सर्वम्–" इत्यादिवेदवाक्यश्रवणाद् भवतः कर्मास्तित्वसंशयः । एषां हि वेदपदानामयमर्थस्तव चेतसि विपरिवर्तते– पुरुष आत्मा, एवकारोऽवधारणे, स च पुरुषातिरिक्तस्य कर्म-प्रकृती-श्वरादेः सत्ताव्यवच्छेदार्थः, इदं सर्व– प्रत्यक्षं वर्तमानं चेतनाचेतनस्वरूपम्, 'ग्निं' इति वाक्यालङ्कारे, यद् भूतम्– अतीतम्, यच्च भाव्य– भविष्यद् मुक्तिसंसारावपि स एवेत्यर्थः । उतामृतत्वस्येशान इति । उतशब्दोऽप्यर्थे । अपिशब्दश्च समुच्चये । अमृतत्वस्य च– अमरणभावस्य मोक्षस्येशानः प्रभुरित्यर्थः । यदन्नेनातिरोहतीति । चशब्दस्य लुप्तस्य दर्शनाद् यच्चान्नेन–आहारेण, अतिरोहति– अतिशयेन वृद्धिमुपैति । यदेजति– चलति, पश्वादि । यद् नैजति– न चलति पर्वतादि । यद् दूरे मेर्वादि । यदु अन्तिके– उशब्दोऽवधारणे, यदन्तिके समीपे तदपि पुरुष एवेत्यर्थः । यदन्तः– मध्ये, अस्य– चेतनाचेतनस्य सर्वस्य; यदेव सर्वस्याप्यस्य बाह्यतः; तत् सर्व पुरुष एवेति । अतस्तद्व्यतिरिक्तस्य कर्मणः किल सत्ता दुःश्रद्धेयेति ते मतिः । तथा, "विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः" इत्यादीन्यपि वेदपदानि कर्माभावप्रतिपादकानि मन्यसे त्वम्, अत्राप्येवकारस्य कर्मादिसत्ताव्यवच्छेदपरत्वात् ।

तदेवमेतेषां "पुरुष एवेददम्–" इत्यादीनां "विज्ञानघन"–आदीनां च वेदपदानां नायमर्थो यो भवतश्चेतसि वर्तते, किन्तु तेषां पदानामयं भावार्थः–"पुरुष एवेदं सर्वम्–" इत्यादीनि तावत् पुरुषस्तुतिपराणि जात्यादिमदत्यागहेतोरद्वैतभावनाप्रतिपादकानि च वर्तन्ते, न तु कर्मसत्ताव्यवच्छेदकानि । वेदवाक्यानि हि कानिचिद् विधिवादपराणि, कान्यप्यर्थवादप्रधानानि, अपराणि त्वनुवादपराणि । तत्र "अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः" इत्यादीनि विधिवादपराणि । अर्थवादस्तु द्विधा– स्तुत्यर्थवादः, निन्दार्थवादश्च । तत्र "पुरुष एवेदं सर्वम्–" इत्यादिकः स्तुत्यर्थवादः, तथा तत्र "स सर्वविद् यस्यैषा महिमा भुवि दिव्ये ब्रह्मपुरे ह्येष व्योम्नि आत्मासु प्रतिष्ठितस्तमक्षरं वेदयते यस्तु स सर्वज्ञः सर्ववित् सर्वमेवाविवेश" इति; तथा, "एकया पूर्णयाहूत्या सर्वान् कामानवाप्नोति" इत्यादिकश्च सर्वोऽपि स्तुत्यर्थवादः । "एकया पूर्णया" इत्यादिविधिवादोऽपि कस्माद् न भवति ? इति चेत् । उच्यते– शेषस्याग्निहोत्राद्यनुष्ठानस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गादिति । "एष वः प्रथमो यज्ञो योऽग्निष्टोमः, योऽनेनानिष्ट्वाऽन्येन यजते स गर्तमभ्यपतत्" अत्र पशुमेधादीनां प्रथमकरणं निन्द्यत इत्ययं निन्दार्थवादः । "द्वादश मासाः संवत्सरः" "अग्निरुष्णः" "अग्निर्हिमस्य भेषजम्" इत्यादीनि तु वेदवाक्यान्यनुवादप्र-

१ घ छ 'दिप्रथमगणधरलिखितवे' । २ घ ज 'पूर्वया'

धानानि, लोकप्रसिद्धस्यैवार्थस्यैवमनुवादादिति ।

तस्मात् "पुरुष एवेदं सर्वम्" इत्यादीनि वेदपदानि स्तुत्यर्थवादप्रधानानि द्रष्टव्यानि । "विज्ञानघन एवैतेभ्यः" इत्यत्राप्ययमर्थः - विज्ञानघनात्मा पुरुष एवायं भूतेभ्योऽर्थान्तरं वर्तते । स च कर्ता, कार्यं च शरीरादिकमिति प्राक् साधितमेव । ततश्च कर्तृ-कार्याभ्यामर्थान्तरं करणमनुमीयते; तथाहि- यत्र कर्तृ-कार्यभावस्तत्रावश्यंभावि करणम्, यथाऽयस्कारायःपिण्डसद्भावे संदंशः, यच्चात्मनः शरीरादिकार्यनिर्वृत्तौ करणभावमापद्यते तत् 'कर्म' इति प्रतिपद्यस्व । अपि च, साक्षादेव कर्मसत्ताप्रतिपादकानि सन्त्येव वेदवाक्यानि, तद्यथा- "पुण्यः पुण्येन कर्मणा पापः पापेन कर्मणा" इत्यादि । तस्मादागमादपि सिद्धं प्रतिपद्यस्व कर्मेति ॥१६४३॥

एवं भगवताऽभिहितेऽग्निभूतिः किं कृतवान्? इत्याह—

[1]छिन्नम्मि संसयम्मि जिणेण जरा-मरणविप्पमुक्केण । सो समणो पव्वइओ पंचहिं सह खंडियसएहिं ॥१६४४॥

अस्या पूर्ववदेव व्याख्या । इत्येकोनचत्वारिंशद्गाथार्थः ॥ १६४४ ॥

॥ इति द्वितीयो गणधरवादः समाप्तः ॥

अथ तृतीयगणधरस्य वायुभूतेर्वक्तव्यतामभिधित्सुराह—

[2]ते पव्वइए सोउं तइओ आगच्छइ जिणसगासं । वच्चामि वंदामी वंदित्ता पज्जुवासामि ॥ १६४५ ॥

ताविन्द्रभूत्य-ग्निभूती प्रव्रजितौ श्रुत्वा तृतीयो वायुभूतिनामा द्विजोपाध्यायो जिनसकाशमागच्छति साशिष्यनिजबन्धुद्वय निष्क्रमणाकर्णनाच्छीघ्रमिति विगलिताभिमानो भगवति संजातसर्वज्ञप्रत्ययः स एवमनस्याऽऽगतः- व्रजामि तत्राहमपि, वन्दे भगवन्तं श्रीमन्महावीरम्, वन्दित्वा च पर्युपासे- पर्युपास्तिं करोमि तस्य भगवत इति ॥ १६४५ ॥

अपरं च, किं विकल्प्य समागतोऽसौ? इत्याह—

---

१ छिन्ने संशये जिनेन जरा-मरणविप्रमुक्तेन । स श्रमणः प्रव्रजितः पञ्चभिः सह खण्डिकशतैः ॥ १६४४ ॥

२ तौ प्रव्रजितौ श्रुत्वा तृतीय आगच्छति जिनसकाशम् । व्रजामि वन्दे वन्दित्वा पर्युपासे ॥ १६४५ ॥

[1]सीसत्तेणोवगया संपयमिंद-ग्गिभूइणो जस्स । तिहुयणकयप्पणामो स महाभागोऽभिगमणिज्जो ॥१६४६॥

तदभिगमे[2]ण-वंदणो-वासणाइणा होज्ज पूयपावोऽहं । वोच्छिण्णसंसओ वा वोत्तुं पत्तो जिणसगासे ॥१६४७॥

पूतपापो विशुद्धपापोऽपगतपाप इत्यर्थः । शेषं सुगमम् ॥ १६४६ ॥ १६४७ ॥

ततः किम् ? इत्याह—

[3]आभट्ठो य जिणेणं जाइ-जरा-मरणविप्पमुक्केणं । नामेण य गोत्तेण य सव्वण्णू सव्वदरिसी णं ॥१६४८॥

व्याख्या पूर्ववदिति ॥ १६४८ ॥

इत्थं सगौरवं साञ्जसमाभाषितोऽपि भगवता सकलत्रैलोक्यातिशायिनीं तस्य रूपादिसमृद्धिमभिवीक्ष्य क्षोभादसमर्थो हृद्गत-संशयं प्रष्टुं विस्मयात् तूष्णीमाश्रितः पुनरप्युक्तः । किम् ? इत्याह—

[4]तज्जीव तस्सरीरं ति संसओ न वि य पुच्छसे किंचि । वेयपयाण य अत्थं न याणसी तेसिमो अत्थो ॥१६४९॥

हे आयुष्मन् वायुभूते ! 'तदेव वस्तु जीवस्तदेव च शरीरम्, न पुनरन्यत्' इत्येवंभूतस्तव संशयो वर्तते, नापिच तदपनोदार्थं किञ्चिद् मा पृच्छसि । ननु यज्ञपाटाद् निर्गच्छता त्वयाऽभिहितमासीत्- 'वोच्छिण्णसंसओ वा' इति, तत् किमिति न किञ्चित् पृच्छसि ? । अयं च संशयस्तव विरुद्धवेदपदश्रवणनिबन्धनो वर्तते । तेषां च वेदपदानामर्थं त्वं न जानासि, तेन संशयं कुरुषे । तेषां चायं वक्ष्यमाणलक्षणोऽर्थ इति ॥ १६४९ ॥

यथा च वायुभूतेरयं संशयस्तथा विशेषत एव भाष्यकारो भावयन्नाह—

[5]वसुहाइभूयसमुदयसंभूया चेयण त्ति ते संका । पत्तेयमदिट्ठा वि हु मज्जंगमउ व्व समुदाये ॥ १६५० ॥

---

१ शिष्यत्वेनोपगतौ साम्प्रतमिन्द्रा ऽग्निभूती यस्य । त्रिभुवनकृतप्रणाम स महाभागोऽभिगमनीय ॥ १६४६ ॥

तदभिगमन-वन्दनो-पासनादिना भवेय पूतपापोऽहम् । व्यवच्छिन्नसंशयो वोक्त्वा प्राप्तो जिनसकाशे ॥१६४७॥ २ घ ज. 'मव'। ३ गाथा १६०९।

४ तज्जीवस्तच्छरीरमिति संशयो नापि च पृच्छसि किञ्चित् ? । वेदपदानां चार्थं न जानासि तेषामयमर्थ ॥ १६४९ ॥

५ वसुधादिभूतसमुदयसंभूता चेतनेति तव शङ्का । प्रत्येकमदृष्टाऽपि खलु मद्याङ्गमद इव समुदाये ॥ १६५० ॥

जह मज्जगेसु मओ वीसुमदिट्ठो वि समुदए होउं । कालंतरे विणस्सइ तह भूयगणम्मि चेयण्णम् ॥१६५१॥

वसुधा पृथ्वी, आदिशब्दादप्-तेजो-वायुपरिग्रहः, वसुधादय एव भवन्तीति कृत्वा भूतानि वसुधादिभूतानि, तेषां समुदयः परस्परमीलनपरिणतिर्वसुधादिभूतसमुदयः, तस्मात् भागसती संभूता संजाता, चेतनेत्येवंभूता तत्र श्रद्धा । सा च चेतना पृथिव्यादिभूतेषु प्रत्येकावस्थायामदृष्टापि धातकीकुसुम-गुडो-दकादिषु मद्याङ्गेषु मद इव तत्समुदाये संभूतेति प्रत्यक्षत एव दृश्यते । तदेवमन्वयद्वारेण चेतनाया भूतसमुदायधर्मता दर्शिता । अथ व्यतिरेकद्वारेण तस्यास्तां दर्शयितुमाह- 'जह मज्जंगेसु इत्यादि' यथा च मद्याङ्गेषु मद भावः प्रत्येकावस्थायामदृष्टोऽपि तत्समुदाये भूत्वा ततः कियन्तमपि कालं स्थित्वा कालान्तरे तथाविधसामग्रीवशात् ध्रुवमिह विनश्यति, तथा भूतगणेऽपि प्रत्येकमसच्चैतन्यं भूत्वा ततः कालान्तरे विनश्यति । तथाऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां निश्चीयते- भूतधर्म एव चैतन्यम् ।

इदमत्र हृदयम्- यत् समुदायिषु प्रत्येकं नोपलभ्यते तत्समुदाये चोपलभ्यते, तत् तत्समुदायमात्रधर्म एव, यथा मद्याङ्गस मुदायधर्मो मदः । स हि मद्याङ्गेषु विष्वग् नोपलभ्यते, तत्समुदाये चोपलभ्यते, अतस्तद्धर्मः । एवं चेतनापि भूतसमुदाय भवति, पृथग् न भवति, अतस्तद्धर्मः । धर्म धर्मिणोश्चाभेद एव, भेद घट-पटयोरिव धर्मि धर्मभावाभावप्रसङ्गात् । तस्मात् स एव जीवस्तदेव च शरीरम् । वाक्यान्तरेषु पुनः शरीराद् भिन्नः श्रूयते जीवः, तद्यथा- 'न ह वै सशरीरस्य प्रियाऽप्रिययोरपहतिरस्ति, अशरीरं वा वसन्तं प्रियाप्रिये न स्पृशतः" इत्यादि । ततस्तव संशय इति ॥ १६५० ॥ १६५१ ॥

अत्रोत्तरमाह—

पत्तेयमभावाओ न रेणुतेल्लं व समुदये चेया । मज्जंगेसु तु मओ वीसुं पि न सव्वसो नत्थि ॥ १६५२ ॥

'न समुदये चेय त्ति' न भूतसमुदयमात्रप्रभवा चेतना, 'पत्तेयमभावाउ त्ति' भूतप्रत्येकावस्थायां तस्या अंशतोऽपि सर्वथाऽनुपलब्धेरित्यर्थः । किं यथा किमभवं न भवति ? इत्याह- 'न रेणुतेल्लं व त्ति' यथा प्रत्येकं सर्वथाऽनुपलम्भाद् रेणुकणसमुदायप्रभवं तैलं न भवतीत्यर्थः । प्रयोगः- यद् येषु पृथगवस्थायां सर्वथा नोपलभ्यते तत् तेषां समुदायेऽपि न भवति, यथा सिकताकणसमुदाये

१ यथा मद्याङ्गेषु मदो विष्वगदृष्टोऽपि समुदये भूत्वा । कालान्तरे विनश्यति तथा भूतगणेऽपि चैतन्यम् ॥ १६५१ ॥

२ प्रत्येकमभावाद् न रेणुतैलमिव समुदये चेतना । मद्याङ्गेषु तु मदो विष्वगपि न सर्वशो नास्ति ॥ १६५२ ॥

तैलम्; यत्तु तेषां समुदाये भवति न तस्य पृथग् व्यवस्थितेषु तेषु सर्वथाऽनुपलम्भः, यथैकैकतिलावस्थायां तैलस्य, सर्वथा नोपलभ्यते च भूतेषु प्रत्येकावस्थायां चेतना, तस्माद् नासौ तत्समुदायमात्रप्रभवा, किन्त्वर्थापत्तेरेवान्यत् किमपि जीवलक्षणं कारणान्तरं भूतसमुदायातिरिक्तं तत्र संघट्टितं, यत इयं प्रभवतीति प्रतिपत्तव्यम्। आह– 'प्रत्येकावस्थायां सर्वथाऽनुपलम्भात्' इत्यनैकान्तिकोऽयं हेतुः, प्रत्येकावस्थायां सर्वथाऽनुपलब्धस्यापि मदस्य मद्याङ्गसमुदाये दर्शनात्, इत्याशङ्क्याह— 'मज्जंगेसु इत्यादि' धातकीकुसुमादिषु मद्याङ्गेषु पुनर्विष्वक् पृथग् न सर्वथा मदो नास्ति, अपितु या च यावती च मदमात्रा पृथगपि तेष्वस्त्येवेत्यर्थः। ततो नानैकान्तिकता हेतोरिति ॥ १६५२ ॥

भूतेष्वप्येवं भविष्यतीति चेत्। नैतदेवम्। कुतः? इत्याह—

[2]भमि-धणि-वितण्हयाई पत्तेयं पि हु जहा मयंगेसु। तह जइ भूएसु भवे चेया तो समुदये होज्जा ॥१६५३॥

यथा प्रत्येकावस्थायां धातकीकुसुमेषु या च यावती च भ्रमिश्रितभ्रमापादनशक्तिरस्ति, गुड-द्राक्षे-क्षुरसादिषु पुनर्घ्राणिरतृप्तिजननशक्तिरस्ति, उदके तु वितृष्णताकरणशक्तिरस्ति, आदिशब्दादन्येष्वपि मद्याङ्गेष्वन्यापि यथासंभवं शक्तिर्वाच्या; तथा तेनैव प्रकारेण व्यस्तेष्वपि पृथिव्यादिभूतेषु यदि काचिच्चैतन्यशक्तिरभविष्यत्, तदा तत्समुदाये संपूर्णा स्पष्टा चेतना स्यात्, न चैतदस्ति, तस्माद् न भूतसमुदायमात्रप्रभवेयमिति ॥ १६५३ ॥

ननु यदि प्रत्येकावस्थायां मद्याङ्गेषु सर्वथैव मदशक्तिर्न स्यात् तदा किं दूषणं स्यात्? इत्याह—

[3]जइ वा सव्वाभावो वीसुं तो किं तदंगनियमोऽयं। तस्समुदयनियमो वा अन्नेसु वि तो हवेज्जाहि ॥ १६५४॥

यदि च मद्याङ्गेषु पृथगवस्थायां सर्वथैव मदशक्त्यभावः, तर्हि कोऽयं तदङ्गनियमः– कोऽयं धातकीकुसुमादीनां मद्याङ्गतानियमः, तत्समुदायनियमो वा– किमिति मद्यार्थी धातकीकुसुमादीन्येवान्वेषयति, तत्समुदायं किमिति नियमेन मीलयति? इत्यर्थः, नन्वन्येष्वपि च भस्मा-ऽश्म-गोमयादिषु समुदितेषु मद्यं भवेदिति ॥ १६५४ ॥

अथ मद्याङ्गेषु प्रत्येकावस्थायामपि मदशक्तिसद्भावं साधितमाकर्ण्य कदाचित् पर एवं ब्रूयात्। किम्? इत्याह—

---

१ घ, ज 'घटितं'। २ भ्रमि घ्राणि-वितृष्णतादय प्रत्येकमपि खलु यथा मदाङ्गेषु। तथा यदि भूतेषु भवेच्चेतना तत समुदये भवेत् ॥ १६५३ ॥
३ यदि वा सर्वाभावो विष्वक् तत किं तदङ्गनियमोऽयम्। तत्समुदयनियमो वाऽन्येष्वपि ततो भवेत् ॥ १६५४ ॥

[1]भूयाण पत्तेय पि चेयणा समुदए दरिसणाओ । जह मज्जंगेसु मओ मइ त्ति हेऊ न सिद्धोऽय ॥ १६५५ ॥

स्यात् परस्य मतिः— साधूक्तं यत्— पृथगपि मद्याङ्गेषु किञ्चिद् मदसामर्थ्यमस्तीति । एतदेव हि मम भूतेषु व्यस्तावस्थायां चैतन्यास्तित्वसिद्धावुदाहरणं भविष्यति, तथाहि— व्यस्तेष्वपि भूतेषु चैतन्यमस्ति, तत्समुदाये तद्दर्शनात्, मद्याङ्गेषु मदवदिति । यथा मद्याङ्गेषु मदः पृथगल्पत्वाद् नातिस्पष्टः, तत्समुदाये त्वभिव्यक्तिमेति, तथा भूतेष्वपि पृथगवस्थायामणीयसी चेतना, तत्समुदाये तु भूयसीयमिति । अत्रोत्तरमाह— 'हेऊ न सिद्धोऽयमिति' 'चेतनाया भूतसमुदाये दर्शनात्' इत्यसिद्धोऽयं हेतुरित्यर्थः, आत्मनो भूतसमुदायान्तर्गतत्वेन चेतनायास्तद्धर्मत्वात्, आत्माभावे च तत्समुदायेऽपि तदसिद्धेरसिद्धोऽयं हेतुरिति भावः । यदि हि भूतसमुदायमात्रधर्मश्चेतना भवेत् तदा मृतशरीरेऽप्युपलभ्येत । वायोस्तदानीं तत्राभावात् तदनुपलम्भ इति चेत् । नैवम्, नलिकादिप्रयोगतस्तत्क्षेपेऽपि तदनुपलम्भः । तेजस्तदानीं तत्र नास्तीति चेत् । न, तत्प्रक्षेपेऽपि तदनुपलम्भात् । विशिष्टतेजोवाय्वभावादनुपलम्भ इति चेत् । किं नामात्मसत्त्वं विहायाऽन्यत् तद्वैशिष्ट्यम् ?, ननु संज्ञान्तरेणात्मसत्त्वमेव त्वयापि प्रतिपादितं स्यादिति ॥ १६५५ ॥

अथ परस्यापरमाशङ्क्य प्रतिविधातुमाह—

[2]नणु पच्चक्खविरोहो गोयम ! स नाणुमाणभावाओ । तुह पच्चक्खविरोहो पत्तेय भूयचेय त्ति ॥ १६५६ ॥

ननु प्रत्यक्षविरुद्धमेवेदं यत्— भूतसमुदाये सत्युपलभ्यमानापि चेतना न तत्समुदायस्येत्यभिधीयते । न हि घटे रूपादय उपलभ्यमाना न घटस्येति वक्तुमुचितम् । तदयुक्तम्, यतो न भूजलसमुदायमात्रे उपलभ्यमाना अपि हरितादयस्तन्मात्रप्रभवा इति शक्यते वक्तुम् । तद्बीजभावकानुमानेन बाध्यतेऽसावुपलम्भ इति चेत् । तदेतदिहापि समानम् । एतदेवाह— 'गोयमेत्यादि' वायुभूतेरपीन्द्रभूतिसोदर्यभ्रातृत्वेन समानगोत्रत्वाद् 'गौतम !' इत्येनमामन्त्रणम्, यत्त्वं ब्रूषे— तदेतद् न, भूतसमुदायातिरिक्तात्मसाधकानुमानसद्भावात्, तत एतेनैव त्वत्पक्षस्य बाधितत्वादिति भावः । प्रत्युत तवैव प्रत्यक्षविरोधः । किं कुर्वतः ? इत्याह— 'पत्तेय भूयचेय त्ति' 'ब्रुवतः' इति शेषः । प्रत्येकावस्थायां पृथिव्यादिभूतेषु चैतन्याभावस्यैव दर्शनात् तदस्तित्वं प्रत्यक्षेणैव बाध्यत इति 'प्रत्येकं भूतेषु चेतना' इति ब्रुवतस्तवैव प्रत्यक्षविरोध इत्यर्थः ॥ १६५६ ॥

---

१ भूतानां प्रत्येकमपि चेतना समुदये दर्शनात् । यथा मद्याङ्गेषु मदो मतिरिति हेतुर्न सिद्धोऽयम् ॥ १६५५ ॥

२ ननु प्रत्यक्षविरोधो गौतम ! तद् नानुमानभावात् । तव प्रत्यक्षविरोधः प्रत्येकं भूतचेतनेति ॥ १६५६ ॥

किं पुनस्तदात्मसाधकमनुमानम्? इत्याह—

भूइंदियोवलद्धाणुसरणओ तेहिं भिन्नरूवस्स । चेया पंचगवक्खोवलद्धपुरिसस्स वा सरओ ॥१६५७॥

तेभ्यो भूतेन्द्रियेभ्यो भिन्नरूपस्य कस्यापि धर्मश्चेतनेति प्रतिज्ञा । भूतेन्द्रियोपलब्धार्थानुस्मरणादिति हेतुः । यथा पञ्चभिर्गवाक्षैरुपलब्धानर्थाननुस्मरतस्तदतिरिक्तस्य कस्यापि देवदत्तादेः पुरुषस्य चेतनेति दृष्टान्तः । अयमत्र तात्पर्यार्थः– इह य एको यैरनेकैरुपलब्धानर्थाननुस्मरति स तेभ्यो भेदवान् दृष्टः, यथा पञ्चभिर्गवाक्षैरुपलब्धानर्थाननुस्मरन् देवदत्तः, यश्च यस्माद् भूतेन्द्रियात्मकसमुदायाद् भिन्नो न भवति, किं तर्हि? अनन्यः, नायमेकोऽनेकोपलब्धानामर्थानामनुस्मर्ता, यथा शब्दादिग्राहकमनोविज्ञानविशेषः, तैरुपलभ्यानुस्मरतोऽपि च तदनतिरिक्तत्वे देवदत्तस्यापि गवाक्षमात्रप्रसङ्गो बाधकं प्रमाणम् । इन्द्रियाण्येवोपलभन्ते, न पुनस्तैरन्य उपलभत इति चेत् । न, 'तदुपरमेऽपि तदुपलब्धार्थानुस्मरणात्, तद्व्यापारे च कदाचिदनुपलम्भात्' इत्यनन्तरमेव वक्ष्यमाणत्वादिति ॥ १६५७ ॥

अनुमानान्तरमप्यात्मसिद्धये प्राह—

तदुवरमे वि सरणओ तव्वावारे वि नोवलंभाओ । इंदियभिन्नस्स मई पंचगवक्खाणुभविणो व्व ॥१६५८॥

इन्द्रियेभ्यो भिन्नस्यैव कस्यापीयं घटादिज्ञानलक्षणा मतिरिति प्रतिज्ञा । तदुपरमेऽपि– अन्धत्व-बाधिर्याद्यवस्थायामिन्द्रियव्यापाराभावेऽपि, तद्द्वारेणोपलब्धानामर्थानामनुस्मरणादिति हेतुः । अथवा, अस्यामेव प्रतिज्ञायां तद्व्यापारेऽपि– इन्द्रियव्यापृतावपि कदाचिदनुपयुक्तावस्थायाम्, वस्त्वनुलम्भादित्यपरो हेतुः । यदि हीन्द्रियाण्येव द्रष्टॄणि भवेयुः, तर्हि किमिति विस्फारिताक्षस्यापि प्रगुणश्रोत्रादीन्द्रियवर्गस्यापि योग्यदेशस्थितानामपि रूप-शब्दादिवस्तूनामनुपयुक्तस्य अन्यमनस्कस्य शून्यचित्तस्योपलम्भो न भवति? । ततो ज्ञायते– इन्द्रियग्रामव्यतिरिक्तस्यैव कस्यचिदयमुपलम्भः, यथा पञ्चभिर्गवाक्षैर्योपिदादिवस्तून्यनुभवितुर्दर्शकस्येति दृष्टान्तः ।

अत्रापि प्रयोगाभ्यां तात्पर्यमुपदर्श्यते, तद्यथा– इह यो यदुपरमेऽपि [3]यैरुपलब्धानामर्थानामनुस्मर्ता स तेभ्यो व्यतिरिक्तो दृष्टः,

---

१ भूतेन्द्रियोपलब्धानुस्मरणतस्तेभ्यो भिन्नरूपस्य । चेतना पञ्चगवाक्षोपलब्धपुरुषस्येव स्मरतः ॥ १६५७ ॥

२ तदुपरमेऽपि स्मरणतस्तद्व्यापारेऽपि नोपलम्भात् । इन्द्रियभिन्नस्य मतिः पञ्चगवाक्षानुभविन इव ॥ १६५८ ॥ ३ क ख ग 'यदुप' ।

यथा गवाक्षैरुपलब्धानामर्थानां गवाक्षापगमेऽपि देवदत्त, अनुस्मरति चायमात्माऽन्ध-बधिरत्वादिकाले श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धानर्थान्, अतः स तेभ्योऽर्थान्तरमिति । तथा, इन्द्रियेभ्यो व्यतिरिक्त आत्मा, तद्व्यापारेऽप्यर्थानुपलम्भात्, इह यो यद्व्यापारेऽपि यैरुपलब्धानर्थान् नोपलभते स तेभ्यो भिन्नो दृष्टः, यथाऽस्थगितगवाक्षोऽप्यन्यमनस्कतयाऽनुपयुक्तोऽपश्यंस्तेभ्यो देवदत्त इति ॥ १६५८ ॥

अपरमपि भूतेन्द्रियव्यतिरिक्तात्मसाधकमनुमानमाह—

उवलम्भमेण विगारगहणओ तदहिओ धुवं अत्थि । पुव्वावरवातायणगहणविगाराइपुरिसो व्व ॥१६५९॥

इह ध्रुवं निश्चितं तदधिकस्तेभ्य इन्द्रियेभ्यः समधिको भिन्नः समस्ति जीवः, अन्येनोपलब्धस्यान्येन विकारग्रहणात्, इह यो ऽन्येनोपलब्धस्यान्येन विकारं प्रतिपद्यते स तस्माद् भिन्नो दृष्टः, यथा प्रवरप्रासादोपरीतस्ततः पदपरिपाटीं कुर्वाणः पूर्ववातायनेन रमणीमवलोक्यापरवातायनेन समागतायास्तस्याः करादिना कुचस्पर्शादिविकारमुपदर्शयन् देवदत्तः, तथा चायमात्मा चक्षुषाऽम्लीकामभक्तं दृष्ट्वा रसनेन ह्लास लालास्रावादिविकारं प्रतिपद्यते, तस्मात् तयोर्भिन्न इति । अथवा, ग्रहणशब्दमिहाऽऽदानपर्यायं कृत्वा ऽन्यथानुमानं विधीयते— इन्द्रियेभ्यो व्यतिरिक्त आत्मा, अन्येनोपलब्धस्यान्येन ग्रहणात्, इह य आदय घटादिकमर्थमन्येनोपलब्धस्यान्येन गृह्णाति स ताभ्यां भेदवान् दृष्टः, यथा पूर्ववातायनेन घटादिकमुपलभ्यापरवातायनेन गृह्णानस्ताभ्यां देवदत्तः, गृह्णाति च चक्षुषोपलब्धं घटादिकमर्थं हस्तादिना जीवः, ततस्ताभ्यां भिन्न इति ॥ १६५९ ॥

अथान्यदनुमानम्—

सव्वेंदिओवलद्धाणुसरणओ तदहिओऽणुमंतव्वो । जह पंचभिन्नविन्नाणपुरिसविन्नाणसंपन्नो ॥ १६६० ॥

सर्वेन्द्रियोपलब्धार्थानुस्मरणतः कारणात् तदधिकोऽस्ति जीवः । दृष्टान्तमाह— यथा पञ्च च ते भिन्नविज्ञानाश्च पञ्चभिन्नविज्ञाना इष्टव्यम् प्रत्येकं स्पर्श-रस-गन्ध-रूप-शब्दोपयोगवन्त इत्यर्थः, पञ्चभिन्नविज्ञानाश्च ते पुरुषाश्च पञ्चभिन्नविज्ञानपुरुषास्तेषां यानि स्पर्शादिविषयाणि विज्ञानानि तैः संपन्नस्तद्वेत्ता यः षष्ठः पुरुषस्तेभ्यः पञ्चभ्यो भिन्नः । इदमत्र तात्पर्यम्— य इह यैरुपलब्धानामर्थानामेकोऽनुस्मर्ता स तेभ्यो भिन्नो दृष्टः, यथा स्वज्ञानुविधायिशब्दादिभिन्नजातीयविज्ञानपुरुषपञ्चकात् तदर्थपविज्ञानाभिज्ञ पुमान्, इच्छानुविधायिशब्दादिभिन्न

१ उपलभ्यान्येन विकारग्रहणतस्तदधिको ध्रुवमस्ति । पूर्वापरवातायनग्रहणविकारादिपुरुष इव ॥ १६५९ ॥
२ सर्वेन्द्रियोपलब्धानुस्मरणतस्तदधिकोऽनुमन्तव्यः । यथा पञ्चभिन्नविज्ञानपुरुषविज्ञानसंपन्नः ॥ १६६० ॥

जातीयविज्ञानेन्द्रियपञ्चकाशेषविज्ञानवेत्ता चायमेक आत्मा, तस्मादिन्द्रियपञ्चकाद् भिन्न एवेति। शब्दादिभिन्नविज्ञानपुरुषपञ्चकस्येव पृथगिन्द्रियाणामुपलब्धिप्रसङ्गतोऽनिष्टापादनाद् विरुद्धोऽयं हेतुरिति चेत्। न, इच्छानुविधायिविशेषणात्, इच्छायाश्चेन्द्रियाणामसंभवात्, सहकारिकारणतयोपलब्धिकारणमात्रताया इन्द्रियेष्वपि सद्भावात्, उपचारतस्तेषामप्युपलब्धेरविरोधाददोषः। किञ्च, प्रतिपत्त्युपायमात्रमेवैतत्, न ह्यतीन्द्रियेष्वर्थेष्वेकान्तेनैव युक्त्यन्वेषणपरैर्भाव्यम्; उक्तं च—

"आगमश्चोपपत्तिश्च सपूर्णं दृष्टिकारणम्। अतीन्द्रियाणामर्थाना सद्भावप्रतिपत्तये ॥ १ ॥"

इति ॥ १६६० ॥

अथापरमपि भूतव्यतिरिक्तात्मसाधकमनुमानमाह—

[1]विण्णाणंतरपुव्वं बालण्णाणमिह नाणभावाओ। जह बालनाणपुव्वं जुवनाणं तं च देहहिअं ॥१६६१॥

अन्यविज्ञानपूर्वकमिदं बालविज्ञानम्, विज्ञानत्वात्, इह यद् विज्ञानं तदन्यविज्ञानपूर्वकं दृष्टम्, यथा बालविज्ञानपूर्वकं युवविज्ञानम्, यद्विज्ञानपूर्वकं चेदं बालविज्ञानं तच्छरीरादन्यदेव, पूर्वशरीरत्यागेऽपीहत्यविज्ञानकारणत्वात्. तस्य च विज्ञानस्य गुणत्वेन गुणिनमात्मानमन्तरेणासंभवात्, तच्छरीरव्यतिरिक्तमात्मानं व्यवस्यामः, न तु शरीरमेवात्मेति। विज्ञानत्वादिति प्रतिज्ञार्थैकदेशत्वादसिद्धो हेतुरिति चेत्। न, विशेषस्य पक्षीकृतत्वात्। भवति च विशेषे पक्षीकृते सामान्यं हेतुः, यथाऽनित्यो वर्णात्मकः शब्दः, शब्दत्वात्, मेघशब्दवत्। एवमिहापि बालविज्ञानमन्यविज्ञानपूर्वकमिति विशेषः पक्षीकृतः, न तु सामान्यविज्ञानमन्यविज्ञानपूर्वकमिति पक्षीकृतं, येन विज्ञानत्वादिति प्रतिज्ञार्थैकदेशः स्यात्, यथाऽनित्यः शब्दः, शब्दत्वादित्यादि ॥ १६६१ ॥

अथान्यदनुमानम्—

[2]पढमो थणाहिलासो अण्णाहाराहिलासपुव्वोऽयं। जह संपयाहिलासोऽणुभूइओ सो य देहहिओ ॥१६६२॥

[3]गौतम! आद्यः स्तनाभिलाषो बालस्यायमन्याभिलाषपूर्वकः, अनुभूतेः– अनुभवात्मकत्वात्, सांप्रताभिलाषवदिति। अथवा, 'अभिलाषत्वात्' इत्ययमनुक्तोऽपि हेतुर्द्रष्टव्यः, इह योऽभिलाषः सोऽन्याभिलाषपूर्वको दृष्टः, यथा सांप्रताभिलाषः, यदभिलाषपूर्वक-

---

१ विज्ञानान्तरपूर्वं बालज्ञानमिह ज्ञानभावात्। यथा बालज्ञानपूर्वं युवज्ञान तच्च देहाधिकम् ॥ १६६१॥
२ प्रथम स्तनाभिलाषोऽन्याहाराभिलाषपूर्वोऽयम्। यथा सांप्रताभिलाषोऽनुभूतित स च देहाधिक ॥ १६६२ ॥ ३ घ ज 'योऽयमाद्य'।

भाषमाद्यः स्तनाभिलाषः स शरीरादन्य एव, पूर्वशरीरपरित्यागेऽपीहत्याभिलाषकारणत्वात् । ज्ञानगुणश्चाभिलाषो न गुणिनमन्तरेण सम्भवति । अतो यस्तस्याश्रयभूतो गुणी स शरीरातिरिक्त आत्मेति ।

आह– नन्वनैकान्तिकोऽयम्, सर्वस्याऽप्यभिलाषपूर्वकत्वानुपपत्तेः । न हि मोक्षाभिलाषो मोक्षाभिलाषपूर्वको घटते । तदयुक्तम्, अभिप्रायापरिज्ञानात्, यो हि स्तनाभिलाषः स सामान्येनैवाभिलाषपूर्वक इत्येतदेवास्माभिरुच्यते, न पुनर्विशेषेण यथा – 'स्तनाभिलाषोऽन्यस्तनाभिलाषपूर्वकः' इति । एवं च सामान्योक्तौ मोक्षाभिलाषपक्षेऽपि घटत एव, मोक्षाभिलाषस्यापि सामान्येनाऽन्याभिलाषपूर्वकत्वादिति ॥ १६६२ ॥

अनुमानान्तरमाह—

बालसरीरं देहंतरपुव्वं इन्दियाइमत्ताओ । जुवदेहो बालादिव स जस्स देहो स देहि त्ति ॥ १६६३ ॥

बालशरीरं शरीरान्तरपूर्वकम्, इन्द्रियादिमत्त्वात्, इह यदिन्द्रियादिमत्, तदन्यदेहपूर्वकं दृष्टम्, यथा युवशरीरं बालदेहपूर्वकम्, यत्पूर्वकं चेदं बालशरीरं तदस्मात् शरीरादर्थान्तरम्, तदत्ययेऽपीहत्यशरीरोपादानात्, यस्य च तच्छरीरं स भवान्तरयायी शरीरादर्थान्तरभूतो देहवानस्त्यात्मा, न पुनः शरीरमेवात्मेति सिद्धमिति ॥ १६६३ ॥

अनुमानान्तरमाह—

अण्णसुह-दुक्खपुव्वं सुहाइ बालस्स संपइसुहं व । अणुभूइमयत्तणओ अणुभूइमओ य जीवो त्ति ॥ १६६४ ॥

अन्यसुखपूर्वकमिदमाद्यं बालसुखम्, अनुभवात्मकत्वात्, सांप्रतसुखवत्, यत्सुखपूर्वकं चेदमाद्यं सुखम्, तच्छरीरादन्यदेव, तदत्ययेऽपीहत्यसुखकारणत्वात् । गुणश्चायम्, स च गुणिनमन्तरेण न संभवति, अतो यस्तस्याश्रयभूतो गुणी स देहादर्थान्तरम्, इति सुखानुभूतिमयो जीव इति सिद्धम् । एवं दुःख-राग द्वेष भय शोकादयोऽप्यायोजनीया इति ॥ १६६४ ॥

अथ प्राग् जीवकर्मसिद्धावुक्तान्यप्यनुमानान्यत्रापि जीवसिद्धिप्रस्तावाद् मन्दस्मृत्यनुग्रहार्थं पुनरप्याह—

संताणोऽणाई उ परोप्पर हेउ-हेउभावाओ । देहस्स य कम्मस्स य गोयम ! बीय कुराण व ॥ १६६५ ॥

१ बालशरीरं देहान्तरपूर्वमिन्द्रियादिमत्त्वात् । युवदेहो बालादिव स यस्य देहः स देहीति ॥ १६६३ ॥

२ अन्यसुख-दुःखपूर्वं सुखादि बालस्य सांप्रतसुखमिव । अनुभूतिमयत्वतोऽनुभूतिमयश्च जीव इति ॥ १६६४ ॥ ३ गाथा १६१९ ।

यदि नाम देह-कर्मणोरनादिः संतानः, तर्हि जीवसिद्धौ किमायातम् ? इत्याह—

[1]तो कम्म-सरीराणं कत्तारं करण-कज्जभावाओ। पडिवज्ज तदब्भहिअं दंड-घडाणं कुलालं व॥ १६६६ ॥

[2][3]अत्थि सरीरविहाया पइनिययागारओ घटस्सेव। अक्खाणं च करणओ दंडाईणं कुलालो व्व ॥ १६६७ ॥

[4]अत्थिदियविसयाणं आयाणादेयभावओऽवस्स। कम्मार इवादाया लोए संडास-लोहाणं ॥ १६६८ ॥

[5]भोत्ता देहाईणं भोज्जत्तणओ नरो व्व भत्तस्स। संघायाइत्तणओ अत्थि य अत्थी घरस्सेव ॥ १६६९ ॥

[6]जो कत्ताइ स जीवो सज्झविरुद्धो त्ति ते मई होज्जा। मुत्ताइपसंगाओ तं नो संसारिणो दोसो ॥ १६७० ॥

आसां व्याख्या पूर्ववदेवेति ॥ १६६६ ॥ १६६७ ॥ १६६८ ॥ १६६९ ॥ १६७० ॥

अथ सुगतमतानुसारी कश्चिदाह– ननु सर्वपदार्थानां क्षणनश्वरत्वाज्जीवस्यापि क्षणिकतया शरीरेण सहैव विनष्टत्वाद् वस्तुतः शरीरात् तस्यानर्थान्तरतैव, इति किं तद्व्यतिरिक्तत्वसाधनप्रयासेन ? इत्यत्राह[7]—

[8]जाइस्सरो न विगओ सरणाओ बालजाइसरणो व्व। जह वा सदेसवत्तं नरो सरंतो विदेसम्मि ॥ १६७१ ॥

इह यो जातिस्मरो जीवः स प्राग्भविकशरीरविगमेऽपि सति न विगत इति प्रतिज्ञा। 'सरणाउ त्ति' स्मरणादिति हेतुः। यथा बालजातौ बालजन्मनि वृत्तं स्मरतीति बालजातिस्मरणो वृद्ध इति दृष्टान्तः। यथा वा, स्वदेशे मालवकमध्यदेशादौ वृत्तं विदेशेऽपि गतो नरः स्मरन् न विगतः। इदमुक्तं भवति– योऽन्यदेश-कालाद्यनुभूतमर्थं स्मरति सोऽविनष्टो दृष्टः, यथा बालकालानुभूतानामर्थानामनुस्मर्ता वृद्धाद्यवस्थायां देवदत्तः। यस्तु विनष्टो नासौ किञ्चिदनुस्मरति, यथा जन्मानन्तरमेवोपरतः। न च पूर्वपूर्वक्षणानुभूतमाहितसंस्कारा उत्तरोत्तरक्षणाः स्मरन्तीति वक्तव्यम्, पूर्व-पूर्वक्षणानां निरन्वयविनाशेन सर्वथा विनष्टत्वात्, उत्तरोत्तरक्षणानां सर्वथाऽन्यत्वात्। न चान्यानुभूतमन्योऽनुस्मरति, देवदत्तानुभूतस्य यज्ञदत्तानुस्मरणप्रसङ्गादिति ॥ १६७१ ॥

---

१ तत कर्म-शरीरयो कर्तार करण-कार्यभावात्। प्रतिपद्यस्व तदभ्यधिक दण्ड घटयो कुलालमिव ॥ १६६६ ॥

२ गाथा १५६७। ३ पूर्वत्र 'देहस्स त्थि विहाया' इति पाठ। ४ गाथा १५६८। ५ गाथा १५६९। ६ गाथा १५७०। ७ घ ज 'इत्याह'।

८ जातिस्मरो न विगत स्मरणाद् बालजातिस्मरण इव। यथा वा स्वदेशवृत्तं नर स्मरन् विदेशे ॥ १६७१ ॥

अथ पराभिप्रायमाशङ्क्य प्रतिविधातुमाह—

पा० अह मन्नसि खणिओ वि हु सुमरइ विन्नाणसतइगुणाओ। तहवि सरीरायण्णो सिद्धो विण्णाणसताणो ॥१६७२॥

४॥ अथैवं मन्यसे त्वम्– क्षणिकोऽपि क्षणभङ्गुरोऽपि जीवः पूर्ववृत्तान्तं स्मरत्येव । कुतः ? इत्याह– विज्ञानानां विज्ञानक्षणानां संततिः संतानस्तस्या गुणस्तत्सामर्थ्यरूपस्तस्मादिति, क्षणसंतानस्यावस्थितत्वात् क्षणनश्वरोऽपि स्मरतीत्यर्थः । अत्रोत्तरमाह– ननु तथाप्येवमपि सति ज्ञानक्षणसन्तानस्याप्रेतनशरीरसंक्रान्तेर्भवान्तरसद्भावः सिध्यति, सर्वशरीरेभ्यश्च विज्ञानसंतानस्येत्थमर्थान्तरता साधिता भवति, अविच्छिन्नविज्ञानसन्तानात्मकश्चैवं शरीरादर्थान्तरभूत आत्मा सिद्धो भवतीति । तदेवं परमतमङ्गीकृत्याविनष्टस्मरणमावेदितम् ॥ १६७२ ॥

इदानीमिदमनङ्गीकृत्याह–। अथवा क्षणिकत्वमभ्युपगम्योक्तम्, अधुना तत् क्षणिकमेव न भवतीत्याह—

न य सव्वहेव खणिअं नाणं पुव्वोवलद्धसरणाओ । खणिओ न सरइ भूयं जह जम्माणंतरविनट्ठो॥१६७३॥

न च सर्वथैव क्षणिकं ज्ञानं वक्तुं युज्यते । कथञ्चित्तु क्षणिकतां भगवानपीच्छत्येव, इति 'सर्वथैव' इत्युक्तम् । कस्मात् पुनर्ज्ञानं न क्षणिकम् ? इत्याह– पूर्वोपलब्धस्य बाल्यकालाद्यनुभूतस्यार्थस्य वृद्धत्वाद्यवस्थायामपि स्मरणदर्शनात् । न चैतदेकान्तक्षणिकत्वे सत्युपपद्यते । कुतः ? इत्याह– 'खणिओ इत्यादि' यः क्षणिको नायं भूतमतीतं स्मरति, यथा जन्मानन्तरविनष्टः, एकान्तक्षणिकं चेष्यते ज्ञानम्, अतः स्मरणाभावप्रसङ्ग इति ॥ १६७३ ॥

क्षणिकज्ञानपक्षे दूषणान्तरमप्याह—

जस्सेगमेगवत्थुणमेगंतेण खणियं य विण्णाणं । सव्वखणियविण्णाणं तस्साजुत्तं कयाचिदवि ॥१६७४॥

यस्य वादिनो बौद्धस्य 'एकविज्ञानसंततयः सत्त्वाः' इति वचनादेकमेवासहाय ज्ञानं तस्य 'सर्वमपि वस्तु क्षणिकम्' इत्येवंभूतं विज्ञानं कदाचिदपि न युक्तमिति संबन्धः । इष्यते च सर्वक्षणिकताविज्ञानं सौगतैः, 'यत् सत् तत् सर्वं क्षणिकम्' तथा, 'क्षणिकाः

१ अथ मन्यसे क्षणिकोऽपि खलु स्मरति विज्ञानसततिगुणात् । तथापि शरीरादन्यः सिद्धो विज्ञानसंतानः ॥ १६७२ ॥ २ च घ कस्मे ।

२ न च सर्वथैव क्षणिकं ज्ञानं पूर्वोपलब्धस्मरणात् । क्षणिको न स्मरति भूतं यथा जन्मानन्तरविनष्टः ॥ १६७३ ॥

३ यस्यैकमेकघनमेकान्तेन क्षणिकं च विज्ञानम् । सर्वक्षणिकविज्ञानं तस्यायुक्तं कदाचिदपि ॥ १६७४ ॥

सर्वसंस्काराः' इत्यादिवचनात् । एतच्च क्षणिकताग्राहकज्ञानस्यैकत्वे न संभवत्येव । यदि हि त्रिलोकीतलगतैः सर्वैरपि क्षणिकैः पदार्थैः पुरः स्थित्वा तदेकं विज्ञानं जन्येत, तदा तदेतज्जानीयाद् यदुत– 'क्षणिकाः सर्वेऽप्यमी पदार्थाः' इति । न चैवं सर्वैरपि तैस्तज्जन्यते । कुतः ? इत्याह– 'एगबंधणं ति' यस्मादेकमेव प्रतिनियत बन्धनं निबन्धनमालम्बनं यस्य तदेकबन्धनं ज्ञानम् , अतः कथमशेषवस्तुस्तोमव्यापिनीं क्षणिकतामवबुध्येत ? । अपिच, एकालम्बनत्वेऽपि यद्यशेषपदार्थविषयाणामपि ज्ञानानां युगपदुत्पत्तिरिष्यते, आत्मा च तदर्थानुसर्ता, तदा स्यादशेषपदार्थक्षणिकतापरिज्ञानम् । न चाशेषार्थग्राहकानेकज्ञानानां युगपदुत्पत्तिरिष्यते ।

किञ्च, तदेकमप्येकार्थविषयमपि च विज्ञानं सर्वपदार्थगतां क्षणिकतामज्ञास्यदेव यद्युत्पत्त्यनन्तरध्वंसि नाभविष्यत् । अविनाशित्वे हि तदवस्थिततयोपविष्टं सदन्यमन्यं चार्थमुत्पत्त्यनन्तरमुपरमन्तं दृष्ट्वा 'सर्वमेवास्मद्वर्जमस्मत्सजातीयवर्जं च वस्तु क्षणिकमेव' इत्यवबुध्येत, न चैतदस्ति । कुतः ?, इत्याह– 'एगंतेण खणियं चेति' यस्य च बौद्धस्यैकान्तेन क्षणिकं क्षणध्वंस्येव विज्ञानं, न पुनश्चिरावस्थायि, तस्य कथं सर्ववस्तुगतक्षणिकतापरिज्ञानं स्यात् ? । तस्मादक्षणिकमेव प्रमातृ ज्ञानमेष्टव्यम् । तच्च गुणत्वादनुरूपं गुणिनमात्मानमन्तरेण न संभवति । अतः सिद्धः शरीराद् व्यतिरिक्त आत्मेति ॥ १६७४ ॥

उक्तगाथोक्तमेव कञ्चिदर्थं भावयति—

[1]जं सविसयनिययं च्चिय जम्माणंतरहयं च तं किह णु । नाहिति सुबहुयविण्णाणविसयखयभंगयाईणि ? ॥ १६७५ ॥

यत् स्वविषयमात्रनियतं जन्मानन्तरहतं च प्रमातृ विज्ञानं, तत्कथं सुबहुविज्ञानविषयगतान् क्षणभङ्ग-निरात्मकत्व-सुखि-दुःखितादीन् धर्मान् ज्ञास्यति ? न कथञ्चिदित्यर्थः ॥ १६७५ ॥

अत्र परमतमाशङ्क्य परिहरन्नाह—

[2]गिण्हिज्ज सव्वभंगं जइ य मई सविसयाणुमाणाओ । तं पि न जओऽणुमाणं जुत्तं सत्ताइसिद्धीओ ॥ १६७६ ॥

यदि च परस्यैवंभूता मतिः स्याद् यदुत– एकमपि– एकालम्बनमपि क्षणिकमपि च प्रमातृ विज्ञानं सर्ववस्तुगतक्षणभङ्गं गृह्णीयात् । कुतः ? इत्याह– स्वविषयानुमानात् । एतदुक्तं भवति– यस्मादयमस्मद्विषयः क्षणिकः, अहं च क्षणनश्वररूपम्, ततो

---

१ यद् स्वविषयनियतमेव जन्मानन्तरहत च तत् कथ नु । ज्ञास्यति सुबहुकविज्ञानविषयक्षयभङ्गकादीनि ? ॥ १६७५ ॥
२ गृह्णीयात् सर्वभङ्ग यदि च मति स्वविषयानुमानात् । तदपि न यतोऽनुमान युक्त सत्तादिसिद्धौ ॥ १६७६ ॥

विज्ञानसाम्यादन्यान्यपि विज्ञानानि क्षणिकानि, विषयसाम्याचान्येऽपि विषयाः सर्वेऽपि क्षणिकाः", इत्येवं स्वं च विषयांश्च स्वविषया-
गा० स्तदनुमानात् सर्वस्यापि वस्तुस्तोमस्य क्षणिकत्वादि गृह्यते । अत्र दूषणमाह— 'तं पीत्यादि' तदपि न युक्तं न घटमानकम् । कुतः ? पृ
इत्याह— यतस्तत् स्वविषयानुमानमन्येषां विज्ञानानामन्यविषयाणां च परीक्षितानां सत्त्वादिप्रसिद्धावेव युज्यते । नहि सत्त्वेनाप्यप्रसिद्धे
१६॥ धर्मिणि क्षणिकतादिधर्मं साध्यमानो विश्रामत । का हि नाम शब्दादिष्वादावेव सत्त्वेनाप्रतीतेषु कृतकत्वादिनाऽनित्यत्वादिधर्मान्
साधयति, 'तत्र पक्षः प्रसिद्धो धर्मी' इत्यादिवचनात् ? । न चदमेकमेकालम्बनं क्षणिकं च ज्ञानमेवम् बोद्धुं शक्नोति यदुत— अन्यज्ञानानि
सन्ति, तद्विषयाश्च विद्यन्ते, तेषां च विषयाणां स्वविषयज्ञानजननस्वभावादय एवंभूता धर्माः सन्तीति । एतदपरिज्ञाने च कथमेतेषां
क्षणिकतां साधयिष्यति, धर्मिण एवाप्रसिद्ध ? ।

स्यादेतत्, स्वविषयानुमानादन्यविज्ञानादिसत्तापि सेत्स्यत्येव, तथाहि— यथाऽहमस्मि तथान्यान्यपि ज्ञानानि सन्ति, यथा च मद्विषयो विद्यते, एवमन्येऽपि ज्ञानविषया विद्यन्त एव; यथा चाहं मद्विषयश्च क्षणिकौ, एवमन्यज्ञानानि तद्विषयाश्च क्षणिका एवेति, एवं सर्वेषां सत्त्वं क्षणिकता च स्वविषयानुमानादेव सत्स्यतीति । एतदप्ययुक्तम्, यतः सर्वक्षणिकताग्राहकं ज्ञानं क्षणनश्वरत्वाज्जन्मानन्तरं 'एव इचाऽहस्मि, क्षणिकं च' इत्येवमात्मानमपि नानुबुध्यते, अन्यपरिज्ञानं तु तस्य दूरोत्सारितमेव । किञ्च, तत् स्वविषयमात्रस्यापि क्षणिकतां नावगच्छति, समानकालमेव द्वयोरपि विनष्टत्वात् । यदि हि स्वविषयं विनश्यन्तं दृष्ट्वा तद्गतक्षणिकतां निश्चित्य स्वयं पश्चात् कालान्तरं तद् विनश्येत्, तदा स्यात् तस्य स्वविषयक्षणिकताप्रतिपत्तिः, न चैतदस्ति, ज्ञानस्य विषयस्य च निजानिजक्षणमनयित्वा समानकालमेव विनाशाभ्युपगमात् । न च स्वसंवेदनप्रत्यक्षेण, इन्द्रियप्रत्यक्षेण वा क्षणिकता गृह्यत इति सौगतैरिष्यते, अनुमानगम्यत्वेन तस्यास्तैरभ्युपगमादिति ॥ १६७६ ॥

अत्र परस्योत्तरमाशङ्क्य निराचिकीर्षुराह—

जाणेज्ज वासणा उ सा वि हु वासित्त-वासणिज्जाण । जुत्ता समेच्च दोण्ह न उ जम्माणतरहयस्स ॥१६७७॥

स्यादेतत् पूर्वपूर्वविज्ञानक्षणैरुत्तरोत्तरविज्ञानक्षणानामेवंभूता वासना जन्यते, यथाऽन्यविज्ञान-तद्विषयाणां सत्त्व क्षणिकतादीन् धर्मानेकमेकालम्बनं क्षणिकमपि च विज्ञानं जानाति, अतः सर्वक्षणिकताज्ञानं सौगतानां न विरुध्यत । तदप्ययुक्तम्, यतः सापि

१ जानीयाद् वासना तु सापि खलु वासित्-वासनीययोः । युक्ता समेतयो द्वयोर्न तु जन्मानन्तरहतस्य ॥ १६७७ ॥

वासना वासक-वासनीययोर्द्वयोरपि समेत्य संयुज्य विद्यमानयोरेव युक्ता, न तु जन्मानन्तरमेव हतस्य विनष्टस्य। वास्य-वासकयोश्च संयोगेनावस्थाने क्षणिकताहानिप्रसङ्गः। किञ्च, सापि वासना क्षणिका, अक्षणिका वा ?। क्षणिकत्वे कथं तद्वशात् सर्वक्षणिकतापरिज्ञानम् ?। अक्षणिकत्वे तु प्रतिज्ञाहानिरिति ॥ १६७७ ॥

तदेवं परपक्षं दूषयित्वा सांप्रतं स्वपक्षमुपदिदर्शयिषुरुपसंहरन्नाह—

बहुविण्णाणप्पभवो जुगवमणेगत्थयाऽहवेगस्स। विण्णाणावत्था वा पडुच्चवित्तीविघाओ वा ॥ १६७८ ॥

विण्णाणखणविणासे दोसा इच्चादयो पसज्जंति। न उ ठियसंभूयच्चुयविण्णाणमयम्मि जीवम्मि ॥१६७९॥

तदेवं विज्ञानस्य प्रतिक्षणं विनाशेऽभ्युपगम्यमाने इत्यादयो दोषाः प्रसजन्ति। के पुनस्ते दोषाः ? इत्याह– 'बहुविण्णाणेत्यादि' इत्येवं संबन्धः। क्षणनश्वरविज्ञानवादिना भुवनत्रयान्तर्वर्तिसर्वार्थग्रहणार्थं युगपदेव बहूनां ज्ञानानां प्रभव उत्पादोऽभ्युपगन्तव्यः, तदाश्रयभूतश्च तद्दृष्टानामर्थानामनुस्मर्ताऽवस्थित आत्माऽभ्युपगन्तव्यः; अन्यथा 'यत् सत् तत् सर्वं क्षणिकम्' 'क्षणिकाः सर्वे संस्काराः' 'निरात्मानः सर्वे भावाः' इत्यादि सर्वक्षणिकतादिविज्ञानं नोपपद्येत, तदभ्युपगमे च स्वमतत्यागप्रसक्तिः। अथवा, क्षणिकं विज्ञानमिच्छतैकस्यापि विज्ञानस्य युगपदनेकार्थता– सर्वभवनान्तर्गतार्थग्राहिताऽभ्युपगन्तव्या, येन सर्वक्षणिकतादिविज्ञानमुपपद्यते, न चैतदिष्यते, दृश्यते वा। 'विण्णाणावत्था व त्ति' यदिवा, अवस्थानमवस्था, विज्ञानस्यावस्था विज्ञानावस्थाऽभ्युपगन्तव्या भवति। इदमुक्तं भवति– विज्ञानस्यानल्पकल्पाग्रशोऽवस्थानमेष्टव्यम्, येन तत् सर्वदा समासीनमन्यान्यवस्तुविनश्वरतां वीक्षमाणं सर्वक्षणिकतामवगच्छेदिति सर्वं प्रागेवोक्तमेव। एवं चाभ्युपगमे विज्ञानसंज्ञामात्रविशिष्ट आत्मैवाभ्युपगतो भवति।

अथैतद् बहुविज्ञानप्रभवादिकं नेष्यते, तर्हि प्रतीत्यवृत्तिविघातः प्राप्नोति। इदमत्र हृदयम्– कारणं प्रतीत्याश्रित्य कार्यस्य वृत्तिः प्रवृत्तिरुत्पत्तिरिति यावत्, न पुनः कारणं कार्यावस्थायां कथञ्चिदप्यन्वेति, इत्येव सौगतैरभ्युपगम्यते। इत्थं चाभ्युपगम्यमानेऽतीतस्मरणादिसमस्तव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गः। एवं हि व्यवहारप्रवृत्तिः स्याद् यद्यतीतानेकसंकेतादिज्ञानाश्रयसन्तद्विज्ञानरूपेण परिणामादन्वयी आत्माऽभ्युपगम्यते। तथाभ्युपगमे च सति प्रतीत्यवृत्त्यभ्युगमविघातः स्यादिति। ननु यदि विज्ञानस्य क्षणविनाश

---

१ बहुविज्ञानप्रभवो युगपदनेकार्थताऽथवैकस्य। विज्ञानावस्था वा प्रतीत्यवृत्तिविघातो वा ॥ १६७८ ॥
विज्ञानक्षणविनाशे दोषा इत्यादय प्रसजन्ति। न तु स्थितसभूतच्युतविज्ञानमये जीवे ॥ १६७९ ॥

एते दोषाः प्रसजन्ति, तर्हि कस्मिन् दोषा न भवन्ति ? इत्याह– 'न उ ठियस्सादि' न त्वस्मदभ्युपगते जीवेऽभ्युपगम्यमाना एते दोषाः प्रसजन्ति । कथंभूते जीवे ? स्थितसंभूतच्युतविज्ञानमये– कथञ्चिद् द्रव्यरूपतया स्थितम्, कथञ्चिदुत्तरपर्यायेण संभूतम्, कथञ्चित्पुनः पूर्वपर्यायेण च्युतं विनष्टं यद् विज्ञानं तन्मये इत्यर्थः । तस्मादमुमेवोत्पाद-व्यय-ध्रौव्ययुक्तं शरीरादर्थान्तरभूतमस्मदभ्युपगतमात्मानं समस्तव्यवहारसिद्धये प्रतिपद्यस्वेति ॥ १६७८ ॥ १६७९ ॥

नन्वेवंभूतस्यात्मनः कथंभूतानि ज्ञानानि प्रवर्तन्ते, कस्माच्च हेतोस्तानि जायन्ते ? इत्याह—

*तस्स विचित्तावरणक्खओवसमजाइं चित्तरूवाइं । खणियाणि य कालंतरवित्तीणि य मइविहाणाइं ॥ १९८० ॥*

मतमतिज्ञानस्य विधानानि नानाभेदरूपाणि तस्य यथोक्तरूपस्यात्मनः प्रवर्तन्ते । कथंभूतानि ? इत्याह– विचित्रो योऽसौ मतिज्ञानावरणक्षयोपशमस्ततो जातानि, अत एव स्वकारणभूतक्षयोपशमवैचित्र्याद् विचित्ररूपाणि । तथा, पर्यायरूपतया क्षणिकानि, द्रव्यरूपतया तु नित्यत्वात् कालान्तरवृत्तीनि । उपलक्षणं च मतिविधानानि, श्रुता-ऽवधि-मनःपर्यायविधानान्यपि यथासंख्यं श्रुता-ऽवधि-मनःपर्यायज्ञानावरणक्षयोपशमवैचित्र्याद् विचित्ररूपाणि यथासंभवं तस्य द्रष्टव्यानि । केवलज्ञानं त्वेकमेवाविकल्पं केवलज्ञानावरणक्षयादेव द्रष्टव्यमिति ॥ १९८० ॥

एतदेवाह—

[2]निच्चो सताणो सिं सव्वावरणपरिसक्खए जं च । केवलमुदियं केवलभावेणाणंतमविगप्पं ॥ १९८१ ॥

'सिं ति' एतेषां च मतिज्ञानादिविधानानामविशेषितज्ञानमात्ररूपसंतानो नित्योऽव्यवच्छिन्नरूपः । केवलज्ञानं त्वविकल्पं भेदरहितमुदितमाख्यातं भगवद्भिः, यतः सर्वस्यापि निजावरणस्य क्षय एव तदुपजायते । अतोऽविकल्पं केवलभावेनानन्तकालावस्थायित्वात्, अनन्तार्थविषयत्वाच्चानन्तमिति ॥ १९८१ ॥

पुनर्वायुभूतिः संदिहानः आह—

[3]सो जइ देहावत्थो तो पविसंतो व निस्सरंतो वा । कीस न दीसइ, गोयम ! दुविहाऽणुवलद्धि उ सा य ॥१९८२॥

---

१ तस्य विचित्रावरणक्षयोपशमजानि चित्ररूपाणि । क्षणिकानि च कालान्तरवृत्तीनि च मतिविधानानि ॥ १९८० ॥

२, नित्यः सन्तान एषां सर्वावरणपरिक्षये यच्च । केवलमुदितं केवलभावेनानन्तमविकल्पम् ॥ १९८१ ॥

३ स यदि देहावस्थस्ततः प्रविशन् वा निःसरन् वा । कस्मान्न दृश्यते गौतम ! द्विविधाऽनुपलब्धिस्तु सा च ॥ १९८२ ॥

अंसओ खरसंगस्स व सओ वि दूराइभावओऽभिहिया। सुहुमा-ऽमुत्तत्तणओ कम्माणुगयस्स जीवस्स ॥१६८३॥

यदि नाम शरीरादन्योऽसौ जीवस्ततो घटे चटक इव शरीरे प्रविशन् निःसरन् वा किमिति नोपलभ्यते ? । भगवानाह— 'गोयमेत्यादि' यतो द्विविधाऽनुपलब्धिरस्ति, अतस्तस्यानुपलब्धेः कारणाद् गौतम ! जीवो न दृश्यते । कथं पुनः साऽनुपलब्धिर्द्विविधा ? इत्याह– सा चानुपलब्धिरेकाऽसतो भवति, यथा खरशृङ्गस्य । द्वितीया तु सतोऽप्यर्थस्य भवति । कुतः ? इत्याह– दूरादिभावादिति, दूरात् सन्नप्यर्थो न दृश्यते, यथा स्वर्गादिः, आदिशब्दात्– अतिसंनिकर्षात्, अतिसौक्ष्म्यात्, मनोऽनवस्थानात्, इन्द्रियापाटवात्, मतिमान्द्यात्, अशक्यत्वात्, आवरणात्, अभिभवात्, सामान्यात्, अनुपयोगात्, अनुपायात्, विस्मृतेः, दुरागमात्, मोहात्, विदर्शनात्, विकारात्, अक्रियातः, अनधिगमात्, कालविप्रकर्षात्, स्वभावविप्रकर्षाच्चेति ।

तत्रातिसंनिकर्षात् सन्नप्यर्थो नोपलभ्यते, यथा नेत्रदूषिका-पक्ष्मादिः । अतिसौक्ष्म्यात् परमाण्वादिः । मनोऽनवस्थानात् सतोऽप्यनुपलब्धिर्यथा नष्टचेतसाम् । इन्द्रियापाटवात् किञ्चिद्बधिरादीनाम् । मतिमान्द्यादनुपलब्धिः सतामपि सूक्ष्मशास्त्रार्थविशेषाणाम् । अशक्यत्वात् स्वकर्ण-कृकाटिका-मस्तक-पृष्ठादीनाम् । आवरणाद् हस्तादिस्थगितलोचनानां कट-कुड्याद्यावृतानां वा । अभिभवात् प्रसृतसूरतेजसि दिवसे तारकाणाम् । सामान्यात् सूपलक्षितस्यापि माषादेः समानजातीयमाषादिराशिपतितस्याप्रत्यभिज्ञानात् सतोऽप्यनुपलब्धिः । अनुपयोगाद् रूपोपयुक्तस्य शेषविषयाणाम् । अनुपायात् शृङ्गादिभ्यो गोमहिष्यादिपयःपरिमाणजिज्ञासोः । विस्मृतेः पूर्वोपलब्धस्य । दुरागमाद् दुरुपदेशात् तत्प्रतिरूपकरीतिकादिविप्रलम्भितमतेः कनकादीनां सतामप्यनुपलब्धिः । मोहात् सतामपि जीवादितत्त्वानाम् । विदर्शनात् सर्वथाऽन्धादीनाम् । वार्धक्यादिविकाराद् बहुशः पूर्वोपलब्धस्य सतोऽप्यनुपलब्धिः । अक्रियातो भूखननादिक्रियाऽभावाद् वृक्षमूलादीनामनुपलब्धिः । अनधिगमात् शास्त्राश्रवणात् तदर्थस्य सतोऽप्यनुपलब्धिः । कालविप्रकर्षाद् भूत-भविष्यदृषभदेव-पद्मनाभतीर्थकरादीनामनुपलब्धिः । स्वभावविप्रकर्षाद् नभःपिशाचादीनामनुपलम्भः । तदेवं सतामप्यर्थानामेकविंशतिविधाऽनुपलब्धिः प्रवर्तते । अतोऽस्य कर्मानुगतस्य संसारिणो जीवस्याऽमूर्तत्वाद् नभस इव, कार्मणस्य तु सौक्ष्म्यात् परमाणोरिव सतोऽनुपलब्धिः, नासतः । कथं पुनरेतज्ज्ञायते– नासत आत्मनोऽनुपलब्धिः, किन्तु सतः ? इति चेत् । उच्यते– अनुमानैस्तत्सत्त्वस्य साधितत्वादिति ॥ १६८२ ॥ १६८३ ॥

---

१ असत खरशृङ्गस्येव सतोऽपि दूरादिभावतोऽभिहिता । सूक्ष्मा ऽमूर्तत्वत कर्मानुगतस्य जीवस्य ॥ १६८३ ॥

वेदोक्तद्वारेणापि देहव्यतिरिक्तमात्मानं साधयितुमाह—

[1]देहाणण्णे व जिए जमग्गिहोत्ताइ सग्गकामस्स । वेयविहिय विहण्णइ दाणाइफल च लोयम्मि ॥१६८४॥

शरीरमात्रे जीवे सति गौतम ! यत् स्वर्गकामस्य वेदविहितमग्निहोत्राद्यनुष्ठानं तद् विहन्यते, देहस्य वह्निनाऽत्रैव भस्मीकरणात्, जीवाभावे कस्यासौ स्वर्गो भवेत् ? इति भावः । दानादिफलं चानुभवितुरभावात् कस्य भवेत् ? इति ॥ १६८४ ॥

विरुद्धवेदपदश्रवणनिबन्धनश्चैष वायुभूतेर्जीव-शरीरयोर्भेदाभेदविषयः संशयः । अतो वेदपदार्थकथनद्वारेणापि तमपाकुर्वन्नाह—

[2]विण्णाणघणाईण वेयपयाण तमत्थमविदंतो । देहाणण्ण मण्णसि ताण च पयाणमयमत्थो ॥ १६८५ ॥

विज्ञानघनाख्यः पुरुष एवायं भूतेभ्योऽर्थान्तरमित्यादिव्याख्यया पूर्ववदेव। अत एव प्रागुक्तम्– 'शरीरतया परिणतो भूतसंघातोऽयं विद्यमानकर्तृकः, आदिमत्प्रतिनियताकारत्वात् , घटवत्, यश्च तत्कर्ता स तदतिरिक्तो जीवः' इति । भूतातिरिक्तात्मप्रतिपादकानि च वेदवाक्यानि तत्रापि प्रतीतान्येव । तद्यथा– "सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येष ब्रह्मचर्येण नित्यं ज्योतिर्मयो विशुद्धो यं पश्यन्ति धीरा यतयः संयतात्मानः" इत्यादि । तदेवं सर्वेषामपि वेदवाक्यानां भूतातिरिक्तस्य जीवस्य प्रतिपादकत्वाद् भूतेभ्योऽतिरिक्तं जीवं प्रतिपद्यस्वेति ॥ १६८५ ॥

एवं भगवता संशयेऽपनीते सति वायुभूतिः किं कृतवान् ? इत्याह—

[3]छिन्नम्मि संसयम्मि जिणेण जरा-मरणविप्पमुक्केण । सो समणो पव्वइओ पंचहिं सह खंडियसएहिं ॥ १६८६ ॥

व्याख्या पूर्ववत् ॥ इति द्विचत्वारिंशद्गाथार्थः ॥ १६८६ ॥

॥ इति तृतीयो गणधरवादः समाप्तः ॥

---

१ देहानन्ये वा जीवे यदग्निहोत्रादि स्वर्गकामस्य । वेदविहितं विहन्यते दानादिफलं च लोके ॥ १६८४ ॥
२ विज्ञानघनादीनां वेदपदानां तमर्थमविदन् । देहानन्यं मन्यसे तेषां च पदानामयमर्थः ॥ १६८५ ॥ ३ गाथा १६ ४ ।

अथ चतुर्थस्य व्यक्तगणधरस्य वक्तव्यतामभिधित्सुराह—

[1]ते पव्वइए सोउं वियत्तु आगच्छइ जिणसगासं। वच्चामि ण वंदामी वंदित्ता पज्जुवासामि ॥ १६८७ ॥

सुगमा ॥ १६८७ ॥

एवं विचिन्त्य व्यक्तनामा द्विजोपाध्यायः समागतो भगवतः समीपम्। ततो भगवता किं कृतम्? इत्याह—

[2]आभट्ठो य जिणेणं जाइ-जरा-मरणविप्पमुक्केणं। नामेण य गोत्तेण य सव्वण्णू सव्वदरिसी णं ॥१६८८॥

व्याख्या पूर्ववदिति ॥ १६८८ ॥

आभाष्य भगवता किमुक्तोऽयम्? इत्याह—

[3]किं मण्णे अत्थि भूया उदाहु नत्थि त्ति संसओ तुज्झ। वेयपयाण य अत्थं न याणसी तेसिमो अत्थो ॥१६८९॥

पृथिव्य-ऽप्-तेजो-वाय्वा-ऽऽकाशलक्षणानि पञ्च भूतानि, तानि च किं सन्ति, नवा? इति त्वं मन्यसे। संशयश्च तवायं विरुद्धवेदपदश्रवणनिबन्धनो वर्तते। तानि चामूनि वेदपदानि– "स्वप्नोपमं वै सकलमित्येष ब्रह्मविधिरञ्जसा विज्ञेयः" इत्यादि, तथा, "द्यावा-पृथिवी" इत्यादि, तथा, "पृथिवी देवता, आपो देवताः" इत्यादि। एतेषां चायमर्थस्तव प्रतिभासते– 'स्वप्नोपमम्– स्वप्नसदृशम्, वैनिपातोऽवधारणे, सकलम्– अशेषं जगत्, इत्येष ब्रह्मविधिः– परमार्थप्रकारः, अञ्जसा– प्रगुणेन न्यायेन, विज्ञेयः– ज्ञातव्यः' इति। तदेवमादीनि वेदपदानि किल भूतनिह्नवपराणि, 'द्यावा-पृथिवी' इत्यादीनि तु सत्ताप्रतिपादकानि, अतस्तव संशयः। तदेतेषां वेदपदानां त्वमर्थं न जानासि, चशब्दाद् युक्तिहृदयं च न वेत्सि। तेन संशयं कुरुषे। तेषां चायमर्थो वक्ष्यमाणलक्षण इति ॥ १६८९ ॥

अथ भाष्यम्—

[5]भूएसु तुज्झ संका सुविणय-माओवमाइं होज्ज[6] त्ति। न वियारिज्जंताइं भयंति जं सव्वहा जुत्तिं ॥१६९०॥

१ तान् प्रव्रजितान् श्रुत्वा व्यक्त आगच्छति जिनसकाशम्। व्रजामि वन्दे वन्दित्वा पर्युपासे ॥ १६८७ ॥ २ गाथा १६०९।

३ किं मन्यसे सन्ति भूतान्युताहो न सन्तीति संशयस्तव। वेदपदानां चार्थं न जानासि तेषामयमर्थः ॥ १६८९ ॥ ४ क ग 'इत्यादि त'।

५ भूतेषु तव शङ्का स्वप्नक-मायोपमानि भवेयुरिति। न विचार्यमाणानि भजन्ति यत् सर्वथा युक्तिम् ॥१६९०॥ ६ क ग 'होज्ज ति' इत 'हुज्ज ति'।

भूयाइसंसयाओ जीवाइसु का कह त्ति ते बुद्धी । तं सव्वसुण्णसंकी मण्णसि मायोवमं लोयं ॥१६९१॥

आयुष्मन् व्यक्त ! भूतेषु भवतः संदेहः, यतः स्वप्नोपमानि मायोपमानि चैतानि भवेयुरिति त्वं मन्यसे । यथा हि स्वप्ने किल कश्चिद् निःस्वोऽपि निजगृहाङ्गणे गजघटा-तुरगनिवह मणि-कनकराश्यादिकमभूतमपि पश्यति, मायायां चेन्द्रजालविलसितरूपायामविद्यमानमपि कनक-मणि-मौक्तिक रजतभाजना ऽऽराम पुष्प-फलादिकं दृश्यते, तथैतान्यपि भूतान्येवंविधान्येवेति मन्यसे, यद् यस्माद् विचार्यमाणान्येतानि सर्वथैव न काञ्चिद् युक्तिं भजन्ते सहन्ते । भूतेषु च संशये जीव पुण्य-पापादिषु किल का वार्ता, भूतविकाराधीनत्वात् तेषाम् ?, इति तव बुद्धिः । तस्मात् सर्वस्यापि भूत जीवादिवस्तुनस्त्वदभिप्रायेणाभावात् सर्वशून्यताशङ्की त्वं निरवशेषमपि लोकं मायोपमं स्वप्ने-न्द्रजालतुल्यं मन्यसे इति ॥ १६९० ॥ १६९१ ॥

युक्तिं चात्र व्यक्तचेतोगतां भगवान् व्यक्तीकुर्वन्नाह—

जह किर न सओ परओ नोभयओ नावि अन्नओ सिद्धी । भावाणमवेक्खाओ वियत्त ! जह दीह-हस्साणं ॥१६९२॥

व्यक्त ! भवतोऽयमभिप्रायः— यथा किल न स्वतः, न परतः, न चोभयतः, नाप्यन्यतो भावानां सिद्धिः संभाव्यते । कुतः ? इत्याह— अपेक्षातः— कार्यकारणादिभावस्यापेक्षिकत्वादित्यर्थः, ह्रस्व-दीर्घव्यपदेशवत् । तथाहि— यत् किमपि भावजातमस्ति तेन सर्वेणापि कार्येण वा भवितव्यम्, कारणेन वा । तत्र कार्यं कारणेन क्रियत इति कारणापेक्ष एव तस्य कार्यत्वव्यपदेशः, न तु कार्यस्य कार्यत्वं स्वतः सिद्धं किमप्यस्ति । एवं कारणमपि कार्यं करोतीति कार्यापेक्ष एव तस्य कारणत्वव्यपदेशः, न तु तस्य कारणत्वं स्वतः सिद्धं किञ्चिदस्ति । तदेवं कार्यादिभावः स्वतो न सिध्यति । यच्च स्वतो न सिद्धं तस्य परतोऽपि सिद्धिर्नास्ति, यथा खरविषाणस्य । ततश्च न स्वतः कार्यादिभावः, नापि परतः । स्व-परोभयतस्तर्हि तस्य सिद्धिरिति चेत् । तदयुक्तम्, व्यस्तादुभयत्र स्वसिद्धेरभावात् तत्समुदायेऽपि तदभावात् । न हि सिकताकणेषु प्रत्येकमसत् तैलं तत्समुदाये प्रादुर्भवति ।

अपि च, उभयतः सिद्धिपक्ष इतरेतराश्रयदोषः प्राप्नोति । यावद्धि कार्यं न सिध्यति न तावत्कारणसिद्धिरस्ति, यावच्च कारणं न सिध्यति न तावत् कार्यं सिद्धिमासादयति । अत इतरेतराश्रयदोषः । तस्माद् नोभयतोऽपि कार्यादिभावसिद्धिः । नाप्यन्यतः—

१ भूतादिसंशयात् जीवादिषु का कथेति ते बुद्धिः । त्वं सर्वशून्यशङ्की मन्यसे मायोपमं लोकम् ॥ १६९१ ॥

२ यथा किल न स्वतः परतो नोभयतो नाप्यन्यतः सिद्धिः । भावानामपेक्षातो व्यक्त ! यथा दीर्घ-ह्रस्वयोः ॥ १६९२ ॥

अनुभयत इत्यर्थः, स्व-परो-भयव्यतिरेकेणान्यस्य वस्तुनोऽसत्त्वेन निर्हेतुकत्वप्रसङ्गात् । एवं ह्रस्व-दीर्घलक्षणे दृष्टान्तेऽपि 'अपेक्षातः' इत्यस्य ह्रस्व-दीर्घत्वासिद्धिलक्षणेन साध्येनान्वयो भावनीयः । तथाहि– प्रदेशिन्या अङ्गुष्ठमपेक्ष्य दीर्घत्वं प्रतीयते, मध्यमां त्वपेक्ष्य ह्रस्वत्वम्, परमार्थेन त्वियं स्वतो न ह्रस्वा, नापि दीर्घा । तदेवं न स्वतो ह्रस्व दीर्घत्वयोः सिद्धिः । ततः परतः, उभयतः, अनुभयतश्च तत्सिद्ध्यभावो यथोक्तवद् भावनीयः, तदुक्तम्—

"न दीर्घेऽस्तीह दीर्घत्व न ह्रस्वे नापि च द्वये । तस्मादसिद्ध शून्यत्वात् सदित्याख्यायते क हि ? ॥ १ ॥"

"ह्रस्व प्रतीत्य सिद्ध दीर्घ, दीर्घ प्रतीत्य ह्रस्वमपि । न किंचिदस्ति सिद्ध व्यवहारवशाद् वदन्त्येवम् ॥ १ ॥" ॥ १६०२ ॥

इतश्च सर्वजगच्छून्यता । कुतः ? इत्याह—

अत्थित्त-घडेगाणेगया[1] व सव्वेगयाइदोसाओ। सव्वेऽणभिलप्पा वा सुण्णा वा सव्वहा भावा ॥ १६९३ ॥

नन्वस्तित्व-घटयोरेकत्वम्, अनेकत्वं वा ? । यद्येकत्वम्, तर्हि सर्वैकता प्राप्नोति– यो योऽस्ति स स घट इत्यस्तित्वे घटस्य प्रवेशात् सर्वस्य घटत्वप्रसङ्गः स्यात्, न पटादि पदार्थान्तरम् । घटो वा सर्वसत्त्वाव्यतिरेकात् सर्वात्मकः स्यात्; अथवा, यो घटः स एवास्तीति घटमात्रेऽस्तित्वं प्रविष्टम्, ततोऽन्यत्र सत्त्वाभावादघटस्य सर्वस्याप्यभावप्रसङ्गतो घट एवैकः स्यात् । सोऽपि वा न भवेत्, अघटव्यावृत्तो हि घटो भवति, यदा च तत्प्रतिपक्षभूतोऽघट एव नास्ति, तदा किमपेक्षोऽसौ घटः स्यात् ? । इति सर्वशून्यत्वमिति । अथ घट-सत्त्वयोरन्यत्वमिति द्वितीयो विकल्पः । तर्हि सत्त्वरहितत्वादसन् घटः, खरविषाणवदिति । अपिच, सतो भावः सत्त्वमुच्यते, तस्य च स्वाधारभूतेभ्यो घटादिभ्यः सद्भ्योऽन्यत्वेऽसत्त्वमेव स्यात्, आधारादन्यत्वे आधेयस्याप्यनुपपत्तेः । तदेवमस्तित्वेन सह घटादीनामेकत्वा-ऽन्यत्वविकल्पाभ्यामुक्तन्यायेन सर्वैकतादिदोषप्रसङ्गात् सर्वेऽपि भावा अनभिलप्या वा भवेयुः, सर्वथा शून्या वा स्युः, सर्वथैव तेषामभावो वा भवेदित्यर्थः । अपिच, यद् नोत्पद्यते तत्तावद् निर्विवादं खरविषाणवदसदेव, इति निवृत्ता तत्कथा । यदप्युत्पत्तिमल्लोकेऽभ्युपगम्यते, तस्यापि जाता-ऽजातादिविकल्पयुक्तिभिरुत्पादो न घटते, इति शून्यतैव युक्तेति ॥ १६९३ ॥

एतदेवाह[2]—

जाया-ऽजायो-भयओ[3] न जायमाणं च जायए जम्हा। अणवत्था-ऽभावो-भयदोसाओ सुण्णया तम्हा ॥१६९४॥

---

१ अस्तित्व-घटैकानेकता वा सर्वैकतादिदोषात् । सर्वेऽनभिलाप्या वा शून्या वा सर्वथा भावा ॥ १६९३ ॥ २ घ ज 'तदाह' ।

३ जाता-ऽजातोभयतो न जायमान च जायते यस्मात् । अनवस्था-ऽभावो-भयदोषात् शून्यता तस्मात् ॥ १६९४ ॥

इह तावद् न जातं जायते, जातत्वादेव, निष्पन्नघटवत्। अथ जातमपि जायते, तर्ह्यनवस्था, जातस्याविशेषेण पुनःपुनर्जन्मप्रसङ्गात्। अथाजातं जायते। तत्रोत्तरमाह– 'अभाव त्ति' सूत्रकस्थात् सूत्रस्य, तर्ह्यभावोऽपि खरविषाणलक्षणो जायताम्, अजातत्वाविशेषात्। अथ जाताजातरूपं जायते। तदप्ययुक्तम्। कुतः? इत्याह– उभयपक्षोपात् प्रत्येकोभयपक्षोक्तदोषापत्तेरित्यर्थः। किञ्च, एतज्जाताजातलक्षणमुभयमस्ति वा, न वा?। यद्यस्ति, तर्हि जातमेव तत्, न पुनरुभयम्, तत्र चोक्तो दोषः। अथ नास्ति, तथापि नोभयं तत्, किन्त्वजातमेव, तत्रापि चाभिहितमेव दूषणम्। नापि जायमानं जायते, पूर्वोक्तविकल्पद्वयानतिवृत्तेः, तथाहि– तदपि जायमानमस्ति, न वा?। यद्यस्ति, तर्हि जातमेव तत्। नास्ति चेत्, तर्ह्यजातमेव। पक्षद्वयेऽपि चास्मिन्नभिहित एव दोषः। उक्तं च—

"[1]गतं न गम्यते तावदगतं नैव गम्यते। गतागतविनिर्मुक्तं गम्यमानं न गम्यते ॥ १ ॥"

इत्यादि। यस्मादेवम्, तस्मादनवस्थादिदोषप्रसङ्गेन वस्तूनामुत्पादायोगाज्जगतः शून्यतैव युक्तेति ॥ १६९४ ॥

प्रकारान्तरेणापि वस्तूत्पत्त्ययोगतः शून्यतासाधनार्थमाह—

[2]हेऊ-पच्चयसामग्गि वीसुं भावेसु नो व जं कज्जं। दीसइ सामग्गिमयं सव्वाभावे न सामग्गी ॥१६९५॥

हेतवः – उपादानकारणानि, प्रत्ययास्तु निमित्तकारणानि, तेषां हेतुप्रत्ययानां या सामग्री तस्या विष्वग् भावेषु पृथगवस्थासु यत् कार्यं न दृश्यते, दृश्यते च सामग्रीमयम्– सम्पूर्णसामग्र्यवस्थायां पुनर्दृश्यत इत्यर्थः। एवं च सति कार्यस्य सर्वाभाव एव युक्त इति शेषः। सर्वाभावे च न सामग्री– नैव सामग्रीसद्भावः प्राप्नोतीत्यर्थः। ततः सर्वशून्यतैवेति भावः। इदमत्र हृदयम्– हेतवश्च प्रत्ययाश्च स्वजन्यमर्थं किमेकैकशः कुर्वन्ति, संभूय वा?। न तावदेकैकशः, तथाऽनुपलब्धेः। तत एकैकस्मात् कार्यस्याभावात् सामग्र्यामपि तदभाव एव स्यात्, सिकताकणतैलवदिति। इत्थं च सर्वस्यापि कार्यस्योत्पत्त्यभावे सामग्रीसद्भावो न प्राप्नोति, अनुत्पन्नायाः सामग्र्या अप्ययोगात्। ततश्च सर्वशून्यतैव जगतः। उक्तं च—

"हेतुप्रत्ययसामग्री पृथग् भावेष्वदर्शनात्। तेन ते नाभिलप्या हि भावाः सर्वे स्वभावतः ॥ १ ॥"

"लोके यावत् संज्ञा सामग्र्यामेव दृश्यते यस्मात्। तस्माद् न सन्ति भावा भावे सति नास्ति सामग्री ॥ १ ॥"

इत्यादि। अस्य च व्याख्या— पृथग् भावेष्वदर्शनात् 'कार्यस्य' इति शेषः। तेन ते घटादयो भावाः सर्वेऽपि स्वभावतः

---

१ नागार्जुनकृते मध्यमककारिकामध्ये कारिका १५।

२ हेतु-प्रत्ययसामग्री विष्वग् भावेषु नो वा यत् कार्यम्। दृश्यते सामग्रीमयं सर्वाभावे न सामग्री ॥ १६९५ ॥ ३ क ख 'सत्र स्या'।

स्वरूपतो नाभिलाप्याः, पृथगेकैकावस्थाया कार्यस्यानुत्पादात्, उत्पत्तिमन्तरेण च घटादिसंज्ञाऽप्रवृत्तेः; संज्ञाऽभावे चाभिलप्तुमशक्यत्वादिति। कुतः पुनः पृथगवस्थायां संज्ञाऽप्रवृत्तिः? इत्याह— 'लोके यावदित्यादि' लोके यावत् संज्ञा 'घटोऽयम्' इत्यादिसंज्ञाप्रवृत्तिः, तावत् संपूर्णं कार्यं संपूर्णसामग्र्यामेव यस्माद् दृश्यते, पृथगभावे च सामग्र्यामप्यभावात् सिकतातैलवद् न सन्त्येव भावाः, भावासत्त्वे च कुतः सामग्रीसद्भावः? इति ॥ १६९५ ॥

प्रकारान्तरेणापि शून्यतासिद्ध्यर्थमाह—

परभागादरिसणओ सव्वाराभागसुहमयाओ य। उभयाणुवलंभाओ सव्वाणुवलद्धिओ सुण्णं ॥ १६९६ ॥

इह यत् तावददृश्यं तदसदेव, अनुपलम्भात्, खरविषाणवदिति निवृत्ता तद्वार्ता। दृश्यस्यापि च स्तम्भ-कुम्भ-कुड्यादेः पर-मध्यभागयोरसत्त्वमेव, अर्वाग्भागान्तरितत्वेन तयोरप्यदर्शनात्, आराद्भागस्यापि च सावयवत्वात् पुनरन्यः खल्वाराद्भागः, तस्याप्यन्यः पुनस्तस्याप्यन्य इत्येवं तावत्, यावत् सर्वारातीयभागस्य, परमाणुप्रतरमात्रत्वेनातिसौक्ष्म्यात्, पूर्वेषां चाराद्भागानामन्यस्यान्येनान्तरितत्वेनानुपलब्धेः। ततश्चोक्तन्यायेन परभागसर्वारातीयभागलक्षणोभयभागानुपलम्भात् सर्वस्यापि वस्तुजातस्यानुपलब्धेः शून्यं जगदिति। उक्तं च—

"यावद् दृश्य परस्तावद् भाग· स च न दृश्यते। तेन ते नाभिलाप्या हि भावाः सर्वे स्वभावत ॥ १ ॥"

तदेवमुक्तयुक्त्या सर्वस्यापि भूतादेरभावः प्राप्नोति, श्रूयते च श्रुतौ भूतादिसद्भावोऽपीति संशयः। इति पूर्वपक्षः ॥ १६९६ ॥

अथ भगवान् प्रतिविधानमाह—

मा कुरु वियत्त! संसयमसइ न संसयसमुब्भवो जुत्तो। खकुसुम-खरसिंगेसु व, जुत्तो सो थाणु-पुरिसेसु ॥१६९७॥

आयुष्मन् व्यक्त! मा कृथाः संशयं– मा भूताभावं बुध्यस्व, यतोऽसति भूतकदम्बके संशयः खकुसुम-खरविषाणयोरिव न युक्तः, अपि त्वभावनिश्चय एव स्यात्। सत्स्वेव च भूतेषु स्थाणु-पुरुषादिष्विव संशयो युक्तः। यदि पुनरसत्यपि वस्तुनि संदेहः स्यात् तदाऽविशेषेण खरविषाणादिष्वपि स्यादिति भावः ॥ १६९७ ॥

---

१ परभागादर्शनत सर्वाराद्भागसौक्ष्म्याच्च। उभयानुपलम्भात् सर्वानुपलब्धित शून्यम् ॥ १६९६ ॥

२ मा कुरु व्यक्त! संशयमसति न संशयसमुद्भवो युक्त। खकुसुम खरशृङ्गयोरिव, युक्त· स स्थाणु-पुरुषयो ॥ १६९७॥

को वा विसेसहेऊ सव्वाभावे वि थाणु पुरिसेसु । सका न खपुप्फाइसु विवज्जओ वा कह न भवे ? ॥१६९८॥

को वाऽत्र विशेषहेतुरुच्यतां यत्– सर्वाभावे सर्वशून्यतायामविशिष्टायामपि स्थाण्वादिषु संशयो भवति, न खपुष्पादिषु ? । ननु विशेषहेत्वभावादविशेषेण सर्वत्र संशयोऽस्तु, नियामकाभावात् । विपर्ययो वा भवतु– खपुष्पादिषु संशयः स्यात् न स्थाण्वादिष्विति भावः ॥ १६९८ ॥

अपि च,

पच्चक्खओऽणुमाणादागमओ वा पसिद्धिरत्थाण । सव्वप्पमाणविसयाभावे किह संसओ जुत्तो ? ॥ १६९९ ॥

यदा हि प्रमाणैरर्थानां प्रसिद्धिर्जाता भवेत् तदा कथञ्चित् क्वचित् वस्तुनि संशयो युज्येत । यदा च सर्वेषां प्रमाणानां सर्वेषां च तद्विषयाणामभावस्तदा कथं संशयोऽस्तु, संशयस्य ज्ञातृज्ञेयाद्यर्थसामग्रीजन्यत्वात् ? । सर्वशून्यत्वे च तदभावात् न संशयोत्पत्तिः, निर्मूलत्वादिति भावः ॥ १६९९ ॥

एतदेव समर्थयति—

जं संसयाइओ नाणपज्जया तं च नेयसंबद्धं । सव्वन्नेयाभावे न संसओ तेण ते जुत्तो ॥ १७०० ॥

यस्मात् संशय विपर्यया ऽनध्यवसाय निर्णया विज्ञानपर्यायाः, तच्च ज्ञेयनिबन्धनमेव, सर्वशून्यतायां न ज्ञेयमस्ति, तस्मात् न तव संशयो युक्तः । सति च संशयेऽनुमानसिद्धा एव भावाः ॥ १७०० ॥

कथम् ? इत्याह—

संति च्चिय ते भावा संसयओ सोम्म ! थाणु पुरिस व्व । अह दिट्ठंतमसिद्धं मण्णसि नणु संसयाभावो ॥१७०१॥

---

१ को वा विशेषहेतुः सर्वाभावेऽपि स्थाणु-पुरुषयोः । शक्या न खपुष्पादिषु विपर्ययो वा कथं न भवेत् ? ॥ १६९८ ॥
२ प्रत्यक्षतोऽनुमानादागमतो वा प्रसिद्धिरर्थानाम् । सर्वप्रमाणविषयाभावे कथं संशयो युक्तः ? ॥ १६९९ ॥
३ यत् संशयादयो ज्ञानपर्यायास्तच्च ज्ञेयसम्बद्धम् । सर्वज्ञेयाभावे न संशयस्तेन ते युक्तः ॥ १० ‥ ॥
४ सन्त्येव ते भावाः संशयतः सौम्य ! स्थाणु-पुरुषाविव । अथ दृष्टान्तमसिद्धं मन्यसे ननु संशयाभावः ॥ १७०१ ॥

सौम्य ! सन्ति भवतोऽपि भावाः, संशयसमुत्थानात्, इह यत् संशय्यते तदस्ति, यथा स्थाणु-पुरुषौ; यच्चासद् न तत् संशय्यते, यथा खपुष्प-खरविषाणे । अथ स्थाणु-पुरुषलक्षणं दृष्टान्तमसिद्धं मन्यसे त्वम्, सर्वेषामपि स्थाणु-पुरुषादिभावानामविशेषेणैवासत्त्वाभ्युपगमात् । तदयुक्तम्, यतो ननु सर्वभावासत्त्वे संशयाभाव एव स्यात्, इत्युक्तमेवेति ॥ १७०१ ॥

अथ परमतमाशङ्क्य परिहरन्नाह—

सव्वाभावे वि मई संदेहो सिमिणए व्व, नो तं च । जं सरणाइनिमित्तो सिमिणो न उ सव्वहाभावो ॥१७०२॥

स्यान्मतिः परस्य– सर्वाभावेऽपि स्वप्ने दृष्टः संशयः, यथा किल कश्चित् पामरो निजगृहाङ्गणे 'किमयं द्विपेन्द्रो महीध्रो वा ?' इति संशेते; न च तत् तत्र किञ्चिदप्यस्ति, एवमन्यत्र सर्वभावाभावेऽपि संशयो भविष्यति । तच्च न, यद् यस्मात् स्वप्नेऽपि पूर्वदृष्टानुभूतस्मरणादिनिमित्तः संदेहः, न तु सर्वथा भावाभावेऽसौ क्वापि प्रवर्तते । अन्यथा हि यत् षष्ठभूतादिकं क्वचिदपि नास्ति तत्रापि संशयः स्यात्, विशेषाभावादिति । ननु किं स्वप्नोऽपि निमित्तमन्तरेण न प्रवर्तते ? । एवमेतत् ॥ १७०२ ॥

कानि पुनस्तन्निमित्तानि ? इत्याह—

अणुहूय-दिट्ठ-चिंतिय-सुय-पयइवियार-देवया-ऽणूया । सिमिणस्स निमित्ताइं पुण्णं पावं च नाभावो ॥१७०३॥

स्नान-भोजन-विलेपनादिकमन्यदाऽनुभूतं स्वप्ने दृश्यते, इत्यनुभूतोऽर्थः स्वप्नस्य निमित्तम् । अथवा, करि-तुरगादिकोऽन्यदा दृष्टोऽर्थस्तन्निमित्तम् । विचिन्तितश्च प्रियतमालाभादिः । श्रुतश्च स्वर्ग-नरकादिः । तथा, वात-पित्तादिजनितः प्रकृतिविकारः स्वप्नस्य निमित्तम् । तथा, अनुकूला प्रतिकूला वा देवता तन्निमित्तम् । तथा, अनूपः सजलप्रदेशः । तथा, पुण्यमिष्टस्वप्नस्य निमित्तम्, पापं चानिष्टस्य तस्य निमित्तम्, न पुनर्वस्त्वभावः । किञ्च, स्वप्नोऽपि तावद् भाव एव । ततस्तस्यापि सत्त्वे कथं 'शून्यं जगत्' इति भवता प्रतिज्ञायते ? ॥ १७०३ ॥

कथं पुनः स्वप्नस्य भावत्वम् ? इत्याह—

---

१ सर्वाभावेऽपि मतिः संदेहः स्वप्नक इव, नो तच्च । यत् स्मरणादिनिमित्तः स्वप्नो न तु सर्वथाऽभावः ॥ १७०२ ॥

२ अनुभूत-दृष्ट-चिन्तित-श्रुत-प्रकृतिविकार-देवता-ऽनूपाः । स्वप्नस्य निमित्तानि पुण्यं पापं च नाभावः ॥ १७०३ ॥

[1]विण्णाणमयत्तणओ घडविण्णाणं व सुमिणओ भावो । अहवा विहियनिमित्तो घडो व्व नेमित्तियत्ताओ ॥१७०४॥

भावः स्वप्न इति प्रतिज्ञा । विज्ञानमयत्वादिति हेतुः । घटविज्ञानवदिति दृष्टान्तः । अथवा, भावः स्वप्नः, नैमित्तिकत्वात्- निमित्तैर्निष्पन्नो नैमित्तिकस्तद्भावस्तत्त्वं तस्मादित्यर्थः, घटवदिति । कथं पुनः स्वप्नो नैमित्तिकः ? इत्याह— यतो विहितनिमित्तः, विहितानि- 'अणुहूय दिट्ठ चिंतिय' इत्यादिना प्रतिपादितानि निमित्तानि यस्यासौ विहितनिमित्त इति ॥ १७०४ ॥

सर्वशून्यतायां चेष्यमाणायां स्वप्ना ऽस्वप्नादिव्यवहाराभावप्रसङ्ग एवेति दर्शयन्नाह—

[2]सव्वाभावे च कओ सुमिणोऽसुमिणो त्ति सच्चमलियं ति । गंधव्वपुरं पाडलिपुत्तं तत्थो वयारो त्ति ? ॥१७०५॥

कज्जं ति कारणं ति य सज्झमिणं साहणं ति कत्त त्ति । वत्ता वयणं वच्चं परपक्खोऽयं सपक्खोऽयं ? ॥ १७०६ ॥

किं चेह थिर-दवो सिण-चलया ऽरूवित्तणाइं निययाइं । सद्दाइओ य गज्झा सोत्ताइयाइं गहणाइं ? ॥१७०७॥

समया विवज्जओ वा सव्वागहणं व किं न सुण्णम्मि । किं सुण्णया व सम्मं सग्गाहो किं व मिच्छत्तं ? ॥१७०८॥

किह स-परो-भयबुद्धी कह व तेसिं परोप्परमसिद्धी । अह परमईए भण्णइ स परमइविसेसणं कत्तो ? ॥१७०९॥

सर्वाभावे च सर्वशून्यतायां चाभ्युपगम्यमानायां 'स्वप्नोऽयम्' 'अस्वप्नोऽयम्' इति कुतः- किंकृतोऽयं विभागः ? इत्यर्थः । तथा, सत्यमिदम्, अलीकं वा; तथा, गन्धर्वपुरमेतत्, पाटलीपुत्रादि चेदम्; तथा, 'तत्थो वयारो त्ति' अयं तथ्यो निरुपचरितो मुख्यमनुष्यविषयः सिंहः, अयं त्वौपचारिको मनुष्यविषयो माणवकः; तथा, कार्यमिदं घटादि, कारणं चेदं मृत्पिण्डादि; तथा, साध्यमिदमनित्यत्वादि साधनं कृतकत्वादि, कर्ता घटादेः कुलालादिः; तथा, अयं वक्ता वादी, वचनं चेदं त्र्यवयवं पञ्चावयवं

---

1 विज्ञानमयत्वतो घटविज्ञानमिव स्वप्नको भावः । अथवा विहितनिमित्तो घट इव नैमित्तिकत्वात् ॥ १७०४ ॥ २ गाथा १७०१ ।
2 सर्वाभावे च कुतः स्वप्नोऽस्वप्न इति सत्यमलीकमिति । गन्धर्वपुरं पाटलिपुत्रं तथ्य उपचार इति ? ॥ १७०५ ॥
कार्यमिति कारणमिति च साध्यमिदं साधनमिति कर्तेति । वक्ता वचनं वाच्यं परपक्षोऽयं स्वपक्षोऽयम् ? ॥ १७०६ ॥
किं चेह स्थिर द्रवो-ष्ण-चलता ऽरूपित्वानि नियतानि । शब्दादयश्च ग्राह्याः श्रोत्रादिकानि ग्रहणानि ? ॥ १७०७ ॥
समता विपर्ययो वा सर्वाग्रहणं वा किं न शून्ये । किं शून्यता वा सम्यक् सद्ग्राहः किं वा मिथ्यात्वम् ? ॥ १७०८ ॥
कथं स्व-परो-भयबुद्धिः कथं च तेषां परस्परमसिद्धिः । अथ परमत्या भण्यते स्व-परमतिविशेषणं कुतः ? ॥ १७०९ ॥

वा, इदं च वाच्यमभिधेयमस्य शब्दसंदर्भस्य; तथा, अयं स्वपक्षः, अयं च परपक्ष इति सर्वशून्यत्वे कुतोऽसौ विशेषो गम्यते ?। 'किं वेह थिरेत्यादि' पृथिव्याः स्थिरत्वम्, अपां द्रवत्वम्, वह्नेरुष्णत्वम् वायोश्चलत्वम्, आकाशस्यारूपित्वमित्यादयो नियताः सर्वदैवैकस्वभावाः विशेषाः सर्वशून्यतायां कुतो गम्यन्ते ?। तथा, शब्दादयो ग्राह्या एव, इन्द्रियाणि च श्रोत्रादीनि ग्राहकाण्येवेति कुतो नियमसिद्धिः ?।

'समयेत्यादि' ननु सर्वशून्यतायां स्वप्ना-ऽस्वप्न सत्या-ऽलीकादीनां विशेषनिबन्धनाभावात् समतैव कस्माद् न भवति– यादृशः स्वप्नः, अस्वप्नोऽपि तादृश एव; यादृशश्चास्वप्नः, स्वप्नोऽपि तादृश एवेत्यादि ?। अथवा, विपर्ययः कुतो न भवति– यः स्वप्नः सोऽस्वप्नः, यस्त्वस्वप्नः स स्वप्न इत्यादि ?। यदिवा, सर्वेषामपि स्वप्ना-ऽस्वप्नादीनां सर्वथाशून्यत्वेऽग्रहणमेव कस्माद् न भवति ?। भ्रान्तिवशादेव स्वप्ना-ऽस्वप्नादिग्रहणमिति चेत्। तदयुक्तम्– देश-काल-स्वभावादिनैयत्येन तद्ग्राहकज्ञानोत्पत्तेः। किञ्च, इयं भ्रान्तिः किं विद्यते, नवा ?। यदि विद्यते, तर्ह्यभ्युपगमविरोधः। अथ न विद्यते, तर्हि भ्रान्तेरसत्त्वाभावग्राहकज्ञानस्य निर्भ्रान्तत्वात् सन्त्येव सर्वे भावाः, न पुनः शून्यतेति। अथवा, अन्यत् पृच्छामो भवन्तम्– ननु सर्वशून्यत्वे शून्यतैव सम्यक्त्वं सतां भावानां ग्रहणं सद्ग्रहः, भावसत्त्वग्रहणं पुनर्मिथ्यात्वमित्यत्र कस्ते विशेषहेतुः ?।

यदुक्तम्– 'न स्वतो भावानां सिद्धिः' इत्यादि; तत्प्रतिविधानार्थमाह– 'किह स-परो-भयेत्यादि' ननु कथं ह्रस्व-दीर्घो-भयविषये 'इदं ह्रस्वम्' 'इदं दीर्घम्' 'एतत्तु तदुभयम्' इत्येवंभूता स्व-परो-भयबुद्धिर्युगपदाश्रीयते भवता ?, कथं च तेषां ह्रस्व-दीर्घो-भयानां परस्परमसिद्धिरुद्घुष्यते ?– पूर्वापरविरुद्धत्वाद् नैतद् वक्तुं युज्यत इत्यर्थः। अयमत्र भावार्थः– न खल्वापेक्षिकमेव वस्तूनां सत्त्वम्, किन्तु स्वविषयज्ञानजननाद्यर्थक्रियाकारित्वमपि। ततश्च ह्रस्व-दीर्घो-भयान्यात्मविषयं चेज्ज्ञानं जनयन्ति, तदा सन्त्येव तानि, कथं तेषामसिद्धिः ?। यदप्युक्तम्– 'मध्यमाङ्गुलिमपेक्ष्य प्रदेशिन्यां ह्रस्वत्वमसदेवोच्यते' इत्यादि; तदप्ययुक्तम्, यतो यदि मध्यमामपेक्ष्य प्रदेशिन्यां स्वतः सर्वथाऽसत्यामपि ह्रस्वत्वं भवति, तदा विशेषाभावात् खरविषाणेऽपि तद् भवेत्, अतिदीर्घेष्विन्द्रयष्ट्यादिष्वपि च तत् स्यात्। अथवा, प्रदेशिन्याः स्वापेक्षया स्वात्मन्यपि ह्रस्वत्वं स्यात्, सर्वत्रासत्त्वाविशेषात्; न चैवम्। तस्मात् स्वतः सत्यामेव प्रदेशिन्यां वस्तुतोऽनन्तधर्मात्मकत्वात् तत्तत्सहकारिसंनिधौ तत्तद्रूपाभिव्यक्तेस्तत्तज्ज्ञानमुत्पद्यते, न पुनरसत्यामेव तस्यामपेक्षामात्रत एव ह्रस्वज्ञानमुपजायते। एवं दीर्घो-भयादिष्वपि वाच्यम्।

---

१ ज 'सद्भाव'। २ क ग 'रुद्युज्यते'।

अथ 'इदं ह्रस्वम्' 'इद दीर्घम्' 'एवमोभयम्' इत्यादिस्व-परो भयबुद्धिः परमत्या– पराभ्युपगमेनोच्यते, न पुनः स्वतः सिद्ध स्वविषयज्ञानजनकं ह्रस्वादिकं किञ्चिदस्ति, अतो न कश्चित् पूर्वापरविरोध इत्यत्राह– ननु सर्वशून्यत्वे 'इदं स्वमतम्' 'एतच्च परमतम्' इत्येवदपि स्व-परभावेन विशेषण कुतः ?– न कुतश्चिदित्यर्थ , स्व परभावेऽपि 'समया विपक्खओ वा' इत्याद्येवावतेत इति भावः। स्व परभावाद्यभ्युपगमे च शून्यत्वाभ्युपगमहानिरिति ॥१७०५॥१७०६॥१७०७॥१७०८॥१७०९॥

अपिच,

जुगवं कमेण वा ते विण्णाण होज्ज दीह-हस्सेसु । जइ जुगव काऽवेक्खा कमेण पुव्वम्मि काऽवेक्खा ? ॥१७१०॥

आइमविण्णाण वा ज बालस्सेह तस्स काऽवेक्खा। तुल्लेसु व काऽवेक्खा परोप्पर लोयणदुगे व्व ? ॥१७११॥

ननु मध्यमा-प्रदेशिन्यादिदीर्घ ह्रस्वयोस्तवाभिप्रायेण स्वाकारप्रतिभासि ज्ञानं किं युगपदेव भवत्, क्रमेण वा ?। यदि युगपत्, तर्हि परानपेक्षं द्वयोरपि युगपदेव स्वप्रतिभासिनि ज्ञाने प्रतिभासात् कस्य किम् काऽपेक्षा ?। अथ क्रमेण, तदापि पूर्वमेव स्वप्रतिभासिना ज्ञानेन परानपेक्षमेव ह्रस्वस्य प्रदेशिन्यादेर्गृहीतत्वादुत्तरस्मिन् मध्यमादिके दीर्घे काऽपेक्षा ?। तस्माच्चक्षुरादिसामग्रीसद्भाव परानपेक्षमेव स्वकीयविविक्तरूपेण सर्वभावानां स्वज्ञाने प्रतिभासात् स्वत एव सिद्धिः। अथवा, बालस्य तत्क्षणमेव जातस्य शिशोर्यदिह नयनान्मेषानन्तरमेवादौ विज्ञानम्, तत् किमपेक्ष्य प्रादुरस्ति ?। यदिवा, ये न ह्रस्वे नापि दीर्घे, किन्तु परस्परं तुल्ये एव वस्तुनी, तयोर्युगपदेव स्वप्रतिभासिना ज्ञानेन गृह्यमाणयोः काऽन्योन्यापेक्षा ?– न काचित्, यथा तुल्यस्य लोचनयुग्मस्य। तस्मादङ्गुल्यादिपदार्थानां नान्यापेक्षमेव रूपम्, किन्तु स्वप्रतिभासवता ज्ञानेनान्यनिरपेक्षा एव त स्वरूपतोऽपि गृह्यन्ते। उत्तरकाले तु तत्तद्रूपजिज्ञासायां तत्तत्प्रतिपक्षस्मरणादिसहकारिकारणान्तरवशात् दीर्घ ह्रस्वादिव्यपदेशाः प्रवर्तन्त, इति स्वतः सिद्धा एव सन्ति भावा इति ॥१७१०॥१७११॥

अपिच,

[2]किं हस्साओ दीहे दीहाओ चेव किं न दीहम्मि । कीस व न खपुप्फाउ किं न खपुप्फे खपुप्फाओ ? ॥१७१२॥

हन्त ! यदि सर्वशून्यता, ततः किमिति ह्रस्वादेव प्रदेशिनीप्रभृतिद्रव्यात् दीर्घे मध्यमादिद्रव्ये दीर्घज्ञानाभिधानव्यवहारः

---

१ युगपत् क्रमेण वा ते विज्ञानं भवेद् दीर्घ ह्रस्वयोः। यदि युगपत् काऽपेक्षा क्रमेण पूर्वस्मिन् काऽपेक्षा ? ॥ १७१० ॥
आदिमविज्ञान वा यद् बालस्येह तस्य काऽपेक्षा। तुल्ययोर्वा काऽपेक्षा परस्परं लोचनद्विक इव ॥ १७११ ॥

२ किं ह्रस्वाद् दीर्घे दीर्घादेव किं न दीर्घे। कस्माद् वा न खपुष्पात् किं न खपुष्पे खपुष्पात् ? ॥१७१२ ॥

प्रवर्तते– दीर्घापेक्ष एव दीर्घेन ज्ञानाभिधानेन व्यवहारः किं न प्रवर्तते, असत्त्वाविशेषात् ? इति भावः। एवं 'किं दीहाओ हस्से हस्साउ चेव किं न हस्सम्मि' इत्येतदपि द्रष्टव्यम्। तथा, किमिति वा न खपुष्पाद् दीर्घे ह्रस्वे वा तज्ज्ञानाभिधानव्यवहृतिर्विधीयते ?। तथा, असत्त्वाविशेषत एव किमिति खपुष्पात् खपुष्प एव ह्रस्व दीर्घज्ञानादिव्यवहारो न प्रवर्तते ?। न चैवम्, तस्मात् सन्त्येव भावाः, न तु शून्यता जगत इति ॥ १७१२ ॥

अपिच,

'किंवाऽविक्खाए चिय होज्ज मई वा सभाव एवायं। सो भावो त्ति सभावो वंझापुत्ते न सो जुत्तो ॥१७१३॥

अथवा, सर्वस्याप्यसत्त्वे ह्रस्वादेर्दीर्घाद्यपेक्षयापि किं कर्तव्यम्, शून्यताप्रतिकूलत्वात् तस्याः, घटाद्यर्थसत्त्ववत् ?। अथ परस्य मतिर्भवेत्– स्वभावादेवापेक्षयैव ह्रस्व-दीर्घादिव्यवहारः प्रवर्तते। न च स्वभावः पर्यनुयोगमर्हति; तथा चोक्तम्– "अग्निर्दहति नाकाशं कोऽत्र पर्यनुयुज्यताम् ?" इति। हन्त ! इत्थमपि हतोऽसि, यत स्वो भावः स्वभावस्ततः स्व परभावाभ्युपगमात् शून्यताभ्युपगमहानिः। न च वन्ध्यापुत्रकल्पानामर्थानां स्वभावपरिकल्पना युक्तेति। भवतु वाऽपेक्षा, तथापि शून्यताऽसिद्धिः ॥ १७१३ ॥

कुतः ? इत्याह—

²होज्जावेक्खाओ वा विण्णाणं वाभिहाणमेत्तं वा। दीहं ति व हस्सं ति व न उ सत्ता सेसधम्मा वा॥ ॥१७१४॥

अथवा, स्वतः सिद्धे वस्तुन्यपेक्षातो भवेत्। किम् ? इत्याह– विज्ञानमभिधानमात्रं वा। केनोल्लेखेन ? इत्याह– 'दीर्घम्' इति वा 'ह्रस्वम्' इति वेति। किं पुनर्न भवेत् ? इत्याह– न त्वन्यापेक्षया वस्तूनां सत्ता भवति, नाप्यापेक्षिकह्रस्व-दीर्घत्वादिधर्मेभ्यः शेषा रूप-रसादयो धर्मा अन्यापेक्षया सिद्ध्यन्ति। उत्पद्यन्ते च वस्तुसत्ताग्राहकाणि, रूपादिधर्मग्राहकाणि च ज्ञानानि। अतोऽन्यापेक्षाभावतः कथं स्वतः सिद्धस्य वस्तुसत्तादेरभावः ?, तत्सद्भावे च कथं शून्यता जगतः ? इति ॥ १७१४ ॥

कथं पुनः सत्तादयोऽन्यापेक्षाः ? इत्याह—

---

१ किंवापेक्षयैव भवेद् मतिर्वा स्वभाव एवायम्। स्वो भाव इति स्वभावो वन्ध्यापुत्रे न स युक्त ॥१७१३॥

२ भवेदपेक्षातो वा विज्ञान वाभिधानमात्र वा। दीर्घमिति वा ह्रस्वमिति वा न तु सत्ता शेषधर्मा वा ॥ १७१४ ॥

[1]इहरा ह्रस्साभावे सव्वविणासो हवेज्ज दीहस्स । न य सो, तम्हा सत्तादयोऽणविक्खा घडाईणं ॥१७१५॥

इतरथा– यदि घटादीनां सत्तादयोऽप्यन्यापेक्षा भवेयुः तदा ह्रस्वाभावे ह्रस्वस्य सर्वविनाशे दीर्घस्यापि वस्तुन सर्वविनाशः स्यात्, ह्रस्वसत्तापेक्षित्वाद् दीर्घसत्तादीनाम् । न चैवमसौ दीर्घस्य सर्वविनाशो दृश्यते । तस्मात् निश्चीयते– सन्त्यन्यानपेक्षा एव घटादीनां सत्ता-रूपादयो धर्माः, तत्सत्त्वे चाभावस्त्वा शून्यतेति ॥ १७१५ ॥

यदुक्तम्– 'न स्वतः, नापि परतो नापि चोभयतो भावानां सिद्धिः, अपेक्षातः' इत्यादि । अत्र 'अपेक्षातः' इति विरुद्धो हेतुः, विपक्ष एव सत्त्वादिति दर्शयन्नाह—

[2]जा वि अविक्खाऽविक्खणमविक्खगोऽविक्खणिज्जमणविक्ख । सा न मया सव्वेसु वि सतेसु न सुन्नया नाम ॥१७१६॥

याऽपीयं ह्रस्वादेर्दीर्घाद्यपेक्षा साऽप्यपेक्षणं क्रियारूपम्; तथा, अपेक्षकं कर्तारम्, अपेक्षणीयं च कर्म, अनपेक्ष्य न मता– न विदुषां सम्मता । ततः किम् ? इत्याह– एतेषु चापेक्षणा ऽपेक्षका ऽपेक्षणीयेषु सर्वेषु वस्तुषु सत्सु न काचित् शून्यता नाम । अतोऽपेक्षका दिसत्त्वलक्षणे विपक्ष एवापेक्षालक्षणस्य हेतोर्वृत्त्वाद् विरुद्धत्वमिति ॥ १७१६ ॥

तस्मात् स्वतः, परत उभयतश्च भावानां सिद्धिरस्त्येव व्यवहारतः; निश्चयतस्तु स्वतः सिद्धा एव सर्वे भावा इति दर्शयति–

[3]किंचि सओ तह परओ तदुभयओ किंचि निच्चसिद्ध पि। जलओ घडओ पुरिसो तह ववहारओ नेय ॥१७१७॥

निच्छयओ पुण बाहिरनिमित्तमेत्तोवओगओ सव्व । होइ सओ जमभावो न सिज्झइ निमित्तभावे वि ॥१७१८॥

इह किञ्चित् स्वत एव सिध्यति, यथा कर्तृनिरपेक्षस्तत्कारणद्रव्यसंघातविशिष्टपरिणामरूपो जलदः । किञ्चित्तु परत, यथा कुलालकर्तृको घटः । किञ्चिदुभयतः, यथा माता पितृभ्यां स्वकृतकर्मतश्च पुरुषः । किञ्चित् नित्यसिद्धमेव, यथाऽऽकाशम् । एतच्च व्यवहारनयापेक्षया द्रष्टव्यम् । निश्चयतस्तु बाह्यं निमित्तमात्रमेवाश्रित्य सर्वं वस्तु स्वत एव सिध्यति, यद् यस्माद् बाह्यनिमित्तसद्भा

1 इतरथा ह्रस्वाभावे सर्वविनाशो भवेद् दीर्घस्य । न च सः तस्मात् सत्तादयोऽनपेक्षा घटादीनाम् ॥ १७१५॥

2 याऽप्यपेक्षाऽपेक्षणमपेक्षकोऽपेक्षणीयमनपेक्ष्य । सा न मता सर्वेष्वपि सत्सु न शून्यता नाम ॥ १७१६ ॥

3 किञ्चित् स्वतस्तथा परतस्तदुभयतः किञ्चिद् नित्यसिद्धमपि । जलदो घटकः पुरुषस्तथा व्यवहारतो ज्ञेयम् ॥ १७१७ ॥
निश्चयतः पुनर्बहिर्निमित्तमात्रोपयोगतः सर्वम् । भवति स्वतो यदभावो न सिध्यति निमित्तभावेऽपि ॥ १७१८॥

वेऽपि खरविषाणादिरूपोऽभावः कदाचिदपि न सिध्यति । उभयनयमतं च सम्यक्त्वमिति ॥ १७१७ ॥ १७१८ ॥

अथ यदुक्तम्– 'अत्थित्त-घडेगाणेगया व'[1] इत्यादि, तत् प्रतिविधातुमाह—

[2]अत्थित्त-घडेगाणेगया य पज्जायमेत्तचिंतेयं । अत्थि घडे पडिवन्ने, इहरा सा किं न खरसिंगे ? ॥ १७१९ ॥

इह 'अस्ति घटो न तु नास्ति' इत्येवं प्रतिपन्ने सति तदनन्तरमेवास्तित्व-घटयोः 'किमेकता, अनेकता वा ?' इत्यादिना घटा-स्तित्वयोरेकत्वा-ऽनेकत्वलक्षणपर्यायमात्राचिन्तैव भवता कृता भवति, न तु तयोरभावः सिध्यति । अन्यथा ह्यभावरूपाविशेषाद् यथा घटा-ऽस्तित्वयोः, एवं खरविषाण वन्ध्यापुत्रयोरप्येकत्वा-ऽनेकत्वचिन्ता भवतः किं न प्रवर्तते ? इति ॥ १७१९ ॥

किञ्च, यथा [3]घटा-ऽस्तित्वयोरेकत्वा ऽनेकत्वविकल्पौ त्वं विधत्से, तथा घट शून्यतयोरपि तौ विधातुं शक्येते । कथम् ? इत्याह—

[4]घड-सुन्नयन्नयाए वि सुन्नया का घडाहिया सोम्म ! । एगत्ते घडओ च्चिय न सुण्णया नाम घडधम्मो ॥ १७२० ॥

ननु घट-शून्यतयोरप्यन्यता, अनन्यता वा ? । यद्यन्यता, तर्हि 'सुन्नया का घडाहिया सोम्म ! त्ति' सौम्य व्यक्त ! शून्यता का घटाधिका नाम ?– ननु घटमात्रमेव पश्यामः, न पुनः क्वचित् शून्यता घटादधिका समीक्ष्यते । अथानन्यता, तथापि सति घट-शून्यत्वयोरेकत्वे घट एवासौ युज्यते, प्रत्यक्षत एवोपलभ्यमानत्वात्, न तु शून्यत्वं नाम कश्चित् तद्धर्मः, सर्वप्रमाणैरनुपलब्धे-रिति ॥ १७२० ॥

अपिच,

[5]विण्णाण-वयण-वाईणमेगया तो तदत्थिया सिद्धा । अण्णत्ते अण्णाणी निव्वयणो वा कहं वाई ? ॥ १७२१ ॥

'शून्यं सर्वमेव विश्वत्रयम्' इत्येवंभूतं यद् विज्ञानं वचनं च, तेन सह शून्यवादिनो भवत एकत्वम्, अनेकत्वं वा ? । यद्येक-त्वम्, ततस्तदस्तिता वस्त्वस्तिता सिद्धेति कुतः शून्यता, वृक्षत्व-शिंशपात्वयोरिवैकत्वस्य वस्तुत्वात् ? । अन्यत्वे तु विज्ञान-वचनयोरज्ञानी निर्वचनश्च वादी कथं शून्यतां साधयेत्, शिलासंघातवत् ? इति ॥ १७२१ ॥

---

१ गाथा १६९३ । २ अस्तित्व-घटैकानेकता वा पर्यायमात्रचिन्तेयम् । अस्ति घटे प्रतिपन्ने, इतरथा सा किं न खरशृङ्गे ॥ १७१९ ॥ ३ घ ज 'घटसत्त्वयो' ।
४ घट शून्यतान्यतायामपि शून्यता का घटाधिका सौम्य ! । एकत्वे घटक एव न शून्यता नाम घटधर्मः ॥ १७२० ॥
५ विज्ञान-वचन-वादिनोरेकता ततस्तदस्तिता सिद्धा । अन्यत्वेऽज्ञानी निर्वचनो वा कथं वादी ? ॥ १७२१ ॥

अथ घट-सत्त्वयोरेकत्वविकल्पेऽप्यभाणि— 'यो घटः स एवास्तीति घटमात्रेऽस्तित्वस्य प्रवेशाद् घट एवास्ति, यदिवा, अति पक्षाभावात् सोऽपि नास्ति' इति, तत्राह—

घडसत्ता घडधम्मो तत्तोऽणण्णो पडाइओ भिण्णो। अत्थि त्ति तेण भणिए को घड एवेति नियमोऽयं ? ॥१७२२॥

घटास्तित्वलक्षणा घटसत्ता घटस्य धर्मः, स च ततो घटादनन्योऽभिन्नः, पटादिभ्यस्तु सर्वेभ्योऽपि भिन्नः । तेन ततो 'घटोऽस्ति' इति भणिते 'घट एव' इति 'घट एवास्ति' इति कोऽयं नियमः ?— निजनिजसत्तायाः पटादिष्वपि भावात् तेऽपि सन्त्येवेति भावः ॥१७२२॥

तथा, अस्मिन्नेव घटा ऽस्तित्वयोरेकत्वविकल्पे यदुक्तम्— 'यो योऽस्ति स स घट इति सर्वस्य घटत्वप्रसङ्गः, घटस्य वा सर्वस्वात्मकत्वम्' इति । तदपि सर्वं 'घटसत्ता घटधर्मः' इत्यादिनैव परिहृतम् , अत एवाह—

जं वा जवत्थि त तं घडो त्ति सव्वघडयापसंगो को। भणिए घडोत्थि व कह सव्वत्थित्ताविरोहो त्ति ? ॥१७२३॥

यद् वा प्रोक्तम्— 'यद् यदस्ति तत्तत् सर्वं घटः' इति, तत्र कोऽयं सर्वघटताप्रसङ्गः ? । तथा, 'यो घटः स एवास्ति' इत्यप्युक्ते कथं सर्वास्तित्वावरोधः— कथं घटस्य सर्वात्मकत्वम् ? इत्यर्थः । यदा हि घटसत्ता घट एवास्ति नान्यत्र, तदा 'यत्र यत्र घटास्तित्वं तत्र तत्र घटः' इति न कश्चित् सर्वेषां घटताप्रसङ्गः, तथा, 'घटसत्त्वेन घट एवास्ति' इत्येतस्मिन्नप्युक्ते न किञ्चिद् घटस्य सर्वात्मकत्वमवीयत इति भावः ॥ १७२३ ॥

तदेवं प्रस्तुत परपक्षमपाकृत्य स्वपक्षस्य भावार्थमाह—

अत्थि त्ति तेण भणिए घडोऽघडो वा घडो उ अत्थेव । चूओऽचूओ व दुमो चूओ उ जहा दुमो नियमा॥१७२४॥

येन कारणेन घटसत्ता घटधर्मत्वाद् घट एवास्ति पटादिभ्यस्तु भिन्ना, तेन तस्मात् 'अस्ति' इत्युक्ते घटः, अघटो वा— पटादिर्गम्यते, निजनिजसत्त्वस्य सर्वेषु पटादिष्वपि भावात् । 'घडो उ अत्थेव त्ति' घट इति तु प्रोक्तेऽस्त्येवेति गम्यते, निजसत्त्वस्य निय

---

१ घटसत्ता घटधर्मस्ततोऽनन्यः पटादितो भिन्नः । अस्तीति तेन भणिते को घट एवेति नियमोऽयम् ? ॥ १७२२ ॥

२ यद्वा यदस्ति तत्तद् घट इति सर्वघटताप्रसङ्गः कः । भणिते घटोऽस्ति वा कथं सर्वास्तित्वावरोध इति ? ॥ १७२३ ॥

३ अस्तीति तेन भणिते घटोऽघटो वा घटस्त्वस्त्येव । चूतोऽचूतो वा द्रुमश्चूतस्तु यथा द्रुमो नियमात् ॥ १७२४ ॥

मेन घटे सद्भावात् । अत्र यथासंख्यमुदाहरणद्वयम् । यथा 'द्रुमः' इत्युक्ते चूतः, अचूतो वा निम्बादिर्गम्यते, द्रुमत्वस्य सर्वत्र भावात् । 'चूतः' इति तु निगदिते द्रुम एव गम्यते, अद्रुमस्य चूतत्वायोगादिति ॥ १७२४ ॥

यदुक्तम्– यदेतज्जातं न जायते, नाप्यजातम्, न च जाताजातम्, नापि जायमानम्' इत्यादि, तत्रोत्तरमाह—

[1]किं तं जायं ति मई जाया-ऽजाओ-भयं पि जदजायं । अह जायं पि न जायं किं न खपुप्फे वियारोऽयं ॥१७२५॥

प्रष्टव्योऽत्र देवानांप्रियः, कथय– किं तद् वस्तु जातमिति प्रतिपद्यते तव मतिः, यज्जाता-ऽजातो-भयादिप्रकारैरजातं साध्यते– यस्य जाताजातादिप्रकारैर्जन्म त्वया निषिध्यत इत्यर्थः । यदि हि जातं किमपि वस्तु तव सिद्धं, तर्हि तत्सत्त्वेनैव प्रतिहता शून्यता, अतः 'किं तज्जातं जायते ? किं तदजातं जायते ? किं तज्जाताजातं जायते ?' इत्यादयः शून्यतासिद्ध्यर्थमुपन्यस्यमाना निरर्थका एव विकल्पा इति प्रच्छकाभिप्रायः । अथ तदपि जातं जाताजातादिविकल्पाश्रयभूतं जातत्वेन भवतो न सिद्धम्, किन्त्वजातमेव तत्, ननु स्ववचनविरुद्धमिदं– जातमप्यजातमिति । किञ्च, जातस्यासत्त्वे निराश्रयत्वाज्जाताजातादिविकल्पा निरर्थका एव । अथैतदाश्रयभूते जाताख्ये वस्तुन्यसिद्धेऽपि 'न जातं जायते' इत्यादिविकल्पविचारः प्रवर्तते, तर्हि खपुष्पेऽप्यसौ किं न विधीयते, असत्त्वाविशेषेण 'समया विवज्जओ वा' इत्यादिव्यक्तदोषप्रसङ्गात् ? । न च वक्तव्यं– परेषां सिद्धं जातमुररीकृत्य विकल्पा विधीयन्ते, स्व-परभावाभ्युपगमे शून्यताहानिप्राप्तेरिति ॥ १७२५ ॥

अपि च,

[2]जइ सव्वहा न जायं किं जम्माणंतरं तदुवलम्भो । पुव्वं वाऽणुवलंभो पुणो वि कालंतरहयस्स ? ॥१७२६ ॥

यदि सर्वैरपि प्रकारैर्घटादि कार्यं न जातमिति शून्यवादिना प्रतिपाद्यते, तर्हि मृत्पिण्डाद्यवस्थायामनुपलब्धं कुलालादिसामग्रीनिर्वर्तितजन्मानन्तरं किमिति तस्मात् तदुपलभ्यते ? । पूर्वं वा जन्मतः किमिति तस्यानुपलम्भः ? । पुनरपि च कालान्तरे लगुडादिना हतस्य किमिति तस्यानुपलम्भः ? । अजातस्य गगननलिनस्येव सर्वदैव घटादेरनुपलम्भ एव स्यात्, यस्तु कदाचिदुपलम्भः, कदाचित्तु नोपलम्भः, असौ जातस्यैवोपपद्यत इति भावः ॥ १७२६ ॥

---

१ किं तज्जातमिति मतिर्जाता-ऽजातो-भयमपि यदजातम् । अथ जातमपि न जातं किं न खपुष्पे विचारोऽयम् ॥ १७२५ ॥ २ गाथा १७०८ ।
३ यदि सर्वथा न जातं किं जन्मानन्तरं तदुपलम्भः । पूर्वं वाऽनुपलम्भः पुनरपि कालान्तरहतस्य ? ॥ १७२६ ॥

किञ्च,

जइ सव्वहा न जायं जायं सुण्णवयणं तहा भावा । अह जायं पि न जायं पयासिया सुण्णया केण ?॥१७२७॥

'शून्यं सर्वं जगत्' इत्येवंभूतं यच्छून्यताविषयं विज्ञानं वचनं च तद् यथा जाताऽजातादिप्रकारैः सर्वथा जातमप्यजातमपि सत् केनापि प्रकारेण तावज्जातम्, तथा भावा अपि घट-पटादयो जाता एष्टव्या इत्यतो न शून्यं जगत् । अथ शून्यताविज्ञान-वचनद्वयं जातमप्यजातमिष्यते, तर्हि तद्विज्ञान-वचनाभ्यां विना केनासौ शून्यता प्रकाशिता, ?– न केनचिदिति शून्यतानुपपत्तिरिति ॥१७२७॥

यदप्युक्तम्— 'न जातं जायते नाप्यजातम्' इत्यादि, तदप्ययुक्तम्, यतो विवक्षया सर्वैरपि प्रकारैर्यथासंभवं वस्तु जायते, किञ्चित्तु सर्वथा न जायते, इति दर्शयति—

जायइ जायमजायं जायाजायमह जायमाणं च । कज्जमिह विवक्खाए न जायए सव्वहा किंचि ॥१७२८॥

रूवि त्ति जाइ जाओ कुंभो संठाणओ पुणरजाओ । जायाजाओ दोहि वि तस्समयं जायमाणो त्ति ॥ १७२९ ॥

पुव्वकओ उ घडतया परपज्जाएहिं तदुभएहिं च । जायंतो य पडतया न जायए सव्वहा कुंभो ॥ १७३० ॥

वोमाइ निच्चजायं न जायए तेण सव्वहा सोम्म ! । इय दव्वतया सव्वं भयणिज्जं पज्जवगईए ॥ १७३१ ॥

इह कार्यं घटादिकं विवक्षया किमपि जातं जायते, किञ्चिदजातम्, किञ्चिज्जाताजातम्, किञ्चिज्जायमानम्, किञ्चित्तु सर्वथा न जायत इति । अथ यथाक्रममुदाहरणानि–'रूवीत्यादि' रूपितया घटो जातो जायते, मृद्रूपतायाः प्रागपि भावात्, तद्रूपतया जात एव घटो जायत इत्यर्थः । संस्थानतयाऽऽकारविशेषेण पुनः स एवाजातो जायते, मृत्पिण्डावस्थायामाकारस्यासंभवात् । मृद्रूपतया, आकारविशेषेण चेति द्वाभ्यामपि प्रकाराभ्यां जाताजातो जायते, तदनर्थान्तरभूतत्वात् घटस्य । तथा, अतीताऽनागतकालयोर्विनष्टा-

१ यथा सर्वथा न जातं जातं शून्यवचनं तथा भावाः । अथ जातमपि न जातं प्रकाशिता शून्यता केन ? ॥ १७२७ ॥

२ जायते जातमजातं जाताजातमथ जायमानं च । कार्यमिह विवक्षया न जायते सर्वथा किञ्चित् ॥ १७२८ ॥

रूपीति जायते जातः कुम्भः संस्थानतः पुनरजातः । जाताजातो द्वाभ्यामपि तत्समयं जायमान इति ॥ १७२९ ॥

पूर्वकृतस्तु घटतया परपर्यायैस्तदुभयैश्च । जायमानश्च पटतया न जायते सर्वथा कुम्भः ॥ १७३० ॥

व्योमादि नित्यजातं न जायते तेन सर्वथा सौम्य ! । इति द्रव्यतया सर्वं भजनीयं पर्यायगत्या ॥ १७३१ ॥

नुत्पन्नत्वात् क्रियानुपपत्तेर्वर्तमानसमय एव क्रियासद्भावात् तत्समयं वर्तमानसमयं जायमानो जायते। किञ्चित्तु सर्वथा जाता-ऽजाता-दिप्रकारैर्न जायते। किं पुनस्तत्? इत्याह— 'पुव्वकओ उ इत्यादि' पूर्वकृतस्तु पूर्वनिष्पन्नो घटो घटतया जाता-ऽजातादिविकल्पानां मध्यादेकेनापि प्रकारेण न जायते, पूर्वमेव जातत्वात्। किं घटतयैव न जायते? । न, इत्याह— 'परपज्जाएहिं ति' तथा, पटादिगतैः परपर्यायैश्च घटो न जायते, स्वपर्यायाणां पूर्वमेव जातत्वात्, परपर्यायैश्च कदाचित् कस्याप्यभवनात्। स्व-परपर्यायैः पूर्वकृतघटो न जायते, जाता-ऽजातपट-खरविषाणवदिति भावः।

तथा, जायमानोऽपि वर्तमानक्रियाक्षणसमये पटतया घटो न जायते, पररूपतया कस्याप्यभवनात्। किं पूर्वकृतो घट एवेत्थं न जायते, आहोस्विदन्यदपि किञ्चिद् न जायते? इत्याह— 'वोमाईत्यादि' न केवलं पूर्वकृतो घटो घटतया न जायते, तथा व्योमादि च तेन कारणेन सौम्य! सर्वथा जातादिभिः सर्वैरपि प्रकारैर्न जायते, येन किम्? इत्याह— येन नित्यजातं सर्वदाऽवस्थितम्, हेतु-द्वारेण विशेषणमिदम्, नित्यजातत्वाद् न जायत इत्यर्थः। उक्तस्यैवार्थस्योपसंहारव्याजेन तात्पर्यमुपदर्शयन्नाह— 'इयेत्यादि' इत्युक्त-प्रकारेण सर्वमपि घट-पट-व्योमादिकं वस्तु द्रव्यतया द्रव्यरूपेण 'न जायते' इतीहापि संबध्यते, तद्रूपतया सदावस्थितत्वादिति भावः। पर्यायगत्या पर्यायचिन्तया पुनः सर्वं भजनीयं विकल्पनीयम्— पूर्वजातं घटादिकं रूपादिभिः स्वपर्यायैरपि न जायते, पूर्वजातत्वा-देव, अजातं तु तत् स्वपर्यायैर्जायते, परपर्यायैस्तु किञ्चिदपि न जायते, इत्येवं पर्यायचिन्तायां भजना। एतच्च प्रायो दर्शितमेवेति ॥ १७२८ ॥ १७२९ ॥ १७३० ॥ १७३१ ॥

अथ यदुक्तम्— 'सर्वं सामग्रीमयं दृश्यते, सर्वाभावे च कुतः सामग्री?' तत्र प्रतिविधानमाह—

[1]दीसइ सामग्गिमयं सव्वमिह त्थि न य सा, नणु विरुद्धं। घेप्पइ व न पच्चक्खं किं कच्छपरोमसामग्गी?॥१७३२॥

इह यदुक्तम्— 'सर्वमपि कार्यं सामग्र्यात्मकं दृश्यते, सर्वाभावे च नास्ति सामग्री' इति। तदेतद् विरुद्धमेव, प्रस्तुतार्थप्रतिपादकत्वात्, वचोजनककण्ठौ-ष्ठ-तात्वादिसामग्र्याः प्रत्यक्षत एवोपलब्धेः। अथ ब्रूषे— अविद्योपप्लवादविद्यमानमपि दृश्यते, यत उक्तम्—

"काम स्वप्न-भयो-न्मादैरविद्योपप्लवात् तथा। पश्यन्त्यसन्तमप्यर्थं जन केशेन्दुकादिवत् ॥ १ ॥" इति।

यद्येवम्, तर्ह्यसत्त्वे सामान्येऽपि कच्छपरोमजनकसामग्री किमिति प्रत्यक्षत एव नोपलभ्यते?, समता विपर्ययो वा कथं न स्यादिति वाच्यम्? इति ॥ १७३२ ॥

---

१ दृश्यते सामग्रीमय सर्वमिहास्ति न च सा, ननु विरुद्धम्। गृह्यते वा न प्रत्यक्षं किं कच्छपरोमसामग्री? ॥ १७३२ ॥

किञ्च,

[1]सामग्गिमओ वत्ता वयण चत्थि जइ तो कओ सुण्ण । अह नत्थि केण भणिअ वयणाभावे सुय केण ?॥१७२३॥

सामग्री– उरः शिरः-कण्ठौ ष्ठ-तालु-जिह्वादिसमुदायात्मिका तन्मयः सामग्र्यात्मको वक्ता, तद्वचनं चास्ति नवा ? । यद्यस्ति, तर्हि कुतो जगच्छून्यत्वम्, तद्वक्तृ-वचनसत्त्वेनैव व्यभिचारात् ? । अथ तद्वक्तृ-वचने न स्तः, तर्हि वक्तृ वचनाभावे केन भणितं शून्यं जगत् ?– न केनचित् । सर्वशून्यत्वे च प्रतिपाद्यस्याप्यभावात् केन तच्छून्यवचनं श्रुतम् ? इति ॥ १७२३ ॥

अत्र पराभिप्रायमाशङ्क्य परिहरन्नाह—

[2]जेण चेव न वत्ता वयण वा तो न सति वयणिज्जा । भावा तो सुण्णमिद वयणमिद सच्चमलिय वा ? ॥१७२४॥

जइ सच्च नाभावो अहालिय न प्पमाणमेय ति । अब्भुवगय ति व मई नाभावे जुत्तमेय ति ॥१७२५॥

येनैव न वक्ता, नापि च वचनम्, ततस्तेनैव न सन्ति वचनीया भावा इति, अतः शून्यमिदं जगदिति । अत्रोच्यते– यदेतद् वक्तृ-वचन-वचनीयानां भावानामभावप्रतिपादकं वचनं तत् सत्यमलीकं वा ? । यदि सत्यम्, तर्हि तस्यैव सत्यवचनस्य सद्भावाद् नाभावः सर्वभावानाम् । अथालीकमिदं वचनम्, तर्ह्यप्रमाणमेतत्, अतो नातः शून्यतासिद्धिः । अथ यथा तथा वाऽभ्युपगतमस्माभिः शून्यताप्रतिपादकं वचनम्, अतोऽस्मद्वचनप्रामाण्यात् शून्यतासिद्धिरिति तव मतिः । नैवम्, यतः 'सत्यम्, अलीकं वा त्वयेदमभ्युपगतम् ?' इत्यादि पुनस्तदेवावर्तते । किञ्च, अभ्युपगन्ता, अभ्युपगमः, अभ्युपगमनीयं चेत्येतत्त्रयस्य सद्भावेऽभ्युपगमोऽप्येष भवतो युज्यते, न च सर्वभावानामभावे एतत्त्रयं युक्तमिति ॥ १७२४ ॥ १७२५ ॥

अपि च,

[3]सिकयासु किं न तेल्ल सामग्गीउ तिलेसु वि किमत्थि ?। किंव न सव्व सिज्झइ सामग्गीउ खपुप्फाण ?॥१७२६॥

---

१ सामग्रीमयो वक्ता वचनं चास्ति यदि ततः कुतः शून्यम् । अथ नास्ति केन भणितं वचनाभावे श्रुतं केन ? ॥ १७२३ ॥

२ येनैव न वक्ता वचनं वा ततो न सन्ति वचनीयाः । भावास्ततः शून्यमिदं वचनमिदं सत्यमलीकं वा ? ॥ १७२४ ॥

यदि सत्यं नाभावोऽथालीकं न प्रमाणमेतदिति । अभ्युपगतमिति वा मतिर्नाभावे युक्तमेतदिति ॥ १७२५ ॥

३ सिकतासु किं न तैलं सामग्रीतस्तिलेष्वपि किमस्ति ? । किंवा न सर्वं सिध्यति सामग्रीतः खपुष्पाणाम् ? ॥ १७२६ ॥

सर्वभावानामसत्त्वे सर्वोऽपि प्रतिनियतो लोकव्यवहारः समुच्छिद्यते, तथाहि– भावाभावस्य सर्वत्राविशिष्टत्वात् किमिति सिकताकणसामग्रीतस्तैलं न भवति, तिलादिसामग्र्यां वा तत् किमस्ति ?। किं वा खपुष्पसामग्रीतः सर्वमपि कार्यजातं न सिध्यति ?। न चैवम्, तस्मात् प्रतिनियतकार्यकारणभावदर्शनाद् नाभावसामग्रीतः किमप्युत्पद्यते, किन्तु यथास्वभावसामग्रीतः, तथा च सति न शून्यं जगदिति ॥ १७३६ ॥

किञ्च,

[1]सव्वं सामग्गिमयं नेगंतोऽयं जओऽणुरपएसो। अह सो वि सप्पएसो जत्थावत्था स परमाणू ॥ १७३७ ॥

सर्वं सामग्रीमयं सामग्रीजन्यं वस्त्वित्ययमपि नैकान्तः, यतो द्व्यणुकादयः स्कन्धाः सप्रदेशत्वाद् द्व्यादिपरमाणुजन्यत्वाद् भवन्तु सामग्रीजन्याः, परमाणुः पुनरप्रदेश इति न केनचिज्जन्यते, इति कथमसौ सामग्रीजन्यः स्यात् ? । अस्ति चासौ, कार्यलिङ्ग-गम्यत्वात्; उक्तं च—

"मूर्तैरणुरप्रदेशः कारणमन्त्य भवेत् तथा नित्यः । एकरस-वर्ण-गन्धो द्विस्पर्शः कार्यलिङ्गश्च ॥ १ ॥"

अथायमपि सप्रदेशः, तर्हि तत्प्रदेशोऽणुर्भविष्यति, तस्यापि सप्रदेशत्वे तत्प्रदेशोऽणुरित्येवं तावत्, यावद् यत्र क्वचिद् निष्प्रदे-शतया भवद्बुद्धेरवस्थानं भविष्यति, स एव परमाणुः, तेनापि च सामग्रीजन्यत्वस्य व्यभिचार इति ॥ १७३७ ॥

न सन्त्येव ते परमाणवः, सामग्रीजन्यत्वाभावादित्याशङ्क्याह—

[2]दीसइ सामग्गिमयं न याणवो संति नणु विरुद्धमिदं। किं वाणूणमभावे निप्फण्णमिणं खपुप्फेहिं ? ॥१७३८॥

'सामग्रीमयं सर्वं दृश्यते' इति भवतैव प्रागुक्तम्, 'अणवश्च न सन्ति' इत्यधुना ब्रूषे, ननु विरुद्धमिदम्, यथा 'सर्वमप्यनृतं वचनम्' इति ब्रुवतः स्ववचनविरोधः, तथाऽत्रापीत्यर्थः। यदेव हि सामग्रीमयं किमपि दृश्यते भवता, तदेवाणुसंघातात्मकम्, अतः स्ववचनेनैव प्रतिपादितत्वात् कथमणवो न सन्ति ? इति भावः। किञ्च, अणूनामभाव इदं सर्वमपि घटादि कार्यजातं किं खपुष्पैर्नि-

---

१ सर्वं सामग्रीमयं नैकान्तोऽयं यतोऽणुरप्रदेश । अथ सोऽपि सप्रदेशो यत्रावस्था स परमाणु ॥ १७३७ ॥

२ दृश्यते सामग्रीमयं न चाणवः सन्ति ननु विरुद्धमिदम्। किं वाऽणूनामभावे निष्पन्नमिदं खपुष्पैः ? ॥ १७३८ ॥

ध्यक्षम्, परमाण्वभावे तज्जनकमृत्पिण्डादिसामग्र्यभावात्? इति भावः। तस्माद् यस्मात् सामग्रीमयं दृश्यत इति प्रतिपद्यते भवता, तद्वच्च परमाणव इति ॥ १७३८ ॥

यदुक्तम्- 'परभागादरिसणओ सव्वाराभागसुहमयाओ य' इत्यादि, तत्र प्रतिविधानमाह—

[2]देसस्साराभागो घेप्पइ न य सो त्ति नणु विरुद्धमिणं। सव्वाभावे वि न सो घेप्पइ किं खरविसाणस्स ? ॥१७३९॥

यदुक्तम्- 'दृश्यस्यापि वस्तुनः परभागस्तावद् न दृश्यते, आराद्भागस्तु गृह्यते, परं सोऽप्यन्यान्यपरभागकल्पनया प्रागुक्तयुक्तितो नास्ति' इति। ननु विरुद्धमिदम्- 'गृह्यतेऽसौ, न च समस्ति' इति। सर्वाभावाद् भ्रान्त्याऽसौ गृह्यत इति चेत्। तदयुक्तम्, यतः सर्वाभावे तुल्येऽपि किमिति खरविषाणस्य सम्बन्धी आराद्भागो न गृह्यते?। समता विपर्ययो वा कथं न भवति? इति ॥ १७३९ ॥

किञ्च,

[4]परभागादरिसणओ नाराभागो वि किमणुमाणं ति। आराभागग्गहणे किं व न परभागससिद्धी? ॥१७४०॥

'परभागमात्रादर्शनादाराद्भागोऽपि नास्ति' इत्यत्र किमनुमानं भवतः?। एतदुक्तं भवति- यत् प्रत्यक्षेण सकललोकप्रसिद्धं तदग्नेरौष्ण्यमिव कथमनुमानेन बाध्यते?। आराद्भागस्य सापेक्षिकत्वात् तदन्यथानुपपत्तेः परभागानुमानं तावदद्यापि युज्यते। यत्तु परभागादर्शनमात्रेणैव तन्निषेधः, सोऽसम्बद्ध एव, सत्स्वपि देशादिविप्रकृष्टेषु मेरुपिशाचादिष्वदर्शनसंभवात्। तस्माद् न परभागादर्शनमात्रेणाराद्भागोऽपह्नोतव्यः। किञ्च, आराद्भागग्रहणे परभागानुमानं युज्येतापीति भाष्यकारोऽप्याह- 'आराभागेत्यादि' आराद्भागग्रहणे कथं न परभागसंसिद्धिः? अपि तु तत्संसिद्धिरेव, तथाहि- दृश्यवस्तुनः परभागोऽस्ति, तत्संबन्धिभूतस्याराद्भागस्य ग्रहणात्, इह यत्संबन्धिभूतो भागो गृह्यते तत् समस्ति, यथा नभसः पूर्वभागे गृहीते तत्संबन्ध्यपरभागः, गृह्यते च घटादेराराद्भागः, अतस्तत्संबन्धिभूतः परभागोऽप्यस्ति। यदुक्तम्- 'आराद्भागस्याऽप्यन्य आराद्भागः कल्पनीयः, तस्याप्यन्य इत्यादि तावत्, यावत् सर्वारातीयभाग' इति। अत्रापि परभागस्यासत्त्वे सर्वारातीयभागपरिकल्पनमनुपपन्नमेव स्यात्। तस्मादस्ति परभाग इति ॥ १७४० ॥

---

१ गाथा १६९६। २ देशस्याराद्भागो गृह्यते न च स इति ननु विरुद्धमिदम्। सर्वाभावेऽपि न स गृह्यते किं खरविषाणस्य? ॥ १७३९ ॥
३ ज 'स्तु दृश्यते य'। ४ परभागादर्शनतो नाराद्भागोऽपि किमनुमानमिति। आराद्भागग्रहणे किं वा न परभागसंसिद्धिः? ॥ १७४० ॥

अपि च,

[1]सव्वाभावे वि कओ आरा-पर-मज्झभागनाणत्तं । अह परमईए भण्णइ स-परमइविसेसणं कत्तो ? ॥१७४१॥
आर-पर-मज्झभागा पडिवण्णा जइ न सुण्णया नाम। अप्पडिवण्णेसु वि का विगप्पणा खरविसाणस्स ?॥
सव्वाभावे वाराभागो किं दीसए न परभागो । सव्वागहणं व न किं किं वा न विवज्जओ होइ ? ॥१७४३॥

तिस्रोऽपि प्रतीतार्था एवेति ॥ १७४१ ॥ १७४२ ॥ १७४३ ॥

किञ्च, यदि परभागादर्शनाद् भावानामसत्त्वं प्रतिपाद्यते, तर्हि स्फटिकादीनां तन्न स्यादिति दर्शयन्नाह—

[2]परभागदरिसणं वा फालिहाईणं ति ते धुवं संति । जइवा ते वि न संता परभागादरिसणमहेऊ ॥१७४४॥
सव्वादरिसणउ च्चिय न भण्णइ कीस, भणइ तन्नाम । पुव्वब्भुवगयहाणी पच्चक्खविरोहओ चेव ॥ १७४५॥

ननु येषां स्फटिका-ऽभ्रपटलादीनां भावानां परभागदर्शनमस्ति ते तावद् ध्रुवं सन्त्येव, इति 'परभागादर्शनात्' इत्यनेन हेतुना सर्वभावानामसत्त्वं न सिध्यति । अथ स्फटिकादयोऽपि न सन्ति तर्हि 'परभागादर्शनात्' इत्ययमहेतुः, त्वदभिप्रेतस्य सर्वभावासत्त्वस्या-साधकत्वात् । अतोऽव्यापकममुं हेतुं परित्यज्य 'सर्वादर्शनाद् न सन्ति भावाः' इत्ययमेव व्यापको हेतुः कस्माद् न भण्यते ? । 'भणइ तन्नाम त्ति' अत्र पर उत्तरं भणति । किम् ? इत्याह— तन्नामास्तु 'सर्वादर्शनात्' इति– अय हेतुस्तर्हि भवत्वित्यर्थः, यथा तथा शून्यतैवा-स्माभिः साधयितव्या, सा च 'सर्वादर्शनात्' इत्यनेनापि हेतुना सिध्यतु, किमनेनाऽऽग्रहेणास्माकम् ? इति भावः । अथ सूरिराह— 'पुव्वेत्यादि' नन्विदानीं 'सर्वादर्शनात्' इति ब्रुवतो भवतः 'परभागादरिसणओ' इति पूर्वाभ्युपगतस्य हानिः प्राप्नोति । किञ्च, ग्राम-

1 सर्वाभावेऽपि कुत आरात् पर-मध्यभागनानात्वम् । अथ परमत्या भण्यते स्व परमतिविशेषण कुत ? ॥ १७४१ ॥
आरात्-पर मध्यभागा. प्रतिपन्ना यदि न शून्यता नाम । अप्रतिपन्नेष्वपि का विकल्पना खरविषाणस्य ? ॥ १७४२ ॥
सर्वाभावे वाराद्भाग किं दृश्यते न परभाग ? । सर्वाग्रहण च न किं किं वा न विपर्ययो भवति ? ॥ १७४३ ॥

2 परभागदर्शन वा स्फटिकादीनामिति ते ध्रुव सन्ति । यदिवा तेऽपि न सन्त परभागादर्शनमहेतु ॥ १७४४ ॥
सर्वादर्शनत एव न भण्यते कस्मात्, भणति तन्नाम । पूर्वाभ्युपगतहानि प्रत्यक्षविरोधतश्चैव ॥ १७४५ ॥ 3 गाथा १६९६ ।

नगर-सरित् समुद्र-घट-पटादीनां प्रत्यक्षेणैव दर्शनात् सर्वादर्शनलक्षणस्य हेतोः प्रत्यक्षविरोधः । ततः प्रत्यक्षविरोधवत्त्वं 'सर्वादर्शनात्' इत्येतदयुक्तमिति ।

अत्र कश्चिदाह– ननु सपक्षस्य सर्वस्याव्यापकोऽपि विपक्षात् सर्वथा निवृत्तो हेतुरिष्यत एव, यथा 'अनित्यः शब्दः, प्रयत्नानन्तरीयकत्वात्' इति; न ह्यनित्योऽर्थः सर्वोऽपि प्रयत्नानन्तरीयकः, विद्युद् घन-कुसुमादिभिर्व्यभिचारात्; तद्वदिहापि यद्यपि सर्वेष्वपि भावेषु परभागादर्शनं नास्ति, तथापि बहुषु तावदस्ति, अतस्तेषु शून्यतां साधयन्नसौ सम्यग् हेतुर्भविष्यति । तदयुक्तम्, यतस्तत्र 'यद् नित्यं न भवति तत् प्रयत्नानन्तरीयकमपि न भवति, यथाऽऽकाशम्' इत्येवं व्यतिरेकः सिध्यति; इह तु यत्र शून्यता नास्ति, किं तर्हि ? वस्तुतः सत्त्वम्, परभागादर्शनमपि तत्र नास्ति, किन्तु परभागदर्शनम्, यथा क ?, इति भवतः सर्वासद्वादिनो व्यतिरेकः कथमपि न सिध्यति, अतोऽहेतुरेवायमिति ॥ १७४४ ॥ १७४५ ॥

अत्र पराभिप्रायमाशङ्क्य परिहरमाह—

नेत्थि पर-मज्झभागा अपच्चक्खत्तओ मई होज्जा । नणु अक्ख-त्थावत्ती अपच्चक्खत्तहाणी वा ॥१७४६॥

अथ स्यान्मतिः– पर-मध्यभागौ न स्तः, अप्रत्यक्षत्वात्, खरविषाणवत् । तदसत्त्वे च तदपेक्षया निर्दिश्यमान आराद्भागोऽपि नास्ति, अतः सर्वशून्यतेत्यभिप्रायः । तदयुक्तम्, यतः 'अक्षमक्षमिन्द्रियमिन्द्रियं प्रति वर्तत इति प्रत्यक्षोऽर्थः, न प्रत्यक्षोऽप्रत्यक्षः', तद्भावोऽप्रत्यक्षत्वम्, तस्मादप्रत्यक्षत्वात्' इत्युच्यमाने नन्वक्षाणामर्थस्य चाऽऽपत्तिः सत्ता प्राप्नोति, तदापत्तौ च शून्यताभ्युपगमहानिः । शून्यतायां वाऽप्रत्यक्षत्वलक्षणस्य हेतोर्हानिः, अक्षा ऽर्थानामभावे प्रत्यक्षा ऽप्रत्यक्षव्यपदेशानुपपत्तेरिति भावः ॥१७४६॥

अपि च, 'अप्रत्यक्षत्वात्' इत्यनैकान्तिको हेतुरिति दर्शयन्नाह—

अत्थि अपच्चक्खं पि हु जह भवओ संसयाइविन्नाणं । अह नत्थि सुण्णया का कास व केणोवलद्धा वा?॥१७४७॥

नन्वप्रत्यक्षमप्यस्ति किञ्चिद् वस्तु, यथा भवतः संशयादिविज्ञानम् येषामप्रत्यक्षमप्यस्ति, ततो यथैतत्, तथा पर मध्यभागा अप्रत्यक्षौ भविष्यत इत्यनैकान्तिको हेतुः । अथ भवतः संशयादिविज्ञानमपि नास्ति, तर्हि का नाम शून्यता ?, कस्य वाऽसौ ?,

१ न स्तः पर-मध्यभागावप्रत्यक्षत्वतो मतिर्भवेत् । अन्यथा अर्थापत्तिरप्रत्यक्षत्वहानिर्वा ॥ १७४६ ॥

२ अस्त्यप्रत्यक्षमपि वस्तु यथा भवतः संशयादिविज्ञानम् । अथ नास्ति शून्यता क्व कस्य वा केनोपलब्धा वा ? ॥ १७४७ ॥

केन वोपलब्धा ? । भवत एवेह तत्र किल संशयः, स चेद् नास्ति, तर्हि कस्यान्यस्य ग्राम-नगरादिसत्त्वे विप्रतिपत्तिः ? इति भावः॥१७४७॥

तदेवं युक्तिभिः शून्यतामपाकृत्य भगवान् व्यक्तं शिक्षयन्नाह—

[1]पच्चक्खेसु न जुत्तो तुह भूमि-जला-ऽनलेसु संदेहो । अनिला-ऽऽगासेसु भवे सोऽवि न जुत्तोऽणुमाणाओ ॥१७४८॥

तस्माद् भूमि जल-वह्निषु प्रत्यक्षेषु तव सौम्य ! संशयो न युक्तः, यथा स्वस्वरूपे । तथा, अनिलोऽपि प्रत्यक्ष एव, गुणप्रत्यक्षत्वात्, घटवत्, ततस्तत्रापि न संशयो युक्तः । भवतु वा, अनिला ऽऽकाशयोरप्रत्यक्षत्वेन संशयः, तथाऽप्यसौ न युक्तः, अनुमानसिद्धत्वात् तयोरिति ॥ १७४८ ॥

तत्रानिलविषयं तावदनुमानमाह––

[2]अत्थि अदिस्सापाइयफरिसणाईणं गुणी गुणत्तणओ । रूवस्स घडो व्व गुणी जो तेसिं सोऽनिलो नाम ॥१७४९॥

य एतेऽदृश्येन केनाप्यापादिता जनिताः स्पर्शादयस्ते विद्यमानगुणिनः, गुणत्वात्, आदिशब्दाच्छब्द-स्वास्थ्य-कम्पा गृह्यन्ते, एतेऽपि हि वायुप्रभवाद् वायुगुणा एव, इह ये गुणास्ते विद्यमानगुणिनो दृष्टाः, यथा घट-रूपादयः, यश्चैषां स्पर्श-शब्द-स्वास्थ्य-कम्पानां गुणी स वायुः, तस्मादस्त्यसाविति ॥ १७४९ ॥

आकाशसाधकमनुमानमाह—

[3]अत्थि वसुहाइभाणं तोयस्स घडो व्व मुत्तिमत्ताओ । जं भूयाणं भाणं तं वोमं वत्त ! सुव्वत्तं ॥ १७५० ॥

अस्ति वसुधा-जला-ऽनल-वायूनां भाजनमाधारः, मूर्तिमत्त्वात्, तोयस्य घटवत्, यच्च तेषां भाजनं, तदायुष्मन् व्यक्त ! सुव्यक्तं व्योमेति । यदि च साध्यैकदेशतां दृष्टान्तस्य कश्चित् प्रेरयति, तदेत्थं प्रयोगः– विद्यमानभाजना पृथिवी, मूर्तत्वात्, तोयवत्; तथा, आपः, तेजोवत्; तेजश्च, वायुवत्; वायुश्च, पृथिवीवदिति ॥ १७५० ॥

तदेवं पञ्चापि भूतानि प्रसाध्योपसंहरन्नाह—

---

१ प्रत्यक्षेषु न युक्तस्तव भूमि-जला-ऽनलेषु सदेह । अनिला ऽऽकाशयोर्भवेत् सोऽपि न युक्तोऽनुमानात् ॥ १७४८ ॥

२ अस्त्यदृश्यापादितस्पर्शनादीना गुणी गुणत्वत । रूपस्य घट इव गुणी यस्तेषा सोऽनिलो नाम ॥ १७४९ ॥

३ अस्ति वसुधादिभाजन तोयस्य घट इव मर्तिमत्त्वात । यद भूतानां भाजन तद व्योम व्यक्त ! सव्यक्तम ॥ १७५०॥

एवं पच्चक्खाइपमाणसिद्धाइं सोम्म ! पडिवज्ज । जीव-सरीराहारोवओगधम्माइं भूयाइं ॥ १७५१ ॥

तदेवं सौम्य ! प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धानि प्रतिपद्यस्व पञ्च भूतानि, जीव शरीरा ऽऽधाराद्युपयोगधर्मकाणि चैतानीति ॥१७५१॥

अथ व्योमवर्जानि च पृथिव्य् अप्-तेजो वायुलक्षणानि चत्वारि भूतानि सचेतनानि, अतः पराभिप्रायमाशङ्क्य तेषां सचेतनत्वं सिसाधयिषुराह—

[2]किह सजीवाइं मई तल्लिंगाओऽनिलावसाणाइं । वोम विमुत्तिभावादाधारो चेव न सजीवं ॥ १७५२ ॥

कथं पुनः सह जीवेन वर्तन्त इति सजीवानि भूतानि ? इति परस्य मतिः स्यात् । अत्रोच्यते— तस्य जीवस्य लिङ्गं तल्लिङ्गं तस्मात् तदुपलब्धेरित्यर्थः, सचेतनान्यनिलावसानानि चत्वारि भूतानि । व्योम— आकाशं पुनर्विगतमूर्तिभावमाधार एव, न तु सजीवमिति ॥ १७५२ ॥

'तल्लिङ्गात्' इत्युक्तम्, तत्र पृथिव्याः सजीवत्वे किं लिङ्गम् ? इत्याह—

[3]जम्म-जरा-जीवण-मरण-रोहणा-हार-दोहला-मयओ । रोग तिगिच्छाईहि य नारि व्व सचेयणा तरवो ॥१७५३॥

'सचेतनास्तरवः' इति प्रतिज्ञा । 'जन्म-जरा-जीवन-मरण क्षतसंरोहणा ऽऽहार-दौहृदा ऽऽमय-तच्चिकित्सादिसद्भावात्' इति हेतुः । 'नारीवत्' इति दृष्टान्तः । आह— नन्वनैकान्तिकोऽयम्, अचेतनेष्वपि जन्मादिव्यपदेशदर्शनात्; तथाहि— 'जातं दधि' इति व्यपदिश्यते, न चैतत् सचेतनम्; तथा, 'जीवितं विषम्' 'मृतं कुसुम्भकम्' इत्यादि । अत्रोच्यते— वनस्पतौ सर्वाण्यपि सचेतनलिङ्गानि जन्मादीन्युपलभ्यन्ते, अतो मनुष्येष्विव तानि तेषु निरुपचरितानि, दध्यादौ तु प्रतिनियत एव कश्चिज्जातादिव्यपदेशो दृश्यते, स चौपचारिक एव— जातमिव जातं दधि, मृतमिव मृतं कुसुम्भकमित्यादि ॥ १७५३ ॥

वनस्पतेरेव सचेतनत्वसाधने हेत्वन्तराण्यप्याह—

---

१ एवं प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धानि सौम्य ! प्रतिपद्यस्व । जीव-शरीराधारोपयोगधर्माणि भूतानि ॥ १७५१ ॥

२ कथं सजीवानि मतिस्तल्लिङ्गादनिलावसानानि । व्योम विमूर्तिभावादाधार एव न सजीवम् ॥ १७५२ ॥

३ जन्म-जरा-जीवन-मरण-रोहणा-ऽऽहार-दोहदा-ऽऽमयतः । रोग-चिकित्सादिभिश्च नारीव सचेतनास्तरवः ॥ १७५३ ॥

[1]छिक्कपरोइया छिक्कमेत्तसंकोयओ कुलिंगो व्व । आसयसंचाराओ वियत्त ! वल्लीवियाणाई ॥१७५४॥

सम्मादओ य साव-प्पबोह-संकोयणाइओऽभिमया । बउलादओ य सद्दाइविसयकालोवलंभाओ ॥ १७५५॥

गा० सचेतनाः स्पृष्टप्ररोदिकादयो वनस्पतयः, स्पृष्टमात्रसंकोचात्, कुलिङ्गः कीटादिस्तद्वत् । तथा, सचेतना वल्ल्यादयः, स्वरक्षार्थ
५॥ वृत्ति-वृक्ष-वरण्डकाद्याश्रयं प्रति संचरणात् । तथा, शम्यादयश्चेतनत्वेनाभिमताः, स्वाप-प्रबोध-संकोचादिमत्त्वात्, देवदत्तवत् । तथा, सचेतना बकुला-ऽशोक-कुरुवक-विरहक-चम्पक तिलकादयः, शब्दादिविपयकालोपलम्भात्– शब्द-रूप-गन्ध-रस-स्पर्शविपयाणां काले प्रस्ताव उपभोगस्य यथासंख्यमुपलम्भादित्यर्थः, यज्ञदत्तवदिति। एवं पूर्वमपि दौहृदादिलिङ्गेपु कूष्माण्डी-बीजपूरकादयो वनस्पतिविशेषाः पक्षीकर्तव्या इति ॥ १७५४ ॥ १७५५ ॥

अथ सामान्येन तरूणां, पृथ्वीविशेषाणां च विद्रुमादीनां सचेतनत्वसाधनायाह––

[3]मंसंकुरो व्व सामाणजाइरूवंकुरोवलभाओ । तरुगण-विद्दुम-लवणो-वलादओ सासयावत्था ॥ १७५६ ॥

तरुगणः, तथा विद्रुम-लवणो-पलादयश्च स्वाश्रयावस्था स्वजन्मस्थानगताः सन्तश्चेतनाः, छिन्नानामप्यमीपां पुनस्तत्स्थान एव समानजातीयाङ्कुरोत्थानात्, अर्शोमांसाङ्कुरवत् । आह– ननु पृथिव्यादिभूतानामिह सचेतनत्व साधयितुमारब्धम्, ततः पृथिव्या एवादौ तत् साधयितुं युक्तम्, तस्या एवादावुपन्यासात्, तत्किमिति [4]'जम्म-जरा-जीवण-' इत्यादिना तरूणामेवादौ तत् साधितम्, पश्चात्तु विद्रुम-लवणो-पलादीनामिति ? । सत्यम्, किन्तु पृथ्वीविकारतया पृथ्वीभूत एव तरूणामन्तर्भावो लोकप्रसिद्धः, सुव्यक्तचैतन्यलिङ्गाश्च यथा तरवो न तथा लवणो-पल-जलादय इति तेपामेवादौ चैतन्यं साधितमिति ॥ १७५६ ॥

अथोदकस्य सचेतनत्वं साधयितुमाह––

[5]भूमिक्खयसाभावियसभवओ दद्दुरो व्व जलमुत्तं । अहवा मच्छो व सभाववोमसंभूयपायाओ॥ १७५७ ॥

---

१ स्पृष्टप्ररोदिका स्पृष्टमात्रसकोचत कुलिङ्ग इव । आश्रयसचाराद् व्यक्त ' वल्लीवितानानि ॥ १७५४ ॥
शम्यादयश्च स्वाप प्रवोध-सकोचनादितोऽभिमता । वकुलादयश्च शब्दादिविपयकालोपलम्भात् ॥ १७५५ ॥ २ ज 'रोहिका' ।
३ मासाङ्कुर इव समानजातिरूपाङ्कुरोपलम्भात् । तरुगण-विद्रुम-लवणो-पलादय स्वाश्रयावस्था ॥ १७५६ ॥ ४ गाथा १७५३ ।
५ भूमिक्षतस्वाभाविकसभवतो दर्दुर इव जलमुक्तम् । अथवा मत्स्य इव स्वभावव्योमसभूतपातात् ॥ १७५७ ॥

भौममम्भः सचेतनमुक्तम्, क्षतभूमिसजातीयस्वाभाविकस्य तस्य सम्भवात्, दर्दुरवत् । अथवा, सचेतनमन्तरिक्षमम्भः, अभ्रादिविकारसम्भवसमूतपातात्, मत्स्यवदिति ॥ १७५७ ॥

तेजोऽनिलावधिकृत्याह—

अपरप्पेरियतिरियानियमियदिग्गमणओऽणिलो गो व्व । अनलो आहाराओ विद्धि विगारोवलम्भाओ ॥१७५८॥

सात्मको वायुः, अपरप्रेरिततिर्यगनियमितदिग्गमनात्, गोवत् । यथा, सात्मकं तेजः, आहारोपादानात्, तद्वृद्धौ विकारविशेषोपलम्भाच्च, नरवत् । गाथाबन्धानुलोम्याच्च व्यत्ययेनोपन्यास इति ॥ १७५८ ॥

तदेवं पृथिव्यादीनां प्रत्येकं सचेतनत्वं प्रसाध्येदानीं सर्वेषां सामान्येन तत् साधयन्नाह—

तणवोऽणब्भाइविगारमुत्तजाइत्तओऽणिलंताइ । सत्थासत्थहयाओ निज्जीव-सजीवरूवाओ ॥ १७५९ ॥

पृथिव्याद्यनिलान्तानि चत्वारि भूतानि जीवनिर्वर्तितास्तदाधारभूतास्तनव इति प्रतिज्ञा, अभ्रादिविकारादन्यत्वे सति मूर्तजातित्वात्, गवादिशरीरवत् । अभ्रादिविकारस्तु विस्रसापरिणतपुद्गलसंघातरूपत्वेनाचेतनत्वाद् वर्जितः । ताश्च पृथिव्यादितनवः शस्त्रोपहता निर्जीवाः, अशस्त्रोपहतास्तु सजीवा वर्ण-गन्ध-रसादिलक्षणतः समवसेया इति ॥ १७५९ ॥

प्रकारान्तरेणापि पृथिव्याद्येकेन्द्रियाणां जीवत्वं साधयितुमाह—

[3]सिज्झंति सोम्म ! बहुसो जीवा नवसत्तसम्भवो नवि य । परिमियदेसो लोगो न संति चेगिंदिया जेसिं ॥१७६०॥

ते सिं भवविच्छित्ती पावइ नेट्ठा य सा जओ तेण । सिद्धमणंता जीवा भूयाहारा य तेऽवस्सं ॥ १७६१ ॥

सिध्यन्ति मुक्तिं यान्ति तावदजस्रं बहुशो जीवाः, न च नवसत्त्वोत्पादः केनापीष्यते, परिमितदेशश्च लोकः, ततस्तदाधाराः स्थूलाः स्तोका एव जीवा घटन्ते । एवं च सति येषां मतेन वनस्पत्यादय एकेन्द्रिया जीवा न सन्ति, तेषां भवस्य संसारस्य व्यवच्छित्तिः

---

1 अपरप्रेरिततिर्यगनियमितदिग्गमनतोऽनिलो गौरिव । अनलः आहाराद् वृद्धि-विकारोपलम्भात् ॥ १७५८ ॥

2 तनवोऽभ्रादिविकारमूर्तजातित्वतोऽनिलान्तानि । शस्त्रा-ऽशस्त्रहता निर्जीव-सजीवरूपाः ॥ १७५९ ॥

3 सिध्यन्ति सौम्य ! बहुशो जीवा नवसत्त्वसम्भवो नापि च । परिमितदेशो लोको न सन्ति चैकेन्द्रिया येषाम् ॥ १७६० ॥
तेषां भवविच्छित्तिः प्राप्नोति नेष्टा च सा यतस्तेन । सिद्धमनन्ता जीवा भूताधाराश्च तेऽवश्यम् ॥ १७६१ ॥

प्राप्नोति। न चासौ कस्यापि तीर्थान्तरीयस्येष्टा यतः, तेन तस्मात् कारणात् सिद्धं सत्त्वानामानन्त्यम्। ते च संसारित्वादवश्यं भूताधाराः शरीरिण एवेत्यर्थः। न च वनस्पत्यादीनन्तरेणान्यत् तेषां शरीरमुपपद्यते। निवेद्यन्तां वा यच्छरीरास्ते, अभ्युपगम्यतां वा वनस्पत्यादीनां सात्मकत्वमिति भावः ॥ १७६० ॥ १७६१ ॥

अथ प्रेरकमाशङ्क्य परिहारमाह—

[1]एवमहिंसाभावो जीवघणं ति न य तं जओऽभिहिअं। सत्थोवहयमजीवं न य जीवघणं ति तो हिंसा ॥१७६२॥

नन्वेवं सति लोकस्यातीवपृथिव्यादिजीवघनत्वादहिंसाऽभावः, संयतैरप्यहिंसाव्रतमित्थं निर्वाहयितुमशक्यमिति भावः। तदेतद् न, यतोऽनन्तरमेवाभिहितमस्माभिः— 'शस्त्रोपहतं पृथिव्यादिकमजीवं भवति। तदजीवत्वे चाकृता-ऽकारितादिपरिभोगेन निर्वहत्येव यतीनां संयमः। न च 'जीवघनो लोकः' इत्येतावन्मात्रेणैव हिंसा संभवतीति ॥ १७६२ ॥

आह– ननु जीवाकुले लोकेऽवश्यमेव जीवघातः संभाव्यते, जीवांश्च घ्नन् कथं हिंसको न स्यात्? इत्याह—

[2]न य घायउ त्ति हिंसो नाघायंतो त्ति निच्छियमहिंसो। न विरलजीवमहिंसो न य जीवघणं ति तो हिंसो ॥१७६३॥

अहणंतो वि हु हिंसो दुट्ठत्तणओ मओ अहिमरो व्व। बाहिंतो न वि हिंसो सुद्धत्तणओ जहा विज्जो ॥१७६४॥

न हि 'घातकः' इत्येतावता हिंस्रः, न चाघ्नन्नपि निश्चयनयमतेनाहिंस्रः, नापि 'विरलजीवम्' इत्येतावन्मात्रेणा हिंस्रः, न चापि 'जीवघनम्' इत्येतावता च हिंस्र इति। किं तर्हि? अभिमरो गजादिघातकः स इव दुष्टाध्यवसायोऽघ्नन्नपि हिंस्रो मतः। बाधमानोऽपि च शुद्धपरिणामो न हिंस्रो यथा वैद्यः, इति घ्नन्नप्यहिंस्रः, अघ्नन्नपि च हिंस्र उक्तः ॥ १७६३ ॥ १७६४ ॥

स इह कथंभूतो ग्राह्यः? इत्याह—

[3]पंचसमिओ तिगुत्तो नाणी अविहिंसओ न विवरीओ। होउ व संपत्ती से मा वा जीवोवरोहेणं ॥१७६५॥

---

१ एवमहिंसाऽभावो जीवघनमिति न च तद् यतोऽभिहितम्। शस्त्रोपहतमजीव न च जीवघनमिति ततो हिंसा ॥१७६२ ॥

२ न च घातक इति हिंस्रो नाघ्नन्निति निश्चितमहिंस्र। न विरलजीवमहिंस्रो न च जीवघनमिति ततो हिंस्र ॥ १७६३ ॥
अघ्नन्नपि खलु हिंस्रो दुष्टत्वतो मतोऽभिमर इव। बाधमानो नापि हिंस्र शुद्धत्वतो यथा वैद्य ॥ १७६४ ॥

३ पञ्चसमितस्त्रिगुप्तो ज्ञान्यविहिंसको न विपरीत। भवतु वा संपत्तिस्तस्य मा वा जीवोपरोधेन ॥ १७६५ ॥

पञ्चभिः समितिभिः समितः, तिसृभिर्गुप्तिभिश्च गुप्तो ज्ञानी जीवस्वरूप तद्रक्षाक्रियाभिज्ञः सर्वथा जीवरक्षापरिणामपरिणतः, तत्प्रयतश्च कथमपि हिंसन्नप्यविहिंसको मतः। एतद्विपरीतलक्षणस्तु नाहिंसकः, किन्तु हिंस्र एवायम्, अशुभपरिणामत्वात्। बाह्यजीवहिंसायास्तु जीवोपरोधेन जीवस्य कीटादरुपरोधेनापघातेन सपापैर्भवतु, मा भूद् वा 'स' तस्य साध्वादेः, हिंसकत्वे तस्या अनैकान्तिकत्वादिति ॥ १७६५ ॥

कुतस्तस्या अनैकान्तिकत्वम्? इत्याह—

असुभो जो परिणामो सा हिंसा सो उ बाहिरनिमित्तं। को वि अवेक्खेज्ज न वा जम्हाऽणेगंतियं बज्झं ॥ १७६६ ॥

यस्मादिह निश्चयनयतो योऽशुभपरिणामः स एव 'हिंसा' इत्याख्यायते। स च बाह्यसत्त्वातिपातक्रियालक्षणं निमित्तं कोऽप्यपेक्षते, कोऽपि पुनस्तन्निरपेक्षोऽपि भवेत्, यथा तन्दुलमत्स्यादीनाम्; तस्मादनैकान्तिकमेव बाह्यनिमित्तम्, तत्सद्भावेऽप्य हिंसकत्वात्, तदभावेऽपि च हिंसकत्वादिति ॥ १७६६ ॥

नन्वेवं तर्हि बाह्यो जीवघातः किं सर्वथैव हिंसा न भवति?। उच्यते– कश्चिद् भवति, कश्चित्तु न। कथम्? इत्याह—

असुभपरिणामहेऊ जीवाबाहो त्ति तो मयं हिंसा। जस्स उ न सो निमित्तं संतो वि न तस्स सा हिंसा ॥१७६७॥

ततस्तस्माद् यो जीवाबाधोऽशुभपरिणामस्य हेतुः, अथवा, अशुभपरिणामो हेतुः कारणं यस्यासावशुभपरिणामहेतुर्जीवाबाधो जीवघातः, स एव 'हिंसा' इति मतं तीर्थकर-गणधराणाम्। यस्य तु जीवाबाधस्य सोऽशुभपरिणामो न निमित्तं स जीवाबाधः सन्नपि तस्य साधोर्न हिंसेति ॥ १७६७ ॥

अमुमेवार्थं दृष्टान्तेन द्रढयन्नाह—

सद्दादओ रइफला न वीयमोहस्स भावसुद्धीओ। जह, तह जीवाबाहो न सुद्धमणसो वि हिंसाए ॥ १७६८ ॥

---

१ अशुभो यः परिणामः सा हिंसा स तु बाह्यनिमित्तम्। कोऽप्यपेक्षेत नवा यस्मादनैकान्तिकं बाह्यम् ॥ १७६६ ॥ २ च क बतो ।

२ अशुभपरिणामहेतुर्जीवाबाध इति ततो मता हिंसा। यस्य तु न स निमित्तं सन्नपि न तस्य सा हिंसा ॥ १७६७ ॥

३ शब्दादयो रतिफला न वीतमोहस्य भावशुद्धेः। यथा तथा जीवाबाधो न शुद्धमनसोऽपि हिंसायै ॥ १७६८ ॥

यथेह वीतराग-द्वेष-मोहस्य भगवत इष्टाः शब्द-रूपादयो भावविशुद्धितो न कदाचिद् रतिफला रतिजनकाः संपद्यन्ते, यथा वेह शुद्धात्मनो रूपवत्यामपि मातरि न विषयाभिलाषः संजायते; तथा शुद्धपरिणामस्य यत्नवतः साधोः सत्त्वोपघातोऽपि न हिंसायै संपद्यते । ततोऽशुभपरिणामजनकत्वे बाह्यं निमित्तमनैकान्तिकमेवेति । तस्माद् व्यक्त ! सन्ति पञ्च भूतानि, चेतनानि चाद्यानि चत्वारि, इत्येतत् प्रतीहीति स्थितम् । यच्च "स्वप्नोपमं वै सकलम्" इत्यादि । तत्रापि यस्तव चेतसि वर्तते नासावर्थः, किन्तु भवभयोद्विग्नानां भव्यसत्त्वानां धन-कनक-पुत्र-कलत्राद्यसारतामात्रप्रतिपादनं तेन विधीयते, येन ते तदास्थां परित्यज्य मुक्तये प्रवर्तन्ते, न पुनस्तत्र भूताभावः प्रतिपाद्यते । इति मुञ्च संशयम्, प्रतिपद्यस्व भूतास्तित्वमिति ॥ १७६८ ॥

ततो व्यपगतसंदेहोऽसौ संवेगमागतो व्यक्तः किं कृतवान् ? इत्याह—

[1]छिन्नम्मि संसयम्मि जिणेण जरा-मरणविप्पमुक्केणं । सो समणो पव्वइओ पंचहिं सह खंडियसएहिं ॥१७६९॥

व्याख्यान पूर्ववत् ॥ इति त्र्यशीतिगाथार्थः ॥ १७६९ ॥

॥ इति चतुर्थो गणधरवादः समाप्तः ॥

अथ पञ्चमगणधरवक्तव्यतामभिधित्सुराह—

[2]ते पव्वइए सोउं सुहुम आगच्छइ जिणसगासं । वच्चामि ण वंदामी वंदित्ता पज्जुवासामि॥ १७७० ॥

व्याख्या पूर्ववत्, नवरं सुधर्मनामा द्विजोपाध्यायोऽत्र वक्तव्यः ॥ १७७० ॥

आगतस्य तस्य भगवता किं कृतम् ? इत्याह—

[3]आभट्ठो य जिणेणं जाइ-जरा-मरणविप्पमुक्केणं । नामेण य गोत्तेण य सव्वण्णू सव्वदरिसी णं ॥१७७१॥

व्याख्या पूर्ववदिति ॥ १७७१ ॥

आभाष्य किमुक्तोऽसौ ? इत्याह—

[4]किं मन्ने जारिसो इहभवम्मि सो तारिसो परभवे वि । वेयपयाण य अत्थं न याणसी तेसिमो अत्थो ॥१७७२॥

---

१ गाथा १६०४ । २ तान् प्रव्रजितान् श्रुत्वा सुधर्माऽऽगच्छति जिनसकाशम् । व्रजामि वन्दे वन्दित्वा पर्युपासे ॥ १७७० ॥
३ गाथा १६०९ । ४ किं मन्यसे यादृश इहभवे स तादृश परभवेऽपि । वेदपदाना चार्थं न जानासि तेषामयमर्थः ॥ १७७२ ॥

त्वमर्थं मन्यसे– यो मनुष्यादिर्यादृश इहभवे स तादृशः परभवेऽपि । नन्वयमनुचितस्ते संशयः, यतोऽसौ विरुद्धवेदपद श्रुतिनिबन्धनो वर्तते । तानि चामूनि वेदपदानि– "पुरुषो वै पुरुषत्वमश्नुते, पशवः पशुत्वम्" इत्यादि, तथा, "शृगालो वै एष जायते यः सपुरीषो दह्यते" इत्यादि । एषां च वेदपदानामयमर्थं मन्यसे त्वम्– 'पुरुषो मृत' सन् परभवे पुरुषत्वमेवाश्नुते प्राप्नोति, तथा, पशवो गवादयः पशुत्वमेवेत्यादि, अमूनि किल भवान्तरगतजन्तुसादृश्यप्रतिपादकानि; तथा, 'शृगालो वै" इत्यादीनि तु वैसदृश्य ख्यापकानि' इति । अतस्तव संशयः । अयं चायुक्त एव, यतोऽमीषां वेदपदानां नायमर्थः, किन्तु वक्ष्यमाणलक्षण इति ॥ १७७२ ॥

अत्र भाष्यम्—

कारणसरिसं कज्जं बीयस्सेवङ्कुरो त्ति मण्णंतो । इहभवसरिसं सव्वं जमवेसि परे वि तमजुत्तं ॥१७७३॥

सुधर्माणं प्रति भगवानुवाच– 'इह कारणानुरूपमेव कार्यं भवति, यथा यवबीजानुरूपो यवाङ्कुरः, इहभवकारणं चान्यजन्म, ततस्तेनापीहभवसदृशेन भवितव्यम्' इत्यर्थं मन्यमानस्त्वं यदिहभवसदृशं सर्वं पुरुषादिकं परभवेऽप्यवैषि, तदयुक्तमेवेति ॥ १७७३ ॥

कुतः ? इत्याह—

जाइ सरो सिंगाओ भूतणओ सासवाणुलित्ताओ । संजायइ गोलोमा ऽविलोमसंजोगओ दुव्वा ॥१७७४॥

इति रुक्खायुव्वेदे जोणिविहाणे य विसरिसेहिंतो । दीसइ जम्हा जम्मं सुहम्म ! तो नायमेगंतो ॥१७७५॥

तत 'कारणानुरूपं कार्यम्' इति सुधर्मन् ! नायमेकान्तः, यतः शृङ्गादपि शरो जायते, तस्मादेव च सर्षपानुलिप्ताद् भूतृणकः वनस्पतिसंघातो जायते; तथा, गोलोमाऽविलोमाभ्यां दूर्वा प्रभवति, इत्येवं वृक्षायुर्वेदे विलक्षणानेकद्रव्यसंयोगजन्मानो वनस्पतयो दृश्यन्ते । तथा, योनिविधाने च योनिप्राभृते विसदृशानेकद्रव्यसंयोगयोनयः सर्प सिंहादिप्राणिनो मणयो हेमादयश्च पदार्थो नानारूपाः समुपलभ्यन्ते । अतः केयं कार्यस्य कारणानुरूपता ? इति ॥ १७७४ ॥ १७७५ ॥

अथवा, यत एव कारणानुरूपं कार्यम्, अत एव भवान्तरे विचित्ररूपता जन्तूनाम्, इति दर्शयति—

---

१ कारणसदृशं कार्यं बीजस्येवाङ्कुर इति मन्यमानः । इहभवसदृशं सर्वं यदवैषि परस्मिन्नपि तदयुक्तम् ॥ १७७३ ॥

२ जायते शरः शृङ्गाद् भूतृणकं सर्षपानुलिप्तात् । संजायते गोलोमाऽविकलोमसंयोगतो दूर्वा ॥ १७७४ ॥

इति वृक्षायुर्वेदे योनिविधाने च विसदृशेभ्यः । दृश्यते यस्माज्जन्म सुधर्मन् ! ततो नायमेकान्तः ॥ १७७५ ॥

सुधर्मा

॥७५

इह विचित्रा कर्मपरिणतिः, पुद्गलपरिणामात्मकत्वात्, इह यत्पुद्गलपरिणामात्मकं तद् विचित्रपरिणतिरूपं दृश्यते, यथा बाह्योऽभ्रादिविकारः, पृथिव्यादिविकारो वा, यत्तु विचित्रपरिणतिरूपं न भवति तद् पुद्गलपरिणामात्मकमपि न भवति, यथाऽऽकाशम्, या पुनः पुद्गलपरिणामसाम्येऽपि कर्मणामावरणादिभेदेन विशेषतो विचित्रता सा तद्धेतुवैचित्र्यादवगन्तव्या, विचित्राश्च मिथ्यात्वादयः सद्धेप निह्नवादयश्च कर्महेतव इति ॥ १७८० ॥

अथ पराभ्युपगमेनैव परभवे जीवानां वैसदृश्यं साधयन्नाह—

अहवा इहभवसरिसो परलोगो वि जइ सम्मओ तेणं। कम्मफलं पि इहभवसरिसं पडिवज्ज परलोए ॥१७८१॥

किं भणियमिह मणुया नाणागइकम्मकारिणो संति । जइ ते तप्फलभाजो परे वि तो सरिसया जुत्ता॥१७८२॥

व्याख्या— अथवा, यदीहभवसदृशः परलोकोऽपि संमतो भवतः, 'तेणं ति' तत कर्मफलमपि परलोक इहभवसदृशमिहत्यविधि शुभाऽशुभक्रियानुरूपं विचित्रं प्रतिपद्यस्वेति । एवं मुकुलितं प्रतिपाद्यैतदेव भावयति— 'किं भणियमित्यादि' कियतावता प्रतिपादितं भवति ? । इह तावद् मनुष्या नानागतिहेतुविचित्रक्रियानुष्ठायिनः सन्तीति प्रत्यक्षत एव लक्ष्यन्ते। ततो यदि ते परलोके तत्तत्क्रियाफलभाज इष्यन्ते, ततो यथेहत्यक्रियाणामसदृशता, तथा परलोकगतजन्तूनामपि सैव युक्ता, ननु योऽत्र यादृशः स परत्रापि तादृश एव भवति ॥ १७८१ ॥ १७८२ ॥

अत्र पराभिप्रायमाशङ्क्य परिहरन्नाह—

अह इह सफलं कम्मं न परे तो सव्वहा न सरिसत्तं । अकयागम-कयनासा कम्माभावोऽहवा पत्तो ॥१७८३॥

कम्माभावे य कओ भवंतरं, सरिसया व तदभावे। निक्कारणओ य भवो जइ तो नासो वि तह चेव ॥१७८४॥

अथैवं ब्रूषे— इह सफलं कर्मेति— इहभवसंबन्ध्येव कृष्यादिक्रियारूपं कर्म सफलम्, न तु पारभविकदानादिक्रियारूपं कर्म ।

---

1 अथवेहभवसदृशः परलोकोऽपि यदि संमतस्तेन । कर्मफलमपीहभवसदृशं प्रतिपद्यस्व परलोके ॥ १७८१ ॥
किं भणितमिह मनुजा नानागतिकर्मकारिणः सन्ति । यदि ते तत्फलभाजः परस्मिन्नपि ततः सदृशता युक्ता ॥ १७८२ ॥

2 अथेह सफलं कर्म न परस्मिंस्ततः सर्वथा न सदृशत्वम् । अकृतागम-कृतनाशौ कर्माभावोऽथवा प्राप्तः ॥ १७८३ ॥
कर्माभावे च कुतो भवान्तरं सदृशता वा तदभावे । निष्कारणकश्च भवो यदि ततो नाशोऽपि तथैव ॥ १७८४ ॥

ततश्च तत्फलाभावाद् न परलोके जन्तुवैसदृश्यम् । अत्रोत्तरमाह— 'तो सव्वहा न सरिसत्तं ति' तत एवं सति यत् तवाभिप्रेतं तद् सर्वथा परभवे जीवानां सदृशत्वं न स्यात् । तद्धि कर्मणा जन्यते, तच्च नास्ति, पारभविकक्रियाणां त्वया निष्फलत्वाभ्युपगमात्, तन्निष्फलत्वे च कर्माभावात् । अथ कर्माभावेऽपि भवेत् सादृश्यम्, तर्ह्यकृतस्यैव तस्य निर्हेतुकस्याऽऽगमः प्राप्नोति, कृतस्य च दान-हिंसादिक्रियाफलरूपस्य कर्मणो नाशः प्रसजति । अथवा, मूलत एव कर्मणामभावः प्राप्तः—दान-हिंसादिक्रियाणां निष्फलत्वाभ्युपगमाद् मूलत एव कर्मणो बन्धोऽपि न स्यादिति भावः । ततः किम् ? इत्याह— कर्माभावे च कारणाभावात् कुतो भवान्तरम्, तदभावे च दूरोत्सारितमेव सादृश्यम् । अथ कर्माभावेऽपि भव इष्यते, तर्हि निष्कारण एवासौ स्यात् । यदि चैवमयमिष्येत, ततो नाशोऽपि तस्य भवस्य निष्कारण एव स्यात्, अतो व्यर्थस्तपो-नियमाद्यनुष्ठानप्रयासः । निष्कारणे च भवेऽभ्युपगम्यमाने वैसदृश्यमपि जीवानां निष्कारणं किं नेष्यते, विशेषाभावात् ? इति ॥ १७८३ ॥ १७८४ ॥

अथ प्रेरकमाशङ्क्य परिहरन्नाह—

कम्माभावे वि मई को दोसो होज्ज जइ सभावोऽयं । जह कारणाणुरूवं घडाइ कज्जं सहावेणं ॥ १७८५॥

अथ परस्यैवंभूता मतिः स्याद् यदुत— कर्माभावेऽपि यदि भवसद्भावरूपः स्वभाव एवायं भवेत् तर्हि को दोषः स्यात् ?— विनापि कर्म यदि स्वभावादेव भवः स्यात् तर्हि किं दूषणं भवेत् ?— न किञ्चिदित्यर्थः । दृष्टान्तमाह— यथा कर्म विनापि मृत्पिण्डादिकारणानुरूपं घटादि कार्यं स्वस्वभावेनैवोत्पद्यमानं दृश्यते, तथा सदृशप्राणिजन्मपरम्परारूपो भवोऽपि स्वभावादेव भविष्यति । अत्रोच्यते— ननु घटोऽपि न स्वभावत एव जायते, कर्तृ-करणाद्यपेक्षित्वात् तस्य । ततश्चेहापि कर्तुरात्मनः पारभविकस्य च शरीरादिकार्यस्य करणं संभाव्यते, तच्च कर्तृ-कार्याभ्यां भिन्नं लोकेऽपि दृश्यते, कुलाल-घटाभ्यां चक्रादिवत्, यच्चेहात्मनः शरीरादि कार्यं कुर्वतः करणं तत् कर्मेति प्रतिपद्यस्व । स्यादेतत्, घटादेः प्रत्यक्षसिद्धत्वाद् भवन्तु कुलालादयः कर्तारः, शरीरादि कार्यं त्वभ्रादिविकारवत् स्वभावतोऽपि भविष्यति, ततो न कर्मसिद्धिः । तदयुक्तम्, यतो न स्वाभाविकं शरीरादि, आदिमत्प्रतिनियताकारत्वात्, घटवदिति । किञ्च, 'कारणानुरूपमेव कार्यम्' इत्येवं यत् परभवे सादृश्यं त्वयाऽभ्युपगम्यते, तदपि स्वभाववादिनस्तवाभ्रादिविकारदृष्टान्ते परिहीयते, अभ्रादिविकारस्य स्वकारणभूतपुद्गलद्रव्यादतिविलक्षणत्वादिति ॥ १७८५ ॥

---

१ क ग 'मिष्यते' । २ घ ज 'रकशङ्कामाह' ।

३ कर्माभावेऽपि मति को दोषो भवेद् यदि स्वभावोऽयम् । यथा कारणानुरूप घटादि कार्यं स्वभावेन ॥ १७८५ ॥ ४ ज 'र्तृकार' ।

अपि च,

[1]होज्ज सहावो वत्थु निक्कारणया व वत्थुधम्मो वा ? । जइ वत्थु णत्थि तओऽणुवलद्धीओ खपुप्फं व ॥१७८६॥

अघतमणुवलद्धो वि अह तओ अत्थि नत्थि किं कम्मं । हेऊ व तदत्थित्ते जो नणु कम्मस्स वि स एव ॥१७८७॥

कम्मस्स वाभिहाणं होज्ज सहावो त्ति होउ को दोसो । निच्चं व सो सभावो सरिसो एत्थं च को हेऊ ? ॥१७८८॥

एतद् गाथात्रयमपि प्रायः प्रागेव व्याख्यातार्थम्, नवरं 'निच्चं' इत्यादि तृतीयगाथोत्तरार्धम् । इदमत्र हृदयम्– स स्वभावो नित्यं सदृश एव त्वयाऽभ्युपगन्तव्यः, भवान्तरे सदृशस्यैव मनुष्यादिभवस्य जननात्, तस्य च स्वभावस्य नित्यं सदृशत्वे को हेतुः ? न कश्चिदित्यभिप्रायः । स्वभावत एवायं स्वभावः सदृश इति चेत् । ननु भवविसदृशतायामप्येतद् वक्तुं युज्यत एवेति ॥१७८६–८८॥

किञ्च,

[2]सो मुत्तोऽमुत्तो वा जइ मुत्तो तो न सव्वहा सरिसो । परिणामओ पयं पिव न देहहेऊ जइ अमुत्तो ॥१७८९॥

उवगरणाभावाओ न य हवइ सुहम्म ! सो अमुत्तो वि । कज्जस्स मुत्तिमत्ता सुहसंविच्चादिओ चेव ॥१७९०॥

व्याख्या— स स्वभावो मूर्तः, अमूर्तो वा ? । यदि मूर्तः, तर्हि कर्मणा सह तस्य को विशेषः ?– संज्ञान्तरमात्रविशिष्टकर्मैव स्वभावः स्यादिति । न चासौ सर्वदैव सर्वथा सदृशो युज्यते, परिणामित्वात्, दुग्धादिवत् । अथवा, मूर्तत्वादेवाभ्रादिविकारवदिति । अथा मूर्तोऽसौ स्वभावः, तर्हि नैव देहादीनामारम्भकः, अनुपकरणत्वात्, दण्डादिविकलकुलालवत्, अमूर्तत्वादेव वा, आकाशवत् । 'न य हवइ सुहम्म ! सो अमुत्तो वि त्ति' किञ्च, सुधर्मन् ! इतोऽपि स स्वभावोऽमूर्तो न युक्तः, शरीरादेस्तत्कार्यस्य मूर्तिमत्त्वात् । न ह्यमूर्तस्य नभस

---

1 भवेत् स्वभावो वस्तु निष्कारणता वा वस्तुधर्मो वा ? । यदि वस्तु नास्ति ततोऽनुपलम्भात् खपुष्पमिव ॥ १७८६ ॥

अथास्त्यमनुपलम्भोऽप्यथ सकोऽस्ति नास्ति किं कर्म । हेतुर्वा तदस्तित्वे यो ननु कर्मणोऽपि स एव ॥ १७८७ ॥

कर्मणो वाभिधानं भवेत् स्वभाव इति भवतु को दोषः । नित्यं वा स स्वभावः सदृशोऽत्र च को हेतुः ? ॥ १७८८ ॥ 2 क ग 'त्ति तो क' ।

3 क ग 'त वि द' । 4 स मूर्तोऽमूर्तो वा यदि मूर्तस्ततो न सर्वथा सदृशः । परिणामतः पय इव न देहहेतुर्यद्यमूर्तः ॥ १७८९ ॥

उपकरणाभावाद् न च भवति सुधर्मन् ! सोऽमूर्तोऽपि । कार्यस्य मूर्तिमत्त्वात् सुखसंवित्त्यादितश्चैव ॥ १७९० ॥

इव मूर्त कार्यमुपजायते । तथा, सुख-संवित्त्यादेश्च नायममूर्तः । इदमुक्तं भवति– कर्म तावद् भवता नेष्यते, स्वभाववादित्वात् । ततश्च शरीरादीनि, सुखं-दुःखसंवित्त्यादीनि च स्वभावस्यैव कार्याण्येष्टव्यानि, तस्य चामूर्तत्वे नैतान्युपपद्यन्ते । ततो यथा द्वितीयगणधरवादे कार्यस्य मूर्तत्वात्, सुखसंवित्त्यादेश्च कर्मणो मूर्तत्वं साधितम्, तथेह स्वभावस्यापि तत् साधनीयम् । तथा च प्रागुक्तम्––

'[1]आह नणु मुत्तमेव मुत्त चिय कज्जमुत्तिमत्ताओ । इह जह मुत्तत्तणओ घडस्स परमाणवो मुत्ता ॥ १ ॥

तह सुहसवित्तीओ सबधे वेयणुब्भवाओ य । बज्झबलाहाणाओ परिणामाओ य विण्णेय ॥ २ ॥'

इति ॥१७८९॥१७९०॥

अथ निष्कारणता स्वभाव इति द्वितीयविकल्पमधिकृत्याह––

[3]अहवाऽकारणउ च्चिय सभावओ तो वि सरिसया कत्तो । किमकारणओ न भवे विसरिसया किं व विच्छित्ती ? ॥१७९१॥

अथ स्वभावत एव भवोत्पत्तिरित्यत्र 'अकारणत एव' इत्ययमर्थोऽभिप्रेतः, 'तो वि त्ति' तथापि हन्त ! परभवे सदृशता कुतः ? । कोऽभिप्रायः ? इत्याह– यथाऽकारणतः सदृशता भवति, तथा किमित्यकारणत एव विसदृशता न स्यात् ? । अकस्माच्चाकारणतो भवविच्छित्तिः कस्माद् न स्यात् ? । अकस्माच्च भवन् खरविषाणादिरपि भवेत्, शरीरादीनां चाकारणतो भवतामभ्रादीनामिव प्रतिनियताकारत्वादिरूपता न स्यात् । तस्माद् नाकारणता स्वभाव इति ॥ १७९१ ॥

अथ वस्तुधर्मोऽसाविति तृतीयविकल्पमाश्रित्याह––

[4]अहव सहावो धम्मो वत्थुस्स, न सो वि सरिसओ निच्चं । उप्पाय-ट्ठिइ-भंगा चित्ता जं वत्थुपज्जाया ॥१७९२॥

अथ वस्तुनो धर्मः स्वभावः, सोऽपि सर्वदैव सदृशो न घटते, इति कथं सर्वदैव शरीरादीनां सदृशतां जनयेत् । कथ पुनरस्य सदैव सदृशता न घटते ? इत्याह– 'उप्पायेत्यादि' यद् यस्मादुत्पाद-स्थिति-भङ्गादयश्चित्रा वस्तुपर्यायाः, न च ते सदैवाऽवस्थितसादृश्याः, नीलादीनां वस्तुधर्माणां प्रत्यक्षत एवान्यान्यरूपतया परिणतिदर्शनात् । किञ्च, वस्तुधर्मोऽसौ भवतस्वभाव आत्मधर्मो वा स्यात्,

१ घ ज 'खस' ।   २ गाथा १६२५, १६२६ ।

३ अथवाऽकारणत एव स्वभावतस्ततोऽपि सदृशता कुत । किमकारणतो न भवेद् विसदृशता किं वा विच्छित्ति ? ॥ १७९१ ॥

४ अथवा स्वभावो धर्मो वस्तुन., न सोऽपि सदृशको नित्यम् । उत्पाद स्थिति-भङ्गाश्चित्रा यद् वस्तुपर्याया. ॥ १७९२ ॥

पुद्गलधर्मो वा ? । यद्यात्मधर्मः, तर्हि नासौ शरीरादीनां कारणम्, अमूर्तत्वात्, आकाशादिवत् । अथ पुद्गलधर्मः, तर्हि कर्मैवासौ, कर्मणोऽपि हि पुद्गलास्तिकायधर्मत्वेनास्माभिरभ्युपगतत्वादिति ॥१७९२॥

किञ्च,

कम्मस्स वि परिणामो सुहम्म ! धम्मो स पोग्गलमयस्स। हेऊ चित्तो जगओ होइ सहावो त्ति को दोसो ?॥१७९३॥

सुधर्मन् ! असौ वस्तुधर्मो भवत्स्वभावो धर्मो भवतु, को दोषः ?– न कश्चित्, युक्तियुक्तत्वात् । किंविशिष्टो धर्मः ? इत्याह– परिणामः । कस्य ? । कर्मणः । कथंभूतस्य ? । पुद्गलमयस्य । कथंभूतो यः कर्मपरिणामः ? इत्याह– हेतुः । कस्य ? । जगत – जगद्वैचित्र्यस्य । तदेवं कर्मलक्षणस्य वस्तुनः कर्मपरिणामरूपो धर्मो भवति स्वभाव, नात्र काचित् दोषापत्ति । अस्माकमपि संमतोऽयमर्थः, केवलं सर्वदा सदृशोऽसौ न भवति, किन्तु चित्रो मिथ्यात्वादिहेतुवैचित्र्यात् विचित्रो विविधस्वभावः । अतो न तस्मात् परभवे सादृश्यमेव, किन्तु विचित्ररूपतेति ॥ १७९३ ॥

यदि वा, किमनेनाव्यापकेन, मिथ्यारूपेण चैकान्तवादेन ? । सर्वव्यापकम्, अवितथरूपं चानेकान्तवादमेव दर्शयन्नाह—

अहवा सव्वं वत्थुं पइक्खणं चिय सुहम्म ! धम्मेहिं । संभवइ वेइ केहि वि केहि वि तदवत्थमच्चत ॥१७९४॥

तं अप्पणो वि सरिसं न पुव्वधम्मेहिं पच्छिमिल्लाणं। सयलस्स तिहुअणस्स य सरिसं सामण्णधम्मेहिं ॥१७९५॥

व्याख्या— अथवा, सुधर्मन् ! किमेक एव परभवः ?, सर्वमपि हि घट पटादिकं भुवनान्तर्गतं वस्तु कैश्चित् पूर्वपर्यायैः समानाऽसमानपर्यायैः प्रतिक्षणमुत्पद्यते, कैश्चित् पुनरुत्तरपर्यायैः समानाऽसमानपर्यायैर्व्येति व्युपरमति, कैश्चित्तु तदवस्थमेवास्ते । तस्मादेवं सति तद्वस्त्वात्मनोऽपि पूर्वपूर्वधर्मैरुत्तरोत्तरधर्माणां न सदृशम्, किं पुनरन्यवस्तूनाम् ?; सामान्यधर्मैस्तु सर्वस्यापि त्रिभुवनस्य समानम्, किं पुनरेकस्यैव निजपूर्वजन्मनः ? इति ॥ १७९४ ॥ १७९५ ॥

ततः किं स्थितम् ? इत्याह—

---

१ कर्मणोऽपि परिणामः सुधर्मन् ! धर्मः स पुद्गलमयस्य । हेतुश्चित्रो जगतो भवति स्वभाव इति को दोषः ? ॥ १७९३ ॥

२ अथवा सर्वं वस्तु प्रतिक्षणमेव सुधर्मन् ! धर्मैः । सम्भवति व्येति कैरपि कैरपि तदवस्थमत्यन्तम् ॥ १७९४ ॥

तदात्मनोऽपि सदृशं न पूर्वधर्मैः पाश्चात्यानाम् । सकलस्य त्रिभुवनस्य च सदृशं सामान्यधर्मैः ॥ १७९५ ॥

कोे सव्वहेव सरिसो असरिसो वा इहभवे परभवे वा ?। सरिसासरिसं सव्वं निच्चानिच्चाइरूवं च ॥१७९६॥

को ह्यर्थोऽर्थान्तरैरात्मना वा सहेहभवेऽपि सर्वथा सदृशोऽसदृशो वा, किं पुनः परभवे ?। तस्मात् सर्वमपि वस्तु सर्वेणापि सह समाना-ऽसमानरूपमेवेहभवेऽपि, इति कुतः परभवे सादृश्यमेव प्रतिज्ञायते भवता ? इति भावः। तथा, सर्वमपि नित्या-ऽनित्या-द्यनन्तधर्मात्मकमिति ॥ १७९६ ॥

अमुमेवार्थं दृष्टान्तेन प्रतिपादयितुमाह—

जह नियएहिं वि सरिसो न जुवा भुवि बाल-वुड्ढधम्मेहिं। जगओ वि समो सत्ताइएहिं तह परभवे जीवो॥१७९७॥

यथेह युवा निजैरप्यतीता-ऽनागतैर्बाल-वृद्धत्वादिपर्यायैरात्मनोऽपि सर्वथा न समानः, सत्तादिभिस्तु सामान्यपर्यायैर्जगति न केनचिद् न समानः, तथायमपि जीवः परलोकं गतः सर्वेणापि सह समाना-ऽसमानरूप एव, इति कुतः सर्वथा सादृश्यम् ? इति ॥ १७९७ ॥

एतदेव दृष्टान्तेन भावयति—

मणुओ देवीभूओ सरिसो सत्ताइएहिं जगओ वि। देवाईहि विसरिसो निच्चानिच्चो वि एमेव ॥१७९८॥

मनुष्यो मृत्वा देवत्वमापन्नो जगत्त्रयस्यापि सत्तादिभिः पर्यायैः सदृशः, देवत्वादिभिस्तु विसदृशः, इति नैकान्तेन क्वापि सदृशता। तथा, द्रव्यतयाऽसौ नित्यः, पर्यायतया त्वनित्य इत्याद्यपि वक्तव्यम्। अत्राह– नन्वस्माभिरपि नैकान्तेन परभवे सादृश्यमभ्युपगम्यते, किन्तु समानजात्यन्वयमात्रमेवेष्यते, पुरुषादिर्मृतः पुरुषादिरेव भवतीति। एतदप्ययुक्तम्, कर्मजनितो हि पर-भव इति साधितम्। तच्च मिथ्यात्वादिविचित्रहेतुजन्यत्वाद् विचित्रमेवेति, अतस्तज्जन्यः परभवो विचित्र एव युज्यते, न तु समान-जात्यन्वयः सिध्यतीति ॥ १७९८ ॥

---

१ क सर्वथैव सदृशोऽसदृशो वेहभवे परभवे वा ?। सदृशासदृश सर्वं नित्यानित्यादिरूप च ॥ १७९६ ॥

२ यथा निजकैरपि सदृशो न युवा भुवि बाल वृद्धधर्मैः। जगतोऽपि सम सत्तादिकैस्तथा परभवे जीव ॥ १७९७ ॥

३ मनुजो देवीभूत सदृश सत्तादिकैर्जगतोऽपि। देव(त्व)ादिभिर्विसदृशो नित्यानित्योऽप्येवमेव ॥ १७९८ ॥

बन्धस्यैवाभावात्; मोचयति वा नान्यम्, इत्यनेनाकर्तृकत्वमाह; तथा एष बाह्यम्– आत्मभिन्नं महदहङ्कारादि, अभ्यन्तरं– निजस्वरूपमेव, वेद– विजानाति, प्रकृतिधर्मत्वाज्ज्ञानस्य, प्रकृतेश्चाचेतनत्वात् । तदेवममूनि किल बन्ध-मोक्षाभावप्रतिपादकानि । तथा, न ह वै– नैव स्फुटम्, सशरीरस्य प्रिया ऽप्रिययोरपहतिरस्तीति– वाचा ऽऽध्यात्मिकानादिशरीरसंतानयुक्तत्वात् सुख दुःखयोरपहतिः संसारिणा नास्तीत्यर्थः, अशरीरं वा वसन्त– अमूर्तमित्यर्थ, प्रिया ऽप्रिये न स्पृशतः, तत्कारणभूतस्य कर्मणोऽभावादित्यर्थः । अमूनि च बन्ध मोक्षाभिधायकानीति । अतः संशयः । तत्र "स एष विगुणो विभुः" इत्यादीनां नायमर्थः, किन्त्वय वक्ष्यमाणलक्षण इति ॥१८०४।

अत्र भाष्यम्—

[1]स मन्नसि जइ बंधो जोगो जीवस्स कम्मुणा समयं । पुव्वं पच्छा जीवो कम्मं व समं व ते होज्जा ? ॥१८०५॥

'बेयवयाण य' इत्यत्र चशब्दाद् युक्तिं च त्वं न जानासि । कुतः ? यस्मादायुष्मन् मण्डिक ! त्वमेवं मन्यसे– जीवस्य बन्धो यदि कर्मणा समकं सार्धं योगः संयोगोऽभिमतः स तस्यादिमान्, आदिरहितो वा ? । यद्यादिमान्, ततः किं पूर्वं जीवः प्रसूयेत पश्चात् कर्म, पूर्वं वा कर्म पश्चाज्जीवः प्रसूयेत, समं वा युगपद् वा तौ द्वावपि प्रसूयेयाताम् ? इति पक्षत्रयमिति ॥ १८०५ ॥

अत्राद्यपक्षस्य दूषणमाह—

[2]न हि पुव्वमहेऊओ खरसंगं वायसंभवो जुत्तो । निक्कारणजायस्स य निक्कारणउ च्चिय विणासो ॥१८०६॥

'पूर्वं जीवः पश्चात्कर्म' इत्येतदयुक्तम्, यतो न कर्मणः पूर्वं 'खरसंगं वायसंभवो जुत्तो' खरशृङ्गस्येवात्मनः संभवो युक्तः, अहेतुकत्वात्, इह यदहेतुकं तद् न जायते, यथा खरशृङ्गम्, यच्च जायते तद् निर्हेतुकमपि न भवति, यथा घटः, निष्कारणस्य च जातस्य निष्कारण एव विनाशः स्यादिति ॥ १८०६ ॥

अमुमेव विकल्पं दूषयितुमाह—

[3]अहवाऽणाइ च्चिय सो निक्कारणओ न कम्मजोगो से । अह निक्कारणओ सो, मुक्कस्स वि होहिइ स भुज्जो ॥१८०७॥

---

१ त्वं मन्यसे यदि बन्धो योगो जीवस्य कर्मणा समकम् । पूर्वं पश्चाज्जीवः कर्म वा समं वा ते भवेताम् ? ॥ १८०५ ॥

२ न हि पूर्वमहेतुको खरशृङ्गमिवात्मसंभवो युक्तः । निष्कारणजातस्य च निष्कारणक एव विनाशः ॥ १८०६ ॥

३ अथवाऽनादिरेव स निष्कारणको न कर्मयोगस्तस्य । अथ निष्कारणः सः मुक्तस्यापि भविष्यति स भूयः ॥ १८०७ ॥

अथ चेत् कर्मणः पूर्वमात्माऽनादिकालसिद्ध एव, इति किं तस्य सहेतुक-निर्हेतुकचिन्तया ? इति । अत्रोच्यते– 'निक्कारणओ इत्यादि' यद्येवम्, ततः 'से' तस्य जीवस्य कर्मयोगः कर्मबन्धो न प्राप्नोति, अकारणत्वात्, नभस इव। अथ निष्कारणोऽप्यसौ भवति, तर्हि मुक्तस्यापि भूयः स भविष्यति, निष्कारणत्वाविशेषात्, ततश्च मुक्तावप्यनाश्वास इति ॥ १८०७ ॥

यदिवा,

हो[1]ज्ज स निच्चमुक्को बंधाभावम्मि को व से मोक्खो ?। न हि मुक्कव्ववएसो बंधाभावे मओ नभसो ॥१८०८॥

अथवा, कर्मयोगाभावाद् नित्यमुक्त एवासौ भवेत्। यदिवा, बन्धाभावे कः किल तस्य मोक्षव्यपदेशः? । न ह्यबद्धस्य नभसः कस्यापि मुक्तव्यपदेशो मतः, बन्धपूर्वकत्वाद् मोक्षस्य । तस्माद् न 'पूर्वं जीवः पश्चात् कर्म' इति प्रथमविकल्प इति ॥ १८०८ ॥

अथ 'पूर्वं कर्म पश्चाज्जीवः, युगपद् वा द्वावपि' इति पक्षद्वयस्य प्रतिविधानमाह—

न[2] य कम्मस्स वि पुव्वं कत्तुरभावे समुब्भवो जुत्तो । निक्कारणओ सो वि य तह जुगवुप्पत्तिभावे य ॥१८०९॥

न हि कत्ता कज्जं ति य जुगवुप्पत्तीए जीव-कम्माणं । जुत्तो ववएसोऽयं जह लोए गोविसाणाणं ॥१८१०॥

न च जीवात् प्राक् कर्मणोऽपि समुद्भवो युक्तः, कर्तुर्जीवस्य तदानीमभावात्, अक्रियमाणस्य च कर्मत्वायोगात्, निष्कारणश्चेत्थमसौ कर्मसमुद्भवः स्यात्, ततोऽकारणजातस्याकारणत एव विनाशोऽपि स्यादिति। तथा, युगपदुत्पत्तिभावे च 'प्रत्येकपक्षोक्ता दोषाः वाच्याः' इति शेषः– निर्हेतुकत्वात् प्रत्येकवदुभयस्यापि समुदितस्यानुत्पत्तिरित्यादि । न च युगपदुत्पन्नयोर्जीव-कर्मणोः कर्तृ-कर्मभावो युज्यत इत्येतदेवाह— 'न हीत्यादि' न हि युगपदुत्पन्नयोर्जीव कर्मणोः 'अयं जीवः कर्ता' 'इदं वा ज्ञानावरणादिपुद्गलनिकुरम्बं कर्म' इति व्यपदेशो युज्यते, यथा लोके सव्ये-तरगोविषाणयोरिति ॥ १८०९ ॥ १८१० ॥

द्वितीयं मूलविकल्पमधिकृत्याह—

---

1 भवेत् स नित्यमुक्तो बन्धाभावे को वा तस्य मोक्ष ?। न हि मुक्तव्यपदेशो बन्धाभावे मतो नभस ॥ १८०८ ॥

2 न च कर्मणोऽपि पूर्वं कर्तुरभावे समुद्भवो युक्त । निष्कारणक सोऽपि च तथा युगपदुत्पत्तिभावे च ॥ १८०९ ॥
न हि कर्ता कार्यमिति च युगपदुत्पत्तौ जीव-कर्मणो· । युक्तो व्यपदेशोऽय यथा लोके गोविषाणयो ॥ १८१० ॥

[1]होज्जाणाईओ वा संबंधो तह वि न घडए मोक्खो। जोऽणाई सोऽणंतो जीव-नहाण व संबंधो ॥१८११॥

स्यादेतत्, अनादिरेव जीव-कर्मणोः संबन्धः संयोगः। ननु तथापि मोक्षो न घटते, यस्माद् योऽनादिः संयोगः सोऽनन्तो दृष्टः, यथा जीव-नभसोः। न ह्याकाशेन सह जीवस्य कदाचिदपि संयोगो निवर्तते। एवं कर्मणापि सहासौ न निवर्तेत, तथा च सति [2]मुक्त्यभावप्रसङ्ग इति ॥ १८११ ॥

उपसंहरन्नाह—

[3]इय जुत्तीए न घडइ सुव्वइ य सुईसु बंध-मोक्खो [4]त्ति। तेण तुह संसओऽयं न य कज्जोऽयं जहा सुणसु ॥१८१२॥

इत्येवं युक्त्युक्त्या बन्धो मोक्षश्च न घटते, श्रूयते च श्रुतिषु [5]वेदवाक्येष्वसौ। ततस्तव संशयोऽयम्। यथा चायं न कार्यस्तथा शृणु सौम्य! इति। उक्तः पूर्वपक्षः ॥ १८१२ ॥

अत्र प्रतिविधीयते— तत्र यत् तावदुक्तम्- 'किं पूर्वं जीवः पश्चात् कर्म, उत व्यत्ययः?' इत्यादि। तत् सर्वमयुक्तम्। कुतः? इत्याह—

[6]संताणोऽणाईओ परोप्पर हेउ-हेउभावाओ। देहस्स य कम्मस्स य मंडिय! बीय-कुराण व ॥१८१३॥

शरीर-कर्मणोरनादिः संतान इति प्रतिज्ञा, परस्परं हेतु-हेतुमद्भावात्, बीजाङ्कुरवदिति। ततश्च 'किं पूर्वं जीवः पश्चात् कर्म?' इत्या[7]दि प्लवत एव, अनादित्वात् तत्संतानस्येति ॥ १८१३ ॥

एतदेव कर्मसंतानस्यानादित्वं साधयन्नाह—

[8]अत्थि स देहो जो कम्मकारण जो य कज्जमण्णस्स। कम्मं च देहकारणमत्थि य जं कज्जमण्णस्स ॥१८१४॥

अस्ति स कश्चिद् देहो योऽग्रेतनस्य कर्मणः कारणम्, यश्चान्यस्यातीतस्य कर्मणः कार्यम्। तथा, कर्मापि समस्ति। किंचि

---

१ भवेदनादिको वा संबन्धस्तथापि न घटते मोक्षः। योऽनादिः सोऽनन्तो जीव-नभसोरिव संबन्धः ॥ १८११ ॥ २ क ग मुक्त्यभावा'।
३ इति युक्त्या न घटते श्रूयते च श्रुतिषु बन्ध-मोक्षाविति। तेन तव संशयोऽयं न च कार्योऽयं यथा शृणु ॥ १८१२ ॥ ४ घ ज झ मोक्खो त्ति'।
५ क ग 'श्रुतेषु'। ६ संतानोऽनादिकः परस्परं हेतु-हेतुमद्भावात्। देहस्य च कर्मणश्च मण्डिक! बीजाङ्कुरयोरिव ॥ १८१३ ॥ ७ क 'दि पूर्ववदेव प्र'।
८ अस्ति स देहो यः कर्मकारणं यश्च कार्यमन्यस्य। कर्म च देहकारणमस्ति च यत् कार्यमन्यस्य ॥ १८१४ ॥

शिष्टम् ? इत्याह— यदग्रेतनस्य देहस्य कारणम्, यच्चान्यस्यातीतस्य देहस्य कार्यमिति। एवमनादौ संसारे न क्वचिद् विश्राम्यति, अतोऽनादिर्देह-कर्मसंतान इति। आह— ननु वन्ध-मोक्षाविह साधयितुं प्रस्तुतौ, ततः कर्मसंतानस्यानादित्वसाधनमसंबद्धमिव लक्ष्यते। तदयुक्तम्, अभिप्रायापरिज्ञानात्, न ह्यकृत कर्म संभवति 'क्रियत इति कर्म' इति व्युत्पत्तेः, यच्च तस्य करणमसावेव वन्ध इति कथं न तत्सिद्धिः ? ॥ १८१४ ॥

ननु यदि क्रियत इति कर्मोच्यते, तर्हि कोऽस्य देहस्य च कर्ता ?, इत्याह—

[1]कत्ता जीवो कम्मस्स करणओ जह घडस्स घडकारो। एवं चिय देहस्स वि कम्मकरणसंभवाउ त्ति ॥१८१५॥

कर्ता चात्र कर्मणो जीवः, करणसमेतत्वात्, दण्डादिकरणयुक्तकुलालवद् घटस्य, करणं चेह जीवस्य कर्म निर्वर्तयतः शरीरमवगन्तव्यम्। एवं देहस्याप्यात्मैव कर्ता, कर्मरूपं करणं कर्मकरणं तत्संभवात्— तद्युक्तत्वात्, दण्डादिकरणसमेतकुलालवदिति॥१८१५॥

अथात्र मेर्य परिहारं चाह—

[2]कम्मं करणमसिद्धं व ते मई कज्जओ तयं सिद्धं। किरियाफलओ य पुणो पडिवज्ज तमग्गिभूइ व्व ॥१८१६॥

स्यादेतत्, अतीन्द्रियत्वेनासिद्धत्वात् कर्मणः करणत्वमसिद्धम्। तदयुक्तम्, यतः कार्यतः कार्यद्वारेण तत् सिद्धमेव, तथाहि— विद्यमानकरणं शरीरादि, कृतकत्वात्, घटादिवत्, यच्चास्य करणं तत् कर्मैव, तस्मादस्त्येव तत्। अथवा, विद्यमानकरणमेवात्मशरीरलक्षणं द्वयम्, कर्तृ-कार्यरूपत्वात्, कुलाल-घटादिवत्। यच्च कर्तुरात्मनः शरीरमुत्पादयतः करणं तत् कर्मेति कथं न तत्सिद्धिः ?। तथा, फलवत्यो दानादिक्रियाः, चेतनारब्धक्रियारूपत्वात्, कृष्यादिक्रियावत्, यच्च तासां फलं तत् कर्म। इत्यग्निभूतिरिव त्वमपि प्रतिपद्यस्वेति ॥ १८१६ ॥

यच्चोक्तम्— 'योऽनादिः संयोगः सोऽनन्तो दृष्टः' इत्यादि। तत्राह—

[3]जं संताणोऽणाई तेणाणंतोऽवि णायमेगंतो। दीसइ संतो वि जओ कत्थइ बीयं-कुराईणं ॥ १८१७ ॥

---

१ कर्ता जीव कर्मण करणतो यथा घटस्य घटकार। एवमेव देहस्यापि कर्मकरणसभवादिति ॥ १८१५ ॥

२ कर्म करणमसिद्ध वा तव मति कार्यतस्तत् सिद्धम्। क्रियाफलतश्च पुन प्रतिपद्यस्व तदग्निभूतिरिव ॥ १८१६ ॥

३ यत् सतानोऽनादिस्तेनानन्तोऽपि नायमेकान्त। दृश्यते सन्नपि यत कुत्रापि बीजा-ऽङ्कुरादीनाम् ॥ १८१७ ॥

'यद् यस्माज्जीव-कर्मसंयोगसंतानोऽनादिस्तेन तस्मादनन्तोऽपि' इति नायमेकान्तः, यतोऽनादिरपि संयुक्तयोर्वस्तुनोः संतान सान्तोऽपि कश्चिद् दृश्यते, यथा बीजा ऽङ्कुरादीनां संतान इति ॥ १८१७ ॥

तथाहि—

अण्णयरमणिव्वत्तियकज्जं बीय-ऽङ्कुराण जं विहयं । तत्थ हओ संताणो कुक्कुडि-अंडाइयाणं च ॥ १८१८ ॥

जह वेह कंचणो-वलसंजोगोऽणाइसंतइगओ वि । वोच्छिज्जइ सोवाय तह जोगो जीव-कम्माण ॥ १८१९ ॥

बीजा ऽङ्कुरयोर्मध्येऽन्यतरदनिर्वर्तितकार्यमेव यद् विहतं व्यवच्छिन्नं तत्रानयोर्हतो व्यवच्छिन्नः संतानः । एवं कुक्कुट्य ऽण्डकयोः, पिता पुत्रयोरपि च वक्तव्यम् । यथा वा काञ्चनो पलयोरनादिकालप्रवृत्तसंतानमात्रगतोऽपि संयोगः सोपायमग्नितापाद्युपायाद् व्यवच्छिद्यते, तथा जीव-कर्मणोरपि संयोगोऽनादिसंतानगतोऽपि तपः-संयमाद्युपायाद् व्यवच्छिद्यते, इति न मोक्षाभाव इति ॥ १८१८ ॥ १८१९ ॥

अत्र परस्य प्रश्नमुप न्यस्योत्तरमाह—

तो किं जीव-नहाण व अह जोगो कंचणो-वलाणं व ? । जीवस्स य कम्मस्स य भण्णइ दुविहो वि न विरुद्धो ॥ १८२० ॥

पढमोऽभव्वाण च्चिय भव्वाण कंचणो-वलाण व । जीवत्ते सामण्णे भव्वोऽभव्वो त्ति को भेओ ? ॥ १८२१ ॥

आह— जीवस्य कर्मणश्च योऽयं परस्परं योगः सोऽनादिः सन् किं जीव-नभसोरिवानन्तः, अथ काञ्चनो-पलयोरिव सान्तोऽपि स्यात् ?, उभयथापि दर्शनात् किमत्र प्रतिपद्यामहे ? । भण्यतेऽत्रोत्तरम्— द्विधाऽप्ययमविरुद्धः, तत्र प्रथमोऽनाद्यनन्तरूपोऽभव्यानां द्रष्टव्यः । यस्तु काञ्चनो-पलयोरिवानादिः सान्तोऽसौ भव्यानां विज्ञेयः । आह— ननु जीवत्वसाम्येऽपि 'अयं भव्यः' 'अयं चाभव्यः' इति किंकृतोऽयं विशेषः ? । न च वक्तव्यम्— यथा जीवत्वे समानेऽपि नारक तिर्यगादयो विशेषास्तथा भव्या ऽभव्यत्वविशेषोऽपि

1 अन्यतरदनिर्वर्तितकार्यं बीजा-ऽङ्कुरयोर्यद् विहतम् । तत्र हतः संतानः कुक्कुट्य-ऽण्डादिकानां च ॥ १८१८ ॥ 2 क च 'वोरम्व' ।
यथा वेह काञ्चनो-पलसंयोगोऽनादिसंततिगतोऽपि । व्यवच्छिद्यते सोपायं तथा योगो जीव-कर्मणोः ॥ १८१९ ॥

3 ततः किं जीव-नभसोरिवाथ योगः काञ्चनो-पलयोरिव ? । जीवस्य च कर्मणश्च भण्यते द्विविधोऽपि न विरुद्धः ॥ १८२ ॥
प्रथमोऽभव्यानामेव भव्यानां काञ्चनो-पलयोरिव । जीवत्वे सामान्ये भव्योऽभव्य इति को भेदः ? ॥ १८२१ ॥

भविष्यतीति, यतः कर्मजनिता एव नारकादिविशेषाः, न तु स्वाभाविकाः । भव्या भव्यत्वविशेषोऽपि यदि कर्मजनितस्तदा भवतु, को निवारयिता ?, न चैवमिति ॥ १८२० ॥ १८२१ ॥

एतदेवाह—

[1]होउ जइ कम्मकओ न विरोहो नारगाइभेउ व्व । भणह य भव्वा-ऽभव्वा सभावओ तेण संदेहो ॥१८२२॥

भवतु वा यदि कर्मकृतोऽयं भव्या-ऽभव्यत्वविशेषो जीवानामिष्यते, नात्र कश्चिद् विरोधः, नारकादिभेदवत्, न चैतदस्ति, यतो 'भव्या ऽभव्याः स्वभावत एव जीवा न तु कर्मतः' इति यूयं भणथ, तेनास्माकं संदेह इति ॥ १८२२ ॥

परेणैवमुक्ते सत्याह—

[2]दव्वाइत्ते तुल्ले जीव-नहाणं सभावओ भेओ । जीवा-ऽजीवाइगओ जह, तह भव्वे-यरविसेसो ॥ १८२३ ॥

यथा जीव-नभसोर्द्रव्यत्व-सत्त्व-प्रमेयत्व-ज्ञेयत्वादौ तुल्येऽपि जीवा-ऽजीवत्व-चेतना-ऽचेतनत्वादिस्वभावतो भेदः, तथा जीवानामपि जीवत्वसाम्येऽपि यदि भव्या-ऽभव्यकृतो विशेषः स्यात्, तर्हि को दोषः ? इति ॥ १८२३ ॥

इत्थं संबोधितो भव्यत्वादिविशेषमभ्युपगम्य दूषणान्तरमाह—

[3]एवं पि भव्वभावो जीवत्तं पिव सभावजाईओ । पावइ निच्चो तम्मि य तदवत्थे नत्थि निव्वाणं ॥ १८२४ ॥

नन्वेवमपि भव्यभावो नित्योऽविनाशी प्राप्नोति, स्वभावजातीयत्वात्- स्वाभाविकत्वात्, जीवत्ववत् । भवत्वेवमिति चेत् । तदयुक्तम्, यतस्तस्मिन् भव्यभावे तदवस्थे नित्यावस्थायिनि नास्ति निर्वाणम्, "सिद्धो न भव्यो नाप्यभव्यः" इति वचनादिति ॥१८२४॥

नैवम्, कुतः ? इत्याह—

[4]जह घडपुव्वाभावोऽणाइसहावो वि सनिहणो एवं । जइ भव्वत्ताभावो भवेज्ज किरियाए को दोसो ? ॥१८२५॥

---

१ भवतु यदि कर्मकृतो न विरोधो नारकादिभेद इव । भणथ च भव्या ऽभव्यान् स्वभावतस्तेन सन्देह ॥ १८२२ ॥
२ द्रव्यादित्वे तुल्ये जीव नभसो स्वभावतो भेद । जीवा-ऽजीवादिगतो यथा, तथा भव्ये तरविशेष ॥ १८२३ ॥
३ एवमपि भव्यभावो जीवत्वमिव स्वभावजातीय । प्राप्नोति नित्यस्तस्मिंश्च तदवस्थे नास्ति निर्वाणम् ॥ १८२४ ॥
४ यथा घटपूर्वाभावोऽनादिस्वभावोऽपि सनिधन एवम् । यदि भव्यत्वाभावो भवेत् क्रियया को दोष ? ॥ १८२५ ॥

यथा घटस्य प्रागभावोऽनादिस्वभावजातीयोऽपि घटोत्पत्तौ सनिधनो विनश्वरो दृष्टः, एवं यदि भव्यत्वस्यापि ज्ञान तपःसचिव चरणक्रियोपायतोऽभावः स्यात्, तर्हि को दोषः संपद्यते ?– न कश्चिदिति ॥ १८२५ ॥

शेषा०

१६६॥

आक्षेप-परिहारौ माह—

अणुदाहरणमभावो खरसिंगं पिव मई न तं जम्हा । भावो च्चिय स विसिट्ठो कुंभाणुप्पत्तिमेत्तेण ॥ १८२६ ॥

स्याद् मतिः परस्य– नन्वनुदाहरणमसौ प्रागभावः, अभावरूपतयैवावस्तुत्वात्, खरविषाणवत् । तच्च, यस्माद् भाव एवासौ घटप्रागभावः, तत्कारणभूतानादिकालप्रवृत्तपुद्गलसंघातरूपः, केवलं घटानुत्पत्तिमात्रेण विशिष्ट इति ॥ १८२६ ॥

भवतु तर्हि घटप्रागभाववद् भव्यत्वस्य विनाशः, केवलमित्थं सति दोषान्तरं प्रसजति । किम् ? इत्याह—

एवं भव्वुच्छेओ कोट्ठागारस्स वा अवचउ त्ति । तं नाणंतत्तणओऽणागयकाल-म्बराण व ॥ १८२७ ॥

नन्वेवं सति भव्योच्छेदः– भव्यजीवैः संसारः शून्यः प्राप्नोति, अपचयात् । कस्य यथा समुच्छेदः ? इत्याह– स्तोकस्तोकाकृष्यमाणधान्यस्य धान्यभृतकोष्ठागारस्य । इदमुक्तं भवति– कालस्यानन्त्यात् षण्मासपर्यन्ते चावश्यमेकस्य भव्यस्य जीवस्य सिद्धिगमनात् क्रमेणापचीयमानस्य धान्यकोष्ठागारस्येव सर्वस्यापि भव्यराशेरुच्छेदः प्राप्नोतीति । अत्रोत्तरमाह– तदेतद् न, अनन्तत्वाद् भव्यराशेः, अनागतकाला ऽऽकाशवदिति । इह यद् वृहदनन्तकेनानन्तं, तत् स्तोक-स्तोकतयाऽपचीयमानमपि नोच्छिद्यते, यथा प्रतिसमयं वर्तमान तापत्त्याऽपचीयमानोऽप्यनागतकालसमयराशिः, प्रतिसमयं बुद्ध्या प्रदेशापहारेणापचीयमानः सर्वनभःप्रदेशराशिर्वा । इति न भव्यो च्छेदः ॥ १८२७ ॥

कुतः ? इत्याह—

जं चातीताऽणागयकाला तुल्ला जओ य संसिद्धो । एक्को अणंतभागो भव्वाणमईयकालेण ॥१८२८॥

---

१ अनुदाहरणमभावः खरशृङ्गमिव मतिर्न तद् यस्मात् । भाव एव स विशिष्टः कुम्भानुत्पत्तिमात्रेण ॥ १८२६ ॥

२ एवं भव्योच्छेदः कोष्ठागारस्येवापचय इति । तद् नानन्तत्वतोऽनागतकाला-ऽम्बरयोरिव ॥ १८२७ ॥

३ यच्चातीता-ऽनागतकालौ तुल्यौ यतश्च संसिद्धः । एकोऽनन्तभागो भव्यानामतीतकालेन ॥ १८२८ ॥

ऐस्सेण तत्तिउ च्चिय जुत्तो जं तो वि सव्वभव्वाणं । जुत्तो न समुच्छेओ होज्ज मई कहमिणं सिद्धं ? ॥१८२९॥

भव्वाणमणंतत्तणमणंतभागो व किह व मुक्को सिं । कालादओ व मंडिय ! मह वयणाओ व पडिवज्ज ॥१८३०॥

व्याख्या– यस्माच्चातीताऽनागतकालौ तुल्यावेव, यतश्चातीतेनापि कालेनैक एव निगोदानन्ततमो भागोऽद्यापि भव्यानां सिद्धः, एष्यतापि भविष्यत्कालेन तावन्मात्र एव भव्यानन्तभागः सिद्धिं गच्छन् युक्तो घटमानकः, न हीनाधिकः, भविष्यतोऽपि कालस्यातीततुल्यत्वात् । तत एवमपि सति न सर्वभव्यानामुच्छेदो युक्तः, सर्वेणापि कालेन तदनन्तभागस्यैव सिद्धिगमनसंभवोपदर्शनात् । अथ परस्य मतिर्भवेत्– तत् कथमिदं सिद्धं यदुत– अनन्ता भव्याः, तदनन्तभागश्च सर्वेणैव कालेन सेत्स्यतीति ? । अत्रोच्यते– काला-ऽऽकाशादय इवानन्तास्तावद् भव्याः, तदनन्तभागस्य च मुक्तिगमनात्, काला-ऽऽकाशयोरिव न सर्वेषामुच्छेद इति प्रतिपद्यस्व, मद्वचनाद् वा मण्डिक ! सर्वमेतत् श्रद्धेहीति ॥ १८२८ ॥ १८२९ ॥ १८३० ॥

कथं पुनस्त्वद्वचनात् सर्वमेतत् सत्यतया प्रतिपद्यामहे ? इत्याशङ्क्याह––

संभूयमिणं गिण्हसु मह वयणाओऽवसेसवयणं व । सव्वण्णुताइओ वा जाणयमज्झत्थवयणं व ॥१८३१॥

मण्णसि किह सव्वण्णू सव्वेसिं सव्वसंसयच्छेया । दिट्ठंताभावम्मि वि पुच्छउ जो संसओ जस्स॥ १८३२॥

व्याख्या– सद्भूतमिदमनन्तरोक्तं सर्वमपीति गृहाण त्वम्, मद्वचनत्वात्, यथा त्वत्संशयादिविषयमवशेषं मद्वचनम्, सर्वज्ञत्वादित्यादिभ्यो वा हेतुभ्यः, आदिशब्दाद् वीतरागत्वादिपरिग्रहः, ज्ञायकमध्यस्थवचनवदित्ययमत्र दृष्टान्त इति । अथैवं मन्यसे––कथमिव सर्वज्ञस्त्वम् ? । अत्रोच्यते– सर्वेषां सर्वसंशयच्छेदात् । अन्यस्य सर्वसंशयच्छेत्तुः कस्याप्यदर्शनात् कोऽत्र दृष्टान्तः ?– न कश्चिदिति । अत्रोच्यते– किमत्र दृष्टान्तान्वेषणेन ? । तदभावेऽपि हि यो यस्य संशयः स तं सर्वमपि पृच्छतु, येन स्वप्रत्ययसिद्ध एव मयि सर्वज्ञत्वनिश्चयो भवतीति ॥ १८३१ ॥ १८३२ ॥

---

१ एष्यता तावानेव युक्तो यत् ततोऽपि सर्वभव्यानाम् । युक्तो न समुच्छेदो भवेद् मति कथमिद सिद्धम् ? ॥ १८२९ ॥
भव्यानामनन्तत्वमनन्तभागो वा कथं वा मुक्त एषाम् ? । कालादय इव मण्डिक ! मम वचनाद् वा प्रतिपद्यस्व ॥ १८३० ॥

२ सद्भूतमिदं गृहाण मद्वचनादवशेषवचनमिव । सर्वज्ञतादितो वा ज्ञायकमध्यस्थवचनमिव ॥ १८३१ ॥
मन्यसे कथं सर्वज्ञः सर्वेषां सर्वसंशयच्छेदात् । दृष्टान्ताभावेऽपि पृच्छतु यः संशयो यस्य ॥ १८३२ ॥

अत्र प्रेरक आह—

[1]भव्वा वि न सिज्झिस्संति केइ कालेण जइ वि सव्वेण । णणु ते वि अभव्व च्चिय किंवा भव्वत्तणं तेसिं ? ॥१८३३॥

ननु भव्या अपि सन्तो यदि सर्वेणापि कालेन सर्वेऽपि न सेत्स्यन्ति, तर्हि येषां सिद्धिर्न भविष्यति, अभव्या एव ते किं न व्यपदिश्यन्ते ? केन वा विशेषेण तेषां भव्यत्वम् ? इति निवेद्यतामिति ॥ १८३३ ॥

अत्रोत्तरमाह—

[2]भण्णइ भव्वो जोग्गो न य जोग्गत्तेण सिज्झए सव्वो । जह जोग्गम्मि वि दलिए सव्वम्मि न कीरए पडिमा ॥१८३४॥

भण्यतेऽत्रोत्तरम् । किम् ? इत्याह— भव्योऽत्र सिद्धिगमनयोग्योऽभिप्रेतः, न तु यः सिद्धिगतिं यास्यत्येव, न च योग्यत्वमस्तीत्येतावतैव सर्वः सिध्यति, किन्तु सिद्धिगमनसामग्रीसंभवे सति । दृष्टान्तमाह— यथा हेम मणि पाषाण-चन्दन-काष्ठादिके योग्येऽपि प्रतिमार्हेऽपि दलिके न सर्वस्मिन् प्रतिमा विधीयते, किन्तु यत्रैव तदभिव्यक्तियोग्या सामग्री संभवति तत्रैवासौ क्रियते । न च तदसंभवमात्रेण प्रतिमाविषयेऽयोग्यता भवति । नियममेव नैवं विधीयते यदुत–प्रतिमायोग्ये वस्तुनि प्रतिमा भवत्येवेति, किन्तु यदा तदा वा तत्रैव सा भवति, नान्यत्रेति; एवमिहापि न 'भव्यः' इत्येतावन्मात्रेणैव सर्वः सिध्यति, किन्तु सामग्रीसंपत्तौ, न च तदसंपत्तावपि तस्याभव्यता भवति, किन्तु यदा तदा वा भव्यस्यैव मुक्तिर्नाभव्यस्येति ॥ १८३४ ॥

दृष्टान्तान्तरमाह—

[3]जह वा स एव पासाण-कणगजोगो विओगजोग्गो वि । न विजुज्जइ सव्वो च्चिय स विजुज्जइ जस्स संपत्ती ॥१८३५॥

किं पुण जा संपत्ती सा जोग्गस्सेव न उ अजोग्गस्स । तह जो मोक्खो नियमा सो भव्वाणं न इयरेसिं ॥ १८३६ ॥

व्याख्या— यथा वा स एव पूर्वोक्तः सुवर्णपाषाण-कनकयोर्योगो वियोगयोग्यतान्वितोऽपि सर्वो न वियुज्यते, किन्तु स एव

---

1 भव्या अपि न सेत्स्यन्ति केऽपि कालेन यद्यपि सर्वेण । ननु तेऽप्यभव्या एव किंवा भव्यत्वं तेषाम् ? ॥ १८३३ ॥

2 भण्यते भव्यो योग्यो न च योग्यत्वेन सिध्यति सर्वः । यथा योग्येऽपि दलिके सर्वस्मिन् न क्रियते प्रतिमा ॥ १८३४ ॥

3 यथा वा स एव पाषाण-कनकयोगो वियोगयोग्योऽपि । न वियुज्यते सर्व एव स वियुज्यते यस्य संप्राप्तिः ॥ १८३५ ॥
किं पुनर्या संप्राप्तिः सा योग्यस्यैव न त्वयोग्यस्य । तथा यो मोक्षो नियमात् स भव्यानां नेतरेषाम् ॥ १८३६ ॥

वियुज्यते, यस्य वियोगसामग्रीसंप्राप्तिरिति । किं पुनः?, एतद् भुजमुत्क्षिप्य ब्रूमः– या वियोगसामग्रीसंप्राप्तिः सा वियोगयोग्यस्यैव सुवर्णोपलस्य भवति, न तु तदयोग्यस्य, तथा तेनैव प्रकारेण यः सर्वकर्मक्षयलक्षणो मोक्षः स नियमाद् भव्यानामेव भवति, नेतरेषामभव्यानामिति भव्या-ऽभव्ययोर्विशेष इति ॥ १८३५ ॥ १८३६ ॥

अथ प्रकारान्तरेणाक्षेप-परिहारौ प्राह––

[1]कयगाइमत्तणाओ मोक्खो निच्चो न होइ कुंभो व्व। नो पद्धंसाभावो भुवि तद्धम्मा वि जं निच्चो ॥ १८३७ ॥

अणुदाहरणमभावो एसो वि मई न तं जओ नियओ। कुंभविणासविसिट्ठो भावो च्चिय पोग्गलमओ य ॥१८३८॥

व्याख्या– ननु मोक्षो नित्यो न भवति, किन्त्वनित्यो विनाशी, कृतकत्वात्; आदिशब्दात् प्रयत्नानन्तरीयकत्वा-ऽऽदिमत्त्वादिपरिग्रहः। कुम्भवदिति दृष्टान्तः। अत्रोच्यते– अनैकान्तिकता हेतूनाम्, विपक्षेऽपि गमनात्, यस्मादिह घटादिप्रध्वंसाभावः कृतकादिस्वभावोऽपि नित्य एव, तदनित्यत्वे घटादेस्तद्रूपतयैवोन्मज्जनप्रसङ्गादिति । अथैवं परस्य मतिः– न केवलं पूर्वोक्तः प्रागभावः किन्त्वेषोऽपि प्रध्वंसाभावोऽभावत्वेनावस्तुत्वादनुदाहरणमेव। तदेतद् न, यतो यस्माद् नियतो निश्चितः कुम्भविनाशो[2]विशेषेण विशिष्टः पुद्गलात्मको भाव एवायमपि प्रध्वंसाभावः । अतो युक्तमेतदुदाहरणमिति । एतच्च मोक्षस्य कृतकत्वमभ्युपगम्योक्तम् ॥ १८३७ ॥ १८३८ ॥

यदिवा, न भवत्येव कृतको मोक्ष इति दर्शयन्नाह––

[3]किं वेगंतेण कयं पोग्गलमेत्तविलयम्मि जीवस्स। किं निव्वत्तियमहियं नभसो घडमेत्तविलयम्मि ? ॥१८३९॥

किमिह पुद्गलमात्रविलये सति समस्तकर्मपुद्गलपरिशाटसमये जीवस्यात्मनः स्वतत्त्वे वृत्तिमादधत एकान्तेन कृतं विहितम्, येन कृतको मोक्षः स्यात् ?। एतदुक्तं भवति– इहात्म-कर्मपुद्गलवियोगो मोक्षोऽभिप्रेतः । तत्र तपः-संयमप्रभावतो जीवात् कर्मणि पृथग् जायमाने किमात्मनः क्रियते, येन कृतकत्वादनित्यत्वं मोक्षस्य प्रतिपाद्यते ?। अथ स एवात्म-कर्मवियोगः क्रियमाणत्वात् कृतकः, ततोऽनित्य इत्याशङ्क्याह– 'किं निव्वत्तियमित्यादि' मुद्गरादिना घटमात्रस्य विनाशे सति [4]किं नाम नभसोऽभ्यधिकं निर्वर्तितम् ?–

---

१ कृतकादिमत्त्वाद् मोक्षो नित्यो न भवति कुम्भ इव । नो प्रध्वंसाभावो भुवि तद्धर्मापि यद् नित्य ॥ १८३७ ॥
अनुदाहरणमभाव एषोऽपि मतिर्न तद् यतो नियत । कुम्भविनाशविशिष्टो भाव एव पुद्गलमयश्च ॥ १८३८ ॥ २ ज 'शेविशे' ।
३ किं वैकान्तेन कृत पुद्गलमात्रविलये जीवस्य । किं निर्वर्तितमधिक नभसो घटमात्रविलये ? ॥ १८३९ ॥ ४ घ ज 'राम' ।

न किञ्चिदित्यर्थः । एवमिहापि कर्ममात्रविनाशे सति किं जीवस्याधिकं कृतम्, येन तदेकाकितारूपस्य मोक्षस्य कृतकत्वेनानित्यत्वं स्यात् ? । स एव कर्मणो विनाशो घटविनाशवत् क्रियमाणत्वात् कृतकः, ततः सर्वकर्मक्षयलक्षणो मोक्षोऽनित्य इति चेत् । तदयुक्तम्, यतो यथाऽयमत्र घटविनाशो यः केवलाकाशसद्भावो न पुनस्ततो विभिन्नोऽसौ, न चाकाशस्य किमप्यधिकं क्रियते, तस्य सदावस्थितत्वेन नित्यत्वात्, एवमिहाप्ययमेव कर्मणो विनाशो यः केवलात्मसद्भावः, न त्वात्मनो विभिन्नोऽसौ, न चात्मनः किञ्चिदधिकं विधीयते, तस्यापि नभोवद् नित्यत्वात् । तस्माद् न मोक्षस्य कृतकत्वमनित्यत्वं वा । कथञ्चिच्चानित्यत्वे सिद्धसाध्यतैव, द्रव्य-पर्यायोभयरूपतया सर्वस्यापि वस्तुनो नित्यानित्यरूपत्वादिति ॥ १८३९ ॥

आह– ननु कर्मपुद्गला ये निर्जीर्य जीवेन परित्यक्तास्ते लोकमेवाभिव्याप्य तिष्ठन्ति, न पुनस्तद्बहिः क्वापि गच्छन्ति, जीवोऽपि च लोकमध्य एव तिष्ठति । ततश्च यथा घटवियुक्तस्याप्याकाशस्य तत्कपालपुद्गलसंयोगस्तदवस्थ एव, एवं कर्मवियुक्तस्याप्यात्मनो निर्जीर्णतत्पुद्गलसंयोगः समस्त्येव, इति कथं पुनरपि न तस्य बन्धः ? इत्याशङ्क्याह—

[1]सोऽणवराहो व्व पुणो न बज्झए बंधकारणाभावा । जोगा य बंधहेऊ न य[2] ते तस्सासरीरो त्ति ॥१८४०॥

स मुक्तो जीवः पुनरपि न बध्यते, बन्धकारणाभावात्, अनपराधपुरुषवत्, मनो-वाक्-काययोगादयश्च बन्धहेतवोऽभिधीयन्ते, न च ते मुक्तस्य सन्ति, शरीराद्यभावात् । न च कर्मवर्गणागतपुद्गलमात्रसंयोगमात्ररूपोऽत्र बन्धोऽभिक्रियते, अतिप्रसङ्गादिदोषप्राप्तत्वात्, किन्तु मिथ्यात्वादिहेतुनिबन्धन इति ॥ १८४० ॥

आह– नन्वयं मुक्तात्मा सौगतानामिव भवतामप्यभिप्रायेण पुनरपि भवे प्रादुर्भवति, नवा ? इत्याशङ्क्याह—

[3]न[4] पुणो तस्स पसूई बीयाभावादिहंकुरस्सेव । बीयं च तस्स कम्मं न य तस्स तयं तओ निच्चो ॥१८४१॥

न तस्य मुक्तस्य पुनरपि भवप्रसूतिरुपजायते, बीजाभावात्– कारणस्यासत्त्वात्, यथाऽङ्कुरस्य तदभावाद् न प्रसूतिः । बीजं चास्य कर्मैवावगन्तव्यम्, तच्च मुक्तस्य नास्त्येव, ततः पुनरुत्पत्त्यभावाद् नित्योऽसाविति ॥ १८४१ ॥

इत्थं[5] च नित्यो मुक्तः । कुतः ? इत्याह—

---

1 सोऽनपराध इव पुनर्न बध्यते बन्धकारणाभावात् । योगाश्च बन्धहेतवो न च ते तस्याशरीर इति ॥ १८४० ॥ 2 क म ह 'जोगो य' । 3 क म ह 'न सो य' । 4 न पुनस्तस्य प्रसूतिर्बीजाभावादिहाङ्कुरस्येव । बीजं च तस्य कर्म न च तस्य तत् ततो नित्यः ॥ १८४१ ॥ 5 क,ग 'निर्यो' ।

[1]दव्वामुत्तत्तणओ नहं व निच्चो मओ स दव्वतया । सव्वगयत्तावत्ती मइ त्ति तं नाणुमाणाओ ॥१८४२॥

स मुक्तात्मा नित्य इति प्रतिज्ञा । 'दव्वामुत्तत्तणउ त्ति' द्रव्यत्वे सत्यमूर्तत्वादिति हेतुः । 'दव्वतय त्ति' यथा द्रव्यत्वे सत्यमूर्तं नभ इति दृष्टान्तः । अथैवंभूता मतिः परस्य स्यात्– अनेन हेतुना सर्वगतत्वापत्तिरप्यात्मनः सिध्यति; तथाहि– सर्वगत आत्मा, द्रव्यत्वे सत्यमूर्तत्वात्, नभोवत् । ततश्च [2]धर्मविशेषविपरीतसाधनाद् विरुद्धोऽयम् । तदेतद् न । कुतः ? । अनुमानात्– अनुमानबाधितत्वात् सर्वगतत्वस्येत्यर्थः; तथाहि– असर्वगत आत्मा, कर्तृत्वात्, कुलालवत् । न च कर्तृत्वमसिद्धम्, भोक्तृत्व द्रष्टृत्वाद्यनुपपत्तेरिति ॥ १८४२ ॥

यदि वा, किमनेनैकान्तिकेन नित्यत्वग्रहेण ?, एकान्तानित्यत्ववादिनिराकरणार्थमेव ह्येवमभिहितम्, परमार्थतस्तु सर्वमेव वस्तु जैनानां भवन-भङ्ग-स्थित्यात्मकमेवेति दर्शयन्नाह—

[3]को वा निच्चग्गाहो सव्वं चिय वि भव-भंग-ट्ठिइमइयं । पज्जायंतरमेत्तप्पणादनिच्चाइववएसो ॥ १८४३ ॥

गतार्था, नवरं पर्यायान्तरमात्रस्यार्पणं प्रधानभावेन विवक्षणं तस्मादनित्यादिव्यपदेशः, तथाहि– घटः पूर्वेण मृत्पिण्डपर्यायेण विनश्यति, घटपर्यायतया पुनरुत्पद्यते, मृद्रूपतया त्ववतिष्ठते । ततश्च यो विनष्टरूपतादिपर्यायो यदार्पितः प्रधानभूतो विवक्ष्यते, तदा तेनानित्यत्वादिव्यपदेशः । एवमसावपि मुक्तः संसारितया विनष्टः, सिद्धतयोत्पन्नः, जीवत्व-सोपयोगत्वादिभिस्त्ववतिष्ठते, तथा, प्रथमसमयसिद्धतया विनश्यति, द्विसमयसिद्धतयोत्पद्यते, द्रव्यत्व-जीवत्वादिभिस्त्ववतिष्ठते । ततोऽर्पितपर्यायेणानित्यत्वादिव्यपदेश इति ॥ १८४३ ॥

मुक्तस्यावस्थानक्षेत्रनिरूपणार्थमाह—

[4]मुत्तस्स कोऽवगासो सोम्म ! तिलोगसिहरं, गई किह से ?। कम्मलहुया तहागइपरिणामाईहिं भणियमिदं॥१८४४॥

'मुक्तस्य क्षीणसमस्तकर्मणो जीवस्य कोऽवकाशः क्वावस्थानम् ?, इति पृष्टे सत्याह– सौम्य ! त्रिलोकशिखरं, लोकान्त इत्यर्थः ।

---

१ द्रव्यामूर्तत्वतो नभ इव नित्यो मत स द्रव्यतया । सर्वगतत्वापत्तिर्मतिरिति तद् नानुमानात् ॥१८४२॥ २ घ ज 'धर्मवि' ।

३ को वा नित्यग्रह सर्वमेवापि भव-भङ्ग-स्थितिमयम् । पर्यायान्तरमात्रार्पणादनित्यादिव्यपदेश ॥ १८४३ ॥

४ मुक्तस्य कोऽवकाश सौम्य ! त्रिलोकशिखर, गति. कथ तस्य ? । कर्मलघुता तथागतिपरिणामादिभिर्भणितमिदम् ॥ १८४४ ॥

ज्ञानपा० ॥७७२॥

ननु कथं 'से' तस्याकर्मणो जीवस्यैतावद् दूरमितो गतिः प्रवर्तते ?, । कर्मनिबन्धना हि जीवानां सर्वापि चेष्टा ततो विहायोगत्यादि कर्माभावेऽपि गतिचेष्टाप्राप्तिप्रसङ्गः प्राप्नोति' । अत्रोच्यते– 'कम्मलहुय त्ति' कर्मापगमे सति लाघवात् समयमेकं तद्गतिमद्गतिरित्यर्थः, तथागतिपरिणामात्– कर्मक्षये सिद्धत्ववदपूर्वगतिपरिणामलाभादित्यर्थः, यथा हि समस्तकर्मक्षयादपूर्वं सिद्धत्वपरिणामं जीवः समासादयति, तथाऽपूर्वगतिपरिणाममपीति भावः । आदिशब्दादपरमपि तद्गतिकारणं समयभणितमित्थमवगन्तव्यम् , तद्यथा—

'लाउ य एरंडफले अग्गी धूमे य इसु धणुविमुक्के । गइ पुव्वपओगेणं एवं सिद्धाण वि गई उ ॥ १ ॥' १८४४ ॥

अथान्यत् प्रेर्यमाशङ्क्य परिहरति—

किं सक्किरियमरूवं मंडिय ! मुत्ति चेयणं च किमरूवं ? । जह से विसेसधम्मो चेयन्नं तह मया किरिया ॥१८४५॥

आह— नन्वाकाश-कालादयोऽमूर्ता निष्क्रिया एव प्रसिद्धाः, तत् किं नाम क्वाऽरूपममूर्तं सद् वस्तु सक्रियं दृष्टं, येन मुक्तात्मनः सक्रियत्वमभ्युपगम्यते ?– ननु निष्क्रिय एव मुक्तात्मा प्राप्नोति, अमूर्तत्वात्, आकाशवदिति भावः । अत्रोच्यते— मण्डिक ! त्वमप्येतत् कथय,– मुक्ति किमरूपं सद्वस्तु चेतनं वीक्षितम् , येन मुक्तात्मा चेतनोऽभ्युपगम्यते ?– अमूर्तत्वादचेतन एवायं प्राप्नोति, आकाशवदिति । तस्माद् यथा 'से' तस्य जीवस्यारूपेभ्य आकाशादिभ्यस्तद्रूपत्वे समानेऽन्योऽपि चैतन्यलक्षणो विशेषधर्मः समस्ति, तथा क्रियापि मता,– सक्रियत्वमपि विशेषधर्मोऽस्तु, को विरोधः ? इति भावः ॥ १८४५ ॥

यच्चोक्तम्– 'निष्क्रियो मुक्तात्मा, अमूर्तत्वात्' तदनैकान्तिकमेव, प्रतिबन्धाभावादित्याह— । अथवा, मुक्ताऽमुक्तविशेषमपहाय सामान्येनात्मनः सक्रियत्वं साधयन्नाह—

कत्ताइत्तणओ वा सक्किरिओऽयं मओ कुलालो व्व । देहप्फंदणओ वा पच्चक्खं जंतपुरिसो व्व ॥ १८४६ ॥

अथवा, सक्रियोऽयमात्मा, कर्तृत्वात्, कुलालवत् । आदिशब्दाद् 'भोक्तृत्वात्' इत्यादि वाच्यम् । अथवा, सक्रिय आत्मा, प्रत्यक्षत एव देहपरिस्पन्ददर्शनात् , यन्त्रपुरुषवदिति ॥ १८४६ ॥

---

१ घ ब 'ति क'। २ अलाबु एरण्डफलमग्निधूमश्चेषुर्धनुर्विमुक्तः। गतिः पूर्वप्रयोगेणैवं सिद्धानामपि गतिस्तु ॥ १ ॥ ३ घ ब 'धूमे य'। ४ घ ब 'मुक्के य'।
५ किं सक्रियमरूपं मण्डिक ! मुक्ति चेतनं च किमरूपम् ? । यथा तस्य विशेषधर्मश्चैतन्यं तथा मता क्रिया ॥ १८४५ ॥
६ कर्त्रादित्वतो वा सक्रियोऽयं मतः कुलाल इव । देहस्पन्दनतो वा प्रत्यक्षं यन्त्रपुरुष इव ॥ १८४६ ॥

पराशङ्कां प्रतिविधानं चाह—

[1]देहप्फंदणहेऊ होज्ज पयत्तो त्ति सो वि नाकिरिए। होज्जादिट्ठो व मई तदरूवत्ते नणु समाणं ॥१८४७॥

रूवित्तम्मि स देहो वच्चो तप्फंदणे पुणो हेऊ। पइनिययपरिप्फंदणमचेयणाणं न वि य जुत्तं ॥ १८४८ ॥

अथैवं ब्रूषे– देहपरिस्पन्दहेतुरात्मनः प्रयत्नो न तु क्रिया, अतो नात्मनः सक्रियत्वसिद्धिरित्यभिप्रायः। अत्रोत्तरमाह— सोऽपि प्रयत्नो नभसीवाक्रिय आत्मनि न संभवति, अतः सक्रिय एवासौ। अमूर्तस्य च प्रयत्नस्य देहपरिस्पन्दहेतुत्वे कोऽन्यो हेतुरिति वाच्यम् ?। अन्यहेतुनिरपेक्षः स्वत एवायं परिस्पन्दहेतुरिति चेत्। यद्येवम्, आत्मापि तद्धेतुर्भविष्यति, किमन्तर्गडुना प्रयत्नेन ?। अथादृष्टः कोऽपि देहपरिस्पन्दहेतुः, न त्वात्मा, निष्क्रियत्वात्। ननु सोऽप्यदृष्टः किं मूर्तः, अमूर्तो वा ?। यद्यमूर्तः, तर्ह्यात्मापि देहपरिस्पन्दहेतुः किं नेष्यते, अमूर्तत्वाविशेषात् ?। अथ मूर्तिमानदृष्टः, तर्हि स कार्मणशरीरलक्षणो देह एव, नान्यः संभवति। तस्यापि च बहिर्दृश्यदेहपरिस्पन्दहेतुतया व्याप्रियमाणस्य परिस्पन्दो द्रष्टव्यः, तस्य चान्यो हेतुर्वाच्यः, तस्यापि चान्यः, तस्यापि चान्य इत्यनवस्था। अथ स्वभावादेवादृष्टस्य कार्मणदेहस्य परिस्पन्दः प्रवर्तते, तर्हि बहिर्दृश्यस्यापि देहस्य तत एव तत्प्रवृत्तिर्भविष्यति, किमदृष्टकार्मणदेहपरिकल्पनेन ?। अस्त्वेवमिति चेत्। तदयुक्तम्, अचेतनानामेवंभूतप्रतिनियतविशिष्टपरिस्पन्दनस्य स्वाभाविकत्वानुपपत्तेः, "नित्यं सत्त्वमसत्त्वं वा हेतोरन्यानपेक्षणात्" इत्यादिदोषप्रसङ्गात्। तस्मात् कर्मविशिष्ट आत्मैव प्रतिनियतदेहपरिस्पन्दनहेतुत्वेन व्याप्रियत इति सक्रियोऽसाविति ॥ १८४७ ॥ १८४८ ॥

भवतु तर्हि भवस्थस्य सकर्मणो जीवस्य क्रिया, मुक्तस्य तु कथमसौ ?, इत्याशङ्क्य परिहरन्नाह—

[2]होउ किरिया भवत्थस्स कम्मरहियस्स किंनिमित्ता सा ?। नणु तग्गइपरिणामा जह सिद्धत्तं तहा सा वि ॥१८४९॥

पूर्वार्धेनाक्षेपः, पश्चार्धेन तु परिहारः, प्राग् व्याख्यातार्थ एवेति ॥ १८४९ ॥

अपरस्त्वाह—

---

१ देहस्पन्दनहेतुर्भवेत् प्रयत्न इति सोऽपि नाक्रिये। भवेददृष्टो वा मतिस्तदरूपत्वे ननु समानम् ॥ १८४७ ॥
रूपित्वे स देहो वाच्यस्तत्स्पन्दने पुनर्हेतु। प्रतिनियतपरिस्पन्दनमचेतनानां नापि च युक्तम् ॥ १८४८ ॥

२ भवतु क्रिया भवस्थस्य कर्मरहितस्य किंनिमित्ता सा ?। ननु तद्गतिपरिणामाद् यथा सिद्धत्व तथा सापि ॥ १८४९ ॥

[1]किं सिद्धालयपरओ न गई, धम्मात्थिकायविरहाओ । सो गइउवग्गहकरो लोगम्मि जमत्थि नालोए ॥१८५०॥

यद्युक्तन्यायेन मुक्तस्य गतिक्रियया सक्रियत्वमिष्यते, तर्हि सिद्धालयात् सिद्धावस्थितिक्षेत्रात् परतोऽलोकेऽपि किमिति तस्य गतिर्न प्रवर्तते ? । अत्रोच्यते– परतो धर्मास्तिकायविरहात् । तद्विरहोऽपि कुतः ? इत्याह– यद् यस्मादसौ धर्मास्तिकायो लोक एव समस्ति, नालोके । मा भूदसावलोके, किं तेन प्रस्तुतानुपयोगिना कर्तव्यम्, तद्विरहेऽपि भवतु मुक्तस्य तत्र गतिः, नियमाभावात् ? । तदयुक्तम्, यतो जीवानां पुद्गलानां च गतेर्गमनस्योपग्रह उपष्टम्भस्तत्कारी स एव धर्मास्तिकायो नान्यः, ततस्तस्यालोकेऽभावात् कथं लोकात् परतोऽलोकेऽपि मुक्तात्मनां गतिः प्रवर्तते ? इति ॥ १८५० ॥

कथं पुनरेतदवसीयते यदुत– लोकादन्योऽप्यलोकपदार्थः कश्चिदस्ति ? इत्याशङ्क्याह—

[2]लोगस्स त्थि विवक्खो सुद्धत्तणओ घडस्स अघडो व्व । स घडाइ च्चिय मई न निसेहाओ तदणुरूवो ॥ १८५१॥

अस्ति लोकस्य विपक्षः, व्युत्पत्तिमच्छुद्धपदाभिधेयत्वात्, इह यद् व्युत्पत्तिमता शुद्धपदेनाभिधीयते तस्य विपक्षो दृष्ट, यथा घटस्याघटः, यश्च लोकस्य विपक्षः सोऽलोकः । अथ स्यान्मतिः– 'न लोकोऽलोक' इति यो लोकस्य विपक्षः स घटादिपदार्थानामन्यतम एव भविष्यति, किमिह वस्त्वन्तरपरिकल्पनया ? । तदेतद् न, पर्युदासनञा निषेधाद् निषेध्यस्यैवानुरूपोऽत्र विपक्षोऽन्वेषणीयः, 'न लोकोऽलोकः' इत्यत्र च लोको निषेध्यः, स चाकाशविशेषः, अतोऽलोकेनापि तदनुरूपेण भवितव्यम्, यथा 'अपण्डितः' इत्युक्ते विशिष्टज्ञानविकलश्चेतन एव पुरुषविशेषो गम्यते, नाचेतनो घटादिः, एवमिहापि लोकानुरूप एवालोको मन्तव्यः । उक्तं च–

"नञ्युक्तमिवयुक्तं वा यद्धि कार्यं विधीयते । तुल्याधिकरणेऽन्यस्मिंल्लोकेऽप्यर्थगतिस्तथा ॥ १ ॥"

"नञ्-इवयुक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथा ह्यर्थगतिः" । तस्माल्लोकविपक्षत्वादस्त्यलोक इति ॥ १८५१ ॥

अथाकाशास्तित्वादेव धर्माऽधर्मास्तिकायौ साधयन्नाह—

[3]तम्हा धम्मा ऽधम्मा लोयपरिच्छेयकारिणो जुत्ता । इहरागासे तुल्ले लोगोऽलोगो त्ति को भेओ ? ॥१८५२॥

---

१ किं सिद्धालयपरतो न गतिः धर्मास्तिकायविरहात् । स गत्युपग्रहकरो लोके यदस्ति नालोके ॥ १४५० ॥

२ लोकस्यास्ति विपक्षः शुद्धत्वतो घटस्याघट इव । स घटादिरेव मतिर्न निषेधात् तदनुरूपः ॥ १४५१ ॥

३ तस्माद् धर्मा-ऽधर्मौ लोकपरिच्छेदकारिणौ युक्तौ । इतरथाकाशे तुल्ये लोकोऽलोक इति को भेदः ? ॥ १४५२ ॥

[1]लोगविभागाभावे पडिघायाभावओऽणवत्थाओ। संववहाराभावो संबंधाभावओ होज्जा ॥ १८५३ ॥

यस्मादुक्तप्रकारेणास्त्यलोकः, तस्मादलोकास्तित्वादेवावश्यं लोकपरिच्छेदकारिभ्यां धर्मा-ऽधर्मास्तिकायाभ्यां भवितव्यम्; अन्यथाऽऽकाशे सामान्ये सति 'अयं लोकः' 'अयं चालोकः' इति किंकृतोऽयं विशेषः स्यात्? । तस्माद् यत्र क्षेत्रे धर्मा-ऽधर्मास्तिकायौ वर्तेते, तल्लोकः, शेषं त्वलोक इति लोका-ऽलोकव्यवस्थाकारिणौ धर्मा-ऽधर्मास्तिकायौ विद्येते इति । 'लोगेत्यादि' यदि हि धर्मा-ऽधर्माभ्यां लोकविभागो न स्यात्, ततो लोकविभागाभावेऽविशिष्ट एव सर्वस्मिन्नप्याकाशे गतिपरिणतानां जीवानां पुद्गलानां च प्रतिघाताभावेन तद्गत्यवस्थानाभावादलोकेऽपि गमनात्, तस्य चानन्तत्वात् तेषां परस्परं संबन्धो न स्यात् । ततश्चौदारिकादिकार्मणवर्गणापर्यन्तपुद्गलकृतो जीवानां बन्ध-मोक्ष-सुख-दुःख-भवसंसरणादिव्यवहारो न स्यात् । जीवस्य च जीवेन सहान्योन्यमीलनाभावात् तत्कृतोऽनुपग्रहो-पघातादिव्यवहारो न स्यादिति ॥ १८५२ ॥ १८५३ ॥

ततः किम्? इत्याह—

[2]निरणुग्गहत्तणाओ न गई परओ जलादिव झसस्स। जो गमणाणुग्गहिया सो धम्मो लोगपरिमाणो ॥१८५४॥

ततो लोकात् परतोऽलोके जीव-पुद्गलानां न गतिः, निरनुग्रहत्वात्— तत्र गत्यनुग्रहकर्तुरभावादित्यर्थः, यथा जलात् परतो झषस्य मत्स्यस्य गतिर्न भवति, उपग्राहकाभावादिति । यश्चात्र जीव-पुद्गलगतेरनुग्रहकर्ता, स लोकपरिमाणो धर्मास्तिकाय इति ॥१८५४॥

तत्र प्रयोगमाह—

[3]अत्थि परिमाणकारी लोगस्स पमेयभावओऽवस्सं । नाणं पिव नेयस्सालोगत्थित्ते य सोऽवस्सं ॥ १८५५ ॥

अस्ति लोकस्य परिमाणकारी, प्रमेयत्वात्, ज्ञानमिव ज्ञेयस्य । अथवा, जीवाः पुद्गलाश्च लोकोऽभिधीयते, ततोऽस्ति तत्परिमाणकारी, प्रमेयत्वात्, यथा शाल्यादीनां प्रस्थः, यश्चेह परिमाता स धर्मास्तिकायः, स चावश्यमलोकस्यास्तित्व एव युज्यते, नान्यथा, आकाशस्य सर्वत्राविशिष्टत्वात् । तस्माल्लोकाग्रे सिद्धस्यावस्थानमिति प्रस्तुतम् ॥ १८५५ ॥

---

१ लोकविभागाभावे प्रतिघाताभावतोऽनवस्थात । सव्यवहाराभाव सबन्धाभावतो भवेत् ॥ १८५३ ॥

२ निरनुग्रहत्वाद् न गति परतो जलादिव झषस्य । यो गमनानुग्रहीता स धर्मो लोकपरिमाण ॥ १८५४ ॥

३ अस्ति परिमाणकारी लोकस्य प्रमेयभावतोऽवश्यम् । ज्ञानमिव ज्ञेयस्यालोकास्तित्वे च सोऽवश्यम् ॥ १८५५ ॥

अथ प्रकारान्तरेणाक्षेप-परिहारौ प्राह—

[1]पयणं पसत्तमेवं थाणाओ तं च नो जओ छट्ठी । इह कत्तिलक्खणेयं कत्तुरणत्थंतरं थाणं ॥ १८५६ ॥

ननु 'स्थीयतेऽस्मिन्निति स्थानम्' इत्यधिकरणसाधनोऽयं शब्दः । ततश्च सिद्धस्य स्थानं सिद्धस्थानमिति समासः । ततश्चैवं सति सिद्धस्य पतनं प्रसक्तम्, स्थानात्, पर्वत-पादपाग्रस्थितदेवदत्तस्येव, फलस्येव वा । यस्य किल क्वापि पर्वतादावस्थानं, तस्य कदाचित् कस्यापि पतनमपि दृश्यते; अतः सिद्धस्यापि तत् कदाचित् प्राप्नोतीति भावः । तच्च न, यतः 'सिद्धस्य स्थानम्' इतीय कर्तरि षष्ठी । ततश्च 'सिद्धस्य स्थानम्' इति कोऽर्थः ?— सिद्धस्तिष्ठति, न तु तदर्थान्तरभूतं स्थानमस्तीति ॥१८५६ ॥

अथवा,

[2]नहनिच्चत्तणओ वा थाणविणासपयणं न जुत्तं से । तह कम्माभावाओ पुणक्किरियाभावओ वा वि ॥ १८५७ ॥

अर्थान्तरत्वेऽपि स्थानस्य न पतनं सिद्धस्य, यतोऽस्यार्थान्तरं स्थानं नभ एव, तस्य च नित्यत्वात् विनाशो न युक्तः, तदभावे च कुतः पतनं मुक्तस्य ? । कर्म चात्मनः पतनादिक्रियाकारणम्, मुक्तस्य च कर्माभावात् कुतः पतनक्रिया ? । या च समयमेकमस्याप्यूर्ध्वं गतिक्रिया, तस्याः कारणं 'लाउ य एरंडफले' इत्यादिना दर्शितमेव । पुनःक्रिया च मुक्तस्य नास्ति, कारणाभावात् । निजप्रयत्न प्रेरणाऽऽकर्षण विकर्षण-गुरुत्वादयो हि पतनकारणम्, तत्संभवश्च मुक्तस्य नास्ति, हेतोरभावात्, इति कुतोऽस्य पतनम् ? इति ॥ १८५७ ॥

किञ्च, 'स्थानात् पतनम्' इत्यनैकान्तिकमेवेति दर्शयति—

[3]निच्चयाणाओ वा वोमाईणं पडणं पसज्जेज्जा । अह न मयमणेगंतो थाणाओऽवस्स पडणं ति ॥१८५८॥

ननु च 'स्थानात् पतनम्' इति स्ववचनविरुद्धमिदम्, अस्थानादेव पतनस्य युज्यमानत्वात् । अथ स्थानादपि पतनमिष्यते, तर्हि नित्यमेव स्थानात् व्योमादीनां पतनं प्रसज्येत । अथ न तत् तेषां मतम्, तर्हि 'स्थानात् पतनम्' इत्यनैकान्तिकमेवेति ॥१८५८॥

अथान्येन प्रकारेण प्रेर्यमाशङ्क्य परिहरन्नाह—

---

१ पतनं प्रसक्तमेवं स्थानात् तच्च नो यतः षष्ठी । इह कर्तृलक्षणेयं कर्तुरनर्थान्तरं स्थानम् ॥ १८५६ ॥

२ नभोनित्यत्वतो वा स्थानविनाशपतनं न युक्तं तस्य । तथा कर्माभावात् पुनःक्रियाभावतो वापि ॥ १८५७ ॥ ३ पृ० ७७२ ।

३ नित्यस्थानाद् वा व्योमादीनां पतनं [illegible] ॥ १८५८ ॥

[1]भवओ सिद्धो त्ति मई तेणाइमसिद्धसंभवो जुत्तो । कालाणाइत्तणओ पढमसरीरं व तदजुत्तं ॥ १८५९ ॥

अथ स्याद् मतिः परस्य— यतो भवात् संसारात् सर्वोऽपि मुक्तात्मा सिद्धस्तेन ततः सर्वेषामपि सिद्धानामादिमत्त्वादवश्यमेव केनाप्यादिसिद्धेन भवितव्यम् । तदयुक्तम् , यतो यथा सर्वाण्यपि शरीराणि, अहोरात्राणि च सर्वाण्यादियुक्तान्येव, अथ च कालस्यानादित्वाद् नाद्यशरीरम् , आद्याहोरात्रं वा किमपि ज्ञायते, तथा कालस्यानादित्वात् सिद्धोऽपि नाद्यः प्रतीयत इति ॥ १८५९ ॥

अथान्यदपि प्रेर्य परिहारं चाह—

[2]परिमियदेसेऽणंता किह माया मुत्तिविरहियत्ताओ । नियम्मि व नाणा[3]ई दिट्ठीओ वेगरूवम्मि ॥ १८६० ॥

आह— परिमितदेशमेव सिद्धिक्षेत्रम् , तत्र कथमनादिकालवर्तिनोऽनन्ताः सिद्धा मान्ति ? । अत्रोत्तरमाह— अमूर्तत्वात् सिद्धाः परिमितेऽपि क्षेत्रेऽनन्तास्तिष्ठन्ति, यथा प्रतिद्रव्यमेवानन्तानि सिद्धानां संबन्धीनि केवलज्ञान-केवलदर्शनानि संपतन्ति, दृष्टयो वा यथैकस्यामपि नर्तक्यां सहस्रशः प्रपतन्ति, परिमितेऽपि वाऽपवरकादिक्षेत्रे बह्व्योऽपि प्रदीपप्रभा मान्ति; एवमिहामूर्ताः सिद्धा कथं परिमितक्षेत्रेऽनन्ता न मास्यन्ति, मूर्तानामपि प्रदीपप्रभादीनां बहूनामेकत्रावस्थानं दृश्यते, किमुताऽमूर्तानाम् ? इति भावः ॥ १८६० ॥

तदेवं युक्तिभिः सप्रसङ्गौ बन्ध-मोक्षौ व्यवस्थाप्य वेदवाक्यद्वारेणापि तद्व्यवस्थामाह—

[4]न ह वई ससरीरस्स प्पिया-ऽप्पियावहतिरेवमाईणं । वेयपयाणं च तुमं न सदत्थं मुणासि तो संका ॥ १८६१ ॥

तुह बंधे मोक्खम्मि य, सा य न कज्जा जओ फुडो चेव । ससरीरे-यरभावो नणु जो सो बंध मोक्खो त्ति ॥ १७६२ ॥

व्याख्या—"न हि वै सशरीरस्य प्रिया-ऽप्रिययोरपहतिरस्ति, अशरीरं वा वसन्तं प्रिया-ऽप्रिये न स्पृशतः" इत्यादीनां च वेदपदानां सदर्थं त्वं न मुणसि । ततो बन्धे मोक्षे च तव सौम्य ! शङ्का, सा च न कार्या, यतो ननु यः सशरीरे-तरभावः स स्फुट एव बन्धो मोक्षश्चेति कथं शङ्का युज्यते ? । एतदुक्तं भवति—'सशरीरस्य' इत्यनेन बाह्या-ऽऽध्यात्मिकानादिशरीरसंतानस्वरूपो बन्धः प्रोक्तः, तथा,'अशरीरं वा

---

१ भवत सिद्ध इति मतिस्तेनादिमसिद्धसंभवो युक्त । कालानादित्वत प्रथमशरीरमिव तदयुक्तम् ॥१८५९॥
२ परिमितदेशेऽनन्ता कथ माता मूर्तिविरहितत्वात् । निजके वा ज्ञानादयो दृष्टयो वैकरूपे ॥ १८६० ॥ ३ घ ज 'णाइ दि' ।
४ न ह वै सशरीरस्य प्रिया-ऽप्रिययोरपहतिरेवमादीनाम् । वेदपदाना च त्वं न सदर्थं मुणासि तत शङ्का ॥ १८६१ ॥
तव बन्धे मोक्षे च, सा च न कार्या यत स्फुट एव । सशरीरे-तरभावो ननु य स बन्धो मोक्ष इति ॥ १८६२ ॥ ५ क घ ज 'इ सरी' ।

पसन्तम्' इत्यनेन स्वदेहशरीरापगमस्वभावो मोक्षः प्रतिपादितः । तथा, "स एष विगुणो विभुर्न बध्यते" इत्यादीन्यपि पदानि संसारिजीवस्य बन्ध-मोक्षाभावप्रतिपादकानि त्वं मन्यसे । तथायुक्तम्, मुक्तजीवविषयत्वात् तेषाम् । मुक्तस्य च बन्धाद्यभावेऽविप्रतिपत्तिरेवेति । तदेवं भगवता छिन्नस्तस्य संशयः ॥ १८६१ ॥ १८६२ ॥

ततः किम् ? इत्याह—

[1]छिन्नम्मि संसयम्मी जिणेण जर-मरणविप्पमुक्केण । सो समणो पव्वइओ अद्धुट्ठेहिं सह खंडियसएहिं ॥१८६३॥

व्याख्या पूर्ववत्, नवरमर्धचतुर्थैः शिष्यशतैः सह प्रव्रजितोऽयम् ॥ इति द्वापष्टिगाथार्थः ॥ १८६३ ॥

॥ इति षष्ठगणधरवादः समाप्तः ॥

अथ सप्तमगणधरवक्तव्यतामभिधित्सुराह—

[2]ते पव्वइए सोउं मोरिओ आगच्छई जिणसगासं । वच्चामि ण वंदामी वंदित्ता पज्जुवासामि ॥१८६४॥

[3]आभट्ठो य जिणेण जाइ-जरा-मरणविप्पमुक्केण । नामेण य गोत्तेण य सव्वण्णू सव्वदरिसी णं ॥१८६५॥

गाथाद्वयमपि प्रकटार्थम् ॥ १८६४ ॥ १८६५ ॥

आभाष्य ततः किमुक्तः ? इत्याह—

[4]किं मण्णे अत्थि देवा उयाहु न त्थि त्ति संसओ तुज्झ । वेयपयाण य अत्थं न याणसी तेसिमो अत्थो ॥१८६६॥

हे आयुष्मन् मौर्य ! त्वमेवं मन्यसे– किं देवाः सन्ति, नवेति, उभयथापि वेदपदश्रवणात् ? । तथाहि–"स एष यज्ञायुधी यजमानोऽञ्जसा स्वर्गलोकं गच्छति" इत्यादि; तथा, "अपाम सोमं अमृता अभूम अगमन् ज्योतिरविदाम देवान्, किं नूनमस्मात् तृण

१ छिन्ने संशये जिनेन जरा-मरणविप्रमुक्तेन । स श्रमणः प्रव्रजितोऽर्धचतुर्थैः सह खण्डिकशतैः ॥ १८६३ ॥

२ तान् प्रव्रजितान् श्रुत्वा मौर्य आगच्छति जिनसकाशम् । व्रजामि वन्दे वन्दित्वा पर्युपासे ॥ १८६४ ॥   ३ गाथा १६ ९ ।

४ किं मन्यसे सन्ति देवा उताहो न सन्तीति संशयस्तव । वेदपदानां चार्थं न जानासि तेषामयमर्थः ॥ १८६६ ॥

वदरातिः किमु मूर्तिममृतमर्त्यस्य" इत्यादि ; तथा "को जानाति मायोपमान् गीर्वाणानिन्द्र-यम-वरुण-कुबेरादीन्" इत्यादि । एतेषां च वेदपदानामयमर्थस्तत्र बुद्धौ प्रतिभासते, यथा– स एष यज्ञ एव दुरितवारणक्षमत्वादायुधं प्रहरण यस्यासौ यज्ञायुधी, यजमानोऽञ्जसा–प्रगुणेन न्यायेन, स्वर्गलोकं गच्छति, इति देवसत्ताप्रतिपत्तिः । तथा, अपाम– पीतवन्तः, सोमं लतारसम्, अमृताः– अमरणधर्माणः, अभूम– भूताः स्मः, अगमन्– गताः, ज्योतिः– स्वर्गम्, अविदाम देवान्– देवत्वं प्राप्ताः स्मः, किं नूनमस्मादूर्ध्वं तृणवत् करिष्यति; कोऽसौ ? इत्याह– अरातिः– व्याधिः, तथा, किमु प्रश्ने, मूर्तिं– जराम्, अमृतमर्त्यस्येति– अमृतत्व प्राप्तस्य मर्त्यस्य पुरुषस्येत्यर्थः, अमरणधर्मिणो मनुष्यस्य किं करिष्यन्ति जरा-व्याधयः ? इति भावः । अत्रापि देवसत्ताप्रतिपत्तिः । "को जानाति मायोपमान्" इत्यादीनि तु देवाभावप्रतिपादकानि । अतस्तव संशयः । अयुक्तश्चायम्, यतोऽमीषां वेदपदानामर्थं त्वं न जानासि, चशब्दाद् युक्तिं च न वेत्सि । एतेषां हि वेदपदानां नायमर्थो यस्तवाभिप्रेतः, किन्त्वयम्– वक्ष्यमाणलक्षण इति ॥ १८६६ ॥

अत्र भाष्यम्—

[1]तं मन्नसि नेरइया परतंता दुक्खसंपउत्ता य । न तरंतीहागंतुं सद्धेया सुव्वमाणा वि ॥ १८६७ ॥

सच्छंदयारिणो पुण देवा दिव्वप्पभावजुत्ता य । जं न कयाइ वि दरिसणमुवेंति तो संसओ तेसु ॥१८६८॥

मौर्य ! त्वमेवं मन्यसे— नारकाः स्वकृतपापनरकपालादिपरतन्त्राः पराधीनवृत्तयोऽतीव दुःखसंघातविह्वलाश्च न शक्नुवन्त्यत्रागन्तुम्, अतः प्रत्यक्षीकरणोपायाभावात् श्रूयमाणा अपि श्रद्धेया भवन्तु । देवास्तु स्वच्छन्दचारिणो दिव्यप्रभावयुक्ताश्च, तथापि यस्माद् न कदाचिद् दर्शनपथमवतरन्ति, श्रूयन्ते च श्रुति-स्मृत्यादिषु, अतस्तेषु शङ्केति ॥ १८६७ ॥ १८६८ ॥

अत्रोत्तरमाह—

[2]मा कुरु संसयमेए सुदूरमणुयाइभिन्नजाईए । पेच्छसु पच्चक्खं चिय चउव्विहे देवसंघाए ॥ १८६९ ॥

मौर्यपुत्र ! देवेषु मा संशयं कार्षीस्त्वम्, एतानेव हि सुदूरमत्यर्थं मनुजादिभ्यो भिन्नजातीयान् दिव्याभरण-विलेपन-वसन-

---

१ त्वं मन्यसे नैरयिका परतन्त्रा दुःखसंप्रयुक्ताश्च । न शक्नुवन्तीहाऽऽगन्तुं श्रद्धेया श्रूयमाणा अपि ॥ १८६७ ॥
स्वच्छन्दचारिणः पुनर्देवा दिव्यप्रभावयुक्ताश्च । यन्न कदाचिदपि दर्शनमुपयन्ति ततः संशयस्तेषु ॥ १८६८ ॥
२ मा कुरु संशयमेतान् सुदूरमनुजादिभिन्नजातीयान् । प्रेक्षस्व प्रत्यक्षमेव चतुर्विधान् देवसङ्घातान् ॥ १८६९ ॥

सुमनोमालालङ्कृतान् भवनपति-व्यन्तर-ज्योतिष्क-वैमानिकलक्षणांश्चतुर्विधदेवसंघातान् मम वन्दनार्थमिहैव समवसरणागतान् प्रत्यक्षत एव पश्यति ॥ १८६९ ॥

अथैतद्दर्शनात् पूर्वं य आसीत् संशयः, स युक्तोऽभवत् । नैवम् । कुतः ? इत्याह—

[1]पुव्वं पि न संदेहो जुत्तो जं जोइसा सपच्चक्खं । दीसंति तक्कया वि य उवघाया ऽणुग्गहा जगओ ॥१८७०॥

इह समवसरणागतदेवदर्शनात् पूर्वमपि तवान्येषां च संशयो न युक्तः, यद् यस्माच्चन्द्रा[2]ऽऽदित्यादिज्योतिष्कास्त्वया सर्वेणापि च लोकेन स्वप्रत्यक्षत एव सर्वदा दृश्यन्ते । अतो देवतः प्रत्यक्षत्वात् कथं समस्तामरास्तित्वशङ्का ? । किञ्च, सन्त्येव देवाः, लोकस्य तत्कृतानुग्रहो-पघातदर्शनात् । तथाहि— दृश्यन्त एव केचित् त्रिदशाः, कस्यापि किञ्चिद्विभवप्रदानादिनाऽनुग्रहम्, अन्यस्य तु मारणादिना चोपघातं कुर्वन्तः । तदा राजादिवत् कथमेते न सन्ति ? इति ॥ १८७० ॥

पुनरपि परमाशङ्क्य ज्योतिष्कदेवास्तित्वं साधयन्नाह—

[3]आलयमेत्तं च मई पुरं व तव्वासिणो तह वि सिद्धा । जे ते देव त्ति मया न य निलया निच्चपरिसुण्णा ॥१८७१॥

अथैवंभूता मतिः परस्य भवेत्— आलया एवालयमात्रं चन्द्रादिविमानानि, न तु देवाः, तत् कथं ज्योतिष्कदेवानां प्रत्यक्षत्वमभिधीयते ? । किं तद् यथाऽऽलयमात्रम् ? इत्याह— 'पुरं ति' यथा पुरं शून्यं लोकानामालयमात्रं स्थानमात्रं, न तु तत्र लोकाः सन्ति, एवं चन्द्रादिविमाना अप्यालयमात्रमेव, न तु तत्र देवाः केचित् तिष्ठन्ति, अतः कथं तेषां प्रत्यक्षत्वम् ? । अत्रोत्तरमाह— तथापि तद्वासिन आलयवासिनः सामर्थ्याद् ये सिद्धास्ते देवा इति मताः संमताः । यो ह्यालयः स सर्वोऽपि तन्निवासिनाऽधिष्ठितो दृष्टः, यथा प्रत्यक्षो पलभ्यमाना देवदत्ताद्यधिष्ठिता वसन्तपुरादावालयाः, आलयाश्च ज्योतिष्कविमानानि, अत आलयत्वान्यथानुपपत्तेर्ये तन्निवासिनः सिद्धास्ते देवा इति मताः । आह— ननु कथं त देवाः सिध्यन्ति ? । यादृशा हि प्रत्यक्षेण देवदत्तादयो दृश्यन्ते तेऽपि तादृशा एव स्युरिति । तदयुक्तम्, विशिष्टा हि देवदत्ताद्यालयेभ्यश्चन्द्राद्यालया इति, अतस्तन्निवासिनोऽपि विशिष्टाः सिध्यन्ति, ते च देवदत्तादिविलक्षणा देवा इति । अपरस्त्वाह— ननु 'आलयत्वात्' इत्ययं हेतुस्तन्निवासिमनसाधनेऽनैकान्तिकः, शून्यालयैर्व्यभिचारात् । अत्रोत्तरमाह— 'न य

1 पूर्वमपि न संदेहो युक्तो यद् ज्योतिष्काः स्वप्रत्यक्षम् । दृश्यन्ते तत्कृता अपि उपघाता ऽनुग्रहा जगतः ॥ १८७० ॥ 2 क ग 'न्द्रादिभ्यो' ।

3 आलयमात्रं च मतिः पुरमिव तद्वासिनस्तथापि सिद्धाः । ये ते देवा इति मता न च निलया निवासपरिशून्याः ॥ १८७१ ॥

निलयेत्यादि' न च निलया आलया नित्यमेव शून्या भवन्ति। अयमभिप्रायः– ये केचिदालयास्ते प्राग्, इदानीं, एष्यति वा कालेऽवश्यमेव तन्निवासिभिरधिष्ठिता एव भवन्ति, न तु नित्यमेव परिशून्याः। ततो यदा तदा वा चन्द्राद्यालयनिवासिनो देवाः सिध्यन्तीति ॥ १८७१ ॥

पुनरप्यत्र पराभिप्रायमाशङ्क्य परिहारमाह—

[1]को जाणइ व किमेयं ति होज्ज निस्संसय विमाणाइं। रयणमयनभोगमणादिह जह विज्जाहराईणं ॥ १८७२ ॥

यदिवा, एवंभूता मतिः परस्य भवेद् यदुत– चन्द्राद्यालयत्वेन यद् गीयते भवद्भिस्तदिदं को जानाति किञ्चिद् भवेत्, किं सूर्योऽग्निमयो गोलः, चन्द्रस्त्वम्बुमयः स्वभावतः स्वच्छः, आहोस्विदेवंभूता एवैते भास्वररत्नमया गोलका ज्योतिष्कविमानानि ?, अतः कथमेतेषामालयत्वसिद्धिः ? । अत्र प्रतिविधानमाह– निःसंशयं विमानान्येतानि, रत्नमयत्वे सति नभोगमनात्, पुष्पकादिविद्याधरतपःसिद्धविमानवदिति। अभ्रविकार-पवनादिव्यवच्छेदार्थं रत्नमयत्वविशेषणमिति ॥ १८७२ ॥

अपरमपि पराभिप्रायमाशङ्क्य परिहरन्नाह—

[2]होज्ज मई माएयं तहा वि तक्कारिणो सुरा जे ते। न य मायाइविगारा पुरं व निच्चोवलम्भाओ ॥ १८७३ ॥

अथ परस्य मतिर्भवेत्– नैते चन्द्रादिविमानान्यालयाः, किन्तु मायेयं मायाविना केनापि प्रयुक्ता। अत्रोच्यते– मायात्वममीषामसिद्धम्, वाङ्मात्रेणैव भवताऽभिधानात्; तथाप्यभ्युगम्योच्यते– ये तत्कारिणस्तथाविधमायाप्रयोक्तारस्ते सुराः सिद्धा एव, मनुष्यादीनां तथाविधवैक्रियकरणादर्शनात्। अभ्युपगम्य च मायात्वममीषामभिहितम्। न चैते मायादिविकाराः, नित्योपलम्भात्, सर्वेण सर्वदा दृश्यमानत्वादित्यर्थः, प्रसिद्धपाटलिपुत्रादिपुरवदिति। माये-न्द्रजालकृतानि हि वस्तूनि न नित्यमुपलभ्यन्त इति नित्यविशेषणोपादानमिति ॥ १८७३ ॥

प्रकारान्तरेणापि देवास्तित्वं साधयन्नाह—

[3]जइ नारगा पवन्ना पगिट्ठपावफलभोइणो तेणं। सुबहुगपुण्णफलभुजो पवज्जियव्वा सुरगणा वि ॥१८७४॥

---

१ को जानाति वा किमेतदिति भवेद् निस्संशय विमानानि। रत्नमयनभोगमनादिह यथा विद्याधरादीनाम् ॥ १८७२ ॥

२ भवेद् मतिर्मायेय तथापि तत्कारिण सुरा ये ते। न च मायादिविकारा पुरमिव नित्योपलम्भात् ॥ १८७३ ॥

३ यदि नारका प्रपन्ना प्रकृष्टपापफलभोगिनस्तेन। सुबहुकपुण्यफलभुज प्रपत्तव्या सुरगणा अपि ॥ १८७४ ॥

इह स्वकृतप्रकृष्टपापफलभोगिनस्तावत् केचिद् नारकाः प्रतिपत्तव्यास्ते च यदि प्रपन्नाः, 'तेणं ति' तर्हि तेनैव प्रकारेण स्वोपार्जितप्रकृष्टशुभपुण्यफलभुजः सुरगणा अपि प्रतिपत्तव्याः । अत्राह– नन्विहैवातिदुःखितनरास्तिर्यञ्चश्चातिदुःखिताः प्रकृष्टपापफलभुजो भविष्यन्ति, तथा, मनुष्या एवातिसुखिताः प्रकृष्टपुण्यफलभुजो भविष्यन्ति, किमदृष्टनारक-देवपरिकल्पनया ? इति । तदयुक्तम्, प्रकृष्टपापफलभुजां सर्वप्रकारेणापि दुःखेन भवितव्यम्, न चातिदुःखितानामपि नर-तिरश्चां सर्वप्रकारं दुःखं दृश्यते, सुखपवना-ऽऽलोकादिसुखस्य सर्वेषामपि दर्शनात् । प्रकृष्टपुण्यफलभुजामपि सर्वप्रकारेणापि सुखेन भवितव्यम्, न चेहातिसुखितानामपि नराणां सर्वप्रकारं सुखमवलोक्यते, पूतिदेहोद्भवस्य रोग-जरादिप्रभवस्य च दुःखस्य तेषामपि सद्भावात् । तस्मात् प्रकृष्टपापनिबन्धनसर्वप्रकारदुःखवेदिनो नारकाः, प्रकृष्टपुण्यहेतुकसर्वप्रकारसुखभागिनो देवाश्चाभ्युपगन्तव्या एवेति ॥ १८७४ ॥

ननु यदि देवाः सन्ति, तर्हि स्वच्छन्दचारिणोऽपि किमित्यत्र ते कदाचिदपि नागच्छन्ति ? इत्याह—

संकंतदिव्वपेम्मा विसयपसत्ताऽसमत्तकत्तव्वा । अणहीणमणुयकज्जा नरभवमसुभं न एंति सुरा ॥१८७५॥[1]

नागच्छन्तीह सदैव सुरगणाः, संक्रान्तदिव्यप्रेमत्वात्, विषयप्रसक्तत्वात्, प्रकृष्टरूपादिगुणकामिनीप्रसक्तरम्यदेशान्तरगतपुरुषवत्; तथा, असमाप्तकर्तव्यत्वात्, बहुकर्तव्यताप्रसाधननियुक्तविनीतपुरुषवत् । तथा, अनधीनं मनुजानां कार्यं येषां तेऽनधीनमनुजकार्याः, तद्भावस्तत्त्वं तस्माद् नेहागच्छन्ति सुराः, अनभिमतगेहादौ निःसङ्गयतिवदिति । तथा, अशुभत्वाद् नरभवस्य तद्गन्धासहिष्णुतया नेहागच्छन्ति देवाः, सुपरित्यक्तकडेवरवदिति ॥ १८७५ ॥

तत् किं सर्वथा तत्र नागच्छन्ति ? । नैवम् । अत एवाह—

नवरि जिणजम्म-दिक्खा-केवल-निव्वाणमहनिओगेण । भत्तीए सोम्म ! संसयविच्छेयत्थं व एज्जहण्हा ॥१८७६॥[2]

पुव्वाणुरागओ वा समयनिबंधा तवोगुणाओ वा । नरगणपीडा ऽणुग्गह-कंदप्पाईहिं वा केइ ॥ १८७७ ॥

---

१ संक्रान्तदिव्यप्रेमाणो विषयप्रसक्ता असमाप्तकर्तव्याः । अनधीनमनुजकार्या नरभवमशुभं नागच्छन्ति सुराः ॥ १८७५ ॥

२ नवरं जिनजन्म-दीक्षा-केवल-निर्वाणमहनियोगेन । भक्त्या सौम्य ! संशयविच्छेदार्थं वैयुरिहाद्य ॥ १८७६ ॥

पूर्वानुरागतो वा समयनिबन्धात् तपोगुणाद् वा । नरगणपीडा-ऽनुग्रह-कन्दर्पादिभिर्वा केचित् ॥ १८७७ ॥

[1]त न जउ तच्चत्थे सिद्धे उवयारओ मया सिद्धी । तच्चत्थसीहे सिद्धे माणवसीहोवयारो व्व ॥१८८१॥

'देवाः' इत्येतत् पदं सार्थकं व्युत्पत्तिमच्छुद्धपदत्वात्, घटादिवत् । तत्र दीव्यन्तीति देवा इति व्युत्पत्तिमत्त्वम्, समास तद्धितरहितत्वेन च शुद्धत्वम् । भावना चात्र प्रागुक्तैव । अथ परस्य मतिर्भवेत्– ननु मनुष्य एवाऽऽ दृश्यमानो देवो भविष्यति, किमदृष्ट देवकल्पनया ? । किं सर्वोऽपि मनुष्यो देवः ? इति । न, इत्याह– गुणसंपन्नो गणधरादिः, ऋद्धिसंपन्नश्चक्रवर्त्यादिः । अत्रोच्यते– तदेतद् न, यस्मात् तथ्ये मुख्ये वस्तुनि क्वचित् सिद्धे सत्यन्यत्रोपचारतस्तत्सिद्धिर्मता, यथा मुख्ये यथार्थे सिंहेऽन्यत्र सिद्धे ततो माणवके सिंहोपचारः सिध्यति, एवमिहापि यदि मुख्या देवाः क्वचित् सिद्धा भवेयुः, तदा राजादौ देवोपचारो युज्यते, नान्यथेति ॥ १८८० ॥ १८८१ ॥

देवाभावे चाग्निहोत्रक्रियाणां वैफल्यमिति दर्शयन्नाह—

[2]देवाभावे विफलं जमग्गिहोत्ताइयाण किरियाण । सग्गीयं जन्नाण य दाणाइफलं च तदजुत्तं ॥१८८२॥

'वा' इत्यथवा, इदं दूषणम्– देवाभावेऽभ्युपगम्यमाने यदग्निहोत्रादिक्रियाणाम् "अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः" इत्यादिना स्वर्गीयं फलमुक्तम्, तथा, यज्ञानां च यत् फलमभिहितं, दानादिफलं च यत् समस्तलोके प्रसिद्धम्, तत् सर्वमयुक्तं प्राप्नोति । स्वर्गो ह्येतेषां फलमुक्तम्, स्वर्गिणां चाभावे कुतः स्वर्गः ? इति । "स एष यज्ञायुधी" इत्यादीनि च वेदवाक्यानि देवास्तित्वप्रतिपादनपराणि वर्तन्ते । अतः किं तान् न प्रतिपद्यसे ?। यदपि "को जानाति मायोपमान् गीर्वाणानिन्द्र यम-वरुण कुबेरादीन्" इत्यादि वाक्यम्, तदपि न देवनास्तित्वाभिधायकम्, किन्तु सुराणामपि मायोपमत्वाभिधानेन शेषर्द्धिसमुदायानां सुतरामनित्यत्वप्रतिपादकं बोद्धव्यम्; अन्यथा हि देवास्तित्वप्रतिपादकवाक्यानि, श्रुतिमन्त्रपदैरिन्द्रादीनामाह्वानं चानर्थकं स्यात् ॥ १८८२ ॥

एतदेवाह—

[3]जम सोम-सूर-सुरगुरु-सारज्जाईणि जयइ जण्णेहिं । मंतावाहणमेव य इंदाईण विहा सव्वं ॥ १८८३ ॥

---

१ तद् न यतस्तथ्यार्थे सिद्ध उपचारतो मता सिद्धिः । तथ्यार्थसिंहे सिद्धे माणवसिंहोपचार इव ॥ १८८१ ॥
२ देवाभावे विफलं यदग्निहोत्रादिकानां क्रियाणाम् । स्वर्गीयं यज्ञानां च दानादिफलं च तदयुक्तम् ॥ १८८२ ॥
३ यम-सोम-सूर्य-सुरगुरु-स्वाराज्यादीनि जयति यज्ञैः । मन्त्रावाहनमेव चेन्द्रादीनां वृथा सर्वम् ॥ १८८३ ॥

'जमित्यादि' पूर्वार्धस्यायमर्थः– उक्थषोडशिप्रभृतिक्रतुभिर्यथाश्रुति "यम-सोम-सूर्य-सुरगुरु-स्वाराज्यानि जयति" इत्यादि। देवास्तित्वसूचकानि वेदवाक्यानि देवाभावे वृथैव स्युः। इह चोक्थषोडशिप्रभृतयो यज्ञविशेषा मन्तव्याः। सयूपो यज्ञ एव हि क्रतुरुच्यते, यूपरहितस्तु दानादिक्रियायुक्तो यज्ञ इति। स्वः– स्वर्गः, तत्र राज्यानि जयति– उपार्जयतीत्यर्थ इति। तथा, मन्त्रैरिन्द्रादीनामाह्वानं देवास्तित्व एवोपपद्यते, अन्यथा वृथैव स्यात्। इन्द्रादीनां मन्त्रपदैराह्वानमेवमवगन्तव्यम्– "इन्द्र! आगच्छ मेधातिथे मेषवृषण" इत्यादि। तस्माद् युक्तितो वेदवाक्येभ्यश्च 'सन्ति देवाः' इति स्थितम्। तदेवं छिन्नो मौर्यपुत्रस्य भगवता संशयः ॥१८८३॥

ततः किं कृतवानसौ? इत्याह—

[1]छिन्नम्मि संसयम्मी जिणेण जर-मरणविप्पमुक्केणं। सो समणो पव्वइओ अद्धुट्ठेहिं सह खंडियसएहिं ॥१८८४॥

व्याख्या पूर्ववत्। इत्येकविंशतिगाथार्थः ॥ १८८४ ॥

॥ इति सप्तमो गणधरवादः समाप्तः ॥

अष्टमगणधरवक्तव्यतामाह—

[2]ते पव्वइए सोउं अकंपिओ आगच्छई जिणसगासं। वच्चामि ण वंदामी वंदित्ता पज्जुवासामि ॥१८८५॥

व्याख्या तथैव, नवरमकम्पितनामा द्विजोपाध्यायोऽत्र वक्तव्यः ॥ १८८५ ॥

ततः किम्? इत्याह—

[3]आभट्ठो य जिणेणं जाइ-जरा-मरणविप्पमुक्केणं। नामेण य गोत्तेण य सव्वण्णू सव्वदरिसी णं ॥१८८६॥

व्याख्याता तथैवेति ॥ १८८६ ॥

नाम-गोत्राभ्यामाभाष्य ततोऽसौ भगवता किमुक्तः? इत्याह—

[4]किं मण्णे नेरइया अत्थि नत्थि त्ति संसओ तुज्झं। वेयपयाण य अत्थं न याणसी तेसिमो अत्थो ॥ १८८७ ॥

---

१ गाथा १८६३। २ तान् प्रव्रजितान् श्रुत्वाऽकम्पित आगच्छति जिनसकाशम्। व्रजामि वन्दे वन्दित्वा पर्युपासे ॥ १८८५ ॥ ३ गाथा १६०९।

४ किं मन्यसे नैरयिकाः सन्ति न सन्तीति संशयस्तव। वेदपदानां चार्थं न जानासि तेषामयमर्थः ॥ १८८७ ॥

किं नारकाः सन्ति, न वा? इति त्वं मन्यसे। अयं च तव संशयो विरुद्धवेदपदश्रवणनिबन्धनः; तथाहि— "नारको वै एष जायते यः शूद्रान्नमश्नाति" इत्यादि— एष ब्राह्मणो नारको जायते यः शूद्रान्नमश्नातीत्यर्थः, इत्यादीनि वाक्यानि नारकसत्ताप्रतिपादकानि; "न ह वै प्रेत्य नारकाः सन्ति" इत्यादीनि तु नारकाभावप्रतिपादकानि। तत्रैषां वेदपदानामर्थं, चशब्दात् युक्तिहृदयं च त्वं न जानासि, यत एषामयं वक्ष्यमाणोऽर्थ इति ॥ १८८७ ॥

अत्र भाष्यम्—

तं मन्नसि पच्चक्खा देवा चंदादओ तहन्ने वि । विज्जा-मंतोवायणफलाइसिद्धीए गम्मंति ॥ १८८८॥

जे पुण सुइमेत्तफला नेरइय त्ति किह ते गहेयव्वा । सक्खमणुमाणओ वाऽणुवलंभा भिन्नजाईया ? ॥१८८९॥

हे आयुष्मन्नकम्पित! त्वमेवं मन्यसे— देवास्तावच्चन्द्रादयः प्रत्यक्षप्रमाणसिद्धा एव, अन्ये त्वप्रत्यक्षा अपि विद्या-मन्त्रोपयाचितकादिफलसिद्ध्याऽनुमानतो गम्यन्ते; ये पुनः 'नारकाः' इत्यभिधानमात्ररूपा श्रुतिरेव फलं येषां, न पुनस्तदभिधायकशब्दव्यतिरिक्तोऽर्थः, ते साक्षात्, अनुमानतो वाऽनुपलभ्यमानत्वेन तिर्यग्-नरामरेभ्यः सर्वथा भिन्नजातीयाः कथं 'सन्ति' इति प्रतीतव्याः, खरविषाणवत्? इति ॥ १८८८ ॥ १८८९ ॥

अथ भगवानुत्तरमाह—

मह पच्चक्खत्तणओ जीवाई य व्व नारए गिण्ह । किं जं सपच्चक्खं तं पच्चक्खं नवरि इक्कं ? ॥१८९०॥

जं कासइ पच्चक्खं पच्चक्खं तं पि घेप्पए लोए । जह सीहाइदरिसणं सिद्धं न य सव्वपच्चक्खं ॥१८९१॥

हे आयुष्मन्नकम्पित! 'साक्षादनुपलभ्यमानत्वात्' इत्यसिद्धो हेतुः, यतोऽहं केवलप्रत्यक्षेण साक्षादेव पश्यामि नारकान्, ततो मत्प्रत्यक्षत्वात् 'सन्ति' इति गृहाण प्रतिपद्यस्व नारकान्, जीवा-ऽजीवादिपदार्थवत्। अथैवं मन्यसे— ममाप्रत्यक्षत्वात् कथमेतान्

१ त्वं मन्यसे प्रत्यक्षा देवाश्चन्द्रादयस्तथान्येऽपि । विद्या-मन्त्रोपयाचनफलादिसिद्धेर्गम्यन्ते ॥ १८८८ ॥
ये पुनः श्रुतिमात्रफला नैरयिका इति कथं ते ग्रहीतव्याः । साक्षादनुमानतो वाऽनुपलम्भाद् भिन्नजातीयाः ? ॥ १८८९ ॥ २ घ ज अत्र मं° ।
३ मम प्रत्यक्षत्वतो जीवादय इव नारकान् गृहाण । किं यत् स्वप्रत्यक्षं तत् प्रत्यक्षं नवरमेकम् ? ॥ १८९० ॥
यत् कस्यचित् प्रत्यक्षं प्रत्यक्षं तदपि गृह्यते लोके । यथा सिंहादिदर्शनं सिद्धं न च सर्वप्रत्यक्षम् ॥ १८९१ ॥ ४ घ ज म रि एक्कं ।

गृह्णामि ? । ननु दुरभिप्रायोऽयम्, यतः किं यत् स्वस्यात्मनः प्रत्यक्षं तदेवैकं नवरं प्रत्यक्षमुच्यते ? इति काका नेयम् । ननु यदपि कस्यचित् प्रत्ययितपुरुषस्यान्यस्य प्रत्यक्षं तदपि 'प्रत्यक्षम्' इति गृह्यते व्यवह्रियते लोके; तथाहि- सिंह-सरभ-हंसादिदर्शनं सिद्धं प्रसिद्धं लोके, न च सिंहादयः सर्वजनप्रत्यक्षाः, देश-काल ग्राम-नगर-सरित्-समुद्रादयश्च न सर्वेऽपि भवतः प्रत्यक्षाः, अथ चान्यस्यापि प्रत्यक्षास्ते प्रत्यक्षतया व्यवह्रियमाणा दृश्यन्ते । अतो मत्प्रत्यक्षा नारकाः किमिति प्रत्यक्षतया न व्यवह्रियन्ते ? इति ॥१८९०॥१८९१॥

अथाभिप्रायान्तरमाशङ्क्य परिहरन्नाह—

अहवा जमिंदियाणं पच्चक्खं किं तदेव पच्चक्खं ?[1] । उवयारमेत्तओ तं पच्चक्खमणिंदियं तत्थं ॥१८९२॥

अथवा, किं यदिन्द्रियाणां प्रत्यक्षं तदेव प्रत्यक्षमिष्यते भवता, मदीयं तु प्रत्यक्षं नाभ्युपगम्यते, अतीन्द्रियत्वात् ? । ननु महानयं विपर्यासः, यस्मादुपचारमात्रत एव तदिन्द्रियप्रत्यक्षं प्रत्यक्षतया व्यवह्रियते– यथाऽनुमाने बाह्यधूमादिलिङ्गद्वारेण बाह्यमग्न्यादि वस्तु ज्ञायते, नैवमत्र, तत उपचारात् प्रत्यक्षमिव प्रत्यक्षमुच्यते । परमार्थतस्तु– इदमपि परोक्षमेव, यतोऽक्षो जीवः, स चानुमानवदत्रापि वस्तु साक्षाद् न पश्यति, किन्त्विन्द्रियद्वारेणैव, ततोऽतीन्द्रियमेव तथ्यं प्रत्यक्षमवगन्तव्यम्, तत्र जीवेन साक्षादेव वस्तुन उपलम्भादिति ॥ १८९२ ॥

अत्राह– नन्विन्द्रियप्रत्यक्षे यद्यपि जीवः साक्षाद् वस्तु न जानाति, तथापीन्द्रियाणि साक्षात् तज्ज्ञास्यन्ति, ततश्चेन्द्रियाणां प्रत्यक्षमिन्द्रियप्रत्यक्षं भविष्यति, इत्याशङ्क्याह—

मुत्ताइभावओ[2] नोवलद्धिमंतिंदियाइं कुंभो व्व । उवलंभद्दाराणि ताइं जीवो तदुवलद्धा ॥ १८९३ ॥

नोपलब्धिमन्तीन्द्रियाणि– न वस्तुज्ञायकानीत्यर्थः, पुद्गलसंघातरूपत्वेन मूर्तत्वात्, आदिशब्दादचेतनत्वात्, कुम्भवत् । नवरमुपलम्भस्य श्रोत्रादिज्ञानस्य द्वाराणि भवन्त्यमूनि, गवाक्षवत्, तत्सापेक्षस्यैव क्षयोपशमस्य प्रबोधात् । जीव एव च तदुपलब्धा वस्तूपलब्धा ॥ १८९३ ॥

जीवस्य, इन्द्रियाणां चाभेद एवेति चेत् । नैवम् । कुतः ? इत्याह—

---

१ अथवा यदिन्द्रियाणां प्रत्यक्षं किं तदेव प्रत्यक्षम् ? । उपचारमात्रतस्तत् प्रत्यक्षमनिन्द्रियं तथ्यम् ॥ १८९२ ॥

२ मूर्तादिभावतो नोपलब्धिमन्तीन्द्रियाणि कुम्भ इव । उपलम्भद्वाराणि तानि जीवस्तदुपलब्धा ॥ १८९३ ॥

तंदुवरमे वि सरणओ तव्वावारे वि नोवलंभाओ । इंदियभिन्नो नाया पचगवक्खोवलद्धा वा ॥ १८९४ ॥

गा० इन्द्रियेभ्यो भिन्ना 'नाय त्ति' ज्ञाता जीवः, तदुपरमेऽपीन्द्रियोपरमेऽपि तद्द्वारोपलब्धार्थानुस्मरणात्, तद्व्यापारेऽपीन्द्रियव्या-

८८॥ पारेऽप्यन्यमनस्कतायामनुपलम्भात्; यथा पञ्चभिर्गवाक्षैरुपलब्धा वस्तूपलम्भकस्तेभ्यो भिन्न इति ॥ १८९४ ॥

अथेन्द्रियमप्रत्यक्षमतीन्द्रियप्रत्यक्षात् बहु पश्यति । तदयुक्तम् । कुतः ? इत्याह—

जो पुण अणिंदिउ च्चिय जीवो सव्वप्पिहाणविगमाओ । सो सुबहुयं वियाणइ अवणीयघरो जहा दट्ठा॥१८९५॥

यः पुनरनिन्द्रिय एव केवलज्ञानसंपन्नो जीवः स इन्द्रियज्ञानवतो जीवात् सुबहु विजानातीति प्रतिज्ञा, सर्वपिधानविगमात्— सर्वावरणक्षयादित्यर्थः, यथा पञ्चगवाक्षगृहस्थितपुरुषात् सर्वथाऽपनीतगृहः सर्वत एवाऽऽकाशीकृतप्रदेशे स्थितो द्रष्टा पुरुष इति ॥ १८९५ ॥

अपिच, इन्द्रियजं ज्ञानं न भवत्येव प्रत्यक्षम् । कुतः ? इत्याह—

न हि पच्चक्खं धम्मंतरेण तद्धम्ममेत्तगहणाओ । कयगत्तओ व सिद्धी कुंभाणिच्चत्तमेत्तस्स ॥ १८९६ ॥

न भवति प्रत्यक्षम् 'इन्द्रियजं ज्ञानम्' इति प्रतिज्ञाऽभ्युपगम्यते । चक्षुरादीन्द्रियस्य रूपादिपरिच्छेदशक्तिविशेषरूपेण धर्मान्तरेण हेतुभूतेन तस्यानन्तधर्मात्मकस्य वस्तुनो यद् रूपादिकमेकं धर्ममात्रं तस्य ग्रहणादिति हेतुः । किं वत् यथा न प्रत्यक्षम् ? इत्याह— यथा कृतकत्वाद् घटानित्यत्वमात्रसिद्धिलक्षणमनुमानमित्येष दृष्टान्तः । इह च यथा परस्मात् साध्यसिद्धौ नानुमानं प्रत्यक्षम्, तथेन्द्रियजमपि विज्ञानमित्येतावान् भावार्थ इति ॥ १८९६ ॥

प्रकारान्तरेणापीन्द्रियजज्ञानस्याप्रत्यक्षतां साधयन्नाह—

पुंव्वोवलद्धसंबंधसरणओ वानलो व्व धूमाओ । अहव निमित्तंतरओ निमित्तमक्खस्स करणाइं ॥ १८९७ ॥

---

१ तदुपरमेऽपि स्मरणात् तद्व्यापारेऽपि नोपलम्भात् । इन्द्रियभिन्नो ज्ञाता पञ्चगवाक्षोपलब्धेव ॥ १८९४ ॥

२ यः पुनरनिन्द्रिय एव जीवः सर्वपिधानविगमात् । स सुबहुकं विजानात्यपनीतगृहो यथा द्रष्टा ॥ १८९५ ॥

३ न हि प्रत्यक्षं धर्मान्तरेण तद्धर्ममात्रग्रहणात् । कृतकत्वत इव सिद्धिः कुम्भानित्यत्वमात्रस्य ॥ १८९६ ॥

४ पूर्वोपलब्धसम्बन्धस्मरणतो वाऽनल इव धूमात् । अथवा निमित्तान्तरतो निमित्तमक्षस्य करणानि ॥ १८९७ ॥

'वा' इत्यथवा, न प्रत्यक्षमिन्द्रियजं ज्ञानमिति सैव प्रतिज्ञा, पूर्वोपलब्धश्चासौ संबन्धश्च पूर्वोपलब्धसंबन्धस्तत्स्मरणाज्जायमानत्वात्, धूमादनलज्ञानवत्; तथाहि– 'घटोऽयं, पूर्वसंकेतकाल एवंभूत एव पदार्थे प्रत्यायिताभिज्ञपुरुषाद् घटसंकेतस्य मया गृहीतत्वात्' इति पूर्वोपलब्धसंबन्धस्मरणादेव सर्वस्यापि घटादिग्राहकमिन्द्रियज्ञानमुपजायते; अन्यथा नालिकेरद्वीपाद्यायातस्याप्यविशेषेणैतत् स्यात्। अभ्यास-पाटवादिभ्यश्चाशुकारितयेन्द्रियज्ञानप्रवृत्तेः सर्वत्रैतद् न लक्ष्यत इति। अथवा, प्रत्यक्षमिन्द्रियजं ज्ञानम्, पूर्वप्रतिपादितव्युत्पत्त्याऽक्षस्य जीवस्य स्वव्यतिरिक्तनिमित्तविशेषाज्जायमानत्वात्, धूमादग्निज्ञानवत्। स्वव्यतिरिक्तानि च निमित्तान्यक्षस्य जीवस्य करणानीन्द्रियाणि मन्तव्यानि। यच्च प्रत्यक्षं न तज्जीवस्य निमित्तान्तराज्जायते, किन्तु जीवस्तत्र साक्षादेव ज्ञेयं पश्यति, यथाऽवधि-मनःपर्याय-केवलज्ञानेष्विति ॥ १८९७ ॥

अत एवाह—

[1]केवल-मणो-हिरहियस्स सव्वमणुमाणमेत्तयं जम्हा। नारगसब्भावम्मि य तदत्थि जं तेण ते संति ॥१८९८॥

केवल-मनःपर्याया-ऽवधिज्ञानरहितस्य प्रमातुः संबन्धि सर्वमपि ज्ञानं यस्मादनुमानमात्रमेव, परोक्षार्थविषयत्वात्। केवलादिज्ञानत्रयं तु वस्तुसाक्षात्कारित्वात् प्रत्यक्षम्। तदेवमनुमानं प्रत्यक्षं च यस्माद् नारकसद्भावे साध्ये विद्यत एव, तेन ते नारकाः सन्तीति प्रतिपद्यस्व। तत्र प्रत्यक्षं मदीयमेव केवलज्ञानम् ॥ १८९८ ॥

अनुमानं त्विदम्—

[2]पावफलस्स पगिट्ठस्स भोइणो कम्मओऽवसेस व्व। सन्ति धुवं तेऽभिमया नेरइया, अह मई होज्जा ॥१८९९॥

अच्चत्थदुक्खिया जे तिरिय-नरा नारग त्ति तेऽभिमया। तं न जओ सुरसोक्खप्पगरिससरिसं न तं दुक्खं ॥१९००॥

प्रकृष्टस्य पापफलस्य भोगिनः केचिद् ध्रुवं सन्ति, 'कम्मउ त्ति' कर्मफलत्वात् तस्येत्यर्थः, अवशेषवदिति– यथा जघन्य-मध्यमपापफलभोगिनः शेषास्तिर्यङ्-नरा विद्यन्त इत्यर्थ इति दृष्टान्तः। 'तेऽभिमया नेरइय त्ति' ये प्रकृष्टपापफलभोगिनस्ते 'नारकाः

---

1 केवल-मनो-ऽवधिरहितस्य सर्वमनुमानमात्रक यस्मात्। नरकसद्भावे च तदस्ति यत् तेन ते सन्ति ॥१८९८॥

2 पापफलस्य प्रकृष्टस्य भोगिनः कर्मतोऽवशेष इव। सन्ति ध्रुव तेऽभिमता नैरयिका, अथ मतिर्भवेत् ॥१८९९॥

अत्यर्थंदु खिता ये तिर्यग्-नरा नारका इति तेऽभिमता। तद् न यत सुरसौख्यप्रकर्षसदृश न तद् दु खम् ॥ १९००॥

इत्यभिमताः । अथ परस्यैवंभूता मतिर्भवत्- अत्यर्थं दुःखिता ये तिर्यग्मनुष्यास्त एवोत्कृष्टपापफलभोगित्वाद् नारकव्यपदेशभाजो भविष्यन्ति, किमदृष्टनारककल्पनया ? इति । तदेतद् न, यतोऽतिदुःखितानामपि तिर्यग्-मनुष्याणां यद् दुःखं तदमरसौख्यप्रकर्षसदृशं प्रकर्षवद् न भवति । इदमुक्तं भवति- येषामुत्कृष्टपापफलभागस्तेषां संभवद्भिः सर्वैरपि प्रकारैर्दुःखेन भवितव्यम्, न चैवमतिदुःखितानामपि तिर्यगादीनां दृश्यते, आलोक-तरुच्छाया-शीतपवन-सरित्-सरः-कूपजलादिसुखस्पर्शादिदुःखितेष्वपि तेषु दर्शनात्- छेदन-भेदन-पाचन-दहन-दम्भन-वज्र-कण्टक-शिलास्फालनादिभिश्च नरकप्रसिद्धैः प्रकारैर्दुःखस्यादर्शनात्, इत्यादि प्रागुक्तानुसारेण स्वयमेवाभ्यूह्य वाच्यमिति । आगमार्थश्चायमवगन्तव्य इति ।

"सततमनुबद्धमुक्तं दुःखं नरकेषु तीव्रपरिणामम् । तिर्यक्ष्वुष्ण-भय-क्षुत्-तृडादिदुःखं सुखं चाल्पम् ॥ १ ॥

सुख-दुःखे मनुजानां मनः-शरीराश्रये बहुविकल्पे । सुखमेव तु देवानामल्पं दुःखं तु मनसि भवम् ॥ २ ॥"

इति ॥ १८९९ ॥ १९०० ॥

प्रागनकम्पोऽभिहितानुमानतोऽपि नारकान् साधयितुमाह—

सच्चं चेदमकंपिय ! मह वयणाओऽवसेसवयणं व । सव्वण्णुत्तणओ वा अणुमयसव्वण्णुवयणं व ॥ १९०१ ॥

'नारकाः सन्ति' इति सत्यमकम्पित ! इदम्, मद्वचनत्वात्, यथाऽवशेषं स्वसंशयादिविषयं मद्वचनम् । अथवा, 'सर्वज्ञवचनत्वात्' इत्येव हेतुर्वक्तव्यः, त्वदनुमतमनु-जैमिन्यादिसर्वज्ञवचनवदिति ॥ १९०१ ॥

अपि च,

भय-राग-दोस-मोहाभावाओ सच्चमणइवाइं च । सव्वं चिय मे वयणं जाणयमज्झत्थवयणं व ॥१९०२॥

प्रागनेकधा व्याख्यातेयम् ॥ १९०२ ॥

अकम्पिताभिप्रायमाशङ्क्यात्मनि सर्वज्ञतादिसाधनाय भगवानाह—

---

१ सत्यं चेदमकम्पित ! मम वचनादवशेषवचनमिव । सर्वज्ञत्वतो वाऽनुमतसर्वज्ञवचनमिव ॥ १९ । १ ॥ २ गाथा १५७४ ।

किह सव्वण्णु त्ति मई पच्चक्खं सव्वसंसयच्छेया । भय-रोग-दोसरहिओ तल्लिंगाभावओ सोम्म !॥१९०३॥

इयमपि व्याख्यातार्था । यदपि "नह वै प्रेत्य नारकाः सन्ति" इत्यादौ नारकाभावः शङ्क्यते भवता, तदप्ययुक्तम्, यतोऽयमत्राभिप्रायो मन्तव्यः– न खलु प्रेत्य परलोके मेर्वादिवच्छाश्वताः केचनाप्यवस्थिता नारकाः सन्ति, किन्तु य इहोत्कृष्टं पापमर्जयति, स इतो गत्वा प्रेत्य नारको भवति, अतः केनापि तत्पापं न विधेयं येन प्रेत्य नारकैर्भूयते । तदेवं छिन्नस्तत्संशयो भगवता ॥१९०३॥

ततः किं कृतवानसौ ? इत्याह—

[2]छिन्नम्मि संसयम्मी जिणेण जर-मरणविप्पमुक्केणं । सो समणो पव्वइओ तिहि ओ सह खंडियसएहिं ॥१९०४॥

सुबोधा ॥ इति विंशतिगाथार्थः ॥ १९०४ ॥

## ॥ इत्यष्टमो गणधरवादः समाप्तः ॥

अथ नवमगणधरवक्तव्यतामभिधित्सुराह—

[3]ते पव्वइए सोउं अयलभाया आगच्छई जिणसगासं । वच्चामि ण वंदामी वंदित्ता पज्जुवासामि ॥१९०५॥

गतार्था, नवरमचलभ्राता द्विजोपाध्यायो नवमो गणधर इति ॥ १९०५ ॥

[4]आभट्ठो य जिणेणं जाइ-जरा-मरणविप्पमुक्केणं । नामेण य गोत्तेण य सव्वण्णू सव्वदरिसी णं ॥१९०६॥

तथैव ॥ १९०६॥

आभाष्य ततः किमुक्तवान् ? इत्याह—

[5]किं मण्णे पुण्ण-पावं अत्थि नत्थि त्ति संसओ तुज्झ । वेयपयाण य अत्थं न याणसी तेसिमो अत्थो ॥१९०७॥

---

१ कथं सर्वज्ञ इति मतिः प्रत्यक्षं सर्वसंशयच्छेत्ता । भय-रोग-दोषरहितस्तल्लिङ्गाभावतः सौम्य ! ॥ १९०३ ॥

२ छिन्ने संशये जिनेन जरा-मरणविप्रमुक्तेन । स श्रमणः प्रव्रजितस्त्रिभिस्तु सह खण्डिकशतैः ॥ १९०४ ॥

३ तान् प्रव्रजितान् श्रुत्वाऽचलभ्राताऽऽगच्छति जिनसकाशम् । व्रजामि वन्दे वन्दित्वा पर्युपासे ॥ १९०५ ॥ ४ गाथा १६०१ ।

५ किं मन्यसे पुण्य-पापे स्तो न स्त इति संशयस्तव । वेदपदानां चार्थं न जानासि तेषामयमर्थः ॥ १९०७ ॥

हे आयुष्मन्नचलभ्रातः ! त्वमेव मन्यसे– किं पुण्यं पापं स्तो न वा ? इति । अयं चानुचितः संशयः, यस्माद् विरुद्धवेदपदनिबन्धनो विरुद्धदर्शनश्रुतिनिबन्धनश्च तव वर्तते । तत्र वेदपदानि तावत्– "पुरुष एवेदं ग्निं सर्वम्-" इत्यादि यथा द्वितीयगणधरे तथा वाच्यानि । तेषां चार्थं त्वं न जानासीत्याद्यपि तथैव व्याख्येयमिति ॥ १९०७ ॥

अत्र भाष्यकारः पूर्वपक्षं मपञ्चयन्नाह—

मैण्णसि पुण्णं पावं साहारणमहव दो वि भिन्नाइं । होज्ज न वा कम्मं चिय सभावओ भवपवञ्चोऽयं॥१९०८॥

इह केषाञ्चित् तीर्थिकानामयं भवाद'– 'पुण्यमेवैकमस्ति न पापम्' । अन्ये त्वाहुः– 'पापमेवैकमस्ति न तु पुण्यम्' । अपरे तु वदन्ति– 'उभयमप्यन्योन्यानुविद्धस्वरूपं मेचकमणिकल्पं संमिश्रसुख-दुःखाख्यफलहेतुः साधारणं पुण्यपापाख्यमेकं वस्तु' इति । अन्ये तु प्रतिपादयन्ति– स्वतन्त्रमुभयं विविक्तसुख-दुःखकारणं 'होज्ज पि' भवेदिति । अन्ये पुनराहुः– 'मूलतः कर्मैव नास्ति, स्वभावसिद्धः सर्वोऽप्ययं जगत्प्रपञ्चः' । भवस्त्वमप्येतान् पञ्च विकल्पान् मन्यसे । एतेषां च विकल्पानां परस्परविरुद्धत्वात् संशयदोलामारूढोऽसि त्वमिति ॥ १९०८ ॥

ननु येषां पुण्यमेवैकमस्ति, न तु पापम् , तन्मते कथं कस्यापि दुःखोपपत्तिः ? इत्याह—

पुँण्णुक्करिसे सुभया तरतमजोगावगरिसओ हाणी । तस्सेव खए मोक्खो पत्थाहारोवमाणाओ ॥ १९०९ ॥

पुनातीति पुण्यं तस्योत्कर्षलेशतो लेशतम इष्टो शुभता भवति, सुखस्यापि क्रमशो वृद्धिर्भवति तावत्, यावदुत्कृष्टं स्वर्गसुखमित्यर्थः । तस्यैव पुण्यस्य तर तमयोगापकर्षतो हानिः सुखस्य– दुःखं भवति । इदमुक्तं भवति– यथा यथा पुण्यमपचीयते तथा तथा जीवानां क्रमेण दुःखमुत्पद्यते, यावत् सर्वप्रकर्षभाक् नरकदुःखम् । तस्यैव च पुण्यस्य सर्वथा क्षये मोक्ष इति । एतच्च सर्वं पथ्याहारोपमानाद् भावनीयम् ; तथाहि– यथा पथ्याहारस्य क्रमेण वृद्धावारोग्यवृद्धिस्तथा पुण्यवृद्धौ सुखवृद्धिः, यथा च पथ्याहारस्य क्रमेण परिहारे सरोगता भवति, एवं पुण्यापचये दुःखोत्पत्तिः; सर्वथा पथ्याहारपरिहारे च मरणवत् पुण्यक्षये मोक्ष इति ॥ १९०९ ॥

केवलपापाभ्युपगमे सुखसंभवः कथम् ? इत्याह—

---

१ मन्यसे पुण्यं पापं साधारणमथवा द्वे अपि भिन्ने । भवेद् न वा कर्मैव स्वभावतो भवप्रपञ्चोऽयम् ॥ १९०८ ॥

२ पुण्योत्कर्षे शुभता तरतमयोगापकर्षतो हानिः । तस्यैव क्षये मोक्षः पथ्याहारोपमानात् ॥ १९०९ ॥

पावुक्करिसेऽहमया तरतमजोगावगरिसओ सुभया । तस्सेव खए मोक्खो अपत्थभत्तोवमाणाओ ॥१९१०॥

इहापथ्याहारोपमानाद् वैपरीत्येन भावना कार्या । तथाहि– यथा क्रमेणापथ्यवृद्धौ रोगवृद्धिः, तथा पांशयत्यात्मानं मलिनयतीति पापं, तस्य वृद्धौ सुखवृद्धिरूपाऽधमता मन्तव्या– क्रमेण दुःखं वर्धते, यावदुत्कृष्टं नारकदुःखम् । यथा चापथ्यत्यागात् क्रमेणारोग्यवृद्धिः, तथा क्रमेण पापस्यापकर्षात् सुखस्य वृद्धिः, यावदुत्कृष्टं सुरसौख्यम् । यथा चापथ्याहारस्य सर्वथा परित्यागात् परमारोग्यमुपजायते, एवं सर्वपापक्षये मोक्ष इति ॥ १९१० ॥

अथ साधारणं पुण्यपापाख्यमेकमेव संकीर्णं वस्त्विति तृतीयविकल्पं भावयन्नाह—

साहारणवण्णादि व अह साहारणमहेगमत्ताए । उक्करिसा-वगरिसओ तस्सेव य पुण्णपावक्खा ॥१९११॥

'अह साहारणमिति' अथ साधारणं संकीर्णपुण्यपापाख्यं वस्तु भाव्यत इत्यर्थः । कथंभूतं पुनरिदमवगन्तव्यम् ? इत्याह– 'साहारणवण्णादि व त्ति' यथा साधारणं तुल्यं हरितालगुलिकादीनामन्यतरन्मीलितं वर्णकद्वयम्; आदिशब्दाद् यथा मेचकमणिः, नरसिंहादिर्वा, तथेदमपि पुण्यपापाख्यं संकीर्णमेकं वस्त्वित्यर्थः । ननु यद्येकं वस्त्विदम्, तर्हि पुण्यं पापं चेति परस्परविरोधिवस्तुविषयमाख्याद्वयं कथं लभते ? इत्याह– 'अहेगमत्ताए इत्यादि' अथ तस्यैवैकस्य संकीर्णपुण्यपापाख्यस्य वस्तुन एकया पुण्यमात्रया– एकेन पुण्यांशेनेत्यर्थः, उत्कर्षतो वृद्धौ सत्यां पुण्याख्या प्रवर्तते; एकया तु पापमात्रया– एकेन पापांशेनेत्यर्थः, उत्कर्षतो वृद्धौ सत्यां पापाख्या प्रवर्तते । अपकर्षेऽपि पुण्यांशस्य पापाख्या प्रवर्तते, पापांशस्य त्वपकर्षे पुण्याख्या प्रवर्तत इति ॥ १९१० ॥ १९११ ॥

चतुर्थं पञ्चमं च विकल्पमधिकृत्याह—

एवं चिय दो भिन्नाइं होज्ज, होज्ज व सभावओ चेव । भवसंभूई, भण्णइ न सभावाओ जओऽभिमओ ॥ १९१२ ॥

होज्ज सभावो वत्थुं निक्कारणया व वत्थुधम्मो वा । जउ वत्थु णत्थि तओऽणुवलद्धीओ खपुप्फं व ॥ १९१३ ॥

एवमेव केपाञ्चिद् मतेन द्वे अपि भिन्ने स्वतन्त्रे स्यातां पुण्य-पापे, तत्कार्यभूतयोः सुख-दुःखयोर्यौगपद्येनानुभवाभावात् ।

१ पापोत्कर्षेऽधमता तरतमयोगापकर्षत शुभता । तस्यैव क्षये मोक्षोऽपथ्यभक्तोपमानात् ॥ १९१० ॥

२ साधारणवर्णादीवाथ साधारणमथैकमात्रया । उत्कर्षा-ऽपकर्षतस्तस्यैव च पुण्यपापाख्या ॥ १९११ ॥

३ एवमेव द्वे भिन्ने भवेतां, भवेद् वा स्वभावत एव । भवसंभूति, भण्यते न स्वभावाद् यतोऽभिमत ॥ १९१२ ॥ ४ गाथा १७८६ ।

अतोऽनेनैव भिन्नकार्यदर्शनेन तत्कारणभूतयोः पुण्य-पापयोर्भिन्नताऽनुमीयत इति । 'होज्ज वेत्यादि' अथवा स्वभावत एव विनापि पुण्य-पापाभ्यां भवसंभूतिः- भववैचित्र्यस्य सम्भवः कैश्चिदिष्यते । तदेवं दर्शिताः पञ्चापि पुण्य-पापविषया विकल्पाः । एतेषु

गा० १९१४॥ भ्रमितमनोभिः संशयो न कर्तव्यः, एकस्यैव चतुर्थविकल्पस्यादेयत्वात्, शेषाणां चानादेयत्वात् । अत एव प्रत्यासत्तिन्यायमङ्गीकृत्य पञ्चमविकल्पं तावद् दूषयितुमाह- 'भण्णईत्यादि' भण्यतेऽत्रोत्तरम्- न स्वभावतो भवसंभूतिः, यतः स्वभावो वस्तुरूपो वाभिमतो भवदिति द्वितीयगाथायां संबन्धः, निष्कारणता वा, वस्तुधर्मो वा स्वभावोऽभिमतो भवेत् ? इति त्रयो विकल्पाः । तत्र यदि वस्तु रूपोऽयमिति प्रथमो विकल्पः, तर्हि तकोऽसौ स्वभावो नास्ति, अनुपलम्भात्, खपुष्पवदिति ॥ १९१२ ॥ १९१३ ॥

अथानुपलभ्यमानोऽप्यस्त्यसावित्याशङ्कयाह—

अच्चंतमणुवलद्धो वि अह तओ अत्थि नत्थि किं कम्मं ? । हेऊ व तदत्थित्ते जो ननु कम्मस्स वि स एव ॥१९१४॥

कम्मस्स वाभिहाणं होज्ज सभावो त्ति होउ को दोसो ? । पइनिययागाराओ न य सो कत्ता घडस्सेव ॥ १९१५ ॥

मुत्तो अमुत्तो व तओ जइ मुत्तो तोऽभिहाणओ भिन्नो । कम्म त्ति सहावो त्ति य जइ वाऽमुत्तो न कत्ता तो ॥१९१६॥

देहाणं वोम पिव, जुत्ता कज्जाइओ य मुत्तिमया । अह सो निक्कारणया तो खरसिंगादओ होंतु ॥१९१७॥

अह वत्थुणो स धम्मो परिणामो तो स कम्म-जीवाणं । पुन्ने-यराभिहाणो कारण-कज्जाणुमेओ सो ॥१९१८॥

किरियाण कारणओ देहाईण च कज्जभावाओ । कम्मं मदभिहियं ति य पडिवज्ज तमग्गिभूइ व्व ॥१९१९॥

त चिय देहाईण किरियाण पि य सुभाऽसुभत्ताओ । पडिवज्ज पुण्णपावं सहावओ भिन्नजाईयं ॥१९२०॥

---

१ गाथा १७८० । २ कर्मणो वाभिधानं भवेत् स्वभाव इति भवतु को दोषः ? । प्रतिनियताकाराद् न च स कर्ता घटस्येव ॥ १९१५ ॥
मूर्तोऽमूर्तो वा सको यदि मूर्तस्ततोऽभिधानतो भिन्नः । कर्मेति स्वभाव इति च यदि वाऽमूर्तो न कर्ता ततः ॥ १९१६ ॥
देहानां व्योमेव युक्ताः कार्यादितश्च मूर्तिमत्ता । अथ स निष्कारणता ततः खरशृङ्गादयो भवन्तु ॥ १९१७ ॥
अथ वस्तुनः स धर्मः परिणामस्ततः स कर्म-जीवयोः । पुण्ये-तराभिधानः कारण-कार्यानुमेयः सः ॥ १९१८ ॥
क्रियाणां कारणतो देहादीनां च कार्यभावात् । कर्म मदभिहितमिति च प्रतिपद्यस्व तमग्निभूतिरिव ॥ १९१९ ॥
तदेव देहादीनां क्रियाणामपि च शुभा ऽशुभत्वात् । प्रतिपद्यस्व पुण्य-पापे स्वभावतो भिन्नजातीये ॥ १९२० ॥

एताश्च गाथाः मायोऽग्निभूतिगणधरवादे व्याख्याता एव, सुगमाश्च । नवरं 'कारण-कज्जाणुमेओ सो त्ति' स च जीव-कर्मणोः पुण्य-पापाभिधानः परिणामः कारणेन कार्येण चाऽनुमीयते– कारणानुमानात् कार्यानुमानाच्च गम्यत इत्यर्थः । एतदेवानुमानद्वयमाह– 'किरियाणं कारणओ इत्यादि' दानादिक्रियाणां हिंसादिक्रियाणां च कारणत्वात् कारणरूपत्वादस्ति तत्फलभूतस्तत्कार्यरूपपुण्य-पापात्मको जीव-कर्मपरिणामः, यथा कृष्यादिक्रियाणां शालि-यव-गोधूमादिकम् ; उक्तं च––

"समासु तुल्य विषमासु तुल्य सतीष्वसच्चाप्यसतीषु सच्च । फल क्रियास्वित्यथ यन्निमित्त तद् देहिना सोऽस्ति नु कोऽपि धर्म ॥ १ ॥"

एतत् कारणानुमानम् । 'देहाईणमित्यादि' देहादीनां कारणमस्ति, कार्यरूपत्वात् तेषाम् , यथा घटस्य मृद् दण्ड-चक्र-चीवरादिसामग्रीकलितः कुलालः । न च वक्तव्यम्– दृष्ट एव माता-पित्रादिकस्तेषां हेतुः, दृष्टहेतुसाम्येऽपि सुरूपे-तरादिभावेन देहादीनां वैचित्र्यदर्शनात् , तस्य चादृष्टकर्माख्यहेतुमन्तरेणाभावात् । अत एव पुण्य-पापभेदेन कर्मणो द्वैविध्यम् , शुभदेहादीनां पुण्यकार्यत्वात् , इतरेषां तु पापफलत्वात् ; उक्तं च—

" इह दृष्टहेत्वसभविकार्यविशेषात् कुलालयत्न इव । हेत्वन्तरमनुमेय तत् कर्म शुभा-ऽशुभ कर्तु ॥ १ ॥ "

एतत् कार्यानुमानम् । तथा, मदभिहितमिति च कृत्वाऽग्निभूतिवत् त्वमपि कर्म प्रतिपद्यस्व, सर्वज्ञवचनप्रामाण्यादित्यर्थः । तदपि पुण्य-पापविभागेन विभक्तं प्रतिपद्यस्व, देहादीनां तत्कार्याणां क्रियाणां च तत्कारणभूतानां शुभा-ऽशुभत्वेन तद्द्वैविध्यदर्शनादिति ॥ १९१४ ॥ १९१५ ॥ १९१६ ॥ १९१७ ॥ १९१८ ॥ १९१९ ॥ १९२० ॥

पुनरपि पुण्य-पापयोः साधनाय प्रमाणमाह—

[1]सुह-दुक्खाणं कारणमणुरूवं कज्जभावओऽवस्सं । परमाणवो घडस्स व कारणमिह पुण्ण-पावाइं ॥१९२१॥

अस्त्यवश्यं सुख-दुःखयोरनुरूपं कारणम्, कार्यत्वात् तयोः, यच्चेह कार्यं तस्यानुरूपं कारणं भवत्येव, यथा घटस्य परमाणवः, तच्च तयोरिहानुरूपं कारणं सुखस्य पुण्यं, दुःखस्य तु पापमिति ॥१९२१॥

प्रेरकः प्राह—

---

१ सुख-दुःखयोः कारणमनुरूप कार्यभावतोऽवश्यम् । परमाणवो घटस्येव कारणमिह पुण्य-पापे ॥ १९२१ ॥

सुह-दुक्खकारणं जइ कम्मं कज्जस्स तदणुरूवं च । पत्तमरूवं तं पि हु अह रूविं नाणुरूवं तो ॥१९२२॥[1]

विशेषा० ॥७९६॥ ननु यदि सुख-दुःखयोः पुण्य पापात्मकं कर्म कारणम्, तच्च यदि कार्यस्य सुख-दुःखरूपस्यानुरूपं सदृशमिष्यते, तर्हि सुख दुःखयोरात्मपरिणामस्यनारूपत्वात् तदपि पुण्य-पापात्मकं कर्म तदनुरूपतयाऽरूपं प्राप्नोति । अथ रूपवत्, तर्हि नानुरूपं तत्, मूर्तत्वेन विलक्षणत्वादिति ॥१९२२॥

अत्रोत्तरमाह—

नहि सव्वहाणुरूवं भिन्नं वा कारणं, अह मयं ते । किं कज्ज-कारणत्तणमहवा वत्थुत्तणं तस्स ? ॥१९२३॥[2]

न हि सर्वथा कार्यानुरूपं कारणमिष्यते, येन सुख-दुःखवत् कर्मणोऽप्यरूपत्वं प्रेर्यते । नाप्येकान्तेन सर्वथा कारणं कार्याद् भिन्नमेवेष्यम् । 'अह मयं ते त्ति' अथ ते तवैतद् मतम्— एकान्तेन सर्वैरपि धर्मैः कारणं कार्यानुरूपमेव, भिन्नं वाऽननुरूपमेवेति; तर्हि सर्वथाऽनुरूपत्वे एकस्य कारणत्वेऽपरस्यापि कारणत्वात्, एकस्य च कार्यत्वेऽन्यस्यापि कार्यत्वात् किं तयोः कार्य-कारणत्वम् ?— न किञ्चित्, द्वयोरपि कारणत्वात्, कार्यत्वाद् वेति । अथैकान्तभेदेऽभ्युपगम्यमाने कार्यस्य वस्तुत्वे किं नाम तस्य कारणस्य वस्तुत्वम् ?— न किञ्चित्, द्वयोरपि वस्तुत्वं सर्वथा भेदहानिप्रसङ्गादिति । तस्माद् नैकान्तेनानुरूपता, अननुरूपता वा कार्य कारणयोः ॥१९२३॥

किं तर्हि ?,

सव्वं तुल्लातुल्लं जइ तो कज्जाणुरूवया केयं ? । जं सोम्म ! सपज्जाओ कज्जं परपज्जओ सेसो ॥१९२४॥[3]

न केवलं कार्य-कारणे एव तुल्याऽतुल्यरूपे, किन्तु सकलमपि त्रिभुवनान्तर्गतं वस्तु परस्परं तुल्याऽतुल्यरूपमत्र, न पुनः किञ्चित् कस्याप्येकान्तेन तुल्यमतुल्यं वा । लब्धावकाशः परः प्राह— 'जईत्यादि' यद्येवम्, तत केयं कार्यानुरूपता कारणस्य विशेषता ऽन्विष्यते, यनोच्यते— 'सुह दुक्खाण कारणमणुरूवं' इत्यादि ?[4] । यदि हि किञ्चिदेकान्तेनानुरूपं स्यात् तदर्थं यत्नं युज्यते, यदा त्वेकान्ततो न किञ्चिदनुरूपम्, नाप्यननुरूपम्; किन्तु सर्वं सर्वेण तुल्या ऽतुल्यरूपमेव, तदा किमनेन विशेषणेन ? । अत्रोच्यते— 'जं

---

१ सुख-दुःखकारणं यदि कर्म कार्यस्य तदनुरूपं च । प्राप्तमरूपं तदपि खलु अथ रूपि नानुरूपं ततः ॥ १९२२ ॥

२ नहि सर्वथाऽनुरूपं भिन्नं वा कारणं अथ मतं ते । किं कार्य-कारणत्वमथवा वस्तुत्वं तस्य ? ॥ १९२३ ॥

३ सर्वं तुल्याऽतुल्यं यदि ततः कार्यानुरूपता केयम् ? । यत् सौम्य ! स्वपर्यायः कार्यं परपर्यायः शेषः ॥ १९२४ ॥  ४ गाथा १९२१ ।

मित्यादि' सौम्य ! तुल्या-ऽतुल्यत्वे सर्वगतेऽपि यद् यस्मात् कारणस्य कार्यं स्वपर्यायः, तस्मात् कारणं कार्यस्येहानुरूपमुच्यते, शेषस्त्वकार्यरूपः सर्वोऽपि पदार्थः कारणस्य परपर्यायः, इति तं प्रति विवक्षितं कारणमसमानरूपमभिधीयते । आह– ननु कथं प्रस्तुते सुख-दुःखे कारणस्य स्वपर्यायः ? । उच्यते– जीव-पुण्यसंयोगः सुखस्य कारणम्, तस्य च सुखं पर्याय एव, दुःखस्यापि जीव-पापसंयोगः कारणम्, अतस्तस्यापि दुःखं पर्याय एव, यथा च सुखं शुभं, कल्याणं, शिवमित्यादीन् व्यपदेशाँल्लभते तथा तत्कारणभूतं पुण्यस्कन्धद्रव्यमपि; यथा च दुःखमशुभम्, अकल्याणम्, अशिवमित्यादिसंज्ञाः प्राप्नोति तथा तत्कारणभूतं पापद्रव्यमपि, इति विशेषतोऽत्र पुण्य-पापे सुख दुःखयोरनुरूपकारणत्वेनोक्ते इति ॥ १९२४ ॥

अथ परः मेर्यं विकीर्षुस्तदवकाशहेतोः पृच्छति—

[1]किं जह मुत्तममुत्तस्स कारणं तह सुहाईणं कम्मं । दिट्ठं सुहाइकारणमन्नाइ जहेह तह कम्मं ? ॥ १९२५ ॥

किं यथा मूर्तं नीलादिकममूर्तस्य स्वप्रतिभासिज्ञानस्य कारणं हेतुस्तथा सुख-दुःखयोः पुण्य-पापात्मकं कर्मापि मूर्तमेव सत् कारणम्, यथा प्रत्यक्षत एव दृष्टमन्नादिकम्; आदिशब्दात् स्रक्-चन्दना-ऽङ्गना-ऽहि-विष-कण्टकादिकमिह सुख-दुःखयोर्मूर्तं सत् कारणं तद्वत् कर्मापि तयोरिति भावार्थः ? ॥ १९२५ ॥

ततः किम् ? इति चेत् । उच्यते—

[2]होउ तयं चिय किं कम्मणा, न जं तुल्लसाहणाणं पि । फलभेदओ सोऽवस्सं सकारणो कारणं कम्मं ॥१९२६॥

ननु तदेव दृष्टमन्नादिकं वस्तु तर्हि सुखादेः कारणमस्तु, किमदृष्टेन तेन कर्मणा परिकल्पितेन, अतिप्रसङ्गात् ? । तदेतद् न, यद् यस्मात् तुल्यान्यन्नादीनि साधनानि येषां ते तुल्यसाधनाः पुरुषास्तेषामपि फले सुख-दुःखलक्षणे कार्यभेदः फलभेदो महान् दृश्यते, तुल्येऽप्यन्नादिके भुक्ते कस्याप्याह्लादः, अन्यस्य तु रोगाद्युत्पत्तिर्दृश्यत इत्यर्थः । यश्चेत्थ तुल्यान्नादिसाधनानामपि फलभेदः, सोऽवश्यमेव सकारणः, निष्कारणत्वे नित्यं सत्त्वा-ऽसत्त्वप्रसङ्गात् । यच्च तत्कारणं तददृष्टं कर्म, इति न तत्कल्पनाऽऽनर्थ्यमिति ॥ १९२६ ॥

---

१ किं यथा मूर्तममूर्तस्य कारणं तथा सुखादीनां कर्म । दृष्टं सुखादिकारणमन्नादि यथेह तथा कर्म ? ॥ १९२५ ॥

२ भवतु तदेव किं कर्मणा, न यत् तुल्यसाधनानामपि । फलभेदतः सोऽवश्यं सकारणः कारणं कर्म ॥ १९२६ ॥

मूर्तं च तत् कर्म । कुतः ? इत्याह—

[1]एत्तो च्चिय तं मुत्तं मुत्तबलाहाणओ जहा कुम्भो । देहाइकज्जमुत्ताइओ व्व भणिए पुणो भणइ ॥ १९२७ ॥

अत एव तुल्यसाधनानां कर्मनिमित्तः फलभेदः, अत एवोच्यते— मूर्तं कर्म, मूर्तस्य देहादेर्बलाधानकारित्वात्, कुम्भवत्, यथा निमित्तमात्रभावित्वेन घटो दहादीनां बलमाधत्ते, एवं कर्मापि, अतो मूर्तमित्यर्थः । अथवा, मूर्तं कर्म, मूर्तेन स्रक्-चन्दनाङ्गनादिना तस्योपचयलक्षणस्य बलस्याधीयमानत्वात्, कुम्भवत्— यथा मूर्तत्वेन तैलादिना बलस्याधीयमानत्वात् कुम्भो मूर्तः, एवं स्रक्चन्दनादिनोपचीयमानत्वात् कर्मापि मूर्तमिति भावः । यदिवा, मूर्तं कर्म, देहादेस्तत्कार्यस्य मूर्तत्वात्, परमाणुवत्— यथा घटादेस्तत्कार्यस्य मूर्तस्य दर्शनात् परमाणवो मूर्ताः, एवं देहादेस्तत्कार्यस्य मूर्तस्य दर्शनात् कर्मापि मूर्तमित्यर्थः । एवं भणिते पुनर्भणति परः ॥

किम् ? इत्याह—

[2]तो किं देहाईणं मुत्तत्तणओ तयं हवइ मुत्तं । अह सुह-दुक्खाईणं कारणभावादरूवं ति ? ॥ १९२८ ॥

ततः किं देहादीनां कर्मकार्याणां मूर्तानां दर्शनात् तत् कर्म मूर्तं भवतु, आहोस्वित् सुख-दुःख-कोप-मानादीनां जीवपरिणामभूतानां तत्कार्याणाममूर्तानां दर्शनात् तत् कारणभावेनामूर्तमस्तु कर्म ? इत्येवं मूर्तत्वाऽमूर्तत्वाभ्यामुभयथापि तत्कार्यदर्शनात् किं मूर्तम्, अमूर्तं वा कर्म भवतु ? इति निवेद्यतामिति ॥ १९२८ ॥

एवं प्रेरकेणोक्ते सत्याह—

[3]न सुहाईण हेऊ कम्मं चिय किन्तु ताण जीवो वि । होइ समवाइकारणमियरं कम्मं ति को दोसो ? ॥१९२९॥

सुखादीनां कर्मैव केवलं कारणं न भवति, किन्तु जीवोऽपि तेषां समवायि कारणं भवति, कर्म पुनरितरदसमवायि कारणं भवतीति का दोषः ? । इदमुक्तं भवति— सुखादेरमूर्तत्वेन समवायिकारणस्य जीवस्यामूर्तत्वमस्त्येव, असमवायिकारणस्य तु कर्मणः सुखाद्यमूर्तत्वेनामूर्तत्वं न भवतीत्यपीति न दोष इति ॥ १९२९ ॥

---

१ एतस्मादेव तद् मूर्तं मूर्तबलाधानतो यथा कुम्भः । देहादिकार्यमूर्तत्वादिव भणिते पुनर्भणति ॥ १९२७ ॥

२ ततः किं देहादीनां मूर्तत्वतस्तद् भवति मूर्तम् । अथ सुख-दुःखादीनां कारणभावादरूपमिति ? ॥ १९२८ ॥

३ न सुखादीनां हेतुः कर्मैव किन्तु तेषां जीवोऽपि । भवति समवायिकारणमितरत् कर्मेति को दोषः ? ॥ १९२९ ॥

तदेवमुक्तमर्थमुपसंहरन् केवलपुण्यलक्षणं प्रथमविकल्पं दूषयितुमाह—

[1]इय रूवित्ते सुह-दुक्खकारणत्ते य कम्मुणो सिद्धे । पुण्णावगरिसमेत्तेण दुक्खबहुलत्तणमजुत्तं ॥ १९३० ॥

इत्येवं पञ्चमविकल्पोपन्यस्तस्वभाववादनिरासेन पुण्य-पापात्मकस्य कर्मणः सुख-दुःखकारणत्वे रूपित्वे च सिद्धे पुण्यापकर्षमात्रेण यद् दुःखबहुलत्वं प्रथमविकल्पोपन्यासे प्रोक्तं तदयुक्तमिति ॥ १९३० ॥

कुतोऽयुक्तम् ? इत्याह—

[2]कम्मप्पगरिसजणियं तदवस्सं पगरिसाणुभूईओ । सोक्खप्पगरिसभूई जह पुण्णप्पगरिसप्पभवा ॥१९३१॥

तद् दुःखबहुलत्वं पुण्यापकर्षजनितं न भवति, किन्तु स्वानुरूपकर्मप्रकर्षजनितम्, प्रकर्षानुभूतित्वात्- वेदनाप्रकर्षानुभवरूपत्वादिति हेतुः, यथा सौख्यप्रकर्षानुभूतिः स्वानुरूपकर्मप्रकर्षप्रभवेति दृष्टान्तः ॥ १९३१ ॥

उपपत्त्यन्तरमाह—

[3]तह बज्झसाहणप्पगरिसंगभावादिहण्णहा न तयं । विवरीयबज्झसाहणबलप्पगरिसं अवेक्खेज्जा ॥१९३२॥

'तथा' इत्युपपत्त्यन्तरार्थः, । इह देहिनां दुःखबहुलत्वं केवलपुण्यापकर्षमात्रजनितं न भवति । कुतः ? इत्यत्र हेतुमाह- बाह्यानि यान्यनिष्टाहारादीनि साधनानि तेषां यस्तदनुरूपः प्रकर्षस्तस्याङ्गभावात् कारणभावादिति । विपर्यये बाधकमाह- 'इहेत्यादि' तद् दुःखमन्यथा यदि पुण्यापकर्षमात्रजन्यं भवेत् तदा पुण्यसंपाद्येष्टाहारापचयमात्रादेव भवेत्, न तु पापोपचयसंपाद्यानिष्टाहारादिरूपविपरीतबाह्यसाधनानां यद् बलं सामर्थ्यं तस्य स्वानुरूपो यः प्रकर्षस्तमपेक्षेत । इदमत्र हृदयम्- यदि पुण्यापकर्षमात्रजन्यं दुःखं भवेत्, तदा पुण्योदयप्राप्येष्टाहारादिसाधनापकर्षमात्रादेव भवेत्, न चैतदस्ति, इष्टविपरीतानिष्टाहारादिसाधनप्रकर्षसामर्थ्यादेव तद्भावादिति ॥ १९३२ ॥

अपिच,

[4]देहो नावचयकओ पुण्णुक्करिसे व मुत्तिमत्ताओ । होज्ज व स हीणतरओ कहमसुभयरो महल्लो य ? ॥१९३३॥

---

१ इति रूपित्वे सुख-दुःखकारणत्वे च कर्मणः सिद्धे । पुण्यापकर्षमात्रेण दुःखबहुलत्वमयुक्तम् ॥ १९३० ॥

२ कर्मप्रकर्षजनितं तदवश्यं प्रकर्षानुभूतेः । सौख्यप्रकर्षभूतिर्यथा पुण्यप्रकर्षप्रभवा ॥ १९३१ ॥

३ तथा बाह्यसाधनप्रकर्षाङ्गभावादिहान्यथा न तत् । विपरीतबाह्यसाधनबलप्रकर्षमपेक्षेत ॥ १९३२ ॥

४ देहो नापचयकृतः पुण्योत्कर्ष इव मूर्तिमत्त्वात् । भवेद् वा स हीनतरकः कथमशुभतरो महांश्च ? ॥ १९३३ ॥

दुःखितरस्त्यादिदेहः केवलपुण्यापचयमात्रकृतो न भवति, मूर्तिमत्त्वात्, यथा पुण्योत्कर्षे तज्जन्योऽनुत्तरसुर चक्रवर्त्यादिदेहः, यश्च पुण्यापचयमात्रजन्यः स मूर्तिमानपि न भवति, यथा न कोऽपि, यदि च पुण्यापचयमात्रेण देहो जन्येत, तदा हीनतरः शुभ एव च स्यात्, कथं महान्, अशुभतरश्च भवेत्, महतो महापुण्योपचयजन्यत्वात्, अशुभस्य चाशुभकर्मनिर्वर्त्यत्वात् ? । पुण्येन पुनर णीयसापि शुभ एव देहो जन्येत, न तु दुःखितः । अणीयसापि हि सुवर्णलवेनाणीयानपि सौवर्ण एव घटो भवति न तु मार्तिकः, ताम्रादिर्वेति ॥ १९३३ ॥

अथ केवलपापपक्षं सकीर्णपुण्यपापपक्षं च दूषयितुमाह—

एवं चिय विवरीयं जोएज्जा सव्वपावपक्खे वि । न य साहारणरूवं कम्मं तक्कारणाभावा ॥ १९३४ ॥

'सर्वं पापमेवास्ति, न तु पुण्यम्, पापापचयमात्रजन्यत्वात् सुखस्य' इत्येतस्मिन्नपि पक्षे एवमेव- केवलपुण्यवादोक्तदूषणात् विपरीतगत्या सर्वं योजयेत्; यथया- पापापकर्षमात्रजनितं सुखं न भवति, पापस्याल्पीयसोऽपि दुःखजनकत्वात् । न ह्यणीयानपि विपलवः स्वास्थ्यहेतुर्भवति । तस्मात् पुण्यजनितमेवाल्पमपि सुखमित्यादि स्वधिया भ्यूह्य वाच्यम् । इति पृथग् दु सयो कारणभूते स्वतन्त्रे पुण्य-पापे एष्टव्ये । अत एव साधारणे अपि सकीर्णे पुण्य पापे नैष्टव्ये । कुतः ? इत्याह- 'न येत्यादि' न च साधारणरूपं संकीर्णस्वभावं पुण्य पापात्मकमेकं कर्मास्ति, तस्यैवंभूतस्य कर्मणः कारणाभावात् । अत्र प्रयोगः- नास्ति सकीर्णोभयरूपं कर्म, असंभाव्यमानैवंविधकारणत्वात्, वन्ध्यापुत्रवदिति ॥१९३४॥

हेतोरसिद्धतां परिहरन्नाह—

कम्मं जोगनिमित्तं सुभोऽसुभो वा स एगसमयम्मि । होज्ज न उ उभयरूवो कम्मं पि तओ तयणुरूवं ॥१९३५॥

मिथ्यात्वाऽविरति प्रमाद-कषाययोगा बन्धहेतव इति पर्यन्ते योगाभिधानात् सर्वत्र कर्मबन्धहेतुत्वस्य योगाविनाभावात् योगानामेव बन्धहेतुत्वमिति कर्म योगनिमित्तमुच्यते । स च मनो-वाक्-कायात्मको योग एकस्मिन् समये शुभोऽशुभो वा भवत्, न तूभयरूपः, अतः कारणानुरूपत्वात् कार्यस्य कर्मापि तदनुरूपं शुभं पुण्यरूपं बध्यते, अशुभं वा पापरूपं बध्यते, न तु संकीर्णस्वभा वशुभरूपमेकदैव बध्यत इति ॥ १९३५ ॥

---

१ एवमेव विपरीतं योजयेत् सर्वपापपक्षेऽपि । न च साधारणरूपं कर्म तत्कारणाभावात् ॥ १९३४ ॥

२ कर्म योगनिमित्तं शुभोऽशुभो वा स एकसमये । भवेद् न तूभयरूपं कर्मापि तदस्तदनुरूपम् ॥ १९३५ ॥